

RĪGAS STRADIŅA
UNIVERSITĀTE

[doi:10.25143/rsu-radnieciba_isbn-978-9934-618-45-1](https://doi.org/10.25143/rsu-radnieciba_isbn-978-9934-618-45-1)

RADNIECĪBA UN VALSTS ĪSTENOŠANA MŪSDIENU LATVIJĀ

Klāva Sedlenieka
zinātniskajā redakcijā

RADNIECĪBA
UN VALSTS
ĪSTENOŠANA
MŪSDIENU
LATVIJĀ

RADNIECĪBA UN VALSTS ĪSTENOŠANA MŪSDIENU LATVIJĀ

Klāva Sedlenieka
zinātniskajā redakcijā

UDK 316.32(474.3)
R 18

Sedlenieks, K. (zin. red.) (2024). Radniecība un valsts īstenošana mūsdienu Latvijā. Rīga: RSU, 2024. 345 lpp. https://doi.org/10.25143/rsu-radnieciba_isbn-978-9934-618-45-1

Autori:

Klāvs Sedlenieks, Agita Lūse, Andris Saulītis, Vija Stikāne, Dita Plepa, Diāna Kiščenko, Kristīne Rolle, Andris Šuvajevs, Anna Žabicka

Recenzenti:

Emeritētā profesore, Dr. Vieda Skultāne, Bristoles Universitāte, Apvienotā Karaliste
Profesors, Dr. soc. Tālis Tisenkopfs, Baltijas Studiju centrs un Latvijas Universitāte

Ar RSU Zinātnes padomes lēmumu Nr. 6-ZP-1/5/2023 no 31.05.2023. grāmatai piešķirts kolektīvās monogrāfijas statuss.

Šīs monogrāfijas tapšanu atbalstīja Latvijas Zinātnes padomes granti divos projektos:
“Valsts īstenošana un biosociālās saiknes (RELATE.LV)”, projekta Nr. lzp-2018/2-0070,
un “Attiecības kustībā: tuvniecība mūsdienu mobilajos darba režīmos ((Re)moving Ties)”, projekta Nr. lzp-2021/1-0213.

RSU Izdevniecības un poligrāfijas nodaļas vadītājs: Tenis Nigulis
RSU Izdevniecības un poligrāfijas nodaļas galvenā redaktore: Aija Lapsa
Redaktore: Inga Lievīte un Aija Lapsa
Datorgrafiķe: Ilze Stikāne
Vāka dizaina autors: Egils Turss

RSU IPD-1492

© Rīgas Stradiņa universitāte, 2024
Dzirčiema ielā 16, Rīga, LV 1007

ISBN 978-9934-618-44-4 (drukāts izdevums)
ISBN 978-9934-618-45-1 (elektronisks izdevums, tiešsaistē)

Par autoriem

Klāvs Sedlenieks (*PhD*)

[ORCID 0000-0002-1751-2956](#)

Sociālantropologs, Rīgas Stradiņa universitātes asociētais profesors un vadošais pētnieks. Pētnieciskās intereses – neformālās ekonomiskās un politiskās attiecības, korupcija un miermīlības pētījumi, pēdējā laikā – valsts antropoloģiskā izpēte, kā arī radniecības un valsts konceptuālās attiecības. Veicis antropoloģiskos pētījumus Latvijā un Melnkalnē.

Agita Lūse (*PhD*)

[ORCID 0000-0002-8896-0297](#)

Sociālantropoloģe, Rīgas Stradiņa universitātes docente un Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta pētniece. Veikusi pētījumus par dzīvesstāstiem, ģenealoģiskām praksēm, reliģiskām kustībām, diskursiem par psihisko veselību un ideju vēsturi Latvijā. Rakstījusi arī par reliģijpētniecības, sociālās antropoloģijas un etnoloģijas vēsturi.

Andris Saulītis (*PhD*)

[ORCID 0000-0002-5328-7645](#)

Sociologs, Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta vadošais pētnieks. Pētnieciskās intereses – mājsaimniecību finanšu lēmumi, patēriņa izvēles un nodokļu morāles jautājumi. Savā darbībā apvieno kvalitatīvās, kvantitatīvās un eksperimentālās izpētes metodes, piedāvājot starpdisciplināru skatījumu uz pastāvīgajām ekonomikas praksēm sabiedrībā.

Vija Stikāne (*PhD*)

Vēsturniece, direktora vietniece zinātniskajā darbā Turaidas muzejrezervātā. Promocijas darbs “Sieviete Livonijas sabiedrībā viduslaikos un jauno laiku sākumā 13.–16. gs.” aizstāvēts Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātē 2012. gadā. Pētnieciskās intereses – Rīgas arhibīskapijas un Livonijas sociālā vēsture un pārvaldes institūcijas, sieviešu tiesiskais statuss viduslaikos un jauno laiku sākumā.

Dita Plepa (*Mg. iur.*)

[ORCID 0000-0002-7351-6548](#)

Juriste, Rīgas Stradiņa universitātes lektore. Specializējusies konstitucionālajās tiesībās, tiesību teorijas un juridiskās metodes jautājumos. Izstrādājusi vairākus zinātniskus pētījumus par Latvijas Republikas Satversmes normu saturu un piemērošanu, kā arī ir aktīva žurnāla “Jurista Vārds” publikāciju autore.

Diāna Kiščenko (*M.Sc., M.A.*)

[ORCID 0000-0003-0612-2001](#)

Doktora grāda pretendente sociālajā antropoloģijā, Rīgas Stradiņa universitātes pētniece un lektore. Galvenās pētnieciskās intereses saistītas ar dzimti un reprodukciju, īpaši nākotnes kontekstā. Veikusi lauka darbus Latvijā, Melnkalnē un Brazīlijā.

Kristīne Rolle (*MSc*)

[ORCID 0000-0001-5632-6841](#)

Sociālantropoloģe, Rīgas Stradiņa universitātes doktora studiju programmas “Socioloģija” absolvente. Pētnieciskās intereses ietver neformālo ekonomiku lauku un pierobežas teritorijās, lauku kopienas un reģionālo attīstību.

Andris Šuvajevs (*Mg. sc. soc.*)

[ORCID 0000-0002-5224-2402](#)

Sociālantropologs, Latvijas Republikas 14. Saeimas deputāts. Pētījis postpadomju ekonomikas vēsturi, valsts antropoloģiju, iedzīvotāju parādsaistības.

Anna Žabicka (*M.A., Mg. sc. soc.*)

[ORCID 0000-0003-0051-7379](#)

Sociālantropoloģe, doktora grāda pretendente Vīnes Universitātē (Austrijā). Galvenās pētnieciskās intereses daudzu gadu garumā – medicīnas, veselības, novecošanās, nāves, rūpju un radniecības antropoloģija. Savas disertācijas ietvaros pēta novecošanos, rūpes un aprūpi tukšjošajos Latvijas laukos. Veikusi antropoloģiskos pētījumus Latvijā un ASV, darbojas arī bioētikas jomā.

Saturs

Ievads.	Valsts – radniecība – īstenošana – performance <i>Klāvs Sedlenieks</i>	9
1. nodaļa.	Radniecība mūsdienu Latvijā <i>Klāvs Sedlenieks</i>	39
2. nodaļa.	Pētījumi par radniecību Latvijā 20. gadsimtā <i>Agita Lūse, Klāvs Sedlenieks</i>	59
3. nodaļa.	Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā (ar ieskatu līdz 19. gadsimtam) <i>Vija Stikāne</i>	99
4. nodaļa.	Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā <i>Dita Plepa</i>	147
5. nodaļa.	“Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures”: ģenealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās <i>Agita Lūse</i>	179
6. nodaļa.	“It kā ģimene”: radniecība Saeimas deputātu diskusijās <i>Anna Žabicka, Klāvs Sedlenieks</i>	203
7. nodaļa.	Īpašums, kredīti un mantojums: radniecības ekonomiskā daba un nevienlīdzība Latvijā <i>Andris Saulītis, Kristīne Rolle</i>	229
8. nodaļa.	“Ne visiem tie <i>bēbji</i> un <i>punči</i> nāk tik viegli”: valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas <i>Diāna Kiščenko</i>	253
9. nodaļa.	Valsts un radniecības saikne Latvijas politiskajā pārvaldībā <i>Andris Šuvajevs</i>	279
Summary.	Kinship and State Performance in Contemporary Latvia <i>Klāvs Sedlenieks</i>	306

Priekšmetu rādītājs	317
Personu rādītājs	339
Ģeogrāfisko vietu rādītājs	343
Etnisko grupu rādītājs	345

Ievads

Valsts – radniecība – īstenošana – performance

Klāvs Sedlenieks

Vismaz jau kopš 19. gadsimta sociālajā teorijā ir pastāvējusi doma, ka sabiedrības neizbēgami attīstās no tādām, kuru pamatā ir dabas procesos balstītas radniecības saites, uz tādām, kuras balstītas uz cilvēku savstarpēju vienošanos. Valsts sakarā tas nozīmētu, ka, sabiedrībās nostiprinoties birokrātiskajā procesā balstītiem pārvaldes principiem, radniecības loma sarūk un, iespējams, izzudīs pilnībā. Eiropas un Amerikas (jeb “Rietumu”) pētniekiem, kuri darbojās evolucionisma vai vēlāk – modernizācijas paradigmas kontekstā, šķita, ka radniecības jautājumu nozīme pašās Rietumu sabiedrībās ir teju pagaisusi un par to ir vērts interesēties, vien pētot pagātnei vai sabiedrības ārpus industriāli attīstīto valstu robežām.

Lai gan antropoloģija saskaņā ar tās nosaukumu ir zinātne par visiem cilvēkiem un tai vajadzētu interesēties par notiekošo visās sabiedrībās, vēsturiski ir izveidojies tā, ka līdz pat 20. gadsimta otrajai pusei antropologi galvenokārt pētīja to, kas notika ārpus nosauktās “Rietumu kultūras”. Šajā sakarā antropoloģijas interese par radniecību bija neproporcionāli liela un vienlaikus interese par valsti bija samērā niecīga. Jautājumi par to, kas ir un kas nav valsts vai kā tā darbojas, ir aizrāvusi filozofus, vēlāk arī sociologus un vēl vēlāk – arī politikas zinātniekus.

Joprojām turpinot pastāvēt pārliecībai, ka valsts un radniecības vienīgā saskarsme ir tāda, ka abas ir konkurējošas sabiedrības organizēšanās sistēmas un tāpēc, valstij nostiprinoties, radniecība kļūst vājāka, valsts pētnieku intereses lokā radniecība nokļuva tikai tādos gadījumos, kad tā traucēja nostiprināties birokrātiskajiem un meritokrātiskajiem pārvaldes principiem. Tādējādi, lai gan diskusijās par valsti antropologu atziņas par radniecību reizēm parādījās, tās gandrīz vienmēr asociējās ar kaut ko tādu, kas traucē pareizajai lietu kārtībai un labākajā gadījumā ir pagātnes atblāzma.

Sākot ar 20. gadsimta otro pusi, etnogrāfiskie pētījumi tika vairāk un vairāk veikti arī Rietumu sabiedrībās. Pašā 20. gadsimta beigu posmā antropoloģija sāka pievērst intensīvu uzmanību valsts problēmām un pamazām nostiprinājās

nozare, ko var dēvēt par valsts antropoloģiju. Vienlaikus antropoloģijā atgriezās arī interese par radniecības pētījumiem, kas uz mirkli 20. gadsimta 80. gados bija pierimuši. Samērā likumsakarīgi, ka galu galā izveidojās savstarpēja saikne starp radniecības pētījumiem un valsts antropoloģiju, turklāt šajā gadījumā uzmanību pievēršot arī sabiedrībām, kuras dažādos laikos un kontekstos apzīmētas kā “Rietumu”, “Ziemeļu”, “Eiropa”, “industrializētās” utt.

Sakot, ka radniecības izpēti “Rietumu” jeb “Eiropas” sabiedrībās ilgu laiku ir bijusi atstāta novārtā, tomēr jāatzīst, ka tas neattiecas uz visu radniecības jomu. Ģimene dažādās tās izpausmēs ir pētīta ļoti plaši, veidojot nozīmīgu socioloģijas apakšnozari. Sekojot iepriekšminētajiem uzskatiem par pārmaiņu virzienu sabiedrībā, ģimenes socioloģijā ilgu laiku valdīja uzskats, ka līdz ar individuālisma pieaugumu ģimenes institūta nozīme aizvien mazinās. Ar laiku tomēr izrādījās, ka ģimenes nevis izzūd, bet tikai transformējas. Līdz ar to aktualitāti zaudēja tie skatījumi uz ģimeni, kas balstījās noteiktā normatīvā perspektīvā (t. i., vērtējot ģimenes caur iepriekš pieņemtas definīcijas prizmu). Ap gadu tūkstošu miju ģimenes socioloģija sāk pievērst uzmanību saiknei dažādībai un no tās izrietošajām dažādajām sadzīves formām, kuru normatīvai šķirošanai ģimenēs un “neģimenēs” vairs nebūtu analītiskas jēgas (labu ģimenes socioloģijas apkopojumu sk. Jallinoja un Widmer 2011).

Šī rakstu krājuma mērķis, no vienas puses, ir piedalīties akadēmiskajā diskusijā par mijiedarbību starp šiem diviem sociālajiem procesiem un idejām – valsti un radniecību. Tomēr krājumam ir arī lokāls mērķis – aizpildīt zināšanu robu, kas veidojies tāpēc, ka arī Latvijas etnogrāfi radniecībai ir pievērsuši uzmanību visai fragmentāri un tikai kā vēstures liecībai.

Tādai situācijai ir samērā loģiski iemesli. Latvijas etnogrāfi, sekojot Austrumeiropas etnogrāfijas tradīcijām, pētīja gandrīz vai tikai paši savu, t. i., Latvijas, sabiedrību. Kā jau iepriekš minēts, Eiropas sabiedrību pētījumos radniecība neieņēma nozīmīgu vietu. Tāpēc ir samērā likumsakarīgi, ka arī Latvijas pētniekiem šī nešķīta aktuāla zinātniska problēma. Turklāt, kā tas būs vēlāk redzams šajā grāmatā, radniecības attiecības Latvijā veidojās sazobē ar valsts institūciju darbību un noteikumiem. Radniecība līdz ar to bija grūti saskatāma, jo tā neveidoja no valsts noteiktajiem likumiem atšķirīgas attiecības un valsts politikai nebija aktīvi jāiestājas par to laušanu. Drīzāk var teikt, ka valsts institūcijas ieņēma vadošu lomu radniecības sistēmas izveidošanā Latvijā. Tomēr nekas no šī procesa neiekļāvās tajā Latvijas pētniekiem savulaik aktuālajā etnogrāfisko jautājumu lokā, kurā lietas iegūst vērtību, pateicoties to iztēlotajām senatnīgajām un tradicionālajām saknēm. Atsevišķi izņēmumi tomēr pastāv. Tā, piemēram, krievu etnogrāfe L. Terentjeva savulaik pētījusi radu attiecības

Latvijā, bet, sekojot evolucionisma teorijā balstītajām marksisma paradigmām, arī viņas fokuss galvenokārt ir vērsts uz ģimeni (Terent'eva 1984).

Citās Austrumeiropas sabiedrībās, kur radnieciskās struktūras pastāvēja neatkarīgi no (vai par spīti) valsts institūciju noteiktajiem likumiem, gan to sociālā nozīme, gan pētnieku pievērsta uzmanība bija lielāka. Tā, piemēram, Rietumbalkānu sabiedrību pētījumos radniecības struktūras bija tik prominentas, ka tās ieņēmušas centrālo vietu pētnieku analizē (sk., piemēram, Boehm 1984; Brunnbauer 2012; Durham 1917; Durham 1931; Mosely 1976; Todorova 1989). Samērā neliela uzmanība radniecības pētījumiem ir pievērsta arī Rietumeiropā un ASV (Firth 1956; Schneider 1980; Schneider 1984; Strathern 1981), kur interese par radniecības lomu veidojās uz esošā antropoloģisko pētījumu fona, nelielu uzplaukumu piedzīvojot 20. un 21. gadsimta mijā saistībā ar jauno reproduktīvo tehnoloģiju ienākšanu Eiropas un Amerikas sabiedrībās.

Šī grāmata veidota, balstoties uz vairākiem teorētiskiem konceptiem, kurus būtu nepieciešams ieskicēt, pirms diskusija tiek virzīta tālāk: valsts, tās īstenošana vai performēšana un radniecība. Tāpēc turpmākajās lappusēs pieskaršos šiem jēdzieniem un to mijiedarbībai sīkāk.

Valsts antropoloģija – kas ir valsts un kā to pētīt

Sarunu par valsti varētu sākt ar kādu definīciju, kas aprakstītu, kas tieši ir šī sociālā parādība, par kuru mēs runājam. Tomēr uzreiz jāteic, ka mēģinājumi pozitīvi definēt valsti kā no pārējām sociālajām parādībām nošķirtu vienību atkal un atkal ir izrādījušies nesekmīgi.

Antropoloģijā par valsti mēdz runāt vismaz divos atšķirīgos veidos: cenšoties saprast, kas ir valsts, un pētīt, ko dara tas, ko saucam par valsti, jeb kā tā “darbojas”.

Kas ir valsts?

No vienas puses, valsts ir sabiedrības organizācijas forma. Šajā ziņā sabiedrības, kurās ir valstis, atšķiras no tādām, kurās valstu nav. Tādējādi valsts tiek raksturota caur pārvaldības principiem, piemēram, ka tā ir stratificēta sabiedrība ar centralizētu pārvaldes mehānismu (Kottak 2011, 141). Valstis šajā izpratnē atšķiras no citām sabiedrībām ar to, ka tās kontrolē savus iedzīvotājus, tām ir tiesu un fiskālā sistēma un mehānismi, kā šīs sistēmas īstenot praksē (piemēram, caur spēka pielietošanu) (Kottak 2011, 200). Aptuveni to pašu būtībā vēsti vācu filosofa Rūdolfa fon Īeringa (*Rudolf von Ihering*) ieteiktā un vēlāk klasiskā sociologa Maksa Vēbera (*Max Weber*) pārņemtā valsts definīcija, saskaņā ar kuru

valsts ir “cilvēku kopiena, kas (veiksmīgi) īsteno leģitīmu fiziskā spēka pielietošanu noteiktā teritorijā” (Weber 1946, 78, tulkojums no angļu valodas – mans, K. S.). Daļēji līdzīga ir arī juridiskajā literatūrā sastopamā valsts definīcija, kurā teikts, ka valstij ir noteikti nepieciešamie elementi, tādi kā iedzīvotāji, teritorija, valdība un spējas iesaistīties sakaros ar citām valstīm (Aust 2005, 16).

Neieslīgstot šo definīciju detaļās, vērts vien pievērst uzmanību tam, ka tās apraksta ideālu, kura praktiska pielietošana socioloģiskā pētniecībā var būt vairāk nekā mulsinoša. Tā, piemēram, no Vēbera dotās definīcijas varētu būt grūti saprast, kas ir domāts ar kopienai vai leģitīmu spēka pielietošanu, piemēram, dažādos Vācijas, Krievijas vai Latvijas valsts vēstures posmos. Antropologs Deivids Grēbers (*David Graeber*) un arheologs Deivids Vengrovš (*David Wengrow*), cenšoties izziņāt “valstu pirmsākumus”, nonāk pie secinājuma, ka valstīm nemaz nav tāda “pirmsākuma”, jo katra sociālā organizācija, ko līdz šim ir pieņemts uzskatīt par valsti, ir pārāk atšķirīga, lai to varētu klasificēt kā vienas sociālas parādības izpausmi (Graeber un Wengrow 2021).

Valsts definīcijas var izmantot arī, lai nošķirtu sabiedrības, kuras var uzskatīt par valstīm vai valstu sabiedrībām, no tām, kuras nav valstis. Noteiktā antropoloģijas tradīcijā (kā arī citās zinātnēs) ne mazums šķēpu laužts, lai saprastu, kā sabiedrības no bezvalstu sabiedrībām kļūst par tādām, kurās nenoliedzami saskatāmi valsts elementi. Tomēr, ņemot vērā šo centienu spekulatīvo raksturu un acīmredzami ļoti atšķirīgos valstu pirmsākumus, vispārāzīta un visaptveroša valstu izcelšanās teorija tā arī nav izveidojusies. Taču valstu izcelšanās problēma arī nav šīs grāmatas tēma, tāpēc to tuvāk neapskatīsim.

No otras puses, valsti var censties definēt un identificēt kā sociālā universa daļu sabiedrībās, kuras ir uzskatāmas par valstīm “mūsdienās” (t. i., laikā, kad dzīvo attiecīgās diskusijas dalībnieki). Gan akadēmiskajā pasaulē, gan ārpus tās pastāv ilglaicīga tradīcija raudzīties uz valsti kā uz kaut ko tādu, kas ir atdalīts no pārējās sabiedrības un kam piemīt zināmas personības iezīmes un spējas darboties (sk., piemēram, Ijabs 2017). Tā, piemēram, Latvijas publiskajā telpā nereti var dzirdēt, ka valsts pieprasa/nodrošina/vēlas kaut ko. Situācijā, kad valsts tiek identificēta ar vienu konkrētu cilvēku (kā to savulaik it kā esot darījis Francijas karalis Luijs XIV, paziņojot, ka “valsts – tas esmu es”), šāda valsts personificēšana ir samērā saprotama. Bet daudz problemātiskāka šāda personificēšana ir tad, ja valsts vara ir izklaidētāka (piemēram, ja runa ir par republikām vai nācijvalstīm). Tā, piemēram, kas ir valsts Latvijas gadījumā, kur saskaņā ar Satversmi “valsts suverēnā vara pieder Latvijas tautai”?

Saskaroties ar grūtībām atbildēt uz šāda veida jautājumu, daudzi pētnieki norāda uz valsts kā atsevišķi stāvošas, ar gribu un spēju darboties apveltītas vienības iluzoro dabu. Tā, piemēram, sociologs Filips Ābramss (*Philip Abrams*),

analizējot, no vienas puses, marksistisko tradīciju un, no otras, – politikas socioloģiju, secina, ka valsts kā vienība, kas būtu pilnībā nošķirta no sabiedrības, ir izrādījusies “ļoti izvairīgs analīzes objekts” (Abrams 2006, 113). Marksistiskajā izpratnē valsts ir abstrakcija, kas maskē mehānismu, ar kuru valdošā šķira pakļauj citas šķiras. Lai gan varas struktūras ir reālas, valsts ir iluzora un galu galā, izzūdot šķirām, arī valsts izzudīs (Ļeņins 2011, pirmo reizi publicēts krievu valodā 1917. gadā).

Politikas zinātnieks Timotijs Mičels (*Thimoty Mitchell*), aplūkojot ASV politologu attieksmi pret valsts konceptu, raksta, ka kādu laiku zinātnieki vispār atteicās no valsts jēdziena izmantošanas analīzē, tā vietā īslaicīgi dodot priekšroku “politikas sistēmas” jēdzienam, kurš gan nebija vieglāk definējams (Mitchell 2006, 170). Arī pats Mičels, atsaucoties uz Mišela Fuko (*Michel Foucault*) veikto analīzi, argumentē, ka ideja par valsti kā kaut ko, kas ir atdalīts no citām jomām, piemēram, tirgus vai “sabiedrības”, ir noteiktos vēsturiskos apstākļos (modernitātes procesā) veidojies priekšstats. Realitātē šādas robežas neeksistē (Mitchell 2006).

Britu antropologs Alfreds Redklifs-Brauns (*Alfred Radcliffe-Brown*) priekšvārdā grāmatai “Āfrikas politikas sistēmas” (Fortes un Evans-Pritchard 1940) uzsver, ka valsts kā kaut kas pāri sabiedrībai stāvošs, kam piemīt griba un kas var izdot pavēles, ir nekas vairāk kā “filozofu fikcija” (Radcliffe-Brown 1950, xxiii). Filips Ābramss tāpēc iesaka nošķirt valsts aparātu (pārvaldības institūcijas, spēka struktūras utt.), kas realitātē pastāv, no idejas par valsti, kas ir tikai ideja jeb ilūzija. Tomēr Ābramss arī uzsver, ka šai fikcijai ir pilnīgi reālas konsekvences un tās sociālā nozīmība nemazinās tāpēc, ka tā ir tikai iedomā, un aicina pētniekus pievērst tai intensīvu uzmanību (Abrams 2006, 122).

Tātad varam runāt par dažādām institūcijām, apvienībām un konkrētām cilvēku darbībām (kuras Ābramss apraksta kā valsts aparātu). Tomēr, pievērsot uzmanību tikai šīm struktūrām un to darbībai, nav iespējams izprast nedz valsti kā sociālu un kultūras parādību, nedz arī to, kā šī valsts kopumā darbojas.

Valsts kā sociāla vai kultūras parādība iekļauj arī ideju, priekšstatu un simbolu kopumu, kas saistās ar valsti. Šajā kompleksā ietilpst arī (reizēm visai nekonkrētais) uzskats par valsti kā lēmumus pieņemošu un īstenojošu individu, kam piemīt arī dažādas citādas personības iezīmes (patika, nepatika, prieks, naid, griba, vēlmes utt.), uzskati par to, kādas ir indivīda attiecības ar šo kopumu (piemēram, indivīdu kā no valsts zināmā mērā nošķirtu “sabiedrības pārstāvi”), dažādiem grupējumiem un dalījumiem valsts iekšienē (piemēram, politisko jomu un tirgus jomu) vai valsts pastāvēšanas mērķiem un uzdevumiem.

Šis priekšstatu kopums ir ārkārtīgi komplekss un daudzšķautņains, un ir skaidrs, ka to pat ne tuvu nav iespējams aptvert, ja lūkojas vien uz vairāk vai mazāk formalizēto “valsts aparātu”, bet nepieciešams analīzē iekļaut arī daudz

plašāku sabiedrības loku. To īpaši svarīgi paturēt prātā tāpēc, ka cilvēki, kas šos uzskatus veido, pauž, nodod cits citam un mācās par tiem no citiem, nekad nepastāv tikai izolētās sfērās (piemēram, birokrāts nekad nav tikai birokrāts, parlamenta loceklis nav tikai parlamenta loceklis). Sabiedrībā notiek nemitīga cilvēku un ideju kustība, pārvietošanās un pārveidošanās.

Ko dara “valsts”?

Analītiski iespējams pievērsties arī tam, kā valstis darbojas, t. i., kā tiek īstenoti dažādi principi, kā tiek nosprausti un sasniegti mērķi vai kādi ir valsts darbības rezultāti. Šajā ziņā var iet dažādus ceļus. Var, piemēram, izstrādāt ideālus principus, saskaņā ar kuriem valstij būtu jādarbomas. Kā piemēru šeit var minēt Maksa Vēbera darbos balstītos birokrātiski meritokrātiskos pārvaldes principus vai arī mūslaikiem tuvākās idejas par valsts, tirgus un pilsoniskās sabiedrības savstarpēju mijiedarbību. Noteikta ideāla modeļa kontekstā iespējams runāt par to, ka noteiktas valstis darbojas veiksmīgi vai mazāk veiksmīgi – vai ir, piemēram, pagalam neveiksmīgas un tāpēc uzskatāmas par “caurkritušām” (sk., piemēram, Call 2011; Ghani un Lockhart 2008). Tāpat šajā analīzes modelī iederas jautājumi par to, kādas struktūras, grupējumi vai vērtības traucē vai veicina īstenot ideālu valsts darbu. Šajā pētnieciskajā virzienā ir radīts ārkārtīgi plašs pētījumu loks daudzveidīgā žanru spektrā – sākot no rīcībpolitikas dokumentiem un beidzot ar populārzinātniskiem un akadēmiskiem apcerējumiem. Var samērā droši teikt, ka lielākā daļa no visa, kas rakstīts par to, kā darbojas valsts, ierindojas šajā paradigmā.

Tomēr antropologi šajā virzienā (t. i., salīdzinot realitāti ar kādu pieņemtu standartu) ir strādājuši maz un negribīgi. Šāda attieksme izriet no antropoloģijas fundamentālas pieturēšanās pie metodoloģiskā relativisma principiem. Proti, jau kopš 19. gadsimta beigām antropologu pētījumi balstās uzskatā, ka attiecībā uz kultūras variācijām (kurām, neapšaubāmi, iespējams pieskaitīt arī valsti) noteiktās sabiedrības kultūras izpausmes ir jāskata un jāanalizē pēc šīs pašas sabiedrības vai kultūras mērauklām.

Piesardzība pret iespēju, ka pētnieki apzināti vai – biežāk – neapzināti varētu pētāmajām sabiedrībām uzspiest savas kultūras vērtību un konceptu rāmjus, laika gaitā ir tikai pieaugusi. Dažās mūsdienu tradīcijās, piemēram, Ziemeļamerikā, šo piesardzību jau varētu raksturot kā alerģiju, kur centieni izravēt rasisma un koloniālisma paliekas zinātnē kļūst gandrīz vai par dominējošo aktivitāti (sk., piemēram, Al-Bulushi, Ghosh un Tahir 2020; Jobson 2020). Lai vai kā, antropologu veiktā pētniecība saistībā ar valsti balstās relativisma idejā, saskaņā ar kuru ir būtiski izziņāt pētāmās parādības darbības principus, cēloņus un sekas, vienlaikus izvairoties no centieniem šo parādību vērtēt attiecībā pret kādu ideālu.

Metodoloģiskā relativisma principi izpaužas arī veidā, kā antropologi risinājuši jautājumu par valsts darbību, kur dominē dažādu darbību apraksti un šo parādību iekšējā loģika, nevis to atbilstība vienam vai otram standartam. Tā, piemēram, kamēr dažādos līmeņos Austrumeiropas valstu sakarā tika apspriestas “pārejas” problēmas pēc sociālisma sabrukuma, cenšoties saprast, kas kavē un kas veicina pāreju no sociālisma uz brīvā tirgus kapitālismu un liberālo demokrātiju, antropologi mēdza brīdināt, ka šāds attīstības virziens nav pašsaprotams (Burawoy 2002; Verdery un Burawoy 1999a; Verdery un Burawoy 1999b), vienlaikus izvairoties no iesaistīšanās “tranzitoloģijas” diskusijās. Valsts izpētei veltītās etnogrāfijas un antropoloģiskā analīze mēdz pievērsties dažādām praksēm un uzskatu kopumiem, sniedzot detalizētu to aprakstu un analīzi, bet reti izsakot vērtēspriedumus par šiem novērojumiem. Tas gan neizslēdz kritisku attieksmi pret dažādām problemātiskām valstu sabiedrības dzīves pusēm (sk., piemēram, valsts antropoloģijas apskatus, Aretxaga 2003; Bouchard 2011).

Valsts īstenošana

Akhila Guptas raksts “Izplūdušās robežas” (Gupta 1995) nereti tiek uzskatīts par mūsdienu valsts antropoloģijas pionieri (Thelen, Vettters un Benda-Beckmann 2014, 3). Tajā Gupta apgalvo, ka pilsoņu priekšstatu par to, kas ir valsts un kā tā darbojas, veidojas galvenokārt ikdienišķā interakcijā ar dažādiem valsts pārstāvjiem vai simboliem – sākot no uniformās tērptiem valsts institūciju darbiniekiem un beidzot ar ēkām, kurās šīs institūcijas ir izvietotas, un rituāliem līdzīgām interakcijām ar šiem valsts simboliem. Gupta nerisina jautājumu par to, kas valsts ir savā būtībā un to, vai Indijas valsts atbilst kādiem standartiem, bet gan pievērš uzmanību tam, kā pilsoņi savā ikdienā iegūst un nostiprina ideju par valsti un tās darbību. Vienlaikus Gupta atzīst, ka valsts, kas agrāk, iespējams, šķita monolīta, izrādās daudz sadrumstalotāka, jo ideja par valsti veidojas katra atsevišķa cilvēka unikālās pieredzes rezultātā.

Tomēr Guptas pieeja atstāj bez ievērības divus nozīmīgus aspektus.

Pirmkārt, viņš pievērš uzmanību tikai “vienkāršajiem” cilvēkiem, t. i., tiem, kas viņu pašu ieskatos nav valsts un nepārstāv to. Tomēr ne mazāk būtiska ir arī otra puse – ierēdņiem, kontrolieriem, policistiem, cietumsargiem, politiķiem un citiem “valsts pārstāvjiem” arī pašiem ir kāds priekšstats par to, kā viņiem būtu jāuzvedas un kādās interakcijās ar pārējiem iedzīvotājiem būtu jāiesaistās. Arī šie cilvēki (kas simtprocentīgi visās izpausmēs nav tikai “valsts pārstāvji”, bet ikdienā darbojas arī kā “parastie pilsoņi”) interpretē gan savas, gan citu apkārt esošo rīcības un no tām veido savus ieskatus par valsti. Turklāt arī viņu pašu

darbības ir atkarīgas no šiem uzskatiem. Ja valsts tēls un ar to saistītās prakses veidojas, sastopoties ar, piemēram, noteikta veida būvēm, tad jāņem vērā arī, ka šīs būves kāds ir projektējis un cēlis. Ja valsts tēls un cilvēku attieksme pret valsti tiek veidota un nostiprināta rituālās vai pusrituālās darbībās (piemēram, saziņa ar policistu, kurš uzliek sodu par satiksmes noteikumu pārkāpumu, vai arī piedalīšanās 18. novembra armijas parādē), tad jāņem vērā, ka to izpildījums un novērtējums lielā mērā ir atkarīgs no visu iesaistīto cilvēku vēlmēm un priekšstatiem. Himnas nodziedāšana var būt gan lojalitātes demonstrēšana un nostiprināšana, gan arī sociāla kritika, izsmiešana vai sabotēšana (Mbembe 1992; Sedlenieks 2013; Yurchak 2006).

Otrkārt, lai gan Gupta runā par to, ka ideja par valsti ir ļoti daudzšķautņaina, jāapzinās, ka ne mazāk daudzpusīga ir valstu prakse. Valsts šī jēdziena plašumā veidojas caur neskaitāmām individuālu cilvēku vai grupu darbībām. Turklāt rezultāts, kāds šeit vēlāk izveidosies, nav iepriekš paredzams un definējams (Yurchak 2006, 21). Tā, piemēram, nodokļu maksāšanu nosaka noteikti politiku pieņemti likumi un to balsta noteiktas iestādes, kas atbildīgas par nodokļu iekasēšanu. Savukārt nodokļu inspektorus atbalsta spēka struktūras un sodīšanas institūcijas. Tomēr būtu gauži aplami iedomāties, ka šīs institūcijas pilnībā nosaka, kāda ir, piemēram, Latvijas valsts nodokļu maksāšana kopumā. Cilvēki (nodokļu maksātāji un nemaksātāji) veic dažnedažādas darbības – reizēm sadarbojoties un reizēm pretojoties –, lai realizētu savus mērķus (sk., piemēram, Mickiewicz, Rebmann un Sauka 2019). Galu galā nodokļu maksāšanas procesu definē tas, kā visas iesaistītās puses tajā līdzdarbojas. Tāpat arī attiecībā uz valsti kopumā jāņem vērā gan to cilvēku darbības, kas sevi identificē ar valsti un aktīvi cenšas veidot dažādus tās aspektus, gan tie, kas šos aspektus ignorē, gan tie, kas aktīvi pretojas.

Ja skatāmies šādi uz valsti, tad tā vairs neveidojas tikai vertikāli, kā elites izdomāta sazvērestība (kā to varētu saskatīt, piemēram, marksistiskajā valsts interpretācijā), kur vienkāršajiem cilvēkiem atliek vien pakļauties vai nepakļauties, bet gan kā process, kurā ir iesaistītas visas klātesošās (un iespējams pat neesošās) puses. Kārlis Ulmanis 20. gadsimta 30. gadu beigās bija iecerējis pārveidot Vecrīgas centru par modernisma megabūvi, aizmēžot, viņaprāt, vāciskās šaurās ieliņas un šķībās mājas,¹ taču šīs idejas iedzīvināšana un Vecrīgas centra apdzīvošana jau bija un ir daudz plašāku ļaužu masu rokās. Nepietiek ar to vien, ka būve tiek uzcelta ar ieceri veidot propagandiski spēcīgu valsts vēstījumu, svarīgi ir arī tas, kā tā tiek apdzīvota (vairāk par ēkām un to

¹ Kibilds, Mārtiņš. 2018. ““Atslēgas”: Kārlis Ulmanis – Lielais Sējējs vai Plāvējs?” *Ism.lv*. Skatīts 23.12.2020.

saistību ar valsts īstenošanu sk. Bissenova 2014; Laszczkowski 2014; Scott 1998; Sedlenieks 2018).

Iepriekšminēto var aprakstīt kā valsts “īstenošanu”. Šī termina nozīme vārdnīcā ir “panākt, ka kļūst par īstenību”. Tomēr šeit lietotajā nozīmē šis vārds ir arī mēģinājums latviskot angļu literatūrā sastopamo terminu *performance*. Latviešu valodā vārdam “performance” ir tikai tēlošanas vai izrādīšanas nozīme, kuras trūkst vārdā “īstenošana”. Tomēr performatīvais aspekts ir būtisks šī termina pilnīgā izpratnē. Valsts tiek īstenota caur performatīvajām darbībām, t. i., caur to, kā cilvēki tajā darbojas. Līdzīgi kā citās performatīvajās darbībās, valsts īstenošana ir atkarīga ne tikai no tā, kādas darbības īstenotais veic, bet arī no tā, kā to visu saprot un uztver citi – gan tie, kas paši darbojas, gan tie, kas tikai vēro šīs darbības (gluži kā to apraksta Gupta), tāpēc rezultāts ir iepriekš neparedzama procesa rezultāts (Yurchak 2006, 21).

Valsts īstenošanas jēdziena saknes tādā izpratnē, kādā tas lietots šajā grāmatā, sākas Džuditas Batleres (*Judith Butler*) idejā par to, kas ir dzimte. Batlere raksta, ka “[d]oma, ka ar dzimti apveltītais ķermenis ir performatīvs, nozīmē, ka tam nav nekāda ontoloģiska statusa ārpus dažādām darbībām, kas veido tā realitāti” (Butler 2006, 185). Citiem vārdiem sakot, dzimte ir ne tikai cieši saistīta ar darbībām, ko veic ķermenis, bet tā vispār nepastāv atsevišķi no šīm performatīvajām darbībām. Dzimte ir tikai tiktāl, cik tā tiek īstenota un performēta. Pati Batlere savukārt šo ideju aizgūst no naratīva, kas saistīts ar valsti – t. i., Kafkas noveles “Likuma priekšā” analīzes, ko veicis franču filozofs Žaks Deridā (*Jacques Derrida*). Saskaņā ar Deridā cilvēks, kas sēž un gaida, kad viņu ielaidīs pa likuma durvīm, pats piešķir varu šim likumam. Vara izriet no šīs gaidīšanas, t. i., performatīvās darbības. Līdzīgi kā Batlere raksta par dzimti, var teikt arī par valsti – tā ir atkarīga gan no gaidām par valsti, gan arī no darbībām, kas saistītas ar šīm gaidām, gan šo darbību interpretācijām.

Līdzīgi kā dzimte, arī valsts iegūst savu esamību caur īstenošanas (performances) darbību. Tomēr šī darbība, gluži kā Kafkas novelē, nesastāv tikai no varas īstenotajiem (ko nereti apraksta kā “valsts pārstāvjus”), bet arī no tā, kā rīkojas citi cilvēki. Ne mazāk svarīgi ir arī tas, ka šajā īstenošanas procesā iesaistās arī vērotāji – tādi kā Deridā vai Batlere, vai šo rindiņu autors un lasītājs.

Skatoties uz valsti šādā veidā, valsts izpausmes var tikt meklētas ļoti daudzveidīgos apstākļos. Tās nav tikai noteiktas vietas, iepriekš definēti cilvēki, institūcijas vai pasākumi. Šo situāciju lieliski ilustrē Navaro-Jašina (*Yael Navaro-Yashin*), aprakstot valsts izpausmes Taksimas laukumā Stambulā. Šeit valsti veido ne tikai cilvēki, kas iesaistīti dažādos ar valsts ideju nepārprotami saistītos pasākumos, bet arī nejauši garāmgājēji, protestētāji, policisti vai žurnālisti, kas par to visu uzrakstīs avīzēs (Navaro-Yashin 2002, 2).

Valsts īstenošana / performēšana un valsts kā “šķidrā kristāls”

Gan akadēmiskajā, gan ikdienišķajā vidē valsts bieži vien tiek iztēlota kā hierarhiska un strukturēta. Turklāt šai struktūrai (kas balstās pieņemtajos un īstenotajos formālajos likumos) ir jābūt pēc iespējas robustākai. Valstis, kurās šis robustums attālinās no ideāla, nereti tiek dēvētas par caurkritušām valstīm (*failed states*). Turklāt, lai gan par mūsdienu nācijvalstu varas avotu parasti tiek deklarētas pašas sabiedrības vai tautas, valstis nereti tiek uztvertas kā vertikālas un hierarhiskas struktūras. Šo hierarhiju augšgalā ir dažādu veidu elites, kuras tieši vai netieši nosaka valstu dienaskārtību, kura vēlāk tiek uzspiesta pārējiem sabiedrības slāņiem. Uzspiešana var notikt ar spēku vai it kā brīvprātīgi, piemēram, ar ideoloģiju pārliecinot sabiedrību. Tomēr, skatoties uz valsti caur īstenošanas/performance prizmu, ir iespējams ieraudzīt, ka pastāv ne tikai pakļaušanās vai pretošanās šai vertikālajai struktūrai, bet arī aktīva darbošanās, kas var gan sakrist, gan nesakrist ar šo vertikālo un formālo struktūru darbības virzieniem. Ja valsti kā vertikālu un hierarhisku varas struktūru var metaforiski aprakstīt kā kristālu, tad valsti, kas tiek skatīta no īstenošanas/performance perspektīvas, daudz labāk ilustrē “šķidrā kristāla” metafora (plašāk par šīs metaforas izmantošanu valsts analizē sk. Klāvs Sedlenieks 2020a).

Šķidrie kristāli ir vielas, kurām noteiktos apstākļos vienlaikus var būt gan struktūras, gan šķidruma iezīmes. Pieliekot noteiktu enerģiju, iespējams izmainīt šīs vielas kristalizācijas pakāpi – no gandrīz nekustīga kristāla līdz šķidram kristālam un tālāk – līdz pilnīgam šķidrumam. Pēdējā gadījumā var teikt, ka struktūra ir pilnīgi sašķidrināta jeb likvidēta (vārds “likvidēts” cēlies no latīņu vārda *liquidus* – šķidrums).

Kristāls izaug/veidojas no kāda punkta (ko var asociēt ar centralizētu, koncentrētu eliti) un pamazām pārņem vidi ar savu precīzo, bet nekustīgo struktūru (iedzīvotāji pieņem noteikumus un tiem pakļaujas, rīkojoties atbilstošā veidā). Jebkura kustība vai lokāla iniciatīva apdraud šo kristālisko režģi, jo tas var izturēt tikai noteiktu daudzumu kustību, bet pārāk lielas kustības iespaidā tas pilnībā pārvēršas šķidrumā (“likvidējas”).

Tomēr valstu reālajā ikdienā redzams, ka iedzīvotāji un to grupas no visiem slāņiem un līmeņiem darbojas, lai izveidotu ap sevi vairāk vai mazāk pārskatāmu un paredzamu vidi (to savulaik novērojuši arī Emīls Dirķems un Maikls Manns: Durkheim 1994, 66; Mann 2011). Tātad šo kristalizācijas centru ir daudz, un tie neveido vienotu varas struktūru, bet gan vidi, kurā dažādi centri pastāv visdažādākajās attiecībās cits ar citu. Nenoliedzami, ka daži ir spēcīgāki, daži – mazāk spēcīgi, bet valsts kopējo tekstūru veido visu šo elementu

kopdarbība. Turklāt, kā raksta Stefs Jansens (*Stef Jansen*), valsts pētījumos jāņem vērā ne tikai pretošanās un centieni izvairīties no dažādām varas struktūrām, bet arī aktīva ilgošanās pēc paredzamības matrica, ko šādas struktūras var nodrošināt (Jansen 2014, 2015). Tā, piemēram, dažās valstīs ir nozīmīgas radu kopas (kā, piemēram, unilineāras pēctecības līnijas, ko antropoloģiskajā literatūrā pieņemts dēvēt par klaniem), vēl kādā citā, iespējams, pastāv ietekmīgas kriminālas vai reliģiskas kopienas, kuras bez daudz kā cita arī veic vai ietekmē sabiedrības pārvaldību. Būtu kļūdaini un neproduktīvi vienkārši salīdzināt šīs dažādās sabiedrības, cenšoties tās pielīdzināt kādam universālam “pareizajam valsts modelim”, secinot, ka vienas ir tuvāk šim ideālam un citas – tālāk. Lai saprastu, kā valsts tiek īstenota, jāuztver šī dažādība kā attiecīgo valstu specifiskie darbības principi vai modeļi.

Būtiski paturēt prātā, ka, pretēji libertānistiskajam ieskatam, valstis veidojas nebūt ne tāpēc, ka to vēlas sabiedrību elites, vai tāpēc, ka plaši sabiedrības slāņi pieņēmuši kādu šīs elites izgudrotu un uzspiestu ideoloģiju. Valsts ideja mūsdienās ir gandrīz vienīgā plaši akceptētā sabiedrības organizētas pastāvēšanas forma. Lai gan pastāv neliels skaits anarhistisku projektu, saskaņā ar kuriem tiek apgalvots, ka tie var pastāvēt bez valsts, droši vien pareizāk būtu tos raksturot kā alternatīvus valsts projektus. Būtībā tie noliedz nevis šādu organizētas sabiedrības pastāvēšanas ideju, bet gan tās īstenošanas specifisko formu un izpausmes. Līdzīgu tendenci var novērot situācijās, kad viena vai otra politiskā iekārta sabrūk un potenciāli varētu veidoties brīva niša, lai no šādām struktūrām vispār atbrīvotos, bet tā vietā neizbēgami tiek veidota jauna valsts. Arī politiskajos strīdos un revolūcijās valsts ideja kā tāda tiek reti apstrīdēta. Pat boļševiku apvērsuma rezultātā izveidotā Padomju Savienība tikai ideoloģiski pieņēma domu par valsts eventuālo izplēnēšanu, bet realitātē turpināja ļoti rigīdu valsts praksi. Latvijas pieredze 90. gados ir piemērs tam, kā alternatīva vienai valstij ir tikai cita valsts, kas tiek būvēta vienlaikus ar iepriekšējās demontāžu.

Šķidrā kristāla metafora ļauj iekļaut vienotā izpratnē vēl vienu neatņemamu valsts elementu, proti, fantāziju un šķietamību. Arguments par valsti kā ilūziju neapgalvo, ka nepastāv empīriski novērojamas sekas (piemēram, policijas brutalitāte vai skolu sistēma), bet gan – ka iluzora ir ideja par to, ka šīs darbības ir ar aci nesaskatāmas un no pārējās sabiedrības nošķirtas vienības – valsts – darbības rezultāts (sk., piemēram, Gupta 1995; Mitchell 2006; Radcliffe-Brown 1950). Raksturojot valsti kā ilūziju, attiecīgie autori to parasti dara, lai kritizētu šādu skatījumu un norautu masku, kas neļauj saskatīt būtību. Tā, piemēram, Maikls Tausigs (*Michael Taussig*) skaidro iepriekš šeit minēto Redklifa-Brauna tēzi par to, ka valsts ir filozofu fantāzija, ar Redklifa-Brauna nepatiku pret varas

struktūrām. Savukārt pats Tausigs apraksta valsti kā fetišu, tādējādi izmantojot terminu, kas ņemts no reliģijas, bet kas šajā jomā tiek izmantots, lai demonstrētu ticības nepamatotību (Taussig 1992, 112). Tādējādi būtu jāsaprot, ka valsts ir *tikai* fetišs, tukšas ticības rezultāts. Navaro-Jašina fantāziju un ilūziju klātbūtni valstī pat noved līdz patoloģizēšanai. Saskaņā ar Navaro-Jašinu tas, ka pilsoņi atzīst, ka valsts ir viņu fantāzija, un vienlaikus dzīvo saskaņā ar šo fantāziju, jāuzskata par patoloģisku simptomu. Normālos apstākļos ar ilūzijas apzināšanos slimīgajam stāvoklim vajadzētu izbeigties, bet šajā gadījumā tā nenotiek, tāpēc šī situācija būtu jāuztver kā patoloģiska (Navaro-Yashin 2002, 160). Tomēr šāda fantāzijas interpretācija neizbēgami liktu domāt, ka lielākās daļas cilvēku ikdienas stāvoklis ir vai nu neziņa, vai slimība, no kuras viņi nav spējīgi tikt vaļā.

Cits veids, kā pieiet šai problēmai, ir pieņemt šādu situāciju par normu, nevis novirzi, t. i., apzināties, ka fantāzija un ilūzijas ir neatņemama cilvēku dzīves un domāšanas sastāvdaļa un faktiski vienīgais veids, kā cilvēki spēj interpretēt apkārt notiekošo. Tādā ziņā tas, ka valsts ir fantāzija, neko problemātisku nepasaka nedz par cilvēkiem, kas to lolo, nedz arī par pašu valsti. Vienlaikus tas arī nozīmē, ka ir iespējams pētīt, kā tieši šī ilūzija veidojas un pastāv un kādas ir šīs fantāzijas konsekvences un likumsakarības (vairāk par fantāzijas lomu valsts īstenošanā sk. Sedlenieks 2020b).

Fantāzijas un ilūzijas elements iekļaujas arī valsts kā šķidrā kristāla metaforā. Daudzie centri, ap kuriem veidojas noteikta paredzamības un caurspīdības telpa, jāskata kā trīsdimensionālā vidē izvietoti elementi. Atkarībā no skatpunkta šajā telpā musturi, ko šie elementi veido, var mainīties, turklāt šiem musturiem pašiem kā tādiem pat nav jābūt kaut kā savstarpēji saistītiem. Līdzīgi naksnīgajās debesīs veidojas zvaigznāji, kas sastāv no zvaigznēm, kuras ir radikāli atšķirīgā attālumā no Zemes. Skatoties no šī punkta, šķiet, ka tie veido vienu struktūru. No cita punkta efekts būtu atšķirīgs. Laikā, kad top šis teksts, Jupiters un Saturns debesīs ir tā satuvinājušies, ka rada ilūziju par vienu ļoti košu zvaigzni. Tikai zināšanas par Saules sistēmu ļauj šo spožo punktu interpretēt citādi. Līdzīgi arī darbības, kuras veic dažādi cilvēki vai grupas, var radīt ilūziju par saskaņotu darbību pat tad, ja tādas nav. Šis “zvaigznāja efekts” arī ir viens no iemesliem, kāpēc dažādas sazvērestības teorijas no noteiktām perspektīvām izskatās tik pārliecinošas (kamēr no citām tās izskatās pēc gluži izkropļota skatījuma).

Šīs ilūzijas – gan par to, kas ir valsts un kā tā darbojas, gan par to, kas tai traucē, – ietekmē valsts īstenošanas/performance procesu. Šajā grāmatā uzmanība tiek pievērsta tikai vienam elementam, kam arī piemīt spēcīgs potenciāls ietekmēt valsts īstenošanu, – radniecībai.

Radniecība un valsts

Radniecībai kā terminam nav vienotas definīcijas, bet tas parasti tiek saistīts ar cilvēku uzskatiem par to, kādas ir viņu savstarpējās saiknes, kas izriet no dzimšanas vai laulībām. Šāds apraksts nav nedz precīzs, nedz izsmēlošs un nederēs visām sabiedrībām un visiem laikiem, tomēr tas aptuveni iezīmē lauku, par kuru mēs runājam. Lietas gan sarežģī tas, ka ne vienmēr radniecības saites un attiecības ir strikti norobežojamas no cita veida tuvām attiecībām, tāpēc nereti pētnieki mēdz runāt arī par tuvniecību (*relatedness*).

Radniecību kā antropoloģisko pētījumu kategoriju pirmais skaidri iezīmēja amerikāņu antropologs Lūiss Henrijs Morgans (*Lewis Henry Morgan*) savā 1871. gadā izdotajā grāmatā “Cilvēku dzimtas asinsradniecības un svainības sistēmas” (Morgan 1871), lai gan par saistītām tēmām jau līdz tam bija iznākuši vairāki ietekmīgi darbi, piemēram, Johana Jākoba Bahofena (*Johann Jakob Bachofen*) “Mātes tiesības” un Henrija Meina (*Henry Maine*) “Senie likumi” 1861. gadā un Džona Fērgusona Maklennana (*John Ferguson McLennan*) “Primitīvā laulība” 1865. gadā (Trautmann 1987, 3). Līdzīgi citiem šī laika autoriem Morgans par vienu no savas darbības svarīgākajiem mērķiem uzskatīja sociālās evolūcijas rekonstruēšanu. Radniecības sistēmu atšķirības viņš interpretēja tieši šādā gaismā – kā pierādījumus attīstības pakāpēm, kuri dažādu apstākļu dēļ novērojami arī mūsdienās, t. i., viņa dzīves laikā – 19. gadsimta otrajā pusē.

Tādējādi jau no radniecības pētījumu pirmsākumiem radniecības formas tika saistītas ar sabiedrības organizāciju kopumā, turklāt šīs sistēmas tika izvietotas iedomātā attīstības līknē starp senākajām (pirmatnējām) un tām, kuras bija novērojamas pašu pētnieku (Eiropas, Amerikas) sabiedrībās un tāpēc tika uzskatītas par mūsdienīgām. Šī atziņa bija pamatā virknei ietekmīgu sociālo teoriju, kuras pretnostatīja sabiedrības, kuru organizatoriskais mugurkauls veidojas ap ciešām radnieciskām saiknēm un tādām, kurās šīs saiknes ir vājas un nenozīmīgas. Meins darbā “Senie likumi” pretnostatīja statusa sabiedrības no vienas puses un līguma vai kontrakta sabiedrības no otras. Ferdinands Tenniss (*Ferdinand Tönnies*) līdzīgā veidā kontrastēja kopienas (*Gemeinschaft*) un pilsoniskās sabiedrības (*Gesellschaft*; Tönnies 2001), ko tālāk attīstīja Makss Vēbers (Weber 2019). Vēlākos laikos ļoti līdzīgas teorijas veidoja ietekmīgais psihoanalītiķis Zigmunds Freids (Freud 2004), viens no 20. gadsimta ievērojamākajiem amerikāņu sociologiem Talkots Pārsonss (Parsons un Bales 1955), Maikls Granoveters (Granovetter 1973) un galu galā – politologs Roberts Patnams, kura darbi spēcīgi ietekmējuši 20. gadsimta beigu un 21. gadsimta sākuma polit-ekonomikas ainavu (Putnam 1995; Putnam, Leonardi un Nanetti 1993).

Kopumā šie darbi atbalso priekšstatu par to, ka radniecība ir agrīna un tāpēc savā ziņā dabīga vai instinktīva cilvēku organizācijas forma. Atbilstoši šim uzskatam sabiedrības, kas dzīvo saskaņā ar radniecības principiem, dzīvo tuvāk iedomātajam dabiskajam stāvoklim. Tomēr laika gaitā šie automatiskie, dabiskie vai instinktīvie principi tiek nomainīti ar racionāliem apsvērumiem. Līdz ar to šajos priekšstatos atspoguļojas arī pētnieku uzskati par pretstatu starp dabu un kultūru, iedzimtību un audzināšanu, apgalvojot, ka, kultūras principiem pieņemoties spēkā, dabas principiem būtu jāiet mazumā.

Modernajā politiskajā filozofijā (it sevišķi tā dēvētajā modernizācijas teorijā) šis naratīvs par sabiedrības attīstību virzienā uz bezpersonisku, specializētu, uz racionāliem principiem balstītu un vienošanās procesā panāktu statusu strukturētu kopienu ir dominējis un turpina dominēt. Saskaņā ar šo uzskatu laika gaitā arvien mazinās iedzimtās, neracionālās, “dabīgās” radniecības saites. Pat tad, ja atklāts evolucionisma naratīvs vairs netiek pieminēts, šie principi joprojām atspoguļojas klasifikācijā (McKinnon 2013, 41). Tāda, piemēram, ir Patnama savulaik attīstītā teorija par sociālo kapitālu, kurā tiek pretnostatītas sabiedrības ar līmveida (*bonding*) sociālo kapitālu un tās, kurās dominē tiltveida (*bridging*) kapitāls. Līmveida sociālais kapitāls ir normas, kuras liek cilvēkiem veidot ļoti ciešas saiknes starp tuvu saistītiem indivīdiem kopas iekšienē, bet vienlaikus rada neuzticēšanos pret svešiniekiem. Savukārt tiltveida sociālais kapitāls ļauj veidot saiknes starp dažādām grupām. Neizbēgami šie divi sociālā kapitāla paveidi ir savstarpēji izslēdzošās attiecībās – tie nevar būt vienlaikus spēcīgi. Turklāt tieši tiltveida sociālais kapitāls, kuru raksturo vājākas ģimeniskās un radnieciskās attiecības, Patnama teorijā saistās ar ekonomisko uzplaukumu (Putnam 1993; Putnam 2000; Putnam, Leonardi un Nanetti 1993). Parāles ar Tennisa un Vēbera kopienu un pilsonisko sabiedrību ir nenoliedzamas.

Radniecība un valsts PSRS ideoloģijā

Kā savā ziņā īpatnēju variāciju šajā naratīvā var minēt Padomju Savienības komunistu agrīno attieksmi pret laulībām. Saskaņā ar marksisma doktrīnu ģimene ir noteiktos vēsturiskos apstākļos veidojusies institūcija un tās mērķis ir atražot kapitālistiskās attiecības (Engelss 1970). Frīdriha Engelsa rakstītais balstījās Morgana ieskatos par radniecību un būtībā atspoguļoja tā laika evolucionistu antropoloģiskos uzskatus. Ģimene šajā teorijā ir radniecības forma, kas izveidojas līdz ar moderno kapitālistisko iekārtu vai valsti. Šeit ir būtiski atgādināt, ka pati valsts šajā teorijā ir nekas vairāk kā šķiru cīņas instruments,

kas nodrošina buržuāzijas kundzību (Ļeņins 2011), bet ģimene ir valsts palīgmehānisms (Althusser 2006). Līdz ar to valsts un ģimene marksistiskajā teorijā ir nedalāmi saistītas. Saskaņā ar Marksa un Ļeņina rakstīto, pēc sociālistiskās revolūcijas un šķiru sabiedrības beigām (t. i., iestājoties komunismam) valsts neizbēgami “atmirs”, t. i., kļūs nevajadzīga un pati no sevis pamazām izzudīs.² Loģisks atrisinājums šai teorijai ir arī apziņa, ka ģimene ir tikai valsts kā represīva mehānisma mikrokosms – apspiešanas un ekspluatācijas atražošanas vieta. Loģiski, ka līdz ar valsts izzušanu vai pat pirms tās ģimenei būtu jāizzūd. Pats par sevi saprotams, ka arī citas radnieciskās saiknes šajā jaunajā komunistiskajā sabiedrībā netika paredzētas. Ja komunistiem būtu bijis pieejams Patnama skatījums, varētu teikt, ka pirmskomunistiskā sabiedrībā dominē līmējošais sociālais kapitāls, ko komunismā nomainītu tiltveida kapitāls.

Pirmajos pēcrevolūcijas gados Padomju Savienības komunistu attieksme pret ģimeni bija balstīta tieši šādos uzskatos. Tā, piemēram, Aleksandra Kolontaja (*Александра Коллонтай*) 1918. gadā rakstīja, ka tradicionālā ģimene ar savu lomu sadalījumu un sieviešu ekspluatāciju jau ir pagātnes jautājums un tuvākajā laikā turpinās izzist kā nevajadzīga un nepiemērota (*Коллонтай* 1918).

Agrīnā padomju valsts politika attiecībā uz ģimeni un radniecību saskaņēja ar modernitātes naratīvu, pieņemot, ka ģimene ir ne tikai pagātnes sadzīves forma, bet arī pašos pamatos antisociāla. Šāds apsvērums balstījās uzskatā, ka ģimenes nenovēršami kultivē lojalitāti, pirmkārt, pret šīs ģimenes locekļiem. Tādā veidā, kā raksta Kolontaja, ģimene apdraud iespēju izveidot sociālistiskajai sabiedrībai un kolektīvisma garam atbilstošus pilsoņus (*Коллонтай* 1918).

Kā raksta Golfo Aleksopula (*Golfo Alexopoulos*), šāda ģimenei naidīgā politiskā nostāja neturpinājās ilgi, jo jau 20. gadsimta 30. gados Staļins reabilitēja šo institūciju, uzliekot uz tās pleciem būtisku atbildību par ideoloģiski pareizu pilsoņu audzināšanu. Vienlaikus Staļina politika pievērsa uzmanību arī plašākam radniecības un tuvniecības attiecību lokam. Tas bija īpaši labi saskaņams veidā, kā tika īstenotas dažādas represīvās kampaņas, kurās mērķtiecīgi tika uzbrukts ne tikai konkrētam indivīdam, bet gan visai saimei (Alexopoulos 2008). Šīs staļinistiskās politikas ietekmi sajuta arī Latvijas iedzīvotāji pagājušā gadsimta 40. gados, kad izsūtīšanas sarakstos parasti iekļāva ne tikai atsevišķus režimam neērtus cilvēkus, bet viņu mājsaimniecības kopumā. Šāda rīcība balstījās pieņēmumā, ka ģimenes un radniecības saites ir pārāk spēcīgas, lai tās būtu iespējams pārvarēt.

² Te jāpiebilst, ka ar valsti Markss un Ļeņins saprot galvenokārt tās represīvo aparātu – armiju, policiju, tiesu un cietumu sistēmu –, bet ne administratīvo funkciju.

Kaut arī Staļina laikā ģimenes institūts tika iekļauts sociālisma celtniecības kopīgajā idejiskajā rāmī, aizdomīgums un neuzticība saistībā ar to, vai ģimene tomēr spēs tikt galā ar šo uzdevumu, saglabājās arī vēlākajos sociālisma periodos. Tā, piemēram, prominentais padomju ģimenes teorētiķis Anatolijs Harčovs (Анатолий Харчев) vēl 1979. gadā atkārtoti Kolontajas pamattēzi par ģimeni kā pārāk individuālistisku, paužot nepieciešamību audzināt bērnus kolektīvisma garā, kā arī uzsverot valsts neatsveramo lomu šajā procesā (citēts pēc Rockhill 2010, 158). Tādējādi valsts tika iztēlota kā partneris apvienībā, kurā no vienas puses bija ģimene (galvenokārt interpretēta kā sievietes ar bērnu), bet no otras puses – valsts, kas pildīja “supervēdāka” lomu. Ģimenes loma šajā savienībā bija tikai atvasināta no “supervēdāka” jeb valsts lomas (Rockhill 2010, 157).³

Radniecības jēdziens kā Eiropas kultūras produkts

Kā raksta Sjūzena Makinnona (*Susan McKinnon*), lai gan sociālās evolūcijas teorijas antropoloģijā jau 20. gadsimta pirmajā pusē piedzīvoja norietu un sabiedrības vairs netika sarindotas iedomātas attīstības secībā, pati klasifikācija saglabājās, radot netiešu priekšstatu par to, ka radniecība neizbēgami pieder pagātnei. Līdz ar to turpināja pastāvēt ideja par to, ka radniecība ir raksturīga sabiedrībām, kurās vēl nav pilnībā nostiprinājušās uz racionālu individualismu orientētas modernisma vērtības. Tomēr Makinnona argumentē, ka šāds vēstures un modernitātes traktējums drīzāk uzskatāms par Eiropas kultūras produktu, kas radies noteiktos kultūrvēsturiskos apstākļos un tāpēc nav uzskatāms par pašsaprotamu lietu kārtību (McKinnon 2013). Līdzīgi arī Grēbers un Vengrovs uzsver, ka nav nekāda pamata uzskatīt, ka būtu pastāvējis laiks vai vieta, kad anatomiski mūsdienīgie *Homo sapiens* pārstāvji nebūtu bijušas refleksiņas politiskas būtnes, kas apzinās un kritiski spēj izvērtēt savu vietu sabiedrībā. Tāpēc nav pamata uzskatīt, ka būtu pastāvējušas cilvēku sabiedrības, kurās dominē instinktīvs dabiskums. Līdzīgi Makinnonai Grēbers un Vengrovs norāda uz šādu uzskatu veidošanos Eiropā apgaismības laikmetā (Graeber un Wengrow 2021).

³ Rokhila raksta, ka sievietes un bērna attiecību uzsveršana notika uz vīriešu rēķina, t. i., vīriešu loma ģimenē tika uzskatīta par mazsvarīgu vai sekundāru. Šo uzskatu un ar to saistītos procesus gan nevar viennozīmīgi traktēt kā tādus, kas izriet no sociālistiskās domāšanas, jo mātes un bērnu kopu kā pamata sociālo vienību aptuveni šajā laikā uzsver arī otrpus “dzelzs priekšvara” (sk., piemēram, Fox 1977, 37).

Šeit īsi jāatgriežas arī pie paša radniecības jēdziena. Iepriekšminētās sociālās teorijas, starp citu, saistītas arī ar domu, ka radniecība kā tāda ir variācijas par bioloģisku saikni, t. i., ka starp cilvēkiem pastāv noteikta bioloģiska saistība, kura izriet no ģenētiskā materiāla nodošanas vairošanās procesā. Tomēr radniecība, ko antropologi vai sociālie zinātnieki var novērot kā sociālu parādību, tikai daļēji pārklājas ar ģenētiskajām norisēm, kas iesaistītas vairošanās procesā. Jau pats radniecības studiju pirmsākums Morgana “Cilvēku ģimenes asinsradniecības un svainības sistēmas” (Morgan 1871) izrietēja no pētnieka apjaušanas, ka cilvēku uzskati par to, kurš kuram ir radnieks, dažādās sabiedrībās nav vienādi. Uzskati par saikni starp, piemēram, bērniem un viņu vecākiem, nemaz jau nerunājot par šo vecāku brāļiem, māsām un viņu bērniem, variē plašās robežās. Dažās sabiedrībās, kā, piemēram, navaho Ziemeļamerikā vai Trobriāna salu iedzīvotāji, radniecību nosaka pēc mātes, bet tēva brāļi un viņu bērni netiek uzskatīti par radniekiem. Citās sabiedrībās, piemēram, Ziemeļģanā dzīvojošie tallensi vai Birmas kačini, radniecību nosaka pēc tēva, attiecīgi no radu loka izslēdzot mātes brāļus, māsas un viņu pēcnācējus. Savukārt vēl citi, kā, piemēram, daudzas Eiropas sabiedrības (starp kurām arī latvieši) vismaz teorētiski uzsver radniecības balansu starp tēvu un māti. Tomēr visos minētajos gadījumos praktiskās dzīves variācijas ir teju neizsmēlamas. Tā, piemēram, kačini uzskata, ka māte tikai iznēsā vīrieša bērnu. Turpretī Latvijā tēva ieguldījums bieži vien tiek uzskatīts par samērā nebūtisku attiecībā uz viņa bērniem, savukārt senču izpētē joprojām dominē patrilineijas (t. i., cilvēki, kam ir viens uzvārds un kas šo uzvārdu manto pa vīrieša līniju). Līdz ar to ievērojami variē arī radniecības uzskatu praktiskās sekas.

No iepriekšminētā izriet, ka radniecība neattiecas uz bioloģisku faktu interpretāciju kultūrā, bet tā ir pilnībā ar kultūru saistīts process, kuram ir tikai atsaucis uz bioloģisko reprodukciju.

Šo apsvērumu gaismā kļūst skaidrāks Makinnonas ieteikums “denaturalizēt” radniecības naratīvus un līdz ar to arī valsts un radniecības attiecības, t. i., neuzskatīt tās par tādām, kas dabiski izriet no automātiskas lietu kārtības (McKinnon 2013, 60). Radniecība nebūt nav dabiskāka par parlamentu vai birokrātiju. Kā radniecība, tā valsts ar tās parlamentu un birokrātiju ir radušies kultūras procesu rezultātā. Tāpēc nav jāuzskata, ka vienīgās (vai būtiskākās) attiecības starp valsti un radniecību ir saskatāmas šo parādību vēsturiskajā dialektikā (t. i., viena pamazām nomaina otru). Tāpat nav jāuzskata, ka valsts un radniecība ir noteiktā veidā vienas parādības (kā organizācijas princips) dažādas intensitātes, kur radniecība notiek pati par sevi (dabiski), bet valsts ir jāveido ar saprātu un loģiku.

Atbrīvojoties no radniecības sasaistīšanas ar dabisko (un pagātni), pētnieki pēdējā laikā ir sākuši saskatīt radniecību visdažādākajās vietās, kur agrāk tai nav pievērsta uzmanība (Strathern 2020, 144), it īpaši atklājot radniecības nozīmi sabiedrībās un attiecībās, kuras līdz šim tikušas uzskatītas par tādām, kur radniecībai ir vai nu maza, vai nekāda nozīme (sk., piemēram, McKinnon un Cannell 2013; Thelen un Alber 2018).

Šajā kontekstā ir iespējams pievērsties pavisam citām attiecību dimensijām starp radniecību un valsti, kur valsts un radniecība ir savstarpēji integrētas un neatņemamas konkrētas kultūras izpausmes un iezīmes. Atgriežoties pie iepriekš definētā valsts īstenošanas / performēšanas jēdziena, radniecība ir viens no būtiskākajiem principiem, uz kura pamata un ap kuru valsts tiek īstenota / performēta.

Šajā rakstu krājumā radniecība un valsts skatīta iepriekšminēto apsvērumu gaismā. Tā vietā, lai interpretētu radniecību un valsti kā pretmetus un savstarpēji izslēdzošus principus, šajā grāmatā valsts un radniecība atspoguļojas kā divi savstarpēji saistīti, noteiktos kultūras un vēsturiskos apstākļos veidojušies jēdzieni, starp kuriem pastāv nemitīga dinamiska savstarpēja mijiedarbība.

Valsts un radniecība ir cieši saistītas

Tradicionālais veids, kā runāt par valsti un dažādiem radniecības elementiem, ir pieņemt, ka valsts un radniecība ir divas dažādas sfēras, kur valsts ir hierarhiski augstākā situācijā, bet radniecība ir subordinēta. Šādā izpratnē pastāv vairāki valsts un radniecības interakcijas virzieni.

Pirmkārt, var runāt par valsti nācijvalsts izpausmē, kas idejiski ir saistīta ar radniecības jēdzieniem, kas veido šīs valsts pašus pamatus. Nācijas, kas ir šo valstu pamatā, tiek uzskatītas par cilvēku kopām, kas, lai gan nav ģimene šī vārda šaurākajā nozīmē, tomēr ir savstarpēji saistītas un veido kaut ko *līdzīgu* vienai lielai ģimenei. Tā Benedikts Andersons (*Benedict Anderson*) raksta par to, kā vienas nācijas piederīgie tiek uzskatīti par saistītiem ar saitēm, ko nevar izvēlēties, jo tās ir iedzimtas. Tas, starp citu, izpaužas, aprakstot valsti radniecības terminos, kā, piemēram, “tēvzeme” (Anderson 2006, 143). Maikls Hercfelds (*Michael Herzfeld*) līdzīgā garā raksta, ka valsts tēlā ir būtiskas tieši atsauces uz ģimeniskajām paralēlēm (Herzfeld 2005, 112). Tādējādi, lai gan radniecība šaurākā nozīmē it kā ir birokrātiski organizētajai nācijvalsts idejai antagonists veidojums, tomēr pašas kopienas pamatos ir iedarināta ideja, kas ir tieši tā pati, kas veido radniecību. Proti, cilvēki ir savstarpēji saistīti (asins) saitēm, kuras rodas piedzimstot un kuras cilvēki (pilsoņi) ir pārmantojuši no saviem senčiem.

Šīs pašas radnieciskās (asins) saites var tikt arī izmantotas, lai domātu par attiecībām vairāku nāciju (vai valstu) starpā. Tā, piemēram, latvieši lietuviešus nereti sauc par *broļukas* (liet. *broliukas*, ‘brālītis’), atsaucoties uz baltu tautu “radniecību” un tātad kopīgo izcelsmi un norādot uz neredzamām saiknēm, kas saista visus latviešus ar visiem lietuviešiem. Šāda saikne starp iedomātu kopīgu izcelsmi un piederību noteiktai cilvēku grupai ir pamatā arī Latvijā pašlaik īstenotajai pilsonības doktrīnai, kur pilsonību galvenokārt nosaka tas, vai indivīda vecāki ir bijuši pilsoņi. Arī pilsonības un īpašumtiesību atjaunošana Latvijā 20. gadsimta 90. gados bija balstīta tieši noteiktā izpratnē par to, kā piederība šai kopienai pārmantojas no vecākiem uz bērniem.

Otrkārt, idejas par radniecību iespaido arī to, kā cilvēki (sākot ar pilsoņiem un iedzīvotājiem un beidzot ar īslaicīgiem tūristiem) iztēlojas sevi attiecībā pret kādu konkrētu valsti vai valsti principā. Ja pilsonību kā faktu apstiprina attiecīgā pilsoņa vecāku statuss, tad šī pilsoņa attieksmi pret valsti arī var iespaidot tas, kā viņš vai viņa paši sevi uztver kā attiecīgās sabiedrības daļu. Tādā veidā cilvēki mēdz interpretēt, piemēram, savu politisko nostāju vai patriotisma līmeni atkarībā no tā, kā viņi iztēlojas savu senču darbības un attieksmes. Fakts, ka, piemēram, sportists Kaspars Kambala Latvijas simtgades atzīmēšanas sakarā uzsver, ka viņa vecvectētiņa brālis Staņislavs Kambala ir bijis viens “no 39 vīriešiem, kurš pirms 100 gadiem parakstījis Latvijas neatkarības deklarāciju”, attiecas tieši uz šādu vēsturisko vai politisko “sakņu meklēšanu”.⁴ Savas “radniecības” iezīmēšana ar valsts dibināšanu, iespējams, saistās ar paša Kaspara Kambalas identitāti un kalpo viņam pašam par pamatojumu, kāpēc viņš 18. novembrī veic peldi ar Latvijas karogu rokās. Vienlaikus radniecība arī līdzcilvēku acīs iezīmē Kasparu kā īpaši pozicionētu noteiktā valstī un tās politikā.

Šis piemērs sasaucas ar Džesikas Robinsas (*Jessica Robbins*) rakstīto par vecākās paaudzes poļu vilktajām paralēlēm starp savu dzīvesstāstu un Polijas valsts svarīgākajiem vēsturiskajiem pagriezieniem (Robbins 2020). Līdzīgi arī Inna Leikina (*Инна Лейкин*) apraksta, kā Krievijas iedzīvotāji caur praksi, ko sauc par “rodoloģiju” (*родология*), cenšas izskaidrot savas dzīves neveiksmes, sasaistot tās ar senču pieredzētajām grūtībām, it īpaši – saskarsmē ar valsti. Tā, piemēram, ar PSRS represīvo orgānu īstenoto vectētiņa arestu, izsūtīšanu un

⁴ Jauns.lv / LETA. 2018. “FOTO: Kambala atzīmē valsts simtgadi, peldoties ar karogu rokās”. *jauns.lv*. Skatīts 18.12.2020. Jāprecizē, ka, pretēji Jauns.lv teiktajam, Staņislavs Kambala piedalījās Latvijas Republikas pasludināšanas aktā 1918. gada 18. novembrī, nevis Neatkarības deklarācijas (Latvijas PSR Augstākās Padomes Deklarācija “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”) parakstīšanā, kas notika 1990. gada 4. maijā.

nāvi Sibīrijā pagājušā gadsimta 30. gados tiek skaidrotas neveiksmes mūsdienu pēcteča biznesa dzīvē (Leykin 2015). Tādējādi saikne starp senčiem, radniecības principiem un valsts varu vai politisko iekārtu var būt gan pozitīva kā Kambalas gadījumā, gan negatīva kā Leikinas aprakstītajos gadījumos, bet tās nozīme cilvēku dzīvēs ir acīmredzama.

Senču darbības vai iesaistīšanās politiski nozīmīgos notikumos nenovēršami ietekmē arī viņu pēcnācēju darbības attiecībā uz valsti. Tā, piemēram, pulcēšanās pie pieminekļa Uzvaras parkā Rīgā 9. maijā nereti tā dalībnieku uzskatos tika saistīta ar “tēviem un vectēviem”, kas “atbrīvoja Rīgu no fašistiem”. Tādējādi radniecības saiknes gluži vai liek arī “dēliem un mazdēliem” turpināt pieminēt šos notikumus un godināt senču paveikto. Ar pienākumu godināt senču savulaik paveikto un turpināt viņu iesākto savas politiskās darbības nereti pamato arī citu nostāju iedzīvotāji.

Treškārt, ļoti nozīmīga dimensija ir valsts iestāžu (sākot ar parlamentu un beidzot ar “ielas līmeņa” birokrātiem) mēģinājumi regulēt notiekošo radniecības sfērā. Šī joma ir viena no būtiskākajām valsts (un kopumā var teikt – arī jebkuras sabiedrības) rūpju sfērām, jo attiecas uz to, kā šī sabiedrība fiziski turpināsies. Lai gan Fuko iespaidā šos centienus ir pieņemts asociēt ar modernismu un mūsdienu valstu veikto biopolitiku, Maikls Lambeks argumentē, ka tāda paša veida darbības iespējams saskatīt arī mazāka mēroga sabiedrībās (Lambek 2013, 245), kuras arī ir nodarbinātas ar jautājumiem par pareizu un labu bērnu radīšanu un ar to saistītajām darbībām (piemēram, seksu un laulāšanos).

Šajā sakarā viena no valsts iestāžu un politiskā procesa centrālajām tēmām ir par to, kāda veida cilvēku savstarpējās saiknes būtu uzskatāmas par nozīmīgām vai nenozīmīgām. Mūsdienu Latvijā esošā izpratne par radniecības saiknēm lielā mērā ir uzskatāma par tādu, kas veidojusies tiešā valsts iestāžu veidoto likumu un noteikumu rezultātā. Turklāt daļa no likumiem, kas noteica radniecības principu veidošanos, nebija tieši saistīti ar radniecību, bet to ietekmēja tikai pastarpināti. Kā raksta vēsturnieki Čārlzs Vezerels (*Charles Wetherell*) un Andrejs Plakans, latviešu zemniekiem līdz pat dzimtbūšanas atcelšanai 19. gadsimta pirmajā pusē nebija nedz nepieciešamības, nedz arī mnemonisko rīku, lai varētu veidot un uzturēt radniecības struktūras, kuras būtu daudz plašākas par vienu paaudzi un mājsaimniecību (Wetherell un Plakans 1998; Plakans un Vezerels 2000).

Latviski runājošajiem Baltijas iedzīvotājiem informācija par viņu priekštečiem, kas dzīvojuši pirms vecvecākiem, sāka kļūt daudz maz nozīmīga tikai pēc tam, kad, pirmkārt, tika piešķirti uzvārdi un, otrkārt, tika ļauts iegādāties nekustamo īpašumu. Kā viens, tā otrs process bija valsts iestāžu iecerēts un vadīts. Uzvārdu piešķiršana ļāva uzturēt samērā ticamu informāciju par cilvēka

izcelsmi, bet nekustamā īpašuma iegāde veicināja vajadzību šādu informāciju uzturēt, jo no tās izrietēja mantojuma tiesības. Tādējādi teorētiski varēja parādīties izpratne par radniecību, kas iet ārpus precētā pāra (vai indivīda) brāļu, māsu, vecāku un bērnu loka. Cik plaši šādas zināšanas tika uzturētas, ir grūti teikt, bet zināms, ka, piemēram, dzimtas koku veidošana un uzturēšana latviešu ģimenēs vēl līdz nesenam laikam bija visai reta parādība.

Viss iepriekšminētais attiecas tieši uz latviešiem kā bijušajiem dzimtcilvēkiem un zemniekiem, bet nekādā ziņā ne uz visiem, kas savulaik dzīvojuši mūsdienu Latvijas teritorijā. Tā, piemēram, Baltijas aristokrātiskās dzimtas rūpīgi apkopoja un uzturēja zināšanas par savu izcelsmi, jo no tās lielā mērā bija atkarīgas viņu pretenzijas uz īpašumiem un varu. Juridiskajā ziņā idejas par radniecību bija veidojušās jau gadsimtiem ilgi un lielā mērā balstījās romiešu tiesībās. Tādējādi arī valsts iestāžu veidoto principu pamatos esošās idejas par cilvēku savstarpējām attiecībām nebija radušās tukšā vietā.

Arī vēlākos laikos regulējums par tādām ar radniecību saistītām lietām kā laulības, bērnu piederība un it sevišķi – tiesības uz īpašumiem, kas izriet no dzimšanas vai laulībām, ir ietilpis valsts iestāžu rūpju lokā (plašāk par radniecības juridiskajām interpretācijām, sākot ar viduslaikiem, sk. [3. nodaļā šajā krājumā “Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā \(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam\)”](#) un [4. nodaļā “Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā”](#)).

Valsts un radniecība kā vienota parādība

Apzinoties valsts un radniecības nošķiruma kultūrspecifisko un diskursīvo dabu, ir iespējams sākt analizēt radniecības un valsts izpausmes nevis kā atsevišķas jomas, bet gan kā vienas parādības dažādus aspektus.

Attiecības starp radniecības procesiem un tādu radniecību, kāda tiek konstruēta valsts institūciju izdoto noteikumu vai īstenoto prakšu rezultātā, nav uzskatāmas par tādām pašām, kādas ikdienā īsteno šis valsts iedzīvotāji. Savā ziņā šeit var vilkt robežas starp formālo un neformālo, ar formālo apzīmējot visu to, kas ir specifiski paredzēts valsts likumos un noteikumos, bet ar neformālo – visu to, kas šādos noteikumos nav paredzēts. Šī teksta tapšanas laikā (2022.–2023. gadā) notiekošās diskusijas par ģimenes definīciju labi ilustrē dinamiku starp formāli noteikto un neformāli pastāvošo. Reālajās savstarpējās attiecībās cilvēki veido tādus modeļus, kādi viņiem noteiktos apstākļos šķiet pieņemami, un arī interpretē savas darbības noteiktos ideju ietvaros. Tā, piemēram, homoseksuālas attiecības vai vairāku pieaugušo vienlaicīgas attiecības realitātē pastāv dažādās

kombinācijās. Turklāt tas nav vienkārši jautājums par to, kas ir un kas nav, bet gan laikā izstiepts process. Birokrātiski veidotajā valsts institūcijā radniecība nav vis process, bet gan reģistrācijas mirklis – kaut kas vai nu ir, vai nav ģimene. Un ja ikdienišķajās attiecībās pastāv interpretācijas brīvība un iespēja pārvietoties starp kategorijām, tad birokrātija šādu brīvību nepieļauj (Lambek 2013, 254). Tas nozīmē, ka reālās ikdienas dzīves attiecības ir analogas, savukārt birokrātiskais process savā ziņā līdzinās digitālajam, kurā ir ierobežots skaits iespēju.

Valsts jāskata kā daļa no dinamiska sociāla procesa. Tajā nenovēršami izvirzās noteikti dominējoši uzskati, paņēmieni un principi, bet tie reti kad spēj pilnībā pārņemt telpu. Tā, piemēram, 2006. gadā tika pieņemti grozījumi Latvijas Satversmē, kuros definēja valsts aizsargāto laulību kā savienību starp vīrieti un sievieti. Tomēr šādas definīcijas pieņemšana neapturēja praktiski notiekošās cilvēku attiecības, kurās bija novērojami arī citi modeļi. Ja valsti skatītu kā atdalītu no sabiedrības, bet sabiedrības un valsts attiecības interpretētu kā antagonistiskas, tad varētu teikt, ka valsts mēģina iegrozīt “mežonīgo radniecību”. Tomēr adekvātāka interpretācija būtu tāda, ka daļa sabiedrības cenšas ar valsts piedāvātajiem mehānismiem nodefinēt tādus principus, kas šai daļai šķiet pieņemamākas. Tātad norisinās nevis cīņa starp sabiedrību un valsti, bet gan cīņa dažādu sabiedrības frakciju starpā par to, kurai no tām kādā noteiktā laikā būs iespēja izmantot vispārpieņemtos valsts mehānismus, lai censtos unificēt konkrēto jomu sev pieņemamā veidā. Vienlaikus sabiedrībā notiek dinamisks process, kas ir samērā neatkarīgs no šī valsts institūciju birokrātiski regulētā un definētā principa.

Līdz ar to valsts īstenošana / performēšana liek paskatīties uz notikumiem sabiedrībā nevis kā uz divu vienību (kā sabiedrības un valsts) cīņu, bet gan kā uz vienotu procesu, kurā sabiedrības locekļi darbojas vienlaikus dažādās jomās un lomās. Tādējādi, piemēram, pilsoņi parlamentā var mēģināt tikt galā ar to, ko viņi īsti saprot ar radniecību un censties likumiski nostiprināt principus, pēc kuriem viņiem pašiem un citiem būtu jādarbojas. Šie paši pilsoņi vakaros apmeklē arhīva mājaslapas, lai saprastu savu saikni ar vēsturi, bet šo saikni viņi paši interpretē pēc noteiktiem radniecības principiem, reizēm selektīvi izvēloties, kuri senči tiks iekļauti viņu identitātes naratīvā un kuri – ne.

Īss grāmatas nodaļu kopsavilkums

Šajā krājumā apkopoti raksti, kuros mēģināts izpētīt daudzšķautņaino vidi, kurā, savstarpēji mijiedarbojoties valsts un radniecības jēdzieniem, tiek īstenota / performēta mūsdienu Latvijas valsts. Šī daudzveidīgā vide arī noteica rakstos novērojamās teorētiskās un metodoloģiskās atšķirības.

Grāmatas nodaļas var nosacīti iedalīt trijās grupās. Pirmajā sadaļā divi iekļautie raksti sniedz vispārēju ieskatu Latviešu radniecībā un tās pētniecībā līdz šim.

Aizpildot tukšumu latviešu radniecības izpētē, **pirmajā nodaļā** (autors – Klāvs Sedlenieks) sniegts īss apkopojums radniecības antropoloģijas tradīcijās, ieskats pašos radniecības pamatprincipos, t. i., latviešu un daudzu citu Eiropas sabiedrību izmantotajā bilaterālajā pēctecības sistēmā, kur radniecība tiek vienādā mērā attiecināta uz tēvu un māti. Galvenā konsekvence šai sistēmai ir tāda, ka radu lokam nav skaidru robežu un tādēļ sociālās saiknes (satikšanās biežums, savstarpējās rūpes) lielā mērā nosaka to, kurš tiek un kurš netiek uzskatīts par radnieku. Latvijā pieņemts šķirot tuviniekus “īstajos” jeb “asinsradniekos” un “ieprecētajos rados” vai svainos. Analītiski var nošķirt arī tā dēvēto “fiktīvo radniecību”, kura pastāv, piemēram, starp krustbērniem un krustvecākiem, vai kura veidojas adopcijas gadījumos, tomēr latviešu ikdienas valodā un praksē šāda kategorija nepastāv. Radniecības praktiskā ietekme ir saskatāma galvenokārt mantošanas un laulību ierobežojumos, kur liela nozīme ir ne tikai uzskatiem par to, kurš no kura ir dzimis, bet arī principiem jeb tam, ko antropoloģijā apraksta, runājot par “koplietotām substancēm” (tādas ir, piemēram, gēni, asinis).

Otrā nodaļā ir Klāva Sedlenieka un Agitas Lūses pārskats par līdz šim Latvijā veiktajiem radniecībai veltītajiem pētījumiem, kuros apkopoti un kritizēti galvenokārt 19. gadsimta evolucionismam raksturīgajā vēsturiski salīdzinošajā metodē tapušie darbi. Autori šos pētījumus raksturo kā intelektuāli aizraujošas, bet kritiku neizturošas spekulācijas. Šīs metodes lietošana un nekritiska agrāko autoru ideju pārņemšana turpinās vēl līdz pat šai dienai dažādās jomās, sākot ar folkloras pētījumiem un beidzot ar jurisprudenci. Ārpus šīs tradīcijas, kuru pārstāv tādi autori kā Arveds Švābe un Kārlis Straubergs, kā arī vismaz daļēji – padomju laika pētnieki, kas balstījās marksistiskajā teorētiskajā skatījumā, tomēr atrodami arī starptautiskajai antropoloģiskajai praksei tuvāki pētījumi, piemēram, 20. gadsimta sākumā veiktie Stefānijas Uļanovskas etnogrāfiskie novērojumi vai 20. gadsimta vidū tapušie Lidijas Jefremovas darbi. Nozīmīgu ieskatu radniecības attiecībās, to veidošanās procesā un, it īpaši, politisko un ekonomisko procesu lomā sniedz ASV pētnieki Andrejs Plakans un Čārlzs Vezerels. Tomēr kopumā Sedlenieks un Lūse secina, ka radniecībai līdz šim pētnieku vidū pievērsts nepelnīti maz uzmanības, tāpēc būtībā mūsdienā Latvijas radniecības pētniekiem nav pētnieciskā fona, uz kura veikt savus pētījumus.

Otrajā rakstu grupā arī iekļautas divas nodaļas, un tās sniedz ieskatu radniecības jomā no vēstures un juridiskās zinātnes viedokļa. Abos zināmā

mērā runāts par “valsts” veidoto juridisko ietvaru radniecībai, tādējādi nostiprinot perspektīvu, kurā mūsdienā Eiropas radniecība ir nesaraucami saistīta ar valsti.

Trešā nodaļa ir Vijas Stikānes ieskats radniecības izpausmēs mūsdienā Latvijas teritorijā līdz 19. gadsimta vidum. Autore attēlo pārsteidzoši daudzveidīgu un no mūsdienā skatījuma neparastu ainu, kurā dažādas radniecības izpausmes (piemēram, par to, kas tiek uzskatīts par radnieku mantošanas vai laulību vajadzībām) bieži ir pretrunīgas, neskaidras un mainīgas. Sākot jau ar pirmajiem likumu apkopojumiem 13. gadsimtā, redzama pārvaldes institūciju nozīmīgā loma, regulējot gan “pareizās” attiecības, gan nosakot, kura mantošana ir leģitīma. Viduslaiku pilsētu sabiedrībā un aristokrātijas vidū īpašu lomu ieņēma laulības, kuras noslēgtas ar baznīcas palīdzību (“īstās laulības”). Radniecības attiecības zemnieku kārtai līdz pat 19. gadsimta vidum ir samērā maznozīmīgas un grūti izsekojamas, toties aristokrātijas dzīvē novērojama mutuļojoša interese ne tikai par senčiem, bet arī par svainības regulējumu, mantiskajām attiecībām, noteiktām radniecības kategorijām un pieļaujamo laulību starp šīm dažādajām kategorijām. Arī pilsētnieku dzīvē, it īpaši cunftēm, radniecība pa tēva vai mātes līniju nereti bija priekšnoteikums atļaujai nodarboties ar kādu amatu. Rakstā skaidri iezīmējas dažādu pārvaldes institūciju (piemēram, baznīcas) loma radniecības veidošanā.

Ceturtajā nodaļā Dita Plepa sniedz detalizētu pārskatu par ģimenes un radniecības juridisko tvērumu, sākot ar Latvijas valsts nodibināšanu 1918. gadā. Autore parāda, ka agrīno juridisko situāciju apgrūtināja no iepriekšējiem laikiem pārņemtā sadrumstalotā civiltiesiskā sistēma, turklāt ģimenes un radniecības izpratne un tās vieta valsts struktūrās nebūt nav bijusi viennozīmīga. Tā, piemēram, demokrātiski noskaņotie deputāti ierindoja ģimeni strikti privātajā sfērā, bet Kārļa Ulmaņa autoritārajā režīmā ģimene nosacīti kļuva par valsts zemāko struktūru, un tas leģitimē valsts institūciju interesi par to, kas šajā sfērā notiek. 1938. gadā tapušais Civillikums konsolidē iepriekšējo sistēmu, mazina vīriešu nozīmi radniecības sistēmā (izlīdzinot ar sievietes nozīmi) un ievieš arī dažus paražu tiesību elementus. PSRS realizētās okupācijas laikā varas iestādes turpina interpretēt ģimeni kā valsts zemāko struktūrvienību un to cieši pieskatīt, iekļaujot ģimenes atbalsta struktūras arī pamatlikumā. Pēc neatkarības atjaunošanas 1991. gadā tiek lielā mērā atjaunota pirmsokupācijas situācija, lai gan Civillikums un Satversme, tajā skaitā attiecībā uz laulību un radniecību, tiek mainīta. Pievēršot uzmanību mūsdienās aktuālajai diskusijai par laulības un ģimenes robežām, Plepa analizē Satversmes tiesas lēmumus attiecībā uz viendzimumu pāriem. Šīs diskusijas demonstrē līdz galam Latvijas juridiskajā vidē neapzināto konceptuālo pretrunu: vai radniecība ir no valsts neatkarīga sociāla

institūcija vai arī, kā to savulaik puda Emīls Dirkeims, valsts rāmī tapusi un bez valsts faktiski nepastāvoša.

Noslēdzošajā rakstu grupā antropoloģiski analizēta radniecības nozīme valsts īstenošanā (performēšanā) dažādās mūsdienu Latvijas sfērās.

Piektajā nodaļā Agita Lūse pievēršas videi, kuru nereti gan teorētiski, gan ikdienas diskusijās mēdz uzskatīt par valsts reprodukcijas kalvi, proti – skolām. Lūse pēti ciltskoku veidošanas prakses Latvijas skolās un norāda uz neviennozīmīgajām attiecībām starp publiski prezentējamo “dzimtas vēsturi” un to, kāda tā realitātē ir. No vienas puses, bērni ar interesi pēta un noskaidro savu senču vārdus, bet, no otras puses, – šie senči ne vienmēr ir tādi, par kuriem pašiem bērniem gribas publiski runāt. Tomēr Lūses etnogrāfija arī liecina par labu uzskatam, ka skolu identificēšana ar valsti vai tās “ideoloģisko aparātu” (Althusser 2006) ir vienkāršota, jo tieša valsts naratīva indoktrinācija ne tuvu nav tas, ko novēro Lūse. Tajā pašā laikā šī nodaļa liek aizdomāties par neviennozīmīgajām attiecībām starp skolu kā valsts sastāvdaļu un radniecības saitēm, kurām ne vienmēr ir savstarpēji komplementējošs raksturs.

Sestajā nodaļā Anna Žabicka un Klāvs Sedlenieks analizē jomu, kurā ļoti tieši izpaužas valsts un radniecības ciešās saiknes, proti, kā radniecība atspoguļojas deputātu diskusijās Saeimas plenārsēžu laikā. Autori atklāj, kā deputātu diskusijās novērojama cīņa starp deputātu morālajiem normatīvajiem uzskatiem un dzīves realitāti, kurā radniecības izpausmes ne vienmēr pakļaujas iedomātajiem ideāliem vai likumiskajiem rāmjiem. Tādējādi Saeimā var novērot dinamisko procesu, kurā Latvijas iedzīvotāji cenšas veidot savu radniecības struktūru ar valsts institūciju lēmumu palīdzību. Saeimas diskusiju analizē iezīmējas arī divas citas spilgtas līnijas. Pirmkārt, deputāti ik pa brīdim iezīmē savu pozīciju attiecībā pret valsti vai politisko procesu, atsaucoties uz savām radnieciskajām saiknēm ar cilvēkiem, kas bijuši iesaistīti šajā procesā agrāk (piemēram, kāds sencis bijis deputāts starpkaru periodā vai karojis brīvības cīņās). Otrkārt, runās iezīmējas arī radniecības jēdzienos tēlota valsts mitoloģija, piemēram, runājot par “satversmes tēviem”.

Septītajā nodaļā Andris Saulītis un Kristīne Rolle analizē radniecības izpausmes ekonomiskajā dzīvē, it īpaši saistībā ar mantas nodošanu nākamajām paaudzēm. Šis raksts demonstrē, ka izpratnei par radniecību ir izšķiroša loma Latvijas ekonomiskajā struktūrā, jo nosaka īpašumu koncentrācijas maiņu laika gaitā. Kā rāda raksta autori, pašreizējā valsts likumiski noteiktā sistēma rada priekšnoteikumus, lai īpašumi koncentrētos samērā nelielas iedzīvotāju daļas rokās, tādējādi ar katru paaudzi padarot ideju par vienlīdzīgām iespējām visiem pilsoņiem arvien mazāk iespējamu. Autori liek empīriskus un teorētiskus pamatus arī argumentam par mantojuma nodokļa nepieciešamību Latvijā.

Astotajā nodaļā Diāna Kiščenko pievēršas videi, kur valsts un radniecība savijas ļoti cieši un valsts kļūst par radniecības attiecību veidošanas sastāvdaļu, proti – reproduktīvo klīniku darbībai. Šajā sfērā, kā norāda Kiščenko, novērojama paradoksāla attieksme: no iedzīvotājiem tiek gaidīta nesavtīga vispārējās reciproci-tātes vai dalīšanās ētikā balstīta uzvedība, bet no valsts puses tiek nostiprinātas tirgus attiecības. Šķetinot šo paradoksu, Kiščenko argumentē, ka tas liecina par Latvijā pastāvošu fundamentālu skatījumu uz valsti un pilsoņiem, respektīvi, ka valsts (vismaz ideālajā līmenī) ir nevainojama, bet pilsoņi ir pakļauti dažādām morāles vainām. Tādējādi valsts institūciju un rīcībpolitikas uzdevums ir pilsoņus noturēt uz pareizā ceļa, šajā gadījumā – reprodukcijas jautājumos.

Krājumu noslēdz **devītā nodaļa**, kurā Andris Šuvajevs skata valsts un radniecības attiecības divos aspektos. Vispirms viņš pievērš uzmanību ģimenes un radniecības izpausmēm dažādos pēdējās desmitgades attīstības dokumentos un secina, ka ģimenes gan parādās šajos dokumentos, bet ne tik daudz kā pati par sevi nozīmīga vērtība, bet gan kā vide, kurā tiek neizbēgami atražoti valsts pilsoņi. Tādējādi tiek veidota arī valsts politika, kuras mērķis ir stiprināt ģimenes. Turklāt interesanti, ka vismaz daļā šo dokumentu par produktīvas (un tātad – atbalstāmas) ģimenes būtisku, reprodukciju veicinošu faktoru tiek uzskatīta valsts institūciju sankcionēta laulība. Tādējādi valsts dokumentos tiek ierakstīta ne tikai nepieciešamība stiprināt ģimenes, bet arī šo ģimeņu stiprība tiek tiešā veidā atvasināta no valsts institūciju darbības. Tomēr Andris Šuvajevs iet vēl soli tālāk, rādot, kā Latvijas valsts fundamentālā veidā inkorporē radniecības idejās balstītu domāšanu valsts īstenošanā. Proti, Latvijas valsts neatkarības atjaunošana pati par sevi bija saistīta ar ideju par radniecību, kur pašreizējā valsts tiešā veidā ir saradota ar pirmskara valsti. Turklāt šī radniecība izriet ne tikai no doktrīnas nepārtrauktības, bet arī no cilvēkiem, kuru pilsonības būtība ir pārmantojusies viņu pēctečos. Tādējādi pilsoņu piederība valstij izrietēja no priekšstatiem par radniecību. Vēl vairāk – arī mantisko attiecību pamati privatizācijas procesā bija tiešā veidā atvasināti no idejas par mantas un radniecības nesaraujamajām saiknēm.

Pieminētā literatūra

Abrams, Philip. 2006. "Notes on the Difficulty of Studying the State." No *The Anthropology of State. A Reader*, sast. Aradhana Sharma un Akhil Gupta, 112–130. Oxford: Blackwell Publishing.

Al-Bulushi, Samar, Sahana Ghosh un Madiha Tahir. 2020. "American Anthropology, Decolonization, and the Politics of Location". www.americananthropologist.org/commentaries. Skatīts: 31.10.2024.

- Alexopoulos, Golfo. 2008. "Stalin and the Politics of Kinship: Practices of Collective Punishment, 1920–1940s." *Comparative Studies in Society and History* 50 (1): 91–117. doi:10.1017/S0010417508000066.
- Althusser, Louis. 2006. "Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes Towards an Investigation)." No *The Anthropology of the State: A Reader*, sast. Aradhana Sharma un Akhil Gupta, 86–111. Malden, MA; Oxford: Blackwell Publishing.
- Anderson, Benedict. 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Aretxaga, Begoña. 2003. "Maddening States." *Annual Review of Anthropology* 32 (1): 393–410. doi:10.1146/annurev.anthro.32.061002.093341.
- Aust, Anthony. 2005. *Handbook of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bissenova, Alima. 2014. "The Master Plan of Astana: Between the 'Art of Government' and the 'Art of Being Global'." No *Ethnographies of the State in Central Asia: Performing Politics*, sast. Madeleine Reeves; Johan Rasanayagam un Judith Beyer, 127–148. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Boehm, Christopher. 1984. *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Bouchard, Michel. 2011. "The State of the Study of the State in Anthropology." *Reviews in Anthropology* (40): 183–209. doi:10.1080/00938157.2011.595660.
- Brunnbauer, Ulf. 2012. "Unity in Diversity? Historic Family Forms in Southeastern Europe." *Historijski Zbornik LXV* (1): 95–148.
- Burawoy, Michael. 2002. "Transition without Transformation: Russia's Involuntary Road to Capitalism", sast. David Nugent *Locating Capitalism in Time and Space: Global Restructurings, Politics, and Identity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Butler, Judith. 2006. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge.
- Call, Charles T. 2011. "Beyond the 'Failed State': Toward Conceptual Alternatives." *European Journal of International Relations* 17 (2): 303–326. doi:10.1177/1354066109353137.
- Durham, Mary Edith. 1917. "Some South Slav Customs as Shown in Serbian Ballads and by Serbian Authors." *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 47 (Jul.-Dec.): 435–447.
- Durham, Mary Edith. 1931. "Preservation of Pedigrees and Commemoration of Ancestors in Montenegro." *MAN* 31 (August 1931): 154–155.
- Durkheim, Émile. 1994. *Emile Durkheim on Institutional Analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Engelss, Frīdrihs. 1970. *Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās: sakarā ar Ljuiša H. Morgana pētījumiem*. Rīga: Liesma.
- Firth, Raymond. 1956. *Two Studies of Kinship in London*. London: The Athlone Press. doi:10.4324/9781003135302.
- Fortes, Meyer un Edward Evan Evans-Pritchard. 1940. *African Political Systems*. London: Oxford University Press.
- Fox, Robin. 1977. *Kinship and Marriage. An Anthropological Perspective*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Freud, Sigmund. 2004. *Totem and Taboo. Some Points of Agreement between the Mental Lives of Savages and Neurotics. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London and New York: Routledge.

- Ghani, Ashraf un Clare Lockhart. 2008. *Fixing Failed States*. Oxford: Oxford University Press.
- Graeber, David un David Wengrow. 2021. *The Dawn of Everything. A new History of Humanity*. London: Penguin Random House UK.
- Granovetter, Mark. 1973. "The Strength of Weak Ties." *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380. doi:10.1086/225469.
- Gupta, Akhil. 1995. "Blurred Boundaries: the Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State." *American Ethnologist* 22 (2): 375–402. doi:10.1525/ae.1995.22.2.02a00090.
- Herzfeld, Michael. 2005. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. Second ed. London and New York: Routledge.
- Ijabs, Ivars. 2017. *Politikas teorija: pirmie soli*. Rīga: Mansards.
- Yurchak, Alexei. 2006. *Everything Was Forever, Until It Was No More*. Princeton and Oxford: Princeton University Press. doi:10.1515/9781400849109.
- Jallinoja, Riitta un Eric Widmer. 2011. *Families and Kinship in Contemporary Europe: Rules and Practices of Relatedness*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
- Jansen, Stef. 2014. "Hope For/Against the State: Gridding in a Besieged Sarajevo Suburb." *Ethnos*. doi:10.1080/00141844.2012.743469.
- Jansen, Stef. 2015. "Yearnings in the Meantime. 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex." New York and Oxford: Berghahn Books.
- Jobson, Ryan Cecil. 2020. "The Case for Letting Anthropology Burn: Sociocultural Anthropology in 2019." *American Anthropologist* 122 (2): 259–271. doi:10.1111/aman.13398.
- Kottak, Conrad Phillip. 2011. *Cultural Anthropology: Appreciating Cultural Diversity*. New York: McGraw-Hill.
- Lambek, Michael. 2013. "Kinship, Modernity, and the Immodern." No *Vital Relations: Modernity and the Persistent Life of Kinship*, sast. Susan McKinnon un Fenella Cannell, 241–260. Santa Fe: SAR Press.
- Laszczkowski, Mateusz. 2014. "State Building (s): Built Forms, Materiality, and the State in Astana." No *Ethnographies of the State in Central Asia: Performing Politics*, sast. Madeleine Reeves; Johan Rasanayagam un Judith Beyer, 149–172. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Leykin, Inna. 2015. "Rodologia: Genealogy as Therapy in Post-Soviet Russia." *Ethos* 43 (2): 135–164. doi:10.1111/etho.12078.
- Leņins, Vladimirs Iljičs. 2011. *Valsts un revolūcija / Vladimirs Iljičs Leņins ; [I. Šuvajeva priekšvārds]*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Mann, Michael. 2011. *The Sources of Social Power: Volume 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*. doi:10.1017/CBO9781139381314.
- Mbembe, Achille. 1992. "The Banality of Power and the Aesthetics of Vulgarity in the Postcolony." *Public Culture* 4 (2): 1–30.
- McKinnon, Susan. 2013. "Kinship within and beyond the 'Movement of Progressive Societies'." No *Vital Relations: Modernity and the Persistent Life of Kinship*, sast. Susan McKinnon un Fenella Cannell, 39–62. Santa Fe: SAR Press.

- McKinnon, Susan un Fenella Cannell. 2013. *Vital Relations: Modernity and the Persistent Life of Kinship*. Santa Fe: SAR Press.
- Mickiewicz, Tomasz, Anna Rebmann un Arnis Sauka. 2019. "To Pay or Not to Pay? Business Owners' Tax Morale: Testing a Neo-Institutional Framework in a Transition Environment." *Journal of Business Ethics* 157: 75–93. doi:10.1007/s10551-017-3623-2.
- Mitchell, Timothy. 2006. "Society, Economy, and the State Effect." No *The Anthropology of State. A Reader*, sast. Aradhana Sharma un Akhil Gupta, 169–186. Oxford: Blackwell Publishing.
- Morgan, Lewis Henry. 1871. *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington: Smithsonian Institution.
- Mosely E., Philip. 1976. "The Peasant Family: The Zadruga, or Communal Joint-Family in the Balkans, and its Recent Evolution", sast. Robert Francis Byrnes *Communal families in the Balkans: the zadruga : essays by Philip E. Mosely and essays in his honor*. University of Notre Dame Press.
- Navaro-Yashin, Yael. 2002. *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Parsons, Talcott un Robert F. Bales. 1955. *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Plakans, Andrejs un Čārlzs Vezers. 2000. "Patrilineārā ģenealoģija, uzvārdi un ģimenes identitāte: Krievijas impērijas Baltijas guberņas 19. gadsimtā." *Latvijas arhīvi* 3 (1817): 28–52.
- Putnam, Robert D. 1993. "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life." *The American Prospect* (13): 35–42.
- Putnam, Robert D. 1995. "Bowling Alone: America's Declining Social Capital." *Journal of Democracy* 6: 65–78.
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi un Raffaella Nanetti. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Radcliffe-Brown, Alfred R. 1950. "Preface." No *African Political Systems*, sast. Edgar Evan Evans-Pritchard un Mayer Fortes, xi–xxiii. London, New York, Toronto: Oxford University Press.
- Robbins, Jessica C. 2020. *Aging Nationally in Contemporary Poland: Memory, Kinship, and Personhood*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Rockhill, Elena Khlinovskaya. 2010. *Lost to the State*. New York and Oxford: Berghahn Books.
- Schneider, David Murray. 1980. *American Kinship : A Cultural Account*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Schneider, David Murray. 1984. *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Scott, James C. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition have Failed*. New Haven: Yale University Press.
- Sedlenieks, Klāvs. 2013. "And Burn Today whom Yesterday they Fed": *Citizens and State in Montenegro*. Tallinn: Tallinn University Press.

- Sedlenieks, Klāvs. 2018. "State to Love , State to Hate : Vernacular Concepts of State in Latvia." No *Pluralism Anxiety*, sast. Sergei Kruk, 153–170. Rīga: Rīga Stradiņš University.
- Sedlenieks, Klāvs. 2020a. "Liquid Crystal and the AI: Densities of State from the Perspective of a Montenegrin Village." *Social Anthropology* 28 (2): 496–511. doi:10.1111/1469-8676.12788.
- Sedlenieks, Klāvs. 2020b. "Phantom Rebellion: Performing the State in a Montenegrin Village and Beyond." *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society* 45 (1): 29–48. doi:10.30676/jfas.v45i1.90978.
- Strathern, Marilyn. 1981. *Kinship at the Core : An Anthropology of Elmdon a Village in North-West Essex in the Nineteen-Sixties*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Strathern, Marilyn. 2020. *Relations: An Anthropological Account*. Durham and London: Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9781478009344>.
- Taussig, Michael T. 1992. *The Nervous System*. New York: Routledge.
- Terent'eva, Ljudmila Nikolajevna. 1984. "The Latvian Peasant Family." No *Kinship and Marriage in the Soviet Union*, sast. Tamara Dragadze. London, Boston, Melbourne and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Thelen, Tatjana un Erdmute Alber. 2018. *Reconnecting State and Kinship*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Thelen, Tatjana, Larissa Vetter un Keebet von Benda-Beckmann. 2014. "Introduction to Stategraphy: Toward a Relational Anthropology of the State." *Social Analysis* 58 (3): 1–19. doi:10.3167/sa.2014.580302.
- Todorova, Maria. 1989. "Myth-Making in European Family History: The Zadruga Revisited." *East European Politics & Societies* 4 (1): 30–76. doi:10.1177/0888325490004001003.
- Tönnies, Ferdinand. 2001. *Community and Civil Society*, sast. Jose Harris. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trautmann, Thomas R. 1987. *Lewis Henry Morgan and the Invention of Kinship*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press. doi:10.2307/1889733.
- Verdery, Katherine un Michael Burawoy. 1999a. *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Verdery, Katherine un Michael Burawoy. 1999b. "Introduction." Sast. Katherine Verdery un Michael Burawoy *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Weber, Max. 1946. *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Weber, Max. 2019. *Economy and Society. A New Translation*, sast. Keith Tribe. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press.
- Wetherell, Charles un Andrejs Plakans. 1998. "Intergenerational Transfers of Headships over the Life Course in an Eastern European Peasant Community, 1782–1850." *History of the Family* 3 (3): 333–349. doi:10.1016/S1081-602X(99)80250-4.
- Коллонтай, Александра Михайловна. 1918. *Семья и коммунистическое государство*. Москва, Петербург: Коммунист.

1. nodaļa

Radniecība mūsdienu Latvijā

Klāvs Sedlenieks

Ievads

Latviešu (vai kopumā – Latvijas iedzīvotāju) radniecībai kā atsevišķai sociālai parādībai vai sociālai sistēmai (ja neskaita ģimenes izpēti) līdz šim nav veltīti sistemātiski akadēmiski apraksti vai pētījumi. Par pētījumiem vairāk sk. arī [2. nodaļā “Pētījumi par radniecību Latvijā 20. gadsimtā” šajā krājumā](#)). Šīs nodaļas uzdevums ir sniegt vispārēju ietvaru radniecības jautājumam Latvijā, nepretendējot uz izsmelšu pētījumu. Tas ieturēts tādu etnogrāfisku aprakstu žanrā, kas balstās kopējā kultūras kompetencē (t. i., izpratnē par to, kā šī kultūra darbojas praktiskās ikdienas situācijās) un pievēršas tipiskajām kultūras iezīmēm, nevis pretendē uz šo iezīmju variāciju sīku aprakstu. Šajā nodaļā vairāk uzmanības ir pievērsts tai radniecības daļai, kas saistīta ar idejām par cilvēku rašanos vienam no otra vai ar jautājumiem par attiecībām, kas tiek apzināti pielīdzinātas šādām attiecībām (krustvecāki, adopcija un svainība). Mazāk uzmanības pievērsts saiknēm, kuras cilvēki veido kā pieaugušas būtnes uz izvēles pamata un kuras ir pamatā plašākām sabiedrības struktūrām.

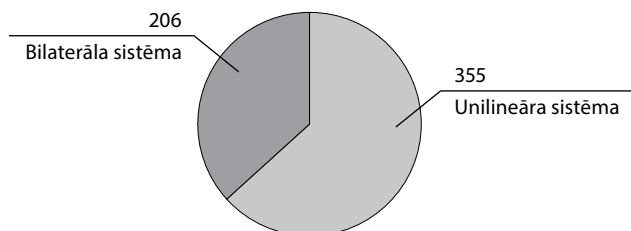
Lasītājiem, kuri iepazinuši Deivida Šneidera radniecības koncepta kritiku (Schneider 1984), šīs nodaļas saturs var šķist novecojis vai pretrunīgs. Šneidera kritika attiecas galvenokārt uz Eiropas kategoriju piemērošanu citu pasaules daļu sabiedrību aprakstam. Latvijas gadījumā var diezgan droši pieņemt, ka mūsdienu uzskati par radniecību lielā mērā atspoguļo to pašu Eiropas uzskatu kopu. Turklāt, tā kā Latvijā līdz šim šiem jautājumiem nav tikusi pievērsta nekāda uzmanība, šī nodaļa var kalpot kā atspēriena punkts gan turpmākajiem pētījumiem, gan kritikai.

Latviešu pēctecība Morgana iedibinātās terminoloģijas ietvaros

Radniecības kā antropoloģiskās pētniecības pirmsākumi parasti tiek saistīti (sk., piemēram, Buchler un Selby 1968, 1) ar Lūisa Henrija Morgana (*Lewis Henry Morgan*) grāmatu “Cilvēku ģimenes asinsradniecības un svainības sistēmas”

(Morgan 1871), kurā viņš definēja vairākus radniecības terminoloģijas tipus. Šie terminoloģijas tipi arī zināmā mērā saistās ar trim veidiem, pēc kādiem tiek noteikts, kas tiek uzskatīts par radnieku. Morgans, rakstot tipiskā 19. gadsimta manierē, centās terminoloģiju sasaistīt ar mēģinājumiem rekonstruēt pagātnes institūcijas. Vēlākie antropologi noraidīja šādu spekulatīvu “vēsturiskās metodes” lietojumu, vienlaikus uzsverot radniecības terminu pētniecības noderīgumu, lai sinhroni izprastu pētāmās sabiedrības radniecības iekšējo loģiku. Tādējādi radniecības termini antropoloģijā ir bijusi piešķirta liela nozīme, un tāpēc arī šeit būtu likumsakarīgi sākt ar latviešu terminoloģijas lokalizēšanu šajā sistēmā.

Latvijā ir pieņemts uzskatīt, ka cilvēks radnieciski ir vienlīdz tuvs kā mātei, tā tēvam. Mātes un tēva radi (tajā skaitā viņu vecāki, brāļi un māsas, to bērni utt.) arī tiek uzskatīti par vienādi tuviem vai tāliem. Šī tā dēvētā bilaterālā pēctecības noteikšanas sistēma ievērojami atšķiras no tā dēvētajām unilineārajām, kurās radniecību nosaka tikai pēc tēva vai pēc mātes. Lai gan, no Latvijas perspektīvas skatoties, varētu šķist, ka bilaterālās sistēmas ir visuresošas, Mērdoks (*George Peter Murdock*), balstoties uz standarta šķērskultūru izlases analīzes, secina, ka 2/3 no visām sabiedrībām ir unilineāras, t. i., 355 sabiedrības ir dažādā veidā unilineāras un tikai 206 ir bilaterālas (Murdock 1980, 134; sk. 1. attēlu).¹

1. attēls. Pēctecības noteikšanas principu sadalījums pasaulē starp dažādām unilineārajām un bilaterālajām sistēmām (skaitļi pārrēķināti no Murdock 1980, 134)

Bilateriālais princips nosaka, ka radniecības loka robežas nav noteiktas. Unilineārajās sabiedrībās ir samērā skaidri noteikts, kurš pieder vai nepieder kādai no radnieku grupām, savukārt bilaterālajās sabiedrībās skaidrība daudz maz ir tikai par tuvākajiem radniekiem, bet par pārējiem katram individuam pašam jāpieņem lēmums, vai uzskatīt tos par radiem vai ne. Tādējādi ap

¹ Jānorāda, ka šeit runa ir nevis par cilvēku skaitu populācijās, kas izmanto šos pēctecības noteikšanas tipus, bet gan par sabiedrībām, kuras dažos gadījumos var būt arī ļoti mazskaitlīgas.

katru individu (tā dēvēto *ego*) šādā sabiedrībā veidojas unikāla cilvēku grupa, kuri tiek uzskatīti par radiem (angliski to mēdz dēvēt par *kindred*, un latviski to varētu dēvēt par radu loku), bet kurus vieno tikai šī radniecības saikne ar *ego*, bet ne obligāti – citam ar citu.

Šādu principu mēs varam novērot arī Latvijā. Katram Latvijas iedzīvotājam ir lielākoties unikāla cilvēku grupa, kuru tas pieskaita saviem radiem. Vienīgie cilvēki, kam vēl teorētiski ir tāda pati radu grupa (teorētiski, jo attiecībā uz attālākajiem radiem uzskati var atšķirties un līdz ar to – arī grupas sastāvs), ir brāļi un māsas. *Ego* starp saviem radiem ierindos gan mātes, gan tēva brāļus, māsas un viņu bērnus. Vienlaikus *ego* tēvs sava bērna mātes puses radus, visticamāk, par radiem neuzskatīs (sk. tālāk par asinsradniecību un svainību). Tāpat arī *ego* brālēni un māsīcas no mātes puses neuzskatīs par radiem *ego* brālēnus un māsīcas no tēva puses. Tādējādi radu grupas sastāvs katram cilvēkam veidojas unikāls un šī grupa pastāv, skatoties tikai no *ego* pozīcijas, bet ne no pārējo grupas locekļu viedokļa. Ikdienu dzīvē šo grupu locekļi satiekas reti, un tipiskākie gadījumi ir dažādas svinības, no kurām visredzamāk droši vien izceļas bēres, kur no mirušā mēdz nākt atvadīties plašs radu un draugu loks.

Bilaterālais pēctecības princips tīri teorētiski padara par radiem visus pasaules cilvēkus. Pie šāda secinājuma Latvijā nonāk ne viens vien radurakstu pētnieks, ja tas konsekventi cenšas pieturēties pie bilaterālā principa (sk., piemēram, Gauja 2022). Tomēr praksē tādai visaptverošai kategorijai nav nekādas jēgas, tāpēc *ego* nākas pieņemt vairāk vai mazāk apzinātus lēmumus gan par tiem cilvēkiem, kas tiks ieskaitīti šajā grupā, gan par tiem, kas netiks.

Šajā procesā nozīmīgu lomu ieņem vēl viens jēdziens – radniecības tuvums. Šī ideja ir cieši saistīta (lai gan ne vienmēr tiek formulēta vārdos) ar koplietoto substāncu principu. Saskaņā ar to bērni ienāk šajā pasaulē, vienādā daudzumā kombinējoties tēva un mātes substāncēm (tās var tikt aprakstītas dažādi – kā iedzimtība, gēni vai asinis). Jo mazāka ir šo koplietoto substāncu proporcija, jo radinieki tiek uzskatīti par tālākiem. Šajā ziņā brāļi un māsas savstarpēji ir vistuvākie, kam varētu sekot *ego* vecāki un bērni.

Tādējādi, jo mazāk koplietotu substāncu, jo radi tiek uzskatīti par tālākiem un līdz ar to – arī mazāk nozīmīgiem. Vienlaikus ikdienu situācijās afektīvo tuvuma un radniecības sajūtu ievērojami ietekmē sociālais tuvums, piemēram, saskarsmes biežums un savstarpējās rūpes. Radi, ar kuriem netiek uzturēts kontakts, pazūd no *ego* redzesloka vai tajā nemaz neparādās. Tas pats, protams, notiek ar tiem, par kuru eksistenci nav informācijas. Savukārt informācijas parādīšanās var vienu vai otru radniecības saiti pēkšņi aktualizēt, kā to nereti piedzīvo savu radurakstu pētnieki, uzzinot, ka viņiem līdz šim pilnīgi nepazīstams cilvēks patiesībā izrādījies attāls radinieks.

Tāpat bilaterālais pēctecības princips nav absolūts, bet ir atkarīgs no sociālajām, emocionālajām un psiholoģiskajām saiknēm. Tomēr praktiskajā dzīvē ir vēl viens aspekts, kas iekrāso bilaterālo radu grupu unilineāros toņos, proti, uzvārdu sistēma. Saskaņā ar tradīciju (bet ne vairs likumu) uzvārdi tiek iegūti pēc patrilineārā (t. i., unilineārā) principa: sieva iegūst vīra uzvārdu un viņu kopējiem bērniem ir vīra uzvārds. Šī patrilineārā iezīme nereti nosver uz savu pusi kopumā bilaterālo radu noteikšanas principu. Piemēram, cilvēki Latvijā nereti asociē sevi ar tiem radiem, kam ir tāds pats uzvārds kā viņiem, runājot, piemēram, par Bērziņu vai Kalniņu dzimtu. Pats dzimtas jēdziens gan nav skaidri definēts un tiek traktēts samērā brīvi, attiecinot to uz tādu senču un radu kopu, ar kādu *ego* asociējas. Tāpēc dzimtā nereti ietilpst gan tie radi, ar kuriem *ego* koplieto uzvārdu, gan tie, kuriem ir cits uzvārds. Ciltskoku zīmēšanas prakse (tiem, kas ar to nodarbojas) arī nereti saistās tieši ar sava uzvārda grupas pētišanu.

Radniecības terminoloģija

Klasiskajās antropoloģisko radniecības pētījumu diskusijās nepastāvēja pilnīga vienprātība par to, vai radniecības terminoloģija (t. i., lingvistiskā klasifikācija, ar kādu tiek apzīmēti tuvinieki) korelē ar sociālo realitāti vai ne. Tomēr pamatā tiek uzskatīts, ka vismaz daļēja sakritība lielākajā daļā gadījumu pastāv. Tādējādi radniecības terminoloģija korelē ar uzskatiem par to, kas kuram ir rads, kā arī zināmā mērā atspoguļo attiecības, kādas ir (vai nav) starp *ego* un attiecīgo radnieku. Termini, ko latvieši mūsdienās izmanto dažādu radniecības pozīciju apzīmēšanai (kā arī daži no lietošanas izzuduši termini), apkopoti 1. tabulā.

Latvijā, līdzīgi kā daudzās citās Eiropas sabiedrībās, tiek izmantota tā saucamā inuītu radniecības terminoloģija. Tas nozīmē, ka radi tiek klasificēti pēc dzimuma un paaudzes (piemēram, tēvs un māte abi ir vienu paaudzi augstāk esošais vīrietis un sieviete, no kura ir dzimis *ego*), bet radi no tēva un mātes puses netiek šķiroti. Tādējādi *tēvocis* vai *onkulis* var apzīmēt gan tēva, gan mātes brāli. Tāpat vecaistēvs/vecāmāte, brālēni/māsīcas netiek saukti dažādos terminos atkarībā no tā, vai tie ir no mātes vai tēva puses. Inuītu terminoloģijas sistēma ir viena no sešām, kuras vēl 19. gadsimta beigās nodefinēja Morgans². Havajiešu, omahu, irokēzu, krovu (*Crow*) un sudāniešu sistēmās radnieku grupēšana notiek pēc atšķirīgiem principiem.

² Morgans runāja par eskimosu sistēmu, bet pēdējās desmitgadēs šo terminu arvien vairāk nomaina apzīmējums “inuītu” sistēma, jo vārds “eskimosi” vairākās Ziemeļamerikas pamatiedzīvotāju grupās tiek uzskatīts par aizskarošu.

1. tabula. Latviešu radniecības termini

Radniecības pakāpes apraksts	Termins	Piezīmes
Asinsradinieki		
Cilvēks, kas dzimis tiem pašiem vecākiem, kas ir <i>ego</i>	Brālis (vīr. dz.), māsa (siev. dz.)	
Cilvēks, kam ar <i>ego</i> kopējs ir tikai viens vecāks	Pusbrālis (vīr. dz.), pusmāsa (siev. dz.)	
Vecāki	Tēvs (paps, tētis), māte (mamma)	
Vecāku vecāki	Vectēvs (opis, opītis, opaps, Latgalē – ģeds), vecāmāte (ome, omīte, omamma, vecmamma, vecmāmiņa, Latgalē – baba)	Augstākās paaudzēs visiem minētajiem terminiem var pievienot priedēkli par katru paaudzi
Tēva vai mātes brālis	Tēvocis, onkulis, krusttēvs, tēva/mātes brālis	Tēvocis un onkulis tiek plaši izmantoti arī, lai apzīmētu jebkuru vecākās paaudzes vīrieti attiecībā pret bērnu
Tēva vai mātes māsa	Tēva/mātes māsa, tante, krustmāte	Vārdu “tante” plaši lieto, lai apzīmētu jebkuru vecākās paaudzes sievieti attiecībā pret bērnu
Tēva vai mātes brāļu un māsu bērni	Brālēns (vīr. dz.), māsīca (siev. dz.)	Tuvās sociālās attiecībās var tikt aizvietots arī ar “brālis” un “māsa”. Kontrastā ar tālākiem savas paaudzes radiniekiem šos var saukt arī par 1. paaudzes brālēniem un māsīcām. Tēva, mātes brālēnu bērni kļūst par 2. pakāpes brālēniem/māsīcām utt.
Tiešie pēcnācēji	Dēls (vīr. dz.), meita (siev. dz.), bērns (vsk.), bērni (dsk. neatkarīgi no dzimuma)	Zemākajās paaudzēs (meitas un dēla bērni) tiek pievienots priedēklis “maz-” (mazdēls, mazmeita) par katru paaudzi
Tiešo pēcnācēju bērni	Mazdēls, mazmeita, mazbērni, Latgalē – unuks, unuce, unuki	Zemākajās paaudzēs pievieno priedēkli “maz-” katrai paaudzei
Visas citas radniecības attiecības	Tiek apzīmētas aprakstoši, izmantojot iepriekšminētos terminus	Piemēram, tantes vīra brālis

1. tabulas turpinājumu sk. nākamajā lpp.

1. tabulas turpinājums

Radniecības pakāpes apraksts	Termins	Piezīmes
Svaiņi / ieprecētie radi		
Laulību partneris	Vīrs, sieva	Var tikt izmantots neatkarīgi no varas iestāžu sankcijas, bet parasti apzīmē oficiālu laulību partnerus
Partneris neoficiālā kopdzīvē	Draugs/draudzene, otrā pusīte (neatkarīgi no dzimuma), mīļotais/mīļotā	
Partners pēcnācējs no iepriekšējām attiecībām	Padēls/pameita, audžudēls/audžumeita. Arī aprakstoši – sievas, vīra bērni/dēls/meita	Var formāli tikt izmantots, lai apzīmētu adoptēto
Tēva/mātes jaunais partneris (šķirtas laulības, atrašanās gadījumā)	Patēvs/pamāte, audžutēvs/audžumāte	Var formāli tikt izmantots, lai apzīmētu adoptētāju
Vīra tēvs un māte	Vīratēvs, vīramāte	
Sievas tēvs un māte	Sievastēvs, sievasmāte	
Dēla sieva	Vedekla	
Meitas vīrs	Znots	
Tuvs ieprecēts radnieks	Svainis, svaine, švāģeris, švāģerene	Var lietot, lai apzīmētu vai nu vīra/sievas brāli/māsu, vai brāļa/māsas sievu/vīru
Vīra brālis	Dieveris	Novecojis, vairs netiek lietots
Sievas māsa	Mārša	Novecojis, vairs netiek lietots

Lai gan, skatoties no Latvijas perspektīvas, var šķist, ka bilaterālā radniecības sistēma ir pašsaprotama un “dabiska”, ir svarīgi nedaudz iezīmēt globālo radniecības terminu kontekstu. Omahu, irokēzu un krovu sistēmas, kas ir raksturīgas unilineārām pēctecības grupām, šķiro tā saucamos paralēlos kuzēnus (mātes māsas un tēva brāļa bērnus) un krustkuzēnus (mātes brāļa un tēva māsas).³ Saskaņā ar Mērdoka atlantu inuītu (eskimosu) terminoloģija raksturīga tikai 68 no 563 aplūkotajām sabiedrībām (Murdock 1980, 135).

³ Latviešu valodā mātes brāļu/māsu un tēva brāļu/māsu bērnus sauc par brālēniem un māsīcām, bet citās valodās (piemēram, angļu), kurās ir veidojusies radniecības terminoloģija, kā vienus, tā otrs sauc vienādi – par *cousins*, t. i., nešķirojot pēc dzimtes. Lai pieskaņotos šai tradīcijai un arī ērtības labad, latviski šeit lietoju vārdu kuzēni.

Tā kā unilineārajās sistēmās radniecība tiek noteikta tikai pa tēva vai mātes līniju, krustkuzēni parasti netiek uzskatīti par radniekiem, bet paralēlie kuzēni tiek lingvistiski saukti par brāļiem un māsām un uzskatīti par tuviem radniekiem. Konsekvence šim nošķīrumam ir tā, ka laulība krustkuzēnu starpā ir atļauta, bet laulība paralēlo kuzēnu starpā tiek uzskatīta par tikpat nepieņemamu kā laulība brāļu un māsu starpā.

Atšķirībā no unilineārajām sistēmām Latvijā terminoloģiski netiek šķiroti krustkuzēni un paralēlie kuzēni – visi tiek saukti par brālēniem vai māsīcām (atsevišķos gadījumos arī par brāļiem un māsām). Nav atšķirības arī starp tēva brāli vai māsu iepretim mātes brālim vai māsai – visus var apzīmēt vienādi, par tēvočiem jeb onkuļiem un tantēm. Ja nepieciešams identificēt konkrētu pozīciju, iespējams lietot aprakstošu terminoloģiju, piemēram, tēva māsa vai mātes brālis.

Nelielā pētījumā par radniecības terminoloģiju, ko veica RSU studentes (Andrijenko u. c. 2020), apstiprinājās iepriekš aprakstītais bilaterālais terminoloģijas un radniecības noteikšanas princips. Tomēr atklājās arī interesantas iezīmes, kas saistās ar terminiem un radniecības pakāpi. Proti, ir novērojamas terminu variāciju atšķirības. Vismazākās variācijas ir terminiem “brālis” un “māsa”, “dēls” un “meita”. Faktiski nekādi citi termini šīm radniecības pozīcijām netiek izmantoti. Mazliet lielāka variācija ir vārdiem “tēvs” (tētis, paps) un “māte” (mamma, memme).

Vēl lielāka lingvistiskā variācija ir attiecībā uz vecvecāku paaudzi. Termini, kas apzīmē senčus tajās paaudzēs, kuras dzīvojušas pirms tēva un mātes, galvenokārt veidoti, katrā paaudzē pievienojot pa vienam priedēklim *vec-* tēvam un mātei. Tomēr ikdienā un neformālajā saziņā vecvecāki nereti tiek saukti arī par omi (omammu, omīti) vai opi (opapu, opīti). Arī šo senču terminiem ir iespējams pievienot priedēkli *vec-*, piemēram, *vecome* vai *vecopis*. Šeit parādās arī reģionālas variācijas, piemēram, Latgalē izplatīti ir vecvecākus saukt par babu un ģedu. Pētniecības darbā studenti pierakstīja arī vienu gadījumu, kad vectēvs tika saukts par vecīti.

Šajā pašā pētījumā arī parādās, ka mātes brāļa/māsas un tēva brāļa/māsas bērnus parasti sauc par brālēniem un māsīcām. Pārējos radniekus, ja tie vispār tiek iekļauti radu sarakstā, apzīmē ar terminiem, kas ir atvasināti no jau minētajām pozīcijām. Tā, piemēram, “onkulis” var apzīmēt gan tēva (mātes) brāli, gan arī viņu brālēnus vai jebkuru tālāku augšupejošas paaudzes vīrieti. Tas pats attiecas uz terminu “tante”. Tomēr vairumu no šīm pozīcijām var aizstāt arī ar relatīvu aprakstu, kas izriet no dažiem pamatterminiem. Tā, piemēram, “onkulis” var būt arī mātes brālēns vai pat mātes māsas vīrs.

Parasti antropoloģijā dažādu radniecības pakāpju un pozīciju apzīmēšana ar vienu terminu (kā, piemēram, latviešiem tas notiek ar terminiem “brālēns”,

“māsīca”, “vecaistēvs”, “vecāmāte”, “tante”, “onkulis”) norāda uz to, ka sociāli attiecības ar cilvēkiem, kas iekļaujas šajās kategorijās, ir vienādas – vai nu vienādi tuvas, vai vienādi nenožīmīgas. Principā to var attiecināt arī uz latviešu gadījumu. Neatkarīgi no tā, vai brālēni un māsīcas sociāli ir tuvākas no tēva vai mātes puses, strukturālā ziņā starp viņiem nav atšķirības, un principā ar tiem var veidoties vienāda tipa attiecības.

Iepriekš aprakstīto sistēmu tomēr ievērojami ietekmē sociālā situācija, kad ģimenes un mājsaimniecības struktūra ir samērā plūstoša, partneriem nereti šķiroties un veidojot jaunas attiecības, kurās arī rodas bērni. Bērni, kam ir kopīgs tikai viens vecāks, parasti tiek saukti par pusbrāļiem un pusmāsām. Tomēr ikdienas situācijās, it īpaši tad, kad šie bērni dzīvo kopā vienā mājsaimniecībā, šī precizitāte tiek ignorēta un bērni cits citu sauc vienkārši par brāļiem un māsām. Šajā pētījumā netika fiksēts, kā praktiskajā dzīvē vecāki apzīmē savu partneru bērnus, bet no citiem avotiem zināms, ka parasti tie tā arī tiek apzīmēti, piemēram, kā vīra vai sievas bērni. Toties bērni šādās ģimenēs tēva vai mātes jauno partneri nereti sauc par tēti vai mammu.

Asinsradniecība, svainība un fiktīvā radniecība

Latvieši parasti mēdz šķirot īstos radus (asinsradniekus) no ieprecētajiem radiem (juridiskajā literatūrā – svainībā esošajiem radniekiem). Līdzīgi kā citur Eiropas un Amerikas radniecības sistēmā (sk., piemēram, Schneider 1980), arī Latvijā tiek uzskatīts, ka radniecības saikni faktiski nav iespējams pārtraukt, jo tā ir objektīvi, dabiski pastāvoša un nav atkarīga no cilvēku vēlmēm. Tas nozīmē, ka cilvēki, kas piedzimuši vienai mātei, vienmēr būs brāļi vai māsas un māte vienmēr paliks māte. Adopcijas gadījumos šīs attiecības sociāli kļūst sarežģītākas, tāpēc reizēm tiek lietots apzīmējums “bioloģiskā māte” (pretēji adoptētājai, kas tad kļūst vienkārši par “māti”).

Svaiņi vai ieprecētie radi rodas precību rezultātā. Svaiņu attiecības dēvē par svainību, un tā veidojas gan starp laulātajiem un viņu partneru radiem, gan arī starp abu laulāto radiem. Tomēr šīs saiknes īstums bieži vien tiek apšaubīts un nekādā gadījumā netiek pielīdzināts īstajai radniecībai. Turklāt, pretēji asinsradniecībai, laulības rezultātā radušās svaiņu attiecības lielākoties tiek uzskatītas par formālām un ir atkarīgas no šīs laulības noturības. Laulības izjukšanas gadījumā attiecības un radniecība starp svaiņiem parasti tiek uzskatītas par pārtrauktām, lai gan laulībā dzimušie bērni joprojām tiek uzskatīti par radniecīgi saistītiem kā ar vienu, tā otru pusi. Sociāli pieņemtā un praktizētā svainības pārtraukšanas iespēja arī kontrastē ar Civillikuma normu, ka “Ar laulību nodibinātā svainība paliek spēkā arī pēc laulības izbeigšanās” (215. pants).

Uz to, ka svainības attiecības ir samērā nebūtiskas un nenoturīgas, norāda arī ļoti trūcīgā ar svainību saistītā terminoloģija. Turklāt šī pati trūcīgā terminoloģija tiek lietota nekonsekventi. Tā, piemēram, termini “svainis” un “švāģeris” būtībā apzīmē “samērā tuvu ieprecētu radnieku”, jo var apzīmēt gan sievas/vīra brāli un māsu (svaine, švāģerene), gan arī brāļa vai māsas partneri. Vīra mātei un tēvam nav sava unikāla apzīmējuma, un tie tiek drīzāk aprakstoši saukti par vīratēvu, vīramāti un sievastēvu, sievasmāti. Toties plaši izmantoti ir apzīmējumi dēla un meitas partneriem – znots un vedekla. Daži ar svainību saistīti termini saglabājušies tikai tautasdziesmās un vairs netiek lietoti, piemēram, dieveris (vīra brālis), mārša (brāļa sieva).

Praktiskajā dzīvē attiecības starp dažādiem radiem variē ļoti lielā amplitūdā. Tomēr pastāv zināma tendence uzskatīt, ka radniecības saikne pastāv neatkarīgi no saziņas vai emocionālajiem kontaktiem, tāpēc, piemēram, radu satikšanās (dzimtas salidojumi) tiek uzskatīti par jēgpilniem esošo saišu aktualizācijas notikumiem.

Sociālās attiecības starp pusmāsām un pusbrāļiem var būt gan ļoti tuvas (ja tie dzīvo vienā mājsaimniecībā), gan arī vispār neeksistēt. Ja bērni aug dažādās mājsaimniecībās un starp vecākiem ir konflikts vai ar citā mājsaimniecībā dzīvojošo vecāku vienkārši nav kontakta, pusbrāļi un pusmāsas būtībā ir sveši cilvēki. Tomēr interesanti, ka Latvijas likumkopā pusbrāļi un pusmāsas tiek uzskatīti par sociāli ļoti tuviem cilvēkiem. Tā, piemēram, likuma “Par interešu konflikta novēršanu valsts amatpersonu darbībā” 1. pants kā radniekus uzskaita šādas pozīcijas – “tēvs, māte, vecāmāte, vekaistēvs, bērns (arī adoptētais), mazbērns, brālis, māsa, pusbrālis, pusmāsa, laulātais”, kā arī adoptētāju. Likumdevēji acīmredzami ir balstījušies pieņēmumā, ka no koplietotajām substancēm (vai dzimšanas, kā teikts Civillikumā) izrietošās attiecības ir nozīmīgākas nekā sociāli veidojušās. Tāpēc likumā netiek pieminēti, piemēram, brāļi un māsas, ar kuriem amatpersona gan uzaugusi kopā vienā mājsaimniecībā, bet kurus nesaista koplietotās ģenētiskās substances, toties tiek pieminēti cilvēki, kuriem sociāli var nebūt nekādas lomas indivīda dzīvē, bet kuriem ir šīs substancēs balstītā iedomātā saite (kā pusmāsas un pusbrāļi).

Latviešu radniecības sistēmā iekļaujas arī attiecības, ko akadēmiskajā literatūrā mēdz dēvēt par fiktīvo radniecību. Termins “fiktīvā” ir samērā plaši lietots, bet ir jāapzinās paša šī termina fiktīvā daba. Proti, tas izriet no pieņēmuma, ka radniecība pastāv kā fizisks vai bioloģisks fakts. Tomēr, kā tas ne reizi vien ir norādīts, fakts ir tikai tas, ka ir izsekojama zināma bioloģiska pēctecība starp vecākiem un bērniem (utt). Tomēr radniecība kā noteiktā veidā iedomātas cilvēku attiecības (lai kādos apsvērumos tās arī nebūtu balstītas) ir tīri sociāli veidojusies. Un tas nozīmē, ka zinātniski nav iespējams runāt par isto un

fiktīvo radniecību (sk., piemēram, Schneider 1984; Carsten 2000). Lai izvairītos no šādām konotācijām, citur mēdz runāt arī par brīvprātīgo vai izvēles radniecību (kā kontrastu tai radniecībai, kurā indivīdam ir maza izvēles brīvība), bet katrs no šiem terminiem rada jaunas konotācijas. Tā, piemēram, termins “izvēles radniecība” bieži vien tiek attiecināts uz homoseksuālām attiecībām; sk., piemēram, Weston 1991). Vienlaikus bilaterālajā radniecības sistēmā liela daļa radniecības ir saistīta ar brīvprātīgām izvēlēm, tāpēc arī šādi apzīmējumi ir jāuztver kritiski.

Neatkarīgi no tā, kā radniecības pētnieki to klasificētu, Latvijā samērā izplatīta parādība ir krustvecāki. Latviešu gadījumā par krustvecākiem tiek runāts tikai attiecībā uz bērnu. Salīdzinājumam – piemēram, serbu un melnkalniešu tradīcijā *kūmas* un *kūmību attiecības* (dienvidslāvu valodā: *kum* (vīr. dz.), *kuma* (siev. dz.), *kumstvo* – kūmu savstarpējās attiecības) var veidoties arī laulību kontekstā pieaugušiem cilvēkiem. Daudzviet pasaulē ar krustvecāku institūcijas palīdzību tiek veidotas jaunas, radniecībai pielīdzinātas, attiecības. Tā, piemēram, Melnkalnē tradicionāli ar kristībām tika noslēgta asinsatriebības izbeigšanas procedūra, izveidojot starp naidīgajām ģimenēm radniecībai pielīdzinātu saikni (Boehm 1984). Citos apstākļos gan Melnkalnē, gan citur krustvecāki tiek piemeklēti starp ietekmīgiem ļaudīm, tādā veidā nodrošinot (parasti) krusttēvam prestižu un cenšoties krustbērnātnē sniegt atbalstu un aizsardzību dzīves ceļā. Jebkurā gadījumā uz iesaistītajām ģimenēm vismaz attiecīgajā paaudzē, ja ne vēl ilgāk, tiek attiecināti tādi paši incesta aizliegumi kā radniekiem. Šis princips strādā arī otrā virzienā, un doma, ka radi varētu tikt ņemti par krustvecākiem, var izraisīt līdzīgas emocijas kā ideja par tuvu radnieku laulību (sk., piemēram, Sedlenieks 2018).

Šajā kontekstā latviešu krustvecāku tradīcijas diezgan ievērojami atšķiras, jo tuvu radnieku (vecāku brāļi vai māsas ar vai bez viņu partneriem) aicināšana par krustvecākiem ir teju vai noklusējuma situācija. Draugus vai ietekmīgus pilsoņus par krustvecākiem ielūdz daudz retāk. Parastais aprēķins, cik var saprast, šajā gadījumā ir papildus nostiprināt attiecības starp tuvajiem radniekiem un nodrošināties, ka bērnam būs aizgādība arī gadījumā, ja ar īstajiem vecākiem kaut kas notiktu. Svainības un draudzības saikne parasti tiek uzskatīta par mazāk noturīgu nekā asinsradniecības saites: no vīra/sievas vai no drauga dzīves laikā var izšķirties. Tādā gadījumā apdraudētas ir arī no svainības vai draudzības atkarīgās krustvecāku attiecības ar krustbērniem. Pilnīga attiecību pārtraukšana ar asinsradniekiem ir daudz mazāk iespējama, kas arī skaidro šādu krustvecāku izvēles loģiku.

Jāpiebilst, ka, lai arī var domāt par kristību un reliģijas obligāto klātbūtni krustvecāku institūcijā, tā nebūt nav. Krustvecāki var tikt izvēlēti arī ārpus

kristīgās vai kādas citas reliģiozās tradīcijas. Gan tad, ja krustvecāki ir saistīti ar kristīšanu, gan tad, ja tā nav, viņu galvenais pienākums ir uzturēt īpašas attiecības ar krustbērnu un tam iespēju robežās palīdzēt (sk., piemēram, populārajā literatūrā apspriesto: Rutka 2013).

Par fiktīvo radniecību var uzskatīt arī adopciju. Saskaņā ar Latvijas likumiem adopcija veido attiecības, kas ir gandrīz pilnībā identiskas asinsradniecībai, lai gan visām iesaistītajām pusēm ir skaidrs, ka šīs attiecības ir likumiski, t. i., sociāli, noteiktas, bet neizriet no kāda “dabas” fakta. Vienīgā atšķirība starp isto radniecību un adopciju ir tā, ka adopciju iespējams arī atcelt.

Radniecības praktiskās implikācijas: incesta aizliegums un mantošana

Uzskati par radniecību cilvēku dzīvi ietekmē trijos aspektos. Pirmkārt, radu loks ir vide, kurā pēc noklusējuma ir daudz lielāka iespēja darboties principiem, ko antropologs Māršals Sālinss sauc par vispārējo reciprocitāti (Sahlins 2004). Visai līdzīgu darbību loku tuvinieku starpā Deivids Grēbers (*David Graeber*) saista ar interakcijas principiem, ko viņš apraksta kā pamata komunismu (*baseline communism*; Graeber 2011). Grēbera teorijā termins “pamata komunisms” apzīmē jebkuru ikdienišķu situāciju, kurā cilvēki uzvedas pēc principa “katram pēc vajadzības, no katra pēc iespējām”. Par šādu situāciju var uzskatīt gan atbalstu Ukrainas bēgļiem Latvijā, gan vienkāršu palīdzēšanu pensionāram šķērsot ielu. Jānorāda, ka Grēbers šeit nerunā par sabiedrības politiskajām iekārtām, kāda bija sociālisma bloka valstīs, kur dominēja komunistu partija.

Grēbers uzsver, ka pamata komunisma situācijās nav adekvāti runāt par reciprocitāti kā dominējošu interakcijas formu, jo došana vai dališanās nav atkarīga no tā, vai un cik daudz tiks saņemts kaut kas pretī. Jebkurā gadījumā radnieku loks ir tā vide, kurā cilvēki var sagaidīt, ka palīdzība tuvosies nesavtīguma ideālam daudz vairāk nekā citur sabiedrībā. Kā norādīts iepriekš, bilaterālais radniecības noteikšanas princips lielā mērā ļauj šo pamata komunisma principos darbojošos cilvēku loku saskaņot ar sociālās satiksmes kvalitāti un intensitāti. Citiem vārdiem sakot – tas, vai kāds cilvēks tiks iekļauts tajā cilvēku lokā, kas cits citam nesavtīgi palīdz, ir atkarīgs ne tikai no formāliem kritērijiem, bet arī no tā, vai šo cilvēku starpā pastāv labas attiecības.

Otrkārt, radniecības idejas ir saistītas ar laulību iespējām. Cilvēku sabiedrībā universāls ir vispārējs incesta aizliegums. Tomēr radnieku grupa, kas tiek iekļauta tajā lokā, ar ko aizliegts laulāties, dažādās sabiedrībās atšķiras, izņemot vienīgi laulību vecāku un bērnu, brāļu un māsu starpā, lai gan vēsturiski izņēmumi novēroti arī šeit (Goody 1956). Latvijas Civillikuma 35. pantā incesta

aizliegums formulēts šādi: “Aizliegta laulība radniekiem taisnā līnijā, brāļiem ar māsām un pusbrāļiem ar pusbāsām,” savukārt 37. pants aizliedz laulību arī starp adoptētāju un adoptēto, tādējādi norādot uz “fiktīvās radniecības” likumisku pielīdzināšanu “īstajai” radniecībai. Tomēr nereti iedzīvotāju vidū tiek uzskatīts, ka īstenībā aizliegums attiecas arī vismaz jau uz 1. pakāpes brālēniem un māsīcām (tēva/mātes brāļa/māses bērniem).

Interesanti, ka Civillikums nosaka: “Ar adopciju bērnam izbeidzas radniecības attiecības ar vecākiem un viņu radniekiem un ar tām saistītās personiskās un mantiskās tiesības un pienākumi pret viņiem” (173. pants). Pretēji agrākajiem Civillikuma formulējumiem (sk. Zīle 2011), šis mūsdienās spēkā esošais likums radikāli pārtrauc radniecības attiecības ar bioloģiskajiem radniekiem (izņemot brāļus/māsas un pusbrāļus/pusbāsas) un vienlīdz nepārprotami izveido radniecības attiecības ar adoptēto ģimeni. No tā savukārt izriet, ka laulība ar bioloģiski nesaistītajiem adopcijas brāļiem un māsām adoptētajam nav iespējama, bet ar bioloģiskajiem brāļiem un māsām – ir iespējamas. Tātad šajā gadījumā vispārējais, citur ievērotais princips, ka priekšroka tiek dota bioloģiskajam radniecības principam, ir pārkāpts. To var interpretēt tā, ka šeit sociāli konstruētās saiknes ir valsts institūciju sankcionētas un tāpēc uzskatāmas par primārām.

Incesta aizliegumi saistībā ar kūmību lielā daļā gadījumu nav aktuāli. Kā minēts iepriekš, Latvijā par krustvecākiem bieži vien izvēlas tuvus radniekus. Tādējādi aizliegumu laulāties nosaka jau esošā, no dzimšanas fakta izrietošā radniecība. Praksē nav novēroti ne vien izteikti aizliegumi šajā sakarā arī tad, ja krustvecāki nav radnieki, bet arī šādu laulību gadījumi, kas var norādīt uz aizlieguma pastāvēšanu.

Šeit ir būtiski pieskarties svainības jautājumam. Kristīgajā tradīcijā tiek uzskatīts, ka formāli baznīcā noslēgta laulība vīra un sievas starpā rada saites, kas savā neatgriezeniskumā ir nesaraujamas. Tāpēc, piemēram, katoļu baznīca laulības šķiršanu būtībā joprojām neatzīst. No šī principa loģiski izriet, ka arī svaiņu starpā veidojas nesaraujamas radnieciskas saites. Tomēr šī loģiskā saite ne vienmēr ir visus pārliecinājusi un praktiskajā dzīvē nereti uztverta drīzāk kā teorētiska konstrukcija. Vai ieprecētie radnieki būtu jāuzskata par radniekiem vai tikai nosacīti – domas dalās. Tāpat domas dalās attiecībā uz to, vai laulība veido radniecības saites starp vīru un sievu.

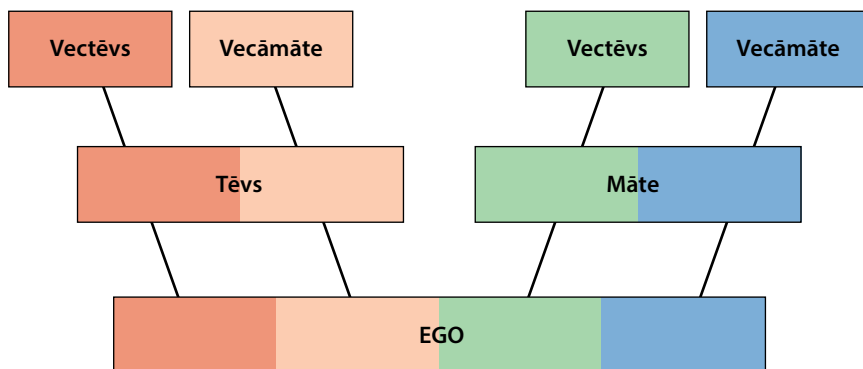
Tomēr, tā kā laulības šķiršana kopumā sabiedrībā tiek uzskatīta par normālu parādību (pretēji, piemēram, bērna nošķiršanai no vecākiem vai brāļu / māsu savstarpējai nošķiršanai – šāda darbība tiek uzskatīta par iespējamu tikai juridiski, nevis faktiski), tad var arī pieņemt, ka svainība tomēr netiek pielīdzināta asinsradniecībai. Attiecīgi laulība svaiņu starpā ne mazākajā mērā netiek

uzskatīta par incestuālu un nereti tiek pat uztverta kā ļoti labs taktisks gājiens, piemēram, kad divi brāļi apprec divas māsas. Tā ir situācija, par ko 17. gadsimta zviedru pārvaldītajā Vidzemē tika paredzēts nāvessods (sk. 3. nodaļu šajā krājumā “Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā (ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)”).

Visbeidzot, trešais veids, kā radniecība ienāk praktiskajā dzīvē, ir mantošana, t. i., īpašuma nodošana citiem cilvēkiem pēc īpašnieka nāves vai paaudžu maiņas gaitā. Šī joma jau ilgstoši ir bijusi juridiskās profesijas darbības lauks, un dažādām radnieku precīzas klasificēšanas sistēmām ir tūkstošgadīga tradīcija, uz kuras balstās arī Latvijā pieņemtā juridiskā prakse. Saskaņā ar Latvijas Civillikumu mantošanas tiesības ir tikai laulātajam un asinsradniekiem. Adopcijas gadījumā pastāv izņēmums no šī principa, jo adoptētais tiek pielīdzināts miesīgam bērnam (par adoptēto tiesībām mantot sk. Zile 2011). Pieļauju, ka laulātā tiesības uz mantojuma daļu arī neizriet no kādiem iespējamās asinsradniecības elementiem laulības rezultātā, bet gan no apsvēruma par mantas kopīpašumu, kas veidojas laulībā. Pretēji vēsturiskajiem precedentiem (sk. 3. nodaļu “Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā (ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)”), svainība mūsdienu Latvijas Civillikuma izpratnē nedod tiesības kaut ko mantot. Koplietoto substanču veidotajām saiknēm tiek dota priekšroka, salīdzinot ar jebkurām saiknēm, kas varētu veidoties sadzīves rezultātā.

Adopcijas regulējums paver vēl dažus interesantus aspektus. Piemēram, adopciju, pretēji radniecībai, var atcelt. Radniecību kā tādu ar visām no tā izrietošajām mantiskajām un personiskajām saitēm var pārraut tikai adopcijas gadījumā. Bet arī šāds pārrāvums atkrīt, ja tiek atcelta adopcija (Civillikums 175., 176. pants).

Latvijas Civillikums šo un citu jautājumu vajadzībām detalizēti apraksta dažādas radniecības attiecības. Radniecība tiek definēta kā attiecības, kas radušās caur dzimšanu, un cilvēki, kas cauri paaudzēm ir cēlušies cits no cita, veido līniju. Saskaņā ar bilaterālo principu katrs cilvēks pieder vienlaikus divām līnijām: tēva līnijai un mātes līnijai. Bet saskaņā ar šo pašu principu katrā iepriekšējā paaudzē šīs līnijas dalās un to skaits dubultojas. Tātad vecvecāku paaudzē ir vismaz četras dažādas līnijas, kurām pieder mazbērns. Tāpēc līniju pareizāk būtu dēvēt par “slotiņu” (sk. 2. attēlu).

2. attēls. Piederība radniecības līnijām saskaņā ar Civillikuma definīciju. Krāsas apzīmē viena senča pēcnācējus. Ego ir četru vecvecāku pēcnācējs, tādējādi pieder vienlaikus četrām līnijām. Ar katru nākamo paaudzi līniju skaits dubultojas. Tas pats attiecināms arī uz piederību ciltīm

Civillikums no viena cilvēka cēlušos cilvēkus visus kopā sauc par cilti. Lai gan šī termina konotācijas ārpus šī likuma liek domāt par ekskluzīvu cilvēku grupu (līdzīgu kā, piemēram, mājas iedzīvotāji, valsts pilsoņi utt.), katrs cilvēks var piederēt neskaitāmam daudzumam šādu cilšu, jo, līdzīgi kā gadījumā ar līniju, bilaterālais princips nosaka, ka katrā paaudzē tiek iegūta jauna cilts, kurai indivīds pieder. Tādējādi cilšu skaits, kam indivīds pieder, ir atkarīgs no tā, cik tālu ir zināmi senči. Vienlaikus tas nozīmē, ka katra cilts koplieto lielu daļu tajā ietilpstošo indivīdu ar citām ciltīm. Minimālais cilšu skaits, kam pieder katrs Latvijas iedzīvotājs saskaņā ar Civillikumu, ir divas, bet maksimālais nav nosakāms.⁴

Civillikumā ir aprakstīts arī radniecības pakāpju aprēķina princips, kas sakņojas daudz senākos kanoniskajos un civiltiesiskajos principos un ir pielīdzināms tajos minētajiem “ceļa” principiem. Proti, pakāpe nosacīti var tikt aprakstīta kā posmi starp personām, kas cēlušās cita no citas. Starp māti un meitu ir viens šāds posms, tāpēc šīs personas ir pirmajā radniecības pakāpē. Starp divām meitām ir divi posmi (no meitas A līdz viņu kopīgajai mātei un no mātes līdz

⁴ Kā “līnijas”, tā “cilts” locekļu sastāva ekskluzivitāti (t. i., ka katrs tās loceklis pieder tikai vienai ciltij vai līnijai) iegūst tikai unilineāras pēctecības gadījumā. Salīdzinājumam varētu izmantot piederību uzvārda grupai – katram cilvēkam Latvijā parasti ir tikai viens uzvārds, ko tas manto no tēva līnijas. Šis ekskluzivitātes princips, par ko liek domāt terminu “līnija” un “cilts” izmantošana Civillikumā, tomēr ievērojami atšķiras gan no praktiskās radniecības izpratnes, gan pašā Civillikumā iestrādātā bilaterālā principa.

meitai B). Ar mātes māsu meitai būs 3. pakāpes attiecības, bet ar māsīcām vai brālēniem – 4. pakāpes. Turklāt attiecību tuvums vai tālums nemainās atkarībā no tā, vai šī ir tēva vai mātes puse.

Tomēr jānorāda, ka Civillikuma formulējums ir ļoti specifiski juridisks un ārpus speciālistu loka to faktiski nekur neizmanto. Tā vietā parādās citas pakāpes. Tā, piemēram, *kuzēni* (tēva/mātes brāļu vai māsu bērni) tiek dēvēti par pirmās pakāpes brālēniem un māsīcām. Attiecīgi tēva/mātes 1. pakāpes brālēnu/māsīcu bērni būs 2. pakāpes brālēni un māsīcas un tā tālāk.

Šis Civillikumā aprakstītās radniecības pakāpes tiek izmantotas, lai noteiktu, kas ar ko drīkst oficiāli laulāties (neoficiālu kopdzīvi varētu nosodīt tikai sabiedriski, tā nav Latvijā kriminalizēta, ja vien tajā neizpaužas vardarbība). Tomēr praktiski daudz biežāk ar radniecības pakāpēm nākas darboties, lai noteiktu, kas ko un cik lielā apmērā drīkst mantot no miruša radnieka. Šī tēma tuvāk apskatīta arī 7. nodaļā “[Īpašums, kredīti un mantojums: radniecības ekonomiskā daba un nevienlīdzība Latvijā](#)”, kurā norādīts, ka Latvijas sabiedrībā ir ārkārtīgi spēcīgs uzskats, ka mantošana radu starpā ir neaizskarama un tāpēc to nedrīkst aplikt ar nodokļiem.

Kopumā var teikt, ka Latvijas likumkopā un sabiedrības apziņā ir nostiprinājies uzskats, ka īpašums ir cieši saistīts ar radniecības principiem. Turklāt šie radniecības principi pat tiek uzskatīti par pārākiem nekā indivīda paša tiesības rīkoties ar savu mantu, t. i., noteikt, kam manta pienāktos pēc īpašnieka nāves. Ar šo hierarhiju skaidrojams, piemēram, neatraidāmā mantinieka institūts, proti, kā norāda juriste Olga Lauva, neatkarīgi no tā, vai aizgājējs ir slēdzis mantojuma līgumu vai arī atstājis testamentu, neatraidāmajiem mantiniekiem pienākas “puse no tās mantojuma daļas vērtības, kādu neatņemamās daļas tiesīgais manto pēc likuma” (Civillikuma 425. pants) – ar atrunu, ka tiesības ir tikai pieprasīt naudu, nevis, piemēram, nekustamo īpašumu (Lauva 2020). Šie neatraidāmie mantinieki saskaņā ar Civillikumu (423. pants) ir laulātais, kā arī lejupējie asinsradinieki, t. i., bērni vai, ja tādu nav, – mazbērni. Savukārt, ja neviena no minētajiem nav, tad tuvākie augšupējie asinsradinieki – vecāki vai vecvecāki. Tādējādi mantošanas princips ir saistīts tieši ar savstarpējo izcelsmi, nevis citiem radniecības principiem, jo, piemēram, brāļi un māsas šeit netiek iekļauti.

Antropoloģiskajā literatūrā daudz uzmanības pievērsts arī ekonomiskajiem transfertiem, kas saistīti ar laulībām (tā dēvētās līgavas maksas un pūra naudas). Kristīgajā Eiropā tradicionāli liela nozīme ir bijusi pūra naudai (t. i., īpašumam, ko līgavai piešķir viņas radi sakarā ar laulībām un kas var kļūt par kopīgu jaunās ģimenes īpašumu), savukārt par līgavas maksu jau kopš agrīnajiem kristīgās pasaules laikiem ir pastāvējuši spēcīgi aizspriedumi, to aplami interpretējot kā līgavas pirkšanu. Attiecīgi arī Latvijas akadēmiskajā literatūrā ir daudz

spekulāciju par laulībām kā pirkuma darījumu, nepamatoti interpretējot to kā senāko laulību veidu (sk. 2. nodaļu šajā krājumā “Pētījumi par radniecību Latvijā 20. gadsimtā”).

Savukārt pūra naudas nozīme ir bijusi ievērojama turīgajos Latvijas sabiedrības slāņos vismaz līdz 20. gadsimta vidum. Mūsdienās laulību maksājumi (tajā skaitā pirmslaulību dāvanas) neveido nozīmīgu laulību procesa tradīcijas daļu un drīzāk uzskatāmi kā individuālas gaumes jautājums. Taču Civillikumā šie transferti joprojām tiek aprakstīti un regulēti.

Radinieki kā grupa

Jau šīs nodaļas sākumā ir pieminēta radu kopa, kas nosacīti veidojas ap katru indivīdu un katram ir unikāla. Tomēr šī radu kopa nav uzskatāma par korporatīvu kolektīvu, jo lielākoties netiks uzskatīts, ka viņu starpā ir noteikta pastāvīga saikne. Vienīgā korporatīvā grupa, par kuras eksistenci mūsdienu Latvijā var runāt, ir ģimene. Tomēr par tās robežām un definīciju šī teksta tapšanas laikā norit asas diskusijas. Dažādos kontekstos ģimenei mēdz pieskaitīt:

- oficiāli laulātu vai neoficiāli kopā dzīvojošu pāri (heteroseksuālu vai homoseksuālu);
- šī pāra audzinātos bērnus (viņu kopīgos, viena no partneriem vai arī adoptētos);
- vecākus vienam vai abiem no pāra.

Atkarībā no situācijas ģimenes sastāvā var būt ļoti liela šo elementu kombināciju dažādība. Lai divus pieaugušos varētu uzskatīt par ģimeni, priekšnosacījums parasti ir kopīga mājāsaimniecība un seksuālās attiecības, lai gan arī šeit iespējama liela konkrēto gadījumu amplitūda. Tā, piemēram, par ģimeni var uzskatīt vienu vecāku (vecvecāku), kas dzīvo kopā ar vienu vai vairākiem bērniem. Šajā ģimenē var tikt iekļauts arī vecāka partneris, kurš turklāt var arī pastāvīgi nerezidēt kopā ar pārējo ģimeni, t. i., ģimenes definīcijā pastāvīga kopdzīve nav pilnīgi obligāta. Lai gan par šo jautājumu viedokļi mēdz būt kareivīgi atšķirīgi, arī kopā dzīvojošo pieaugušo intīmo partneru dzimumam nav izšķiroša nozīme. Tāpēc arī homoseksuāli pāri (ar vai bez bērniem) mēdz sevi uzskatīt par ģimeni.

Ģimenes definīcijā zināma loma ir attiecību ilgtermiņa raksturam, tomēr tā robežas ir plūstošas un neskaidras. Pēc kāda laika kopā dzīvojošs pāris var sākt sevi uzskatīt par ģimeni, prezentēt citiem savu partneri kā vīru, sievu, bet laiks, kad tas notiek, nav definēts. Bērna piedzimšana šo procesu var paātrināt, jo pieaugušo partneru pāris, kam ir bērni, atbilst plaši izplatītam vernakulārajam uzskatam par to, kas ir ģimene. Tomēr visos ar šiem jautājumiem saistītajos

aspektos būtu nepieciešami papildu pētījumi, ja vajadzētu precīzāk noskaidrot šo ainu.

Daļa Latvijas iedzīvotāju, neapšaubāmi, uzskata, ka ģimene nevar pastāvēt bez valsts institūciju sankcijas, t. i., par ģimeni šajā gadījumā tiek uzskatīta tikai tāda grupa, kuras pastāvēšanu apstiprina savstarpēja laulība valsts iestāžu praktizētajā un likumu noteiktajā kārtībā. Tomēr šo uzskatu nebūt nevar uzskatīt par visu iedzīvotāju akceptētu ([par šo jautājumu plašāk sk. 6. nodaļā šajā krājumā “It kā ģimene”: radniecība Saeimas deputātu diskusijās](#)).

Tomēr vienā ziņā Latvijā pastāv gandrīz pilnīga vienprātība – attiecībā uz pastāvīgo ģimenes partneru (uzsverot kopīgu mājsaimniecību kā ģimenei raksturīgu – pretēji vienkārši regulārām intīmajām attiecībām šķirtu mājsaimniecības pārstāvju starpā) skaitu, t. i., monogāmijas noteikums. Uzskats, ka ģimenē var būt tikai divi partneri, ir tik neapstrīdams, ka publiskajā telpā nekad pat nav ticis nopietni apsvērts kāds no sinhroni poligāmajiem modeļiem. Ja tas tomēr tiek pieminēts, tad poligāmijas likumiska akceptēšana tiek attēlota kā gandrīz vai pasaules gala cienīga katastrofa.

Tas gan nenozīmē, ka individuālos gadījumos bez valsts sankcijas neveidojas šādas attiecības. Tā, piemēram, politiķa Imanta Parādnieka attiecības vienlaikus ar vairākām sievietēm ilgu laiku ir bijušas publiski zināmas, viņa paša atzītas un arī kalpojušas par politiskās piedauzības akmeni (sk., piemēram, Delfi Izklaide 2022). Turpretī seriālā monogāmija, t. i., attiecības ar vienu partneri, kurām seko attiecības ar citu partneri, iepriekšējās pārtraucot, tiek uzskatīta par normālu parādību un nekādus morālus apsvērumus parasti neraisa, ja vien seriālo monogāmiju skaits nepārsniedz (vāji definētu) robežu, aiz kuras sākas “pārāk daudz”. Šajā ziņā nav izslēgta un nav arī īpaši reta situācija, kad seriālajā monogāmijā tiek atjaunotas attiecības ar iepriekšējo partneri.

Radniecības un valsts nesaraujamība

Lielākā daļa nodaļā aprakstīto radniecības principu sakrīt ar to, kas novērojams citās Eiropas sabiedrībās, kurās tiek lietota bilaterālā sistēma. Tomēr svarīgi norādīt, ka, līdzīgi kā citās Eiropas sabiedrībās, arī Latvijā radniecība būtu jāskata plašāk – kā daļu no uzskatiem par to, ko Dženeta Karstena (*Jennet Carsten*) apraksta kā tuvniecību jeb *relatedness* (Carsten 2000). Šo terminu Karstena ieviesa, lai risinātu problēmas, kuras radīja termina “radniecība” jeb *kinship* eurocentriskā izcelsme. Termins “radniecība” tādējādi iekļāva tikai tās attiecību formas, kuras izriet no dzimšanas fakta (līdzīgi, kā tas definēts Latvijas Civillikumā). Tomēr antropologi, kas kritiski pārbaudīja attiecību klasificēšanu un praksi dažādās sabiedrībās no emiskā (t. i., pašas pētāmās sabiedrības) skatpunkta, norādīja, ka

daudzviet dzimšanas fakts nav svarīgākais vai vienīgais elements būtisku attiecību definēšanā starp cilvēkiem. Kā redzams, arī Eiropas sabiedrībās vēsturiski (sk., piemēram, 3. nodaļā šajā krājumā “Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā (ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)”) radniecība tikai daļēji ir tikusi uzskatīta par tādu, kas izriet no paša dzimšanas fakta, bet bieži ir saistīta tikai ar tādiem dzimšanas faktiem, kas ir notikuši varas iestāžu sankcionētā procesā.

Ja uz radniecības un tuvniecības procesiem skatās nevis caur Rietumu zinātnieku noteiktos apstākļos tapušo radniecības jēdzienu, Rietumu un Latvijas radniecības principi būtu jāskata plašāk, iekļaujot tajos ne tikai no dzimšanas fakta izrietošās, bet arī apzināti veidotās attiecības. Tādā ziņā radniecība var tikt traktēta kā tāda, kas sastāv no diviem hierarhiski sakārtotiem slāņiem. Pirmajā ietilpst visas attiecības, kas ir saistītas ar dzimšanas faktu (neatkarīgi no tā, vai tas ir institūciju sankcionēts), bet otrajā – attiecības, kas izriet no cilvēku brīvi izvēlētam saiknēm, piemēram, draudzības.

Tomēr, analizējot šīs attiecības plašākā teorētiskā Rietumu sabiedrību kontekstā, ir redzams, ka cilvēku savstarpējā saikne, kas izriet no apzināti veidotām attiecībām, tiek uzskatīta par kopumā attīstītāku un šīs attiecības tad veido radniecības otro, hierarhiski augstāko slāni. Tas nozīmē, ka radniecība gan tiek uzskatīta par tādu, kas ir daudzu lietu pamatā, tomēr tā tiek interpretēta arī kā tāda, kas ir saistīta ar dabiskiem procesiem un bērnību. Savukārt attiecībā uz pieaugušu cilvēku dzīvi un uz sabiedrības nākotni tiek uzskatīts, ka gribot vai negribot dzimšanas faktā balstītajām attiecībām ir jāklūst mazāk nozīmīgām. Tīri praktiskā plāksnē mūsdienu Latvijā tas izpaužas, piemēram, interešu konflikta regulējumā, kur tiek pieņemts, ka tuva radniecība rada draudus racionālai sabiedrības pārvaldei (vai rada aizdomas par šādiem draudiem). Tāpēc, piemēram, ierēdņiem ir jādeklarē noteikti radinieki, jo rīcībpolitikas veidotāji ir pieņēmuši, ka noteikta tipa radnieciskās saiknes var negatīvi ietekmēt ierēdņa objektivitāti.

Tātad, lai sniegtu visaptverošu ieskatu Latvijā novērojamajai radniecībai, nepieciešams vismaz apzināties, ka būtībā ir jārunā par sistēmu, kurā ir divi slāņi: viens ir saistīts ar dzimšanu, bērnību un arī pagātņi, bet otrs – ar vairāk vai mazāk apzinātu izvēli, pieauguša cilvēka dzīvi un sabiedrības nākotni. Ja radniecību interpretē šādā plašākā plāksnē, kļūst skaidrs, kāpēc Latvijā (līdzīgi kā citur Eiropā) nerimst bažas par ģimenes izzušanu un ģimenes vērtību mazināšanos. Ģimene un radniecība gan tiek uzskatīta par tādu, kas ir fundamentāli svarīga, bet vienlaikus arī par tādu, kas neizbēgami tiek apdraudēta sabiedrības pieaugšanas procesā. Vienlaikus radniecība tomēr ir arī pretrunā ar šādu pieauguša dzīvi, tāpēc apdraud tās normālu norisi un ir jākontrolē. Šie centieni vienā vai otrā veidā racionāli kontrolēt nosacīti mežonīgo (un tāpēc ar pagātņi saistīto) procesu ir labi redzami arī šī krājumā 6. nodaļā “‘It kā ģimene’: radniecība Saeimas deputātu diskusijās”.

Nobeigums

Noslēdzot šo īso ievadu Latvijas radniecības aprakstā, jāatgādina, ka šī nodaļa ir tikai virspusējs ieskats dažādos ar radniecību saistītos jautājumos. Tās uzdevums ir dot atspēriena punktu grāmatas tālākajām nodaļām, kurās jau daudz detalizētāk ir aplūkoti atsevišķi ar radniecību saistītie aspekti. Šī nodaļa var kalpot arī par sākumpunktu tālākiem pētījumiem, un nav izslēdzams, ka daļa no šeit minētajiem apgalvojumiem varētu tikt precizēti vai pat apstrīdēti.

Šajā nodaļā neesmu pievērsis gandrīz nekādu uzmanību reģionālajām vai etniskajām atšķirībām. Tā kā Latvijā dzīvo cilvēki ar ļoti dažādu kultūras bagāžu, šāds apraksts ir neizbēgami neprecīzs. Tā, piemēram, ebreju kopienas radniecības principi atsevišķos aspektos atšķiras no šeit aprakstītās, tāpat niansēs atšķirīgs var būt arī krievu radniecības tvērums. Tomēr radikālas atšķirības diez vai ir sagaidāmas, ņemot vērā gan iedzīvotāju mobilitāti, gan intensīvo savstarpējo saziņu.

Šajā nodaļā nav aprakstīti arī plašāki tuvniecības loki – tuvinieku (vai ģimenes) lokam mēdz pieskaitīt arī darba kolektīvus vai mājsaimniecībā ietilpstošos mīldzīvniekus.

Kā minēts ievadā, šī nodaļa lielākoties nav balstīta klasiskā sistemātiskā etnogrāfiskā darbā, kas ļautu dažādas radniecības nianses izsekot precīzāk. Tomēr tāds arī nebija šīs nodaļas nolūks. Intensīva klasifikatora radniecības pētniecība (piemēram, cenšoties rast matemātiska tipa sakarības radniecības terminoloģijā) arī jau sen vairs nav antropoloģijas dienaskārtībā. Tomēr pastāv vairāki pētījumi, kuros šo tēmu tiek mēģināts atkal pacelt, izmantojot jaunas pieejas un metodoloģijas (sk., piemēram, de Munck un Dapkunaite 2018; Passmore u. c. 2021). Turklāt, kā tas būs redzams arī turpmākajās nodaļās, Latvijā antropoloģiskajai perspektīvai atbilstoša mūsdienu radniecības principu apraksta līdz šim vispār nav bijis un šeit sniegtais apraksts šo robu vismaz daļēji aizpilda.

Pieminētā literatūra

- Andrijenko, Ina, Raina Anna Ločmele, Evita Petenko un Lelde Vasile. 2020. *Radniecības terminu lietojums Latvijā*. Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte.
- Boehm, Christopher. 1984. *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Buchler, Ira R. un Henry A. Selby. 1968. *Kinship and Social Organization. An Introduction to Theory and Method*. New York: The Macmillan Company.
- Carsten, Janet. 2000. *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*. New York: Cambridge University Press.

- DELFI Izklaide. 2022. "Politīķis Parādnieks pūlas izskaidrot savu poligāmo dabu." www.delfi.lv. Skatīts 11.11.2022.
- Gauja, Gundega. 2022. "Dzintas detektīvs Linda Lielvārde: Mēs Latvijā gandrīz visi esam radinieki." santa.lv. Skatīts 04.11.2022.
- Goody, Jack. 1956. "A Comparative Approach to Incest and Adultery." *The British Journal of Sociology* 7 (4): 286–305.
- Graeber, David. 2011. *Debt: The First 5,000 Years*. Melville House Publishing, Brooklyn, New York.
- Lauva, Olga. 2020. "Par neatraidāmā mantinieka tiesībām mantot." *LV portāls*. Skatīts 09.11.2022.
- Morgan, Lewis Henry. 1871. *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington: Smithsonian institution.
- de Munck, Victor C. un Ruta Dapkunaite. 2018. "The Modern Lithuanian Kinship System: A Descriptive Analysis of Generational Differences in Reckoning the Saliency of Kin Terms." *Journal of Baltic Studies* 49 (1): 63–86. doi:10.1080/01629778.2017.1313286.
- Murdock, George Peter. 1980. *Atlas of World Cultures*. University of Pittsburgh Press.
- Passmore, Sam, Wolfgang Barth, Kyla Quinn, Simon J. Greenhill, Nicholas Evans un Fiona M. Jordan. 2021. "Kin Against Kin: Internal Co-selection and the Coherence of Kinship Typologies." *Biological Theory* 16 (3) (1. septembrī): 176–193. doi:10.1007/S13752-021-00379-6.
- Rutka, Aija. 2013. "Kā bērnam izvēlēties vislabākos krustvecākus. Krustabu padomi." *Mammamunteti.lv*. Skatīts 31.10.2022. <https://www.mammamunteti.lv/notikumi-un-svetki/dzejoli-un-dziesmas/25388/ka-bernam-izveleties-vislabakos-krustvecakus-krustabu-padomi>
- Sahlins, Marshall. 2004. *Stone Age Economics*. New York: Routledge.
- Schneider, David Murray. 1980. *American Kinship: A Cultural Account*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Schneider, David Murray. 1984. *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Sedlenieks, Klāvs. 2018. "Kumstvo (Montenegro)". No *The Global Encyclopaedia of Informality*, sast. Alena Ledeneva, 1:237–240. London: UCL Press. doi:10.14324/111.9781787351899.
- Weston, Kath. 1991. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Zīle, Kristīne. 2011. "Adoptēto mantošanas problemātika." *Inovāciju Juridiskais Nodrošinājums. LU 70. konferences rakstu krājums*: 117–123.

2. nodaļa

Pētījumi par radniecību Latvijā 20. gadsimtā

Agita Lūse, Klāvs Sedlenieks

Ievads

Radniecības pētījumiem Latvijā tiešā veidā ir pievērsts pārsteidzoši maz uzmanības. Tāda pieeja kopumā ir bijusi raksturīga 20. gadsimta Eiropas etnogrāfijai un etnoloģijai – saskaņā ar tās priekšstatiem radniecība ir sociāla institūcija, kas bija dominējošais sociāli organizējošais spēks cilvēces pirmsākumos. No šī uzskata izrietēja, ka radniecības pētījumi ir aktuāli attiecībā uz neindustriālajām sabiedrībām un sabiedrībām ārpus eiroamerikāniskās kultūras sfēras. Tādējādi arī Latvijā tapušajos akadēmiskā rakstura tekstos uzmanība galvenokārt ir bijusi vērsta uz pagātni, kurā, kā nereti ticis pieņemts, dažādas radniecības izpausmes bijušas izteikti redzamas. Tas pats pieņēmums acīmredzami skaidro, kāpēc radniecības attiecībām mūsdienu Latvijas sabiedrībā uzmanība nav tikusi un netiek pievērsta citādi kā vien garāmejojot. Atbilstoši šai tradīcijai Latvijas pētnieki – sociologi, demogrāfi, vēsturnieki – galvenokārt rakstījuši par ģimeni, otrajā plānā atstājot radniecības vai tuvniecības jautājumus kā sistēmu. Savukārt etnogrāfijas un folkloristikas tradīcijā strādājošie vairāk uzmanības pievērsuši rituālajām darbībām (piemēram, kāzu norisei), skatot tās kā atsevišķus artefaktus.

Šajā pārskatā esam centušies koncentrēti aplūkot līdz šim tapušos akadēmiskos tekstus, kuros runāts par radniecību vai ģimeni kā sociālu institūciju. Nodaļas pirmajā daļā īpaša uzmanība pievērsta 19. gadsimta evolucionisma teorijas un ar to saistītās vēsturiski salīdzinošās metodes kritikai. Šī metodoloģiski problemātiskā pieeja ir tikusi izmantota centienos rekonstruēt Latvijas radniecisko attiecību vēsturi un bijusi cieņā akadēmiskajās aprindās, sākot ar 19. gadsimta beigām un atsevišķos gadījumos – joprojām. Turklāt daļa secinājumu, ko izdarījuši šīs metodes pionieri (piemēram, Arveds Švābe), bez nepieciešamās kritikas nonāk arī mūsdienu akadēmiskajos tekstos. Lai gan nodaļā ir sniegts ieskats atsevišķās idejās, kas ir tapušas šajā tradīcijā, tās būtu jāuztver vien kā vēsturiski akadēmisko ieskatu piemēri, kuru validitāte ir uzskatāma par nepietiekamu.

Kritiski izvērtējot dažādus radniecības tēmai veltītos akadēmiskos tekstus un atmetot acīmredzami nepamatotas spekulācijas, galvenais secinājums par pieejamo faktuālo informāciju ir, ka par Latvijas teritorijā dzīvojušo iedzīvotāju ģimenes un radnieciskajām attiecībām ir zināms visai maz. Radniecības saites, attiecības un izpratne par tām ir cauri gadsimtiem gājušas roku rokā ar dažādiem likumiem un varas pārstāvju vēlmi regulēt šīs attiecības. Radniecības nozīme dažādos laikos un sabiedrības slāņos ir mainījusies. Līdz 20. gadsimtam radniecībai bija ļoti nozīmīga loma aristokrātijas, daudz mazāka – zemnieku sabiedrības augšējo slāņu (saimnieku) dzīvē, bet pavisam mazbūtiska – kalpu un gājēju dzīvē.

Dažādi avoti liek domāt, ka līdz pat 20. gadsimtam būtiska ir patriarhālā ievirze, lai gan tā nav strikta, nereti arī sievietēm ļaujot gan mantot, gan vadīt saimniecību. Vismaz sākot ar 18. gadsimtu, ir novērojama tādu saimju veidošanās, kurās vienkopus ļoti cieši dzīvo liels, savstarpēji ievērojami atkarīgu, bet radnieciski ne vienmēr saistītu cilvēku skaits. Šādās attiecībās sadzīves formas grūtāk klasificēt, nekā tas ir citās Eiropas zemnieku saimniecībās.

Nodaļas sākumā apskatām 19. gadsimta evolucionisma domas pamatus un to saistību ar vēlākajiem pētījumiem Latvijā. Šajā tradīcijā strādājušais Arveds Švābe attīsta domu par tā saucamo “dzimts satversmi”, aprakstot ļoti plaši definētos “senos laikus”. Galvenokārt evolucionisma teorijās balstītie Švābes apgalvojumi, piemēram, par lielģimeni, dzimtu, sētu dalīšanos, patrilineāro radnieku noteikšanu, laulību caur nolaupīšanu kā senāk dominējušo, precību saistību ar tirdzniecisku darījumu utt., vēlāko laiku tekstos nereti tiek citēti kā savulaik Švābes pierādīti un neapstrīdami.

Kārļa Strauberga centieni restaurēt seno laulību principus sasaucas ar Švābes rakstīto – viņš pievēršas līgavu pirkšanas jautājumam un pārsteigts konstatē, ka tautasdziesmās tai nav ar cilvēktirdzniecību saistītu negatīvo konotāciju. Strauberga pētījumi liek arī kritiskāk vērtēt domu, ka nolaupīšana varētu būt bijusi dominējušais laulību veids. Savukārt Pēteris Šmits, kombinējot dažādus avotus, tajā skaitā tautasdziesmas, cenšas demonstrēt, ka latviešu senči radniecību, visticamāk, uztvēruši patrilineāri un nereti dzīvojuši arī nelielās, nukleārās ģimenēs. Evolucionisma skola, cik saprotams – neapzināti, Latvijas akadēmiskajā domā turpinās līdz mūsdienām. Attiecībā uz radniecību tās pieejā balstās tādi pētnieki kā Kristīne Rotbaha, Agris Dzenis un Jānis Lazdiņš, bieži vien nekritiski atkārtojot agrāko gadu pētnieku minējumus.

Īpašu uzmanību pievēršām dokumentos balstītajai Andreja Plakana un Čārlza Vezerela (*Charles Wetherell*) veiktajai izpētei, kas ļauj koncentrēti, precīzi un kritiski rekonstruēt radniecības aspektus (galvenokārt Kurzemes) zemnieku sētās 18.–19. gadsimtā. Plakans parāda, ka 19. gadsimtu var uzskatīt par ilgu

radniecības uzskatu un prakšu veidošanās periodu, kurš nepārprotami izrietēja no pārmaiņām tā laika sociālekonomiskajās attiecībās. Tāpēc saknes mūsdienu latviešu izpratnei par radniecību meklējamas tieši šajā periodā un ir cieši saistītas ar valsts institūciju rosinātajām un noformētajām pārmaiņām.

Atsevišķā sadaļā apkopoti 19. gadsimta izskaņā Latgalē strādājušās Stefānijas Uļanovskas (*Stefania Ulanowska*) novērojumi. Arī šeit radniecība neiezīmējas tālāk par 2. vai 3. pakāpes radiem, turklāt visi apkārtējie cilvēki (radi un kaimiņi) tiek aprakstīti klasifikatori – kā brāļi, māsas vai vecmātes, vectēvi, atkarībā no paaudzes. Uļanovska apraksta arī krustvecāku lomu kāzās, kā arī savdabīgās iegātņā kāzas, kas demonstrē, ka pūrs ir mantojuma daļa, ko saņem tas no jaunlulātajiem, kas pārceļas uz dzīvi pie otra (nevis tikai meita).

Deviņpadsimtā gadsimta evolucionisms un sakņu meklējumi caur vēsturiski salīdzinošo metodi

Daudz uzmanības radniecības kontekstā dažādi autori ir pievērsuši jautājumam par radniecisku struktūru un attiecību izmaiņām laika gaitā. Šeit novērojamas samērā noturīgas idejas un metodoloģiskā pieeja. Tomēr, pirms apskatām šos pētījumus, kritiski jāizvērtē metodoloģiskās problēmas, kuras raksturīgas daļai tālāk pieminēto autoru. Proti, šiem pētniekiem nereti novērojama tendence fragmentāru vēsturisko dokumentāro materiālu brīvi kombinēt ar folkloras tekstiem, traktējot abu veidu avotus kā līdzvērtīgus. Uz šī pamata tad bieži vien tiek izdarīti evolucionāra tipa secinājumi (piemēram, par ģimenes vai kopdzīves formu maiņām laika gaitā). Šai pieejai ir sazimējamās saknes agrīnajās antropoloģiskajās doktrīnās, bet, kā izskatās, ne visi te aplūkoto tekstu autori ir apzinājušies šīs saknes un to problemātiskos aspektus.

Vairākos darbos redzama to teorētiskā un metodoloģiskā saikne ar britu antropologa Edvarda B. Tailora (*Edward B. Tylor*, 1832–1917) un citu evolucionistu darbiem, kā arī ar romantisma laikmetā aizsāktu un nacionālisma kustību stiprinātu tautu pagātnes apjūsmošanu (vairāk par šo tradīciju sk. Annist un Kaaristo 2013; Ķencis 2011; Ķencis 2018). Tailors strādāja tolaik aktuālajā unilīnārā evolucionisma tradīcijā, kuras būtiskākie jautājumi bija saistīti ar vēlmi saprast, kā cilvēku sabiedrība laika gaitā mainījusies, vienlaikus skaidrojot kultūru dažādību. Tailors aizstāvēja ideju par cilvēces psihisko vienotību (*psychic unity of mankind*), saskaņā ar kuru prāts visiem cilvēkiem pamatā darbojas pēc vieniem un tiem pašiem pamatprincipiem. Prāta spējas, viņaprāt, ļāvušas cilvēku sabiedrībām laika gaitā pieaugt (evolucionēt), izejot cauri noteiktiem, secīgiem

attīstības posmiem, pamazām nonākot tajā stāvoklī, ko bauda Rietumeiropas sabiedrības (Kardiner un Preble 1963, 64–65). Šajā paradigmā loģiska ir premisa, ka sabiedrības, kas atšķiras no Rietumu sabiedrības, ir aizkavējušās savā attīstībā – tādad kultūru dažādība galvenokārt parāda dažādas attīstības pakāpes, liecinot par iezīmēm, kuras saglabājušās no tuvākas vai tālākas pagātnes.

Tailors nenoliedzami bija iedvesmojies no dabas pētnieka Čārlza Darvina (*Charles Robert Darwin*) sugu evolūcijas teorijas un uzskatīja, ka līdzīgi kā sugas var pētīt arī sabiedrības. Viens no Tailora lielākajiem pienesumiem šai teorijai bija ideja par kultūras atavismiem (*survivals*) – tās ir prakses un iezīmes, kuras mūsdienās ir grūti racionāli izskaidrot un kurām, iespējams, nav nekādas jēgas, bet kuras pastāv tāpēc, ka tām kādreiz ir bijusi jēga. Vēl vairāk – Tailors pieņēma, ka prakse, kas mūsdienās ir vien nefunkcionāls atavisms, senos laikos, ļoti iespējams, ir bijis dominējošais rīcības modelis. Tādējādi kultūru evolūcijas izpētē atavismiem ir tāda pati loma kā pārakmeņojušos dzīvo organismu atliekām vai organismu šķietami nesvarīgajām daļām evolūcijas pētījumos bioloģijā. Tāpēc šādu kultūras faktu kolekcijas sociālā evolucionisma teorētiķu ieskatā ir jāuzskata par kultūru pētnieku dārgumu raktuvēm (Kardiner un Preble 1963, 67). Kā raksta Ābrams Kardiners un Edvards Prebls (*Abram Kardiner, Edward Preble*), Tailora kultūras atavismu doktrīnai bija ievērojama loma folkloras pētījumu attīstībā (*Ibid.*, 68), kas skaidro šīs doktrīnas nokļūšanu arī latviešu folkloras pētnieku arsenālā.

Tailora un viņa laikabiedru piekoptās metodes pamatā ir ideja par to, ka folkloras un etnogrāfiskajos materiālos ir iespējams atrast jau minētos kultūras atavismus, kuri ļauj rekonstruēt evolūcijas gaitu. Austrumeiropā, ieskaitot toreizējās Baltijas guberņas, agrīnās etnoloģijas mērķis bija šos atavismus savākt un paglābt no aizmirstības, it īpaši tāpēc, ka folkloristu un etnologu vidē pastāvēja bažas, ka tie strauji izzūd.¹ Īpašu nozīmi šie artefakti un zināšanas par tradicionālām praksēm un ieražām ieguva tāpēc, ka tika uzskatīti par tādiem, kuros meklējamas nācijas saknes (Annist un Kaaristo 2013, 123). Tomēr jāatzīmē, ka, pretēji fosilijām, kultūra, kuras elementi tiek nodoti no paaudzes paaudzei, laika gaitā mainās. Šīs izmaiņas, piemēram, mutiski nodotajā ģenealoģiskajā informācijā, labi aprakstījusi antropoloģe Lora Bohanana (*Laura Bohannan*; Bohannan 1952; Pavlović 2013).

¹ Lai gan ideja par izzūdošajām kultūrām un visu pasaules iedzīvotāju neizbēgamo vienādošanos pastāvēja ilgu laiku un, jādomā, pastāv joprojām, pagājušā gadsimta beigās antropologs Māršals Šalīns norādīja, ka tā nebūt nav: turpina pastāvēt ne tikai kultūru atšķirības, bet arī radikāli savpatīgi dzīvesveidi – kā, piemēram, mednieku-auģu vācēju kultūras (Sahlins 1999).

Tāpēc kultūras paraugs (t. i., novērojums, folkloras teksta pieraksts), kas iegūts, piemēram, 19. gadsimta otrajā pusē – kā vairums latviešu tautasdziesmu (Krogzeme-Mosgorda 2021; Rožkalne 2018) –, var saturēt gan senākus, gan jaunākus elementus, bet nav pat aptuveni droša paņēmiena, kā šādus elementus datēt, sarindot vēsturiskā secībā un izdarīt drošticamus secinājumus par to nozīmi pagātnē. Jebkurš mēģinājums to paveikt ir jāuzskata par aptuvenu spekulāciju – drīzāk romantismā, ne zinātnē balstītu. Vadoties no šiem un citiem apsvērumiem, rietumvalstu antropoloģijā unilineārās evolūcijas teorija un tai pakārtotā salīdzinošā metode jau 20. gadsimta 20. gados bija uz neatgriešanos demontēta.

Tailora vārdu īpaši nepieminot, atavisma doktrīnā balstīta metodoloģija, kas tapusi romantisma un sociālā evolucionisma gaisotnē, Latvijā vismaz pusgadsimtu bijusi ļoti ietekmīga pētnieku vidū un, šķiet, ir populāra aizvien. Heinrihs Strods atzīmē, ka jau 20. gadsimta sākumā publikācijās par latviešu agrāko laiku tradīcijām spilgti izpaudās Herberta Spensera (*Herbert Spencer*) un Tailora ietekme, īpaši Roberta Klaustiņa (1875–1962; Klaustiņš un Zariņš 1910) un Mārtiņa Bruņinieka (1866–1950) rakstītajā (Strods 1970, 89). Saskaņā ar atavisma doktrīnu latviešu pētnieki līdztekus rakstu avotiem izmanto tautasdziesmas un citus mutvārdu avotus, lai lūkotu rekonstruēt senāka laikmeta sociālo un tiesisko iekārtu, tostarp radniecības attiecībās balstīto.

Īpaši tas attiecas uz ekskursiem mitoloģijā un tiesību vēsturē, kas tapuši pagājušā gadsimta 20. un 30. gados. Šādas pieejas adeptu skaitā vispirms minami vairāki juristi – Arveds Švābe (1988–1959), vairāk pazīstams kā vēsturnieks, un advokāts Jānis Sūna (1890–1987). Pirmais rakstīja par mantošanas tiesību, otrais – par latviešu senās sabiedriskās iekārtas atspoguļojumu tautasdziesmās. Kā nozīmīgu avotu folkloras materiālus (gan dažādās proporcijās ar citiem avotiem) izmantojuši arī Pēteris Šmits (1869–1938), Ludvigs Adamovičs (1884–1943), Jānis Bičolis (1904–1982), Kārlis Kārkliņš (1888–1961), Arturs Ozols (1912–1964) un Kārlis Straubergs (1890–1962), raksturojot arī ieražu tiesības (sk. Rotbaha 2015, 27).

Diemžēl teorētiskā pārbīde, kura notika 20. gadsimta 1. pusē un kuras rezultātā norietu piedzīvoja unilineārais evolucionisms, ideja par kultūras atavismiem un līdz ar to arī tā dēvētā vēsturiski salīdzinošā metode, Latvijas pētniekiem palika nepamanīta vēl visā 20. gadsimta gaitā. Atavismu meklējumi ir ieņēmuši prominentu vietu latviešu tiesību vēstures un etnogrāfijas pētījumos un turpinās joprojām (sk., piemēram, Dzenis, Kursīte un Peniķe 2019; Lazdiņš 2006; Rotbaha 2015). Jāņem arī vērā, ka PSRS² piekoptā dogmatiskā marksistiskā

² Šeit un turpmāk attiecībā uz šo laikposmu termini “padomju”, “PSRS” un “sociālisma” lietoti kā sinonīmi.

sociālo procesu paradigma – vēsturiskais materiālisms – bija neglābjami iestigusi 19. gadsimta antropoloģiskajos priekšstatos. Tāpēc arī laikposmā starp 2. pasaules kara beigām un Latvijas neatkarības atjaunošanu nevarēja sagaidīt nopietnu evolucionistiskās pieejas un metodes kritiku.

Tāpēc, lai gan Latvijas akadēmiskajā literatūrā ir atrodams samērā liels materiālu klāsts, kas veltīts radniecības jautājumiem, tas balstās uz metodoloģiski irdeniem pamatiem. Folkloras un vēsturisko dokumentu kombinētā analizē balstītas spekulācijas par “seno latviešu” dzimtu, saimi, laulībām utt. ir jāuztver kā intelektuāli – lai neteiktu izklaidējoši – vingrinājumi. Atsevišķos gadījumos spekulatīvos apsvērumus papildina arī etnogrāfiski novērojumi, bet tie joprojām neļauj izdarīt secinājumus par attiecībām, kas bijušas laikā pirms šiem novērojumiem. Turpmākajās lappusēs sniegsim ieskatu, mūsaprāt, nozīmīgākajos tekstos, tomēr piekodinot lasītājam paturēt prātā, ka tie tapuši ar aplamas metodes palīdzību un tāpēc drīzāk ir folkloras vai mītrades, nevis zinātnes žanrs.

Arveds Švābe un ideāltipiskā “dzimts satversme”

Arveds Švābe bija ievērojams 20. gadsimta latviešu akadēmiķis un intelektuālis, kas bija iepazinis sava laika nozīmīgākās sociālās teorijas. Būdams pamatā jurists un vēsturnieks, Švābe ir labi orientējies seno tiesību avotos, arī tajos, kas bijuši spēkā Latvijas teritorijā: 1932. gadā Latvijas Universitātē viņš aizstāvēja doktora disertāciju “Livonijas senākās bruņinieku tiesības”. Švābes ietekme Latvijas akadēmiskajā domāšanā jūtama vēl mūsdienās. Tomēr jāatzīmē, ka, pretēji mūsdienu sekotājiem, Švābe, šķiet, vairāk runāja par teorētiskiem ideāltipiem, kad (re)konstruēja “seno dzimts satversmi”, nevis par kādu daudz maz konkrētu seno latviešu kopdzīves formu. Turpretī vēlākie autori, kas masīvi atsaucas uz Švābes darbiem, pieņem, ka Švābe analizējis un aprakstījis vēsturisko realitāti Latvijā.

Šī autora pirmā monogrāfija “Latvju kultūras vēsture” veltīta radniecības jautājumiem, iekļaujot arī apcerējumu par “dzimts satversmi” (Švābe 1921). Atziņas par šo tematu Arveds Švābe apkopojis arī lekcijās par tiesību vēsturi, kuras viņš 30. gadu sākumā lasīja Latvijas Universitātē un kuras vēlāk publicētas. Jēdziens “dzimts satversme” lekcijās attiecināts uz hipotētisku laikmetu cilvēces vēsturē, sociālās organizācijas formu, kas pastāvējusi pirms valstiskās organizācijas: “Ja tagad radu būšana attiecas tikai uz privāttiesiskām, tad senāk tā apņēma visu dzīvi un sevišķi publiskās tiesības” (Švābe 1932, 42).

Savos socioloģiskajos centienos Švābe ir pārliecināts sociologa Emīla Dirkema (*Émile Durkheim*) sekotājs (Ķencis 2011; Misāne 2016). Publicētajās lekcijās viņš seko, šķiet, arī no sociologa Maksa Vēbera (*Maximilian Carl Emil Weber*) aizgūtajai idejai par ideāltipiem, rakstot, ka “[socioloģija] nav vēsturiska zinātne un tāpēc mēs viņu arī varētu nosaukt par vēstures gramatiku. Tāpat kā gramatika nenodarbojas ar reālo valodu, bet ar ideālo, tā arī socioloģija pēti zināmus ideālus tipiskus tiesību stāvokļus” (Švābe 1932, 5).

Švābes priekšstats par vēsturiskajām sociālās organizācijas formām manāms gan 19. gadsimta evolucionistu teorētisko atziņu, gan metodoloģijas iespaids. Kā raksta Toms Ķencis (Ķencis 2011, 82), Švābe ir iespaidojies no tādiem evolucionisma paradigmā strādājušiem autoriem kā Fridrihs Engelss (*Friedrich Engels*), Luiss Henrijs Morgans (*Lewis Henry Morgan*), Maksims Kovaļevskis (*Максим Ковалевский*), kā arī Džeimss Freizers (*James Frazer*). Lekcijās viņš piemin arī franču filozofa Ogista Konta (*Auguste Comte*) trīspakāpju vēstures iedalījumu un vācu vēsturnieka Kurta Breisiga (*Kurt Breysig*) izšķirtās sociālās organizācijas pakāpes, kas vēl vairāk iezīmē evolucionisma skolu. Švābe savās publikācijās balstās pamatīgās zināšanās par vēsturiskajiem tiesību avotiem, bet papildu pamatojumus savām tēzēm meklē pieņēmumā par atavismiem tautasdziesmās. Tautasdziesmām kā socioloģiski analizējamai parādībai Švābe pievēršies jau 1914. gadā, kad vēl studēja A. Šaņavska Tautas universitātē Maskavā. Spilgts piemērs metodei, kur ar 19. gadsimtā pierakstītu tautasdziesmu un citu folkloras materiālu palīdzību tiek mēģināts rekonstruēt “seno” dzīves kārtību, redzams, piemēram, darbā “Straumes un avoti” (Švābe 1938), tādējādi izmantojot Maksima Kovaļevska attīstīto salīdzinošo metodi.

Lai gan Švābe nelieto atavismu jēdzienu, praktiski tas ir daļa no viņa argumentācijas. Šajā ziņā Švābe balstās Šmita teorijā par to, ka tikai brīvs cilvēks var būt radošs un tāpēc tautasdziesmas būtu varējušas rasties tikai līdz 16. gadsimtam, t. i., līdz dzimtbūšanas laikam (Ķencis 2011; Šmits 1912; sal. Biezais 1961). Tā, lai pamatotu, ka laulības (nekonkretizētā latviešu senatnē) bijis civiltiesisks akts, Švābe kā pierādījumu min atavismu: “[...] šo derību vajadzēja noslēgt zināmās formās, tikai tad šīs derības bija spēkā un mums vēl tagad ir uzglabāties plašs kāzu ceremoniju un formalitāšu apraksts tautas dziesmās” (Švābe 1932, 36). Švābe arī plaši izmanto citviet latviskajā kultūrtelpā raksturīgo etimoloģisko atsaukšanos uz vārdu hipotētiskām senākām nozīmēm, kas mūsdienu valodā saglabājušās kā atavismi, bet (saskaņā ar atavisma doktrīnu) senatnē ir precīzi aprakstījušas lietu būtību. Tā *precinieki*, *līgava*, *līgavainis* ir vārdi, kuru saknes Švābes ieskatā saistītas ar darījumiem un līgumiem, tāpēc senatnē laulības bijušas darījums un līgums (Švābe 1932, 36;

1938, 171).³ Kaut arī šo apgalvojumu zinātniskā vērtība ir niecīga, vēlāku laiku publikācijās tādi tiek jo bieži atkārtoti līdz pat mūsdienām (sk., piemēram, Rotbaha 2019).

Švābes un citu autoru darbos par radniecības vēsturi laika periodam bieži nav nozīmes, aprakstītās iezīmes attiecas uz kādu konkrēti nenorādītu senatnes periodu, lai gan, kā demonstrēts šī krājuma 3. nodaļā “Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā (ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)”, Livonijas iedzīvotāju attiecības un priekšstati laika gaitā un dažādās vietās bijuši pārsteidzoši atšķirīgi. Šāda vēsturiskā mainība uzskatiem par radniecību ir detalizēti analizēta arī citur Eiropā (sk., piemēram, Gottlieb 1993; Johnson u. c. 2013). Tāpat Švābe un citi autori vai nu ignorē kārtu pastāvēšanu un atšķirības pašu nevācu starpā, rakstot par “latvju sētu” kā par monolītu vienveidīgu, laika gaitā nemainīgu fenomenu, vai arī par tradīcijas nesējiem uzskata tikai saimniekus.⁴ Tāpat nereti tiek ignorēts dzimtbūšanas fenomens, no kā izriet, ka arī saimnieki ir tikai augstāka ranga dzimtcilvēki, kam nepieder nekustamais īpašums un kam tāpēc no mantošanas procesa izrietošie radniecības jautājumi ir samērā nebūtiski.

Iepriekš minētais teorētiskais un metodoloģiskais fons ietekmē Švābes un viņa domubiedru pētījumus par radniecību. Sekojot savam priekšstatam par socioloģisko metodi, Švābe uzbūvē ideālas sociālas kategorijas, kuru saistība ar latviešu vai to priekšteču dzīves realitātēm nav skaidri identificējama. Piemēram, Švābe izšķir sīkģimeni, ietverot šajā jēdzienā to, ko mūsdienās apzīmē ar terminu *nukleārā ģimene*, un lielģimeni (mūsdienās to sauktu par *paplašināto ģimeni*), un nošķir ģimeni no laulības caur to, ka ģimenē ir vairāk nekā vienas paaudzes pārstāvji. Lielģimenē valda seniorāts, proti, noteicoša ir vecāko personu autoritāte un tiesības. “Lielģimenes galvai mirstot, valdība piekrīt vai nu vecākam tēva brālim, vai vecākam dēlam, vai vecākam znotam. Arī sieviešu stāvoklis tiek

³ Kā vienu no piemēriem šāda pieņēmuma nepamatotībai var minēt, ka tas balstās citā pieņēmumā – ka tirdzniecība ir fundamentālāks un senāks institūts nekā laulība un tāpēc laulību institūts aizguvis lingvistiskos instrumentus no šī agrākā institūta. Tomēr antropoloģiskā literatūra drīzāk liecina par pretējo. Turklāt nav izslēgts, ka attiecīgie vārdi sākotnēji apzīmējuši kādu citu sociālu parādību (piemēram, savstarpēju apdāvināšanos, dalīšanos vai maiņu), kas attiecināta gan uz tirdzniecību, gan laulībām. Tā, piemēram, Deivids Grēbers (*David Graeber*) apgalvo, ka naudas primārā un galvenā funkcija daudzās sabiedrībās ir nevis tirdzniecība, bet gan laulību slēgšana (Graeber 2011, 130).

⁴ Švābes lekciju pierakstos gan ir īpaša nodaļa, kas veltīta kārtu atšķirībai (Švābe 1932, 48), tomēr arī šīs kārtas pastāv laikā nedefinētā periodā, un radniecības iztīrījumā tām netiek piešķirta nozīme.

noteikts pēc vecuma” (Švābe 1932, 25). Tomēr Švābes teikto nevajadzētu interpretēt kā apgalvojumu, ka šāds dalījums bijis novērojams seno laiku Livonijā. Tas ir tikai ideāltipu nošķīrums. Arī [Vijas Stikānes](#) (sk. 3. nodaļu šajā krājumā) un Andreja Plakana pētījumi (sk. tālāk šajā nodaļā) liecina, ka, piemēram, mantojuma tiesībās sievietes nebūt netika viennozīmīgi izstumtas.

Švābe atzīmē, ka lielģimene savulaik saukta par saimi un tajā bez saimniekiem ietilpuši arī kalpi, kas varēja būt gan karagūstekņi, gan no kādas citas dzimts par nepaklausību izstumti tēva dēli, gan mirušie senči, kā arī mājsaimniecības piederumi (Švābe 1932, 37–38). Rakstot par kuršu ķoniņu radniecību, šos Švābes apgalvojumus nekritiski pārņem un ar citām līdzīgām spekulācijām papildina arī mūsdienu vēsturnieks Agris Dzenis. Tomēr, ja Švābe, cik var noprast, apzināti runā par ideāltipiem (t. i., ar dzīves realitāti maz saistītām intelektuālām konstrukcijām), tad Dzeņa tekstā šis apraksts jau pasniegts kā vēsturiski pierādīts fakts (Dzenis, Kursīte un Peniķe 2019, 35–36).

Švābes lekcijās dzimta (viņa paša terminoloģijā – dzimts) definēta kā “asins radnieku savienība (*Blutsverband*), kas sastāv no vairākām saimēm, un kuras locekļiem vīriešu līnijā ir kopējs sencis” (Švābe 1932, 40). Tātad dzimtu te Švābe apraksta vispirms kā radnieku savienību, kur radniecību skaita pa vīriešu līniju (literatūrā to sauc par agnātisku vai patrilineāru). Atsaucoties uz tautasdziesmām, dzimtu Švābe redz izaugam no saimes, kas sazarojusies un izveidojusi ciemu. Visticamāk, arī šeit Švābe runā nevis par kādu reālu dzimtu, bet gan paša definētu ideāltipu. Dzeņa rakstītajā šis Švābes spekulatīvais apgalvojums jau atkal tiek pasniegts nevis kā kaut kas, ko varētu secināt no tautasdziesmu teksta, bet gan kā tieši kuršu ķoniņiem “senatnē” raksturīgs fakts: “Kad tēva sēta kļuva pārapdzīvota, precētie pāri veidoja jaunas lielģimenes, būvēja ēkas un iekopa jaunus laukus tēva zemē vai neapstrādātā zemē netālu no tās,” tādējādi veidojot “ciema novadu” (Dzenis, Kursīte un Peniķe 2019, 36).

Acīmredzot balstoties evolucionisma teorētiskajos pieņēmumos,⁵ Švābe apgalvo, ka, kognāti, respektīvi, mātes radi, līdzīgas tiesības radniecības noteikšanā ieguvuši nesenākos laikos (Švābe 1932, 40). Interesantā kārtā Švābe gan piebilst: “Blakus dzimtīm, kas tiešām ir cēlušas no viena senča, var pastāvēt dzimtis, starp kurām arī nav asinsradniecība, bet kuras locekļi tic, ka viņi ir savā starpā radinieki” (*Ibid.*), kas, visticamāk, ir ideja, kas aizgūta no literatūras par kļaniem un līnijām citās sabiedrībās.

⁵ Tā, piemēram, Henrijs Samners Meins (*Henry Sumner Maine*) savā darbā “Senie likumi” (*Ancient Law*, 1861), nepārprotami liek saprast, ka kognātiskā radniecības uztvere ir raksturīga “modernajām idejām” (Maine 2001, 73).

Švābe raksta, ka tikuši stingri nodalīti bāliņi un tautieši, kur pirmie ir tuvi asinsradnieki, un abas kategorijas atšķiras ar to, ka bāliņi ir tie, ko precēt nedrīkst, bet tautieši – tie, ko precēt drīkst. Mantojuma tiesībās un ceremonijās, īpaši kāzās, kā apgalvo Švābe, svarīgi ir nošķirt divas radu kategorijas – īsteniekus jeb ģenealoģiski tuvos radus un nozariešus jeb tālākos radus (Švābe 1932, 41). Evolucionismam raksturīgā manierē (bet bez empīriskā pamatojuma) Švābe vedēju un panāksnieku tradīciju kāzās skaidro caur to, ka ligavu zagšana ir bijis dominējošais eksogāmijas principa īstenošanas veids “senatnē”.

Kā parādību, kas ir it kā starpposms starp sociālu organizāciju pēc radniecības jeb dzimtu principa un valstiski regulētu sabiedrību, Švābe min kara draudzes: viņa pieņēmums ir, ka vēl “pirms vācu ienākšanas, kā Latvija, tā Igaunija bija jau administratīvi sadalīta draudzēs, kuru robežas uzglabājas daudzās vietās līdz pat XVI g. s. Daži pētnieki domā, ka šis dalījums draudzēs ir noticis jau vikingu laikā” (Švābe 1932, 47). Kaut gan kara draudzē bieži kopā iesaistījušies dzimtas piederīgie, “dižā vedēja bāliņi”, ap šo kodolu pulcējušies arī vīri, kam ar kungu nebija nekādu asinsradniecības saišu (*Ibid.*).

Arī vēlāk Švābe velta dažas lappuses latviešu dzimtai un lielģimenei, t. i., “radu būšanai” (Švābe 1965). Līdzīgi kā agrāk, arī šajā analizē dažādi laiki sajaukti juku jukām, reizēm attiecinot no tautasdziesmām ņemtus aprakstus uz laiku pirms krusta kariem. Švābes izteikto secinājumu pamatotību nereti ir pamats apšaubīt, jo vairāk tāpēc, ka daļa no tiem kontrastē ar citu autoru (piemēram, tālāk aprakstīto Andreja Plakana un Čārlza Vezerela) pētījumiem. Tomēr jārēķinās, ka Švābes darbi dažādu iemeslu dēļ iemantojuši lielu popularitāti un atstājuši vērā ņemamu iespaidu uz vēlāka laika autoriem Latvijā (sk., piemēram, Dzenis, Kursīte un Peniķe 2019; Lazdiņš 2006; Rotbaha 2014).

Kārlis Straubergs un “seno latviešu” laulību kārtība

Kārlis Straubergs (1890–1962) darbojies ne tikai kā folklorists, bet arī kā etnogrāfs. Būdam vēsturiski salīdzināmās metodes piekritējs, Straubergs virkni dažādu avotu pētījis vienlaikus gan kā filologs, gan vēsturnieks. Turklāt savulaik viņš rosinājis arī Latvijā etnogrāfiju izvērst par salīdzinošu zinātne – etnoloģiju (Rozenbergs 1995). Šī viņa starpdisciplinārā pieeja skaidri iezīmējas, kad Straubergs (vairāk vai mazāk tieši) raksturo latviešu radnieciskās attiecības, kas, viņa ieskatā, atspoguļotas folkloras, vēstures un etnogrāfiskajos avotos, kā arī literatūrā (piemēram, sadzīves romānos). Tādi ir viņa gadu desmitu gaitā tapušie un savstarpēji papildinošie raksti par precībām, derībām un laulībām,

bērna godībām un izvadīšanu pa “mūžības vārtiem”. Turklāt Latvijas Folkloras krātuves apgādā izdota vēl virkne godu tradīciju aprakstu, kurus Straubergs sagatavojis izdošanai – un, visdrīzāk, rosinājis arī to tapšanu (Aizsils 1941; Senkēviča 1939; Tihovskis 1939).

Lai gan Straubergs vairāk uzmanības pievērš tradīciju aprakstiem, tomēr atsevišķi novērojumi un secinājumi attiecas arī uz radniecību kā attiecību un normu kopumu.

Virknē pētījumu, kas publicēti 50. gados Zviedrijā (Straubergs 1953a; Straubergs 1953b) un pārpublicēti 1995. gadā Rīgā (Straubergs 1995a), Straubergs lūko izsekot, kā starp latviešiem (agrāk – baltu ciltīm) veidojusies un tikusi uzturēta *svainība* – proti, kā notikusi sievas lūkošana, precības, derības, izdevas un kāzas. Līdzīgi citiem latviešu autoriem, Straubergs izmanto vēsturisko dokumentu liecības, tās ilustrējot ar 19. gadsimtā apkopotajiem tautasdziesmu tekstiem. Tādējādi arī Straubergs liek domāt, ka šajos tekstos kā atavismi saglabājušās ziņas par senajām attiecībām. Diemžēl folkloras teksti Strauberga un citu autoru izmantojumā ir pilnībā atrauti no to lietojuma, tāpēc nav iespējams saprast, kādā kontekstā un ar kādu nozīmi tie tikuši lietoti.

Darbā “Senās laulības” (Straubergs 1953b) Straubergs turpina pētniecisko tradīciju aprakstīt “senos laikus”. Hronoloģiski tie sākas aptuveni 13. gadsimtā Latvijas teritorijā, bet tiek papildināti ar informāciju no dažnedažādām vietām un laikiem. Tatāri, spartieši, indieši, romieši, skandināvi, krievi, senprūši un senebreji ilustrē dažādas Strauberga ieskatā relevantas, ar laulībām saistītas ieražas. Šis plašais materiāls tad tiek ilustrēts ar 19. gadsimtā pierakstītajiem tautasdziesmu tekstiem, radot priekšstatu par vienotu, savā ziņā nepārtrauktu un nemainīgu tradīciju.

Viena no būtiskākajām radniecības priekšstatu funkcijām ir regulēt, kas ar ko drīkst vai nedrīkst precēties. Uzmanību šim jautājumam pievērsis arī Straubergs, rakstot, ka vairāki 13. gadsimta dokumenti norāda uz kristiešu norūpēšanos par laulībām, viņuprāt, pārāk tuvu radnieku starpā, t. i., starp tādiem, kas ir tuvākās attiecībās nekā 4. pakāpes asinsradniecības vai svainības. Svainības aizliegums acīmredzami nav sakritis ar vietējo iedzīvotāju uzskatiem, jo ik pa brīdim ilgā laika periodā parādās aizliegumi laulāties ar pamāti (Prūsijā) vai ar brāļa atraitni (Straubergs 1953b, 278).

Līdzīgi kā Švābe, arī Straubergs uzsver eksogāmijas noteikumu (prasību laulāties ar citas grupas locekļiem), norādot, ka attiecībā uz laulībām tiesu dokumentos jau 17. gadsimtā redzams, ka visus tuvos vīriešu kārtas radus sauc par brāļiem un sievieti – par māsām (Straubergs 1953b, 289). Šo nošķirumu Straubergs atrod arī tautasdziesmās, kur pastāvēt aizliegums radoties brāļu un māsu starpā, ar ko domāti tuvākie radinieki, kas aptver “bāliņus” iepretim

svešajām “tautām”. Tomēr no dažiem tautasdziesmu tekstiem viņš arī spriež, ka tas nebūt nav nozīmējis, ka radu starpā precības bija pilnīgi neiespējamās (*Ibid.*, 290).

Atkārtojot jau Švābes savulaik rakstīto, arī Straubergs raksta, ka eksogāmija nereti nozīmējusi pārnovadu precības un vēsturiski tādas īstenotas arī kā līgavas zagšana: īpaši daudz liecību par šādu praksi Straubergs atrod 16. gadsimta avotos. Vēl 1637. gadā pret to bargi vērsies Vidzemes ģenerālgubernators (Straubergs 1953b, 283).⁶ Šķiet, arī Straubergs uzskata, ka “senajos laikos” līgavu zagšana ir bijusi galvenais sievu iegūšanas veids, kas tikai pamazām pieņēmis simbolisku formu. Cik uzticami ir ceļotāju apraksti par līgavu zagšanu, ir grūti spriest.

Straubergs norāda, ka, piemēram, 18. gadsimta otrajā pusē Ērgemes mācītājs Bergers kritiski vērtē Paula Einhorna (*Paul Einhorn*) aprakstu par līgavu zagšanu, jo “līgavas laupīšana šķiet būt tikai *ceremonija*, kas draudzību nav izjaukusi” (Straubergs 1953b, 282). Nepublicētā Bergera rokrakstā, ko Straubergs atradis Rīgas pilsētas bibliotēkā, ir piebilde: “Jo ja tiešām tas būtu varas darbs, tad latvietis atmaksātu ar to pašu un ar iebrukumu” (*Ibid.*, 91). Loģiski grūti izskaidrot arī, ka nereti pirms līgavas zagšanas tās vecāki ar zadzējiem ietur draudzīgu maltīti, kaut arī zina, kādā nolūkā tie ieradušies (*Ibid.*, 282). Strauberga minētie 15. un 16. gadsimta likumi, kas nosaka, ka līgavu aizvešana bez viņu radnieku atļaujas ir sodāma ar nāvi (*Ibid.*, 280), liek domāt, ka šī parādība (reāla vai vācu pārvaldnieku iedomāta) tomēr nav bijusi ļoti izplatīta.⁷

Līdzīgi kā citi autori, arī Straubergs pievērš uzmanību laulībām caur pirkšanu, atsaucoties uz vēsturiskiem avotiem un atkal tos papildinot ar tekstiem no tautasdziesmām, bet spekulatīvi piebilstot, ka šīs tautasdziesmas esot “vecākas” (Straubergs 1953b, 279). Liecību par tādu praksi sniedz viņa citētais 1249. gadā noslēgtais Vācu ordeņa miera līgums ar senprūšiem – tajā tiek liegts līgavu pirkt par atlīdzību, kā īpašumu. Taču to, ka arī vēlāk šāda paraža pastāvējusi, apliecina vēl 1599. gadā pie rietumbaltu cilts sudaviem (jeb sudaviešiem) novērotais (*Ibid.*, 285). Senajos dokumentos no Latvijas teritorijas Straubergs neatrod apstiprinājumu, ka līgavas būtu pirktas, bet tautasdziesmās atrod daudz atsauču uz pirkšanu (*Ibid.*). Viņš arī norāda: “Tautas dziesmas nerāda pirkto līgavu kā verdzeni, un maksājumi tiek *jaunākos laikos* [K. S. un A. L. izcēlums] dažādi motivēti.”

⁶ Kurzemē un Zemgalē, kā rāda baznīcu vizitāciju protokoli, līgavas tikušas zagtas vēl 18. gadsimtā (Strods 1970, 98).

⁷ Līdzīgu uzskatu jau iepriekš bija paudis Šmits. Līgavu zagšana, viņaprāt, “ir ļoti sena vedību ceremonija, kas nav domājama bez līgavas tuvinieku zināšanas” (Šmits 1937a, 66). Savukārt par sievas laupīšanu nevarot teikt, ka tā nekad un nekur nebūtu notikusi, bet tā būtu jāuzskata drīzāk par retumu seno laiku vedībās (*Ibid.*, 67).

No tā var netieši secināt, ka šī motivēšana (piemēram, ka tā ir kompensācija par zaudēto darbaspēku) ir kaut kas tāds, kas senāk (kad it kā notika vienkārši pirkšanas un pārdošanas darījumi) nav pastāvējusi.

Šeit jāpiebilst, ka nosodījums “ligavu pirkšanas” praksei ir interesanta parādība, kas vēsturiski ir gājusi roku rokā ar koloniālisma praksi. Arī Baltijas teritorijās gan vācu, gan zviedru pārvaldnieku tekstos un rīkojumos redzams nepārprotams šādas prakses nosodījums. Skatot attiecīgos maksājumus kultūrsalīdzinošā prizmā, jāpiebilst, ka daudzviet pasaulē laulības saistītas arī ar materiālu vērtību nodošanu vai apmaiņu. Līgavai līdzī jādod pūrs, taču nereti līgavainis maksā līgavas vecākiem kompensāciju (ko anglofonajā antropoloģijas terminoloģijā apzīmē kā *brideprice*) vai pat izkalpo sev sievu ar savu darbu (*brideservice*).

Saskarsmē ar šādu praksi kristīgie eiropieši tajā nereti saskatīja tikai pirkšanas elementu un neapšaubāmu saistību ar cilvēku tirdzniecību. Kā raksta Deivids Grēbers, 1926. gadā Nāciju Līga to pat gribēja aizliegt kā verdzības paveidu. Tomēr antropologi, kas bija ilgstoši pētījuši šo parādību vietējos kontekstos, secināja, ka nav pamata šādu izpirkšanu pielīdzināt preces iegādei. Viens no galvenajiem antropologu argumentiem bija, ka vīrs, samaksājot izpirkuma maksu, neiegūst tādas tiesības uz sievu, kādas tas iegūtu, ja būtu notikusi lietu, dzīvnieku vai vergu tirdzniecība. Vīram joprojām ir jāizturas pret sievu kā pret sievu, nevis kā pret verdzeni (Graeber 2011, 131). Šis apstāklis liek labāk saprast arī Strauberga novērojumu, ka tautasdziesmu tekstos līgavas “pirkšana” neasociējas ar tās paverdzināšanu (Straubergs 1953b, 285).

Straubergs apraksta arī ilgstošo varas iestāžu cīņu par kristīgajām tradīcijām atbilstošām laulību ceremonijām, kuras pilnībā nenostiprinās līdz pat 19. gadsimtam. Jau 13. gadsimtā pāvests Inocents III (*Innocentius III*) savā 1201. gada bullā atzina, ka vietējo laulāšanās paradumi ir citādi, bet pagaidām tolerējami, tāpēc laulības, kas noslēgtas nepareizi vai ar nepareiziem cilvēkiem, nav jāizjauc (Straubergs 1953b, 278). Tridentas koncils 1563. gadā uzlika daudz nopietnākas prasības attiecībā uz “pareizu” kristīgo rituālu (tam bija jānotiek priesteru klātbūtnē). Tā rezultātā daudzas vietējās laulības, kas bija noslēgtas tradicionālā, pirmskristīgā veidā, netika uzskatītas par īstām. Sešpadsmitā gadsimta beigās jezuīti secināja, ka lielākā daļa laulību noslēgtas “pēc pagānu modes” (*Ibid.*, 286).

Šī tēma sasaucas arī ar Švābes lekcijās atzīmēto, ka vēl XV un XVI gs., tātad “visā katoļu laikmetā, Livonijā baznīcas laulība bija ļoti maz izplatīta. Laulība notika pēc ieraduma tiesībām, pret kurām veltī cīņijās baznīca” (Švābe 1932, 36). Straubergs citē *Historia Lettica* (1649), kuras autors Einhornš atzīst laulības kārtas pastāvēšanu un vīra un sievas nesaraujamas saites kā tādas, kas bijušas

latviešiem raksturīgas arī “pirms Dieva vārda un likumu iepazīšanas”: “[...] vienīgi tos bērnus par īstiem un patiesiem mantiniekiem uzskatījuši, kurus viņi kopā laulībā dzemdējuši” (Straubergs 1995b, 61), kā arī atrod apliecinājumus šim atzinumam 18. gadsimta 2. puses Ērgemes mācītāja Bergera publikācijā (*Ibid.*, 90). Šādu laulību “ratificēšana” notiek visu 17. gadsimtu, un daži gadījumi fiksēti vēl arī 18. gadsimta beigās (Straubergs 1953b, 286).

Radniecības loku gan kristīgās, gan nekristīgās sabiedrībās mēdza paplašināt arī ar citiem paņēmieniem, kas ne vienmēr ir saistīti ar dzimšanu un laulībām. Tā, piemēram, Straubergs min, ka, attiecības ar tuviniekiem iezīmējas, jau bērnam piedzimstot, kad tam jāatrod vārds. Viņš atzīmē paražu dot bērnam kāda aizgājēja vārdu, ja tas bijis labs un godīgs cilvēks (ne asinsradniecība, ne svainība kā izvēles kritērijs netiek minēta).⁸

Svarīgas ir arī kūmas, kuru loks var būt ievērojams. Straubergs uzgājis 17. gadsimta autoru novērotu ticējumu: ja bērns gulī nemierīgi, tad iepriekš izraudzītie kūmas nav bijuši stipri tikumā un bērnam jāriko jaunas kristības (Straubergs 1995c, 49). Tikai godātu vārdu saņēmis, bērns tiek uzņemts dzimtā (*Ibid.*, 48).

Atsaucoties uz 16.–19. gadsimta avotiem, Straubergs atzīmē, ka Rīgā un citviet Vidzemē laiku pa laikam noteikti ierobežojumi, cik daudz kūmu drīkst piedalīties kristībās baznīcā: skaits bijis no 4 līdz 7 (Straubergs 1995d, 51). Kūmas izvēlēti ne tikai no radiem, bet arī no draugiem, turklāt dažkārt pat no tālienes (*Ibid.*, 52). Vēsturnieks Heinrihs Strods lielo kūmu skaitu vēlāk skaidro ar to, ka mācītāji pārbaudījuši, vai kūmas zina pātarus, bet lielam kūmu skaitam tas nav bijis iespējams (Strods 1970, 97). Tā vai citādi, baznīcas rituālam bieži sekojusi pādes didīšana⁹ plašākā tuvinieku lokā. Daži, kā liek noprast citāts no rakstnieka Jēkaba Janševska romāna “Dzimtene”, bijuši godājamāki, jo saukti par *dižajiem* kūmām (krustmātēm, krusttēviem; Adamovičs 1937; Straubergs 1995d).

Noslēdzot Švābes un Strauberga pētījumu apskatu, jāsecina, ka abu metodoloģiskā pieeja ir visai līdzīga, proti, vietām viņi samērā brīvi kombinē folkloras materiālus, it īpaši – tautasdziesmas, ar atsaucēm uz vēsturiskiem dokumentiem. Šajā ziņā abu pētnieku teorētiskā un metodoloģiskā pieeja atspoguļo 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma antropologu un etnologu uzskatus. Abu darbi savstarpēji sasaucas, un idejas tiek atbalsotas bez nepieciešamās

⁸ Pretēji Ludvigam Adamovičam, kas atsaucas uz Vecgulbenē pierakstītu paražu dot bērnam vectēva vai vecāsmammas vārdu (Adamovičs 1937, 76).

⁹ Padomju laikā šo ieražu sauca “vārdības”, acīmredzot, lai neteiktu “krustabas” un neraisītu asociācijas ar kristietību (Strods 1970, 97).

kritiskās pieejas. Tādējādi, lai gan abi autori ir veikuši milzīgu darbu un ģenerējuši daudz populāru apgalvojumu, tie būtu jāinterpretē uzmanīgi, nošķirot secinājumus, kas balstīti dokumentos, no tādiem, kas ir tīri spekulatīvi vai balstās pieņēmumā par tautasdziesmu atavisko nemainību laika gaitā.

Pētera Šmita etnolģiskais skats uz latviešu dainām

Kritiskāk uz centieniem ar tautasdziesmu starpniecību aprakstīt kādu seno latviešu sabiedrības ideāltipu nenosakāmā, toties ilgā laika periodā raudzījies ievērojamais valodnieks, folklorists un etnologs Pēteris Šmits. Arī viņam kopumā raksturīga interese par “senajiem laikiem”, kurus viņš mēģina rekonstruēt, balstoties dokumentu un tautasdziesmu kombinācijā. Pretēji citiem pētniekiem, Šmita arsenālā ir arī paša veikti novērojumi tā laika sabiedrībās ārpus Latvijas. Tomēr šīs sabiedrības viņš ierindo primitīvājās un interpretē kā kultūras fosilijas, kurās saskatāmas arī latviešu senatnei raksturīgās iezīmes.

Rakstā “Seno latviešu dzimta” (Šmits 1930) viņš galvenokārt oponentē šveiciešu jurista un etnologa Johana Bahofena (*Johann Jakob Bachofen*) un tā sekotāju apgalvojumiem, ka senākās radniecības attiecības izrietējušas no matriarhāta un sākotnēji izpaudušās grupu laulībā, kam vēlāk sekojušas poligāmija vai poliandrija. Šmits atspēko tēzi, ka patriarhālas attiecības ir samērā vēlu radušās, kā arī apgalvojumu, ka monogāmija ir vēlina laulības forma.

Pārskatot latviešu folkloras sniegtās liecības par paaudžu attiecībām citvalstu etnologu diskusiju kontekstā, Šmits kritizē mēģinājumus matriarhālo attiecību senumu pamatot ar to, ka tautasdziesmās māte daudzina daudz vairāk nekā tēvs: “Te mums nav jāaizmirst, ka pie visām mums pazīstamām tautām dziesmu sacerētāji un dziedātāji ir visvairāk jauni cilvēki un to starpā pirmā vietā meitas. Bērniem, un sevišķi meitām jau parasti stāv tuvāk māte, kādēļ to arī visbiežāki apdzied. Arī vistipiskākā patriarchālā zemē Ķīnā tautasdziesmas daudzina māti biežāk nekā tēvu.” (Šmits 1937a, 65; sal. Šmits 1937b) Šmits pārspriež vairākus savu laikabiedru etnologu – galvenokārt vācu, piemēram, Karla Veules (*Karl Weule*), Georga Bušana (*Georg Buschan*), Edvarda Vestermarka (*Edward Westermarck*) – pētījumus un secina, ka teorija par mātes dzimtas prioritāti jau lielākoties tiek uzskatīta par atmestu.

Pats savus argumentus pret Bahofena teoriju, īpaši pret centieniem tēlot matrilineāru radniecību kā universāli senāko filiācijas formu, Šmits atrod latviešu tautasdziesmās. Šmits min arī valodnieka Oto Šrādera (*Otto Schrader*) indoeiropiešu terminu izpētē balstīto secinājumu, ka šīs valodu saimes agrīnie

slāņi liecinot par patrilineāru jeb agnātisku radniecības sistēmu. Tādu Šmits piedēvē arī “senajiem latviešiem” un uzsver, ka “liecības par mātes filiāciju ir stingri pārbaudāmas. Tik nedrošā jautājumā nekādā ziņā nevaram apmierināties tikai ar teorētiskiem slēdzieniem” (Šmits 1930, 6). Tādējādi Šmits nostājas pret paļaušanos uz atavisma konceptu kā pietiekamu pierādījumu.

Šmits vēršas arī pret pieņēmumu, ka termins “saime” būtu attiecināms uz lieldzimtām, kādās “senie latvieši” lielākoties dzīvojuši, pamazām veidojot radnieku apdzīvotus ciemus. Balstoties salīdzināmajā valodniecībā, viņš apgalvo, ka agrīnajos indoeiropiešu valodu slāņos neesot atrodamī tādi 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā izplatītie apzīmējumi kā “familija”, “laulāts pāris” un “vecāki”: “Šādi jēdzieni senlaiku dzīvē nebija vajadzīgi. Tēvs toreiz bija ne vien savas dzimtas galva, bet arī saimes valdnieks ar ļoti plašām tiesībām. [...] Viņam klausīt un strādāt vajadzēja tāpat bērniem, kā pieņemtiem bāriem un kalpiem jeb vergiem. Nebija vajadzības šķirot nedaudzus darbiniekus vienus no otriem. Tā cēlās mūsu vārds “saime”, krievu “*семья*” un latīņu “*familia*””. (Šmits 1930, 21)

Veidojot salīdzinājumu starp paša novērotajiem goldiem pie Amūras u. c. Sibīrijas “mežoņu ciltīm”, ķīniešiem Tālajos Austrumos un dainās raksturotajiem latviešiem, Šmits tomēr pieļauj, ka jau senatnē latvieši dzīvojuši ne tikai ciemos un lieldzimtās, bet arī viensētās ar viendzimtām (Šmits 1930, 20).

Pētot dainas, Šmits mēģina arī izveidot priekšstatu par saimēm konkrētākos Livonijas vēstures periodos, atsaucoties uz 1639. gada zviedru revīzijas datiem par Raunu, Smiltēni un Ēveli, saskaņā ar kuriem “katrā mājā liekas būtu pieminēta tikai viena, parasti neliela, saimnieka dzimta” (Šmits 1930, 22). Savukārt 18. gadsimta rakstos viņš atrod aptuveno vienā mājā konstatēto cilvēku skaitu: “Tātad agrākās māju saimes, kopā ar vecākiem, bērniem, puisiem un meitām, pastāvējušas parasti no 7–10 dvēselēm. [...] Jādomā, ka lielākas saimnieku dzimtas bērni nav, laikam, visi palikuši tēva mājā, bet gājuši arī peļņā, vispirms par ganiem un vēlāk arī citos darbos”. (*Ibid.*) Aptuveni līdzīgu saimes lielumu Šmits konstatē virknē tautasdziesmu, īpaši tajās, kas vēsta par kulšanu. Vairāk kā malējas daudzdzimtas sievietes: pirmā malēja bijusi saimnieka vedekla, tai palīdzējusi viņas vīra māsa (jeb māšica) vai māsas. Šmits argumentē, ka gados jaunam saimniekam varēja būt vairākas māsas, kā arī brāļi, kuri nereti palika pie vecākā brāļa, pat tad, kad jau bija precējušies. Taču vedeklas jeb ietaļas – visbiežāk divas, retāk trīs vai vairāk –, visdrīzāk, bijušas tās, kam nepadevies labi sadzīvot un saimniekošanu sadalīt, tādēļ tās rosinājušas savus vīrus atdalīties no vecākā brāļa (*Ibid.*, 23–26).

Kopumā varam secināt, ka Šmits necenšas konstruēt kādu viendabīgu un laikā noturīgu attiecību modeli starp “senajiem latviešiem” (šo jēdzienu viņš attiecina pat vēl uz 18. gadsimtu), bet gan demonstrē šo attiecību daudzveidību dažādos laika periodos un ģeogrāfiskajās vietās, no kurām nākuši teicēji.

Arī reliģiju vēsturnieks un teologs Ludvigs Adamovičs (Adamovičs 1937) aizstāv uzskatu par patrilineārās radniecības sistēmu kā senāko formu, kas tikai vēlākos laikos mainījusies uz mūsdienās izplatīto bilaterālo radniecības noteikšanas sistēmu (kur abi vecāki tiek uzskatīti par vienlīdz tuviem radiem). Šmits un Adamovičs gan nav gluži vienisprātis par to, cik ilgi tāda kārtība ir pastāvējusi (katrā ziņā Adamovičs līdz ar Einhornu apšaubā, ka bilaterālā radniecības forma starp latviešiem bijusi īpaši sena). Tomēr viņu secinājumi, kas balstīti vairāk vai mazāk izvērstā dažādu datu salīdzinājumā, satur pārāk lielu spekulatīvo elementu, lai varētu tikt uzskatīti par pamatotiem. Turklāt jāņem vērā arī evolucionārā tradīcija, kas šādu secību postulēja, saistot bilaterālo ar modernākām sabiedrībām (pretēji unilineārajām “primitīvajām sabiedrībām”). Adamovičs, līdzīgi Šmitam, uzsver māsaimniecības daudzveidību, iekļaujot tajā gan radus, gan kalpus, gan abu dzimumu mirušos.

Attiecībā uz nupat aplūkotojiem autoriem var minēt virkni objektīvu apstākļu, kādēļ tie gadiem ilgi turējās pie 19. gadsimta teorijām un metodēm. Piemēram, saprotama ir Strauberga padziļinātā interese par svešām varām grūti izskaužamām pirmskristīgām tradīcijām, pēckara gados turpinot pētījumus trimdā. Daudz problemātiskāk ir tas, ka līdzīgu pētniecisko stilu iespējams novērot arī 21. gadsimtā tapušās disertācijās un publikācijās, kurās atspoguļojas 19. gadsimta antropoloģijas teorijas un atkārtoti Švābes konstruētie priekšstati par radniecības attiecībām baltu ciltīs – gan līdz to kristianizācijai, gan vēlākos gadsimtos. Tā, piemēram, pieņēmumu, ka mutvārdu avotos rodami senāku prakšu atavismi, izmanto arī Kristīne Rotbaha: “Ieraža, kas atspoguļota tautasdziesmā vai kādā citā latviešu folkloras vienībā, jau kādu laiku pastāvējusi tautas ikdienā un tiek atspoguļota kā atpazīstama prakse” (Rotbaha 2014, 8). Taču atklāts paliek jautājums, vai daudzkārt nevarētu būtu noticis pretējais – baznīcas kanoni vai valsts tiesību veicinātas prakses atbalsojas folklorā.

Arī tiesību vēsturnieks Jānis Lazdiņš, raksturojot baltu un līvu satversmi līdz 13. gadsimtam, apraksta tās pašas radnieku kopas (sīkģimeni, saimi, dzimtu, īsteniekus, nozariesus u. tml.), ko savulaik kā empīriskajos materiālos nebalstītu ideāltipu tika izdalījis Švābe (Lazdiņš 2006). Tāpat Švābes ideāltipus pārņem, reproducē un paplašina arī Agris Dzenis, rakstot par kuršu sabiedrību pirms krusta kariem un viduslaikos (Dzenis, Kursīte un Peniķe 2019).

Evolucionisma un Frīdriha Engelsa materiālisma ēnā: padomju etnogrāfu devums

Latvijas iedzīvotāju radniecības izpētē ievērojamu ieguldījumu devuši sociālisma laika Latvijas etnogrāfi. Viņu darbs 1969. gadā vainagojās ar monumentālo izdevumu “Latviešu etnogrāfija” (Strods u. c. 1969), bet regulāras publikācijas rodamas arī periodiskajā izdevumā “Arheoloģija un etnogrāfija” gan pirms, gan kādu laiku pēc “Latviešu etnogrāfijas” iznākšanas.

Šī perioda devumu raksturo tas, ka pētnieki pievēršas reālās dzīves etnogrāfiskajai izpētei, kas pēc savas pētnieciskās pieejas tuvojās citur pasaulē novērojamajai etnogrāfiskajai, etnoloģiskajai un antropoloģiskajai praksei. Tas izpaužas etnogrāfiskajās ekspedīcijās ar vismaz daļēju līdzdalīgo novērojumu. Tomēr ekspedīcijas pārsvarā ir samērā īslaicīgas, tāpēc materiālos nav redzama pamatīgāka un detalizētāka iedziļināšanās aprakstīto iedzīvotāju dzīvē. Vienlaikus šī laika etnogrāfu darbos novērojams spēcīgs ideoloģiskais rāmis, ko pētniekiem uzspieda PSRS sistēma. No vienas puses, tādēļ pētnieki nemitīgi salīdzina dzīvi padomju Latvijā ar “buržuāzisko” periodu, uzsverot sociālisma neapšaubāmi pozitīvo devumu un iepriekšējo laiku neapšaubāmi problemātisko raksturu. No otras puses, šī laika teksti tiek pielāgoti dogmatiskā padomju marksisma teorētiskajam ietvaram.

Padomju etnogrāfu attieksmē pret radniecības jautājumiem bija tikai viena īsta autoritāte – Frīdrihs Engelss un viņa darbs “Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās: sakarā ar Luisa H. Morgana pētījumiem” (Engelss 1970, sākotnēji publicēts 1884. gadā).¹⁰ Lai gan pat grāmatas nosaukumā ir pieminēts amerikāņu antropologs un viens no evolucionisma skolas pamatlicējiem, uz kura darbiem Engelss pastāvīgi atsaucas, padomju Latvijas zinātnieki Luisu H. Morganu nepiemin un nestudē.¹¹

Akadēmiskās sekas ir tādas, ka teorētiskā interpretācija novērojumiem faktiski netiek sniegta, bet Engelsa evolucionistiskā teorētiskā pieeja ļauj pievērst uzmanību tikai vienam notikumu aspektam: pārejai no buržuāziskās, kapitālistiskās sabiedrības uz sociālismu. Savukārt sociālismā iepriekšējo laiku pretrunas tiek tēlotas kā jau gandrīz atrisinātas. Radniecības sociālā nozīme tiek attiecināta

¹⁰ Manuskriptu par minēto L. H. Morgana darbu bija sagatavojis K. Markss, un pēc viņa nāves F. Engelss manuskriptu papildināja un pārvērtā grāmatā (Shaw 1984).

¹¹ Tā, piemēram, Ingrīda Leinasare nodaļā “Sabiedrības un ģimenes formu attīstība”, kurā izseko radniecības formu maiņu mūsdienu Latvijas teritorijā kopš pirmo cilvēku ierašanās, vienu reizi atsaucas uz pašu Engelsa darbu un vienu reizi – uz kādu darbu par šo darbu (Leinasare 1969, 75, 77).

uz pagātņi, un, jo vairāk stāstījums tuvojas mūsdienām, jo mazāk tiek runāts par radniecību, priekšplānā (sākot jau ar viduslaikiem) izvirzoties ģimenes jēdzienam. Tādējādi padomju laikā no radniecības jomas tiek aprakstīta tikai un vienīgi ģimene, turklāt tā aplūkota ciešā tandēmā ar valsts sniegto sociālo pakalpojumu esamību.

Vairākos rakstos radniecības tēmu aizskar Lidiya Jefremova (1929–2000). Sākotnēji viņa turpina tradīciju aplūkot “senos laikus”, rakstot par 19. gadsimta tradīcijām Latgalē (Jefremova 1957; Jefremova 1960), savukārt 50., 60. gadu mijā iesaistās etnogrāfiska rakstura ekspedīcijās Vidzemes piejūras un Latgales kolhozos, un uz to pamata top zinātniski raksti, kuru mērķis jau ir aprakstīt toreizējā laika dzīvi, nevis pagātņi.

Aprakstot Latgales latviešu ģimenes svinības, Jefremova pievērš uzmanību lielākoties rituālu izpausmēm. Tomēr interesanta ir viņas sniegtā informācija par kūmu (krustvecāku) tradīcijām Latgalē. Kā raksta Jefremova, šeit pārsvarā krustvecāki bija tikai divi (krustmāte un krusttēvs), turklāt tie nebija radinieki. To viņa skaidro ar Latgalē esošo uzskatu, ka ar kūmu ģimenēm nedrīkst laulāties, t. i., kūmība veido tuvu radniecības loku, kura iekšienē laulības būtu incestīvas. Kūmu skaita palielināšana nozīmētu ievērojami samazināt jau tā šauro iespējamo laulību partneru loku. Savukārt Vidzemē un Kurzemē šādi ierobežojumi nepastāvēja, tur esot bijusi tradīcija aicināt lielu skaitu kūmu, un kūmas bieži bijuši tuvi vecāku radi (Jefremova 1957, 119).

Izpētījusi pagasttiesu dokumentus un intervējusi iedzīvotājus ekspedīcijās, Jefremova apraksta arī iegātņņu problēmu Latgalē 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā. Iegātņi, kā raksta Jefremova, it kā aizvieto ģimenē neesošu vīrieti – saimnieku (piemēram, ja nav dēlu vai ir miris saimnieks un palikusi atraitne). Tomēr iegātņa stāvoklis ir atkarīgs no vienošanās ar svaini pusi. Nereti tiek slēgti attiecīgi līgumi, turklāt iegātņa stāvoklis ir jāapstiprina vietējo saimnieku sapulcēs. Iegātņa statusu un drošību ietekmē arī tas, vai sieva vēl ir dzīva un vai tai nav bērnu no iepriekšējā saimnieka. Ja ir dzīvi bērni no iepriekšējā vīra, iegātņa saimnieka statuss bieži vien ir tikai līdz viņu pilngadībai. Bet, ja saimniece nomirst, esot bijuši gadījumi, kad vīrs no mājas tiek padzīts. Lai statuss būtu drošāks, iegātņi nereti slēdza īpašus līgumus, piemēram, ar sievastēvu (Jefremova 1960). Var secināt, ka savā ziņā iegātņņu attiecības atspoguļo sievu statusu un liek domāt, ka sieviešu subordinētais stāvoklis šajā periodā ne tik daudz izrietēja no aizspriedumiem par vīriešu un sieviešu vietu sabiedrībā, kā no mantiskajām attiecībām.

Jefremovas lielākais ieguldījums ģimenes pētīšanā tomēr ir viņas plašais Vidzemes zvejnieku kolhozu iedzīvotāju dzīves apraksts (Jefremova 1963). Balstoties gan dažādu dokumentu izpētē, gan intervijās un citos etnogrāfisko

ekspediciju laikā ievāktos materiālos, Jefremova detalizēti apraksta dažādas zvejnieku kolhozu iedzīvotāju dzīves jomas, tajā skaitā – privāto dzīvi. Tipiski šī laika literatūrai Jefremova daļa iedzīvotāju dzīvi divos krasi atšķirīgos posmos – pirms un pēc padomju varas nodibināšanas. Šādā atainojumā ģimenes dzīvei “buržuāziskajā laikā” raksturīgas materiālās intereses. Autore skaidro, ka tāpēc ģimenes bieži vien nevarēja nodibināt, jaunas sievietes nereti precējās ar veciem turīgiem vīriešiem. Jefremova arī atzīmē, ka par vecākiem nerūpējās, tāpēc tika slēgti īpaši līgumi. Meitas nereti izdotas pie vīra pret viņu gribu, un vīram bija viennozīmīga, vienpersoniska vara ģimenē. Autore uzsver, ka mantojums izraisīja asus strīdus. Laulības nereti notika ciema ietvaros, kas nozīmēja – brālēnu un māsīcu starpā. Tam pretī tiek aprakstīta visai rožaina dzīve kolhozos, kur visas minētās problēmas jau tiek aizmirstas. Tomēr Jefremova norāda, ka ģimenes nemainās tik ātri, kā gribētos, jo “jaunā uzvarai sadzīvē ir nepieciešams daudz ilgāks laiks nekā jaunā uzvarai ekonomikas un sabiedriski politiskajā jomā” (*Ibid.*, 278).

Jefremova raksta, ka ģimenēs parasti var novērot 3–5 cilvēkus divās paaudzēs (vecākus un bērnus), bet nereti ir arī kāds no vecvecākiem. Vienlaikus $\frac{1}{3}$ mājsaimniecību ir bezbērnu pāri vai sastāv tikai no viena cilvēka (Jefremova 1963, 278). Reaģējot uz varas iestāžu radītajiem ierobežojumiem attiecībā uz piemājas saimniecību lielumu, dažas iedzīvotāju grupas, kuras pētnieki acīmredzami klasificē kā vienu ģimeni, oficiāli tikušas reģistrētas kā vairākas ģimenes (jo katrai ģimenei tad var būt maksimālais lopu skaits un zemes platība). Jefremova to sauc par “fiktīvu nodalīšanu patstāvīgā ģimenē” (*Ibid.*). Jefremova apraksta, ka ģimenēm ir arī “galvas”, t. i., līderi, kas parasti esot vīri, bet reizēm arī dēls vai sieva, un visbiežāk šī līderība sakrīt ar formālu “kolhoznieka sētas galvas” statusu. Sieva ir kolhoznieka sētas galva, ja vīrs nav kolhoza biedrs (*Ibid.*, 279).

Ja pirmspadomju laikā mantisku apsvērumu vai ģeogrāfiskas imobilitātes dēļ cilvēki pārsvarā laulājušies ar tuviem radiem vai arī tikai savas šķiras ietvaros, tad tagad visas šīs parādības gājušas mazumā. Cik var saprast, laulības, kas pārkāpj šķiru, ģeogrāfijas, konfesiju vai tautību robežas, autore pieskaita sociālisma pozitīvajām iezīmēm. Īpaši tiek uzsvērts, ka nenotiek laulības radu starpā (Jefremova 1963, 283). Laulības vairs neslēdz aprēķina, bet tikai mīlestības dēļ, turklāt materiālajiem apsvērumiem vairs nav nozīmes, tāpēc laulāto vecumu atšķirības ir sarukušas (*Ibid.*, 282). Jaunlaulātie cenšas apmesties paši savā mitekļi, bet, ja nevar, – kopā ar kādu no vecākiem. Ja mājsaimniecībā ir vīra vai sievas māte, tad ēdienu gatavo viņa (*Ibid.*, 283).

Ģimenē mājas darbus pārsvarā veic sievietes. Vīrieši dara fiziski smagākos darbus (Jefremova 1963, 287). Jefremova ģimenes dzīvi apraksta kā vienlīdzīgu,

jo visi piedaloties lēmumu pieņemšanā (nevis kā agrāk – tikai vīrs), ģimenes nauda nereti tiek glabāta pie sievas, lai vīrs to nevar nejauši nodzert (*Ibid.*, 282). Pelnošie bērni daļu naudas nodod saviem vecākiem. Par mantojuma sadali strīdu vairs nav, palicēji vienkārši parunājas, un parasti māja paliek tam no bērniem, kas ir dzīvojis ar vecākiem. Ja neviens negrib dzīvot šajā mājā, tad to pārdod un naudu sadala (*Ibid.*). Testamentus vēl mēdzot rakstīt tikai bijušie turīgie zemnieki, bet padomju likums neļauj atraut mantojumu kādam no palicējiem. Radu sanākšana novērojama ģimenes svinībās, piemēram, kāzās, vecāko ģimenes locekļu jubilejās vai talkās (*Ibid.*, 291). Bērniem ir arī krustvecāki, bet tagad tie vairs nav reliģiski motivēti – tos apstiprina kolhozu organizētos vārda došanas svētkos (*Ibid.*).

Pēc satura un struktūras ļoti līdzīgu rakstu Jefremova publicē 10 gadus vēlāk par Latgali, specifiski pievēršot uzmanību ģimenei (Jefremova 1973). Dati šim rakstam iegūti pagājušā gadsimta 60. gados, galvenokārt no ciema padomju saimniecības grāmatām, un tādējādi ir mazāk etnogrāfiski. Rezultātos vairāk uzsvēra likts uz kvantificējamiem lielumiem. Tomēr šie kvantitatīvie dati sniedz interesantu ieskatu tālaika mājsaimniecību dzīvē. Tā, piemēram, Jefremova analizē ģimenes locekļu skaitu (1–8 un vairāk), dodot arī skaidrojumu, kā katrs skaits izpaužas. Tā, piemēram, “vieninieki” ir ne tikai tie, kas dzīvo vientuļi, bet arī tādi, kas realitātē dzīvo ar kādu kopā, bet formāli uzrāda sevi kā atsevišķu ģimeni (kas sasaucas ar Vidzemē novērotajām “fiktīvi dalītajām” ģimenēm). Šāda kopdzīve parādās arī tajās ģimenēs, kurās ir vairāk locekļu.

Jo lielāks skaits, jo lielākas ir iespējamās kopdzīves variācijas: kopā dzīvo vecāki ar bērniem, brāļi ar māsām, vecvecāki ar mazbērniem utt. visdažādākajās kombinācijās. Tomēr interesanti, ka ģimenēs bieži vien dzīvo tieši vīramāte (daudz retāk – sievasmāte), kas norāda uz patrilokālas rezidences (t. i., princips, kad jaunlaulātie apmetas uz dzīvi pie vīra vai tā vecākiem) tendenci. Patriarhāla tendence iezīmējas arī faktā, ka jauktu ģimeņu bērni parasti izvēlas tēva tautību, un, ja oficiāli reģistrētā ģimenes galva ir sieviete, tad vīramāte ir “galva” teju trīsreiz biežāk nekā sievasmāte.

Citādā ziņā Latgalē apskatītā kolektīvās saimniecības sētas jeb ģimenes galvas loma kopumā pārklājas ar tendencēm Vidzemē. Uz ģimenes galvas vārda reģistrēts piemājas zemes gabals ar visām ēkām. Ģimenes galvas institūcija ir valstiski noteikta, bet it kā radniecībā balstīta parādība: kurš būs galva, nosaka paši ģimenes locekļi. Ģimenes galva 90 % gadījumu ir vīrieši, pārsvarā – vecākie, savukārt ģimenēs, kurās galva ir sieviete, vīrs vai nu pagātnē bijis iegātnis, vai nelaulāts ienācis atraītnes vai vientuļās mātes saimniecībā (Jefremova 1973, 247). Etnogrāfe klāsta, ka apsekotajās mājsaimniecībās visiem ģimenes locekļiem esot pastāvīgi ienākumi, un tas sekmējot draudzīgas un vienlīdzīgas radnieku

attiecības. Viņa gan neanalizē, kāda ir nereti visai ievērojamās vīra un sievas vecuma starpības un pirmspadomju laikā izveidoto savienību mantisko attiecību ietekme.

Šādi sinhroniski apraksti, kuru mērķis ir dokumentēt iedzīvotāju aktuālo dzīvi, Latvijas akadēmiskajā literatūrā ir samērā unikāli. Tomēr ir arī skaidri redzams, ka Jefremova demonizē pirmspadomju dzīvi, portretējot to kā pilnīgi neciešami piesātinātu problēmām un grūtībām. Tāpat arī redzama nekritiska vēlme aprakstīt tikai pozitīvās padomju kolhoznieku dzīves puses. Analītiskajā pieejā reizēm netiek nodalīta vēlamība un iespējamība no tā, kas patiešām notiek. Piemēram, laulību motivācija vai mantojuma sadalīšana, vai attiecības ģimenē ir aprakstītas shematiski, nevis etnogrāfiski konkrētā veidā.

1969. gadā tika publicēts monumentāls darbs “Latviešu etnogāfija”, kuru sastādījis autoru kolektīvs (Heinrihs Strods, Anatolijs Bīrons, Anna Krastiņa, Ingrīda Leinasare) un kura atsevišķu nodaļu tapšanā piedalījies plašs pētnieku loks. Autori grāmatā cenšas izsekot “latviešu etnogrāfijai” no pirmo cilvēku parādīšanās Latvijas teritorijā līdz pat “mūsdienām”, t. i., grāmatas izdošanas laikam – 20. gadsimta sešdesmitajiem gadiem. Radniecībai šajā grāmatā ierādīta īpaša loma. Tomēr saskaņā ar Engelsa (Morgana) evolucionistisko pieeju radniecība kā sociāli nozīmīga parādība ievēribu izpelnās tikai “pirmatnējās kopienas laikā”, bet jau ar “feodālisma periodu” runa ir par “ģimeni”.

Attiecībā uz periodu no pirmo cilvēku ienākšanas Latvijas teritorijā līdz viduslaikiem autori pieturas pie teorijas par unilineāro sabiedrības attīstību, t. i., ka sabiedrības piedzīvo viena virziena evolūciju, ejot cauri identiskiem attīstības posmiem. Tādējādi, piemēram, 9.–3. gadu tūkstoši pirms mūsu ēras iedzīvotājiem bijusi dzimta un cilts, kas organizēta ap mātes dzimtu, kas vēlāk pārtapusi patriarhālā vīrieša dzimtā. Līdz 3. gadu tūkstošiem pirms mūsu ēras ciltis esot bijušas egalitāras (Leinasare 1969, 75). No 2. gadu tūkstoša pirms mūsu ēras tās esot pārvaldījuši padome, kuru vadījuši visu dzimtu vecākie, turklāt “kara gadījumā tika izvēlēts īpašs karavadonis vai arī padome šo uzdevumu uzticēja vecākajam” (*Ibid.*, 77).

Visticamāk, šāds cilšu struktūras tēlojums nav balstīts arheoloģiskajos pierādījumos, bet gan galvenokārt izriet no etnogrāfiskajiem materiāliem, šajā gadījumā – visticamāk – no Ziemeļamerikas līdzenumu cilšu aprakstiem (sk., piemēram, Price 1994). Turklāt šīs spekulācijas tiek papildinātas ar it kā apstiprinotiem tautasdziesmu citātiem, kuru attiecināmība uz laika periodu, kas ir gandrīz trīs tūkstošus pirms tautasdziesmu pierakstīšanas, jau robežojas ar absurdu (sk., piemēram, Leinasare 1969, 78). Švābes daļēji etnogrāfiskās spekulācijas par radu dalīšanu apmēram 17.–19. gadsimtā tuvajos rados un tālajos “nozarišos” šīs sadaļas autore jau attiecina arī uz mūsu ēras pirmajiem gadsimtiem (*Ibid.*, 80).

Kopumā šī daļa turpina Švābes un pārējo agrāko 20. gadsimta latviešu autoru paņēmieni aprakstīt “senos laikus”, nekritiski sajaucot kopā vēsturiskus dokumentus ar folkloras materiāliem – ar to atšķirību, ka šeit uzsvars vairāk likts uz arheoloģiskajiem materiāliem. Vēsturiskās spekulācijas, kuras nepārprotami izriet no 19. gadsimta evolucionisma teorijām par sabiedrību un radniecības veidošanos, tiek nekritiski postulētas kā pašsaprotamas un neapgāžami attiecināmas uz Latvijas teritorijā agrāk dzīvojušajām sabiedrībām.

“Latviešu etnogrāfijā” sākot ar “feodālisma laikmetu”, kas tiek definēts kā laikposms no 9. līdz 19. gadsimtam, tiek šķirti aprakstīta dzīve laukos un pilsētā. Interesanti, ka autori īpaši neuzsver lingvistiskās atšķirības, tāpēc lasītājam var rasties priekšstats, ka tādu šajā laikā nemaz nebija. Tādējādi gan pilsētu, gan lauku iedzīvotāju dzīve papildina informāciju par *latviešu* etnogrāfiju.

Jefremovas nodaļā par ģimenes feodālisma laikmeta dzīvi laukos pamatā uzsvērts dalījums lielajās (kopā dzīvo vairāki precēti brāļi) un mazajās ģimenēs, uzsverot, ka mazās ģimenes ir evolucionāri vēlāks attīstības posms, tādējādi lielās ģimenes feodālismā saglabājušās vien kā rudiments (Jefremova 1969a, 154), jo saskaņā ar marksistisko evolucionisma teoriju arvien efektīvākā zemes apsaimniekošana rada priekšnoteikumus, lai lielās ģimenes vairs nebūtu nepieciešamas. Jāpiebilst, ka identisks refrēns par to, ka “šajā laikā lielās, vairāku paaudžu ģimenes ir tikai rudiments no pagātnes”, Jefremovas darbos tiek lietots, rakstot par visiem laikiem, ieskaitot sociālismu (Jefremova 1969a, 1969b, 1969c).

Saimniecībā teikšana galvenokārt ir vīriešiem. Atsevišķos gadījumos par saimniecību vadītājam var kļūt arī sievietes (Jefremova 1969a, 157) – arī šis apgalvojums šķiet kā atbalss tam, ko Jefremova raksta par “ģimenes galvu” Vidzemes un Latgales kolhozos. Faktiski radniecībai kā sociālai parādībai šajā nodaļā uzmanība vairs netiek pievērsta, aprakstot vien saimnieciskos un atsevišķus sociālos risinājumus ģimenēs, piemēram, ka nabadzīgās ģimenes nodod savus bērnus audžuģimenēm, kur tie strādā par vēdera tiesu (*Ibid.*, 162), vai ka saimnieki labprāt būtu gribējuši atstāt īpašumu saviem dēliem, bet muižnieki to ne vienmēr ievēro un pat mēdz izlikt mirušā saimnieka ģimeni no mājas (*Ibid.*, 160).

Alsupes un Zeidas nodaļa par ģimenes dzīvi feodālisma laika pilsētās ir pavisam skopa, vien aprobežojoties ar informāciju par to, ka laulības bieži saistītas ar piederību amatu brālībām un notiek to iekšienē. Pilsētnieku ģimenēs savukārt ir maz bērnu – vairumam viens vai divi (Alsupe un Zeida 1969, 203).

Jefremova ir autore arī šajā grāmatā iekļautajai sadaļai par lauku iedzīvotāju ģimeni kapitālisma laikmetā, t. i., no 19. gadsimta līdz 1940. gadam (Jefremova 1969b). Tās galvenais vēstījums ir par kapitālistiskā saimniekošanas veida ietekmi uz ģimeni. Līdzīgi kā nodaļā par feodālismu, arī kapitālismā, kā raksta

Jefremova, lielā ģimene ir pagātnes palieka (*Ibid.*, 334). Dažādu procesu rezultātā lielā ģimene beigu beigās galīgi sairst. Palielinās pretrunas starp ģimenes locekļiem mantiskā ziņā, kas tiek risinātas ar dažādiem līgumiem (par mantojumu, iegātņa tiesībām utt.). Laulības joprojām noslēdz šaurā lokā šķiras, ticības un tautības, kā arī ģeogrāfiskās izcelsmes ziņā. Ģimenes dibina samērā vēlu – ap 30 gadu vecumā, turklāt raksturīgi, ka jauni mazturīgi vīrieši vai sievietes bieži precas ar lielāka vecuma sievietēm un vīriešiem, tādējādi tiekot pie mantas.

Par spīti gadsimtus ilgušajām cīņām joprojām (vai atkal) ir raksturīgas laulības starp svainiem, piemēram, brāļi ņem māsas un māsas iziet pie brāļiem, atraitnis prec sievas māsu (Jefremova 1969b, 336). Kā var spriest no Jefremovas rakstītā, vienlaikus pieaug gan patriarhālā tendence – vīrieša vara saimniecībā un ģimenē, ja vien tai pieder kāda manta, pieaug (*Ibid.*, 335) –, bet vienlaikus palielinās arī sieviešu iespējas kļūt par saimniecēm (*Ibid.*, 339). Kopumā ģimenes un radniecības loma šeit skatīta tikai kā ražošanas un atražošanas vienība, no kuras konfigurācijas izriet arī savstarpējās attiecības.

Atsevišķā nelielā sadaļā par ģimenēm pilsētās raksta Antoņina Zavarina (Zavarina 1969a), gan pievēršot uzmanību tikai strādnieku ģimenēm. Šo ģimeņu pamatu veido no laukiem ienākušie iedzīvotāji, bet Zavarinas interpretācijā laukos tie ir bijuši galvenokārt zemes īpašnieki. Pilsētā nav nekustamā īpašuma, tāpēc ģimenes manta tiek uzskatīta par kopīpašumu (*Ibid.*). Vīriešu un sieviešu attiecības ir egalitārākas, lai gan par bērniem un māju joprojām galvenokārt atbild sieviete. Sievietes arī galvenokārt ir naudas turētājas ģimenē. Zavarina raksta, ka 19. gadsimta beigās strādniekiem ir lielas ģimenes (5–6, pat līdz 11 bērniem). Šis fakts ir interesants, salīdzinot ar Jefremovas minēto, ka laukos tajā pašā laikā strādnieku ģimenes bija nelielas, it īpaši trūkuma dēļ (Jefremova 1969b, 340). Savukārt jau 20. gadsimta 20.–30. gados pilsētas strādniekiem atkal ir mazas ģimenes – 57% strādnieku ģimeņu ir tikai 1–2 bērni,¹² turklāt laulāšanās vecums kļuvis mazāks (Zavarina 1969a, 379).

Zavarina apraksta arī latviešu pilsētnieku ģimenes sociālisma laikmetā – no 1940. līdz 1965. gadam (Zavarina 1969b). Lielu uzsvāru autore liek uz kontrastu starp dzīvi padomju sabiedrībā un pirms tam, piebilstot, ka “ģimenes attiecību progress mūsdienās tomēr atpaliek no padomju ekonomikas progressa, jo cilvēku apziņas attīstība atpaliek no ekonomikas attīstības” (*Ibid.*, 447). Tādējādi ar kapitālistiskās domāšanas paliekām var skaidrot to, ka dažās ģimenēs vīriešiem joprojām ir lielāka teikšana nekā sievietēm, ka mājas darbus joprojām

¹² 1920. gados un 1930. gadu sākumā visai izplatītas Latvijā kļūst tādas parādības kā seksuālā izglītošana un populārā literatūra par kontracepciju (Zavarina 1969a, 378; Lipša 2013).

jāveic sievietēm vai ka daži jaunieši joprojām izvēlas laulāties baznīcā. Ģimeņu izmērs turpina būt neliels, savukārt mazā dzimstība tiek skaidrota ar sieviešu pārslogotību ražošanā (*Ibid.*). Jaunieši laulības slēdz arvien agrāk – 20–25 gadu vecumā –, bet arī bieži šķiras, ko autore skaidro ar raksturu nesaderību. Lai gan visas laulības tiek slēgtas dzimtsarakstu nodaļās, tomēr daļa ģimeņu tiek nodibinātas jau agrāk – neoficiāli (*Ibid.*, 450).

Lauku iedzīvotāju ģimeņu dzīvi “sociālisma un komunisma celtniecības laikā” atkal apraksta Jefremova (Jefremova 1969c). Kopumā tā būtiski neatšķiras no pilsētnieku ģimeņu apraksta, it īpaši tajā, kā sociālisma dzīve tiek kontrastēta ar dzīvi kapitālismā, uzsverot teju visu pretrunu un problēmu atrisināšanos. Lauku ģimenes ir mazliet lielākas nekā pilsētniekiem – vidēji 3,23 cilvēki, salīdzinot ar 3,14 pilsētās (*Ibid.*, 384). Tāpat kā pilsētās, padomju likumi ir mazinājuši vīra varu un veicinājuši laulību veidošanu uz savstarpējo simpātiju pamata. Arī šeit, laukos, ģimenes tiek dibinātas agrīnākā vecumā – sievietēm ir 20–25 un vīriešiem – 23–27 gadi (*Ibid.*, 485), savukārt pilsētās kopumā 20–25 gadi vai pat mazāk (Zavarina 1969b, 450). Ideālā gadījumā jaunais pāris veido savu māsaimniecību, bet, ja nevar, tad pie vīra vai sievas vecākiem. Meitas joprojām gatavo pūru. Ģimenes locekļi ir vienlīdzīgi, reizēm sieva pat ņem virsroku (Jefremova 1963, 485).

Pretēji Zavarinas aprakstiem un pašas Jefremovas nodaļām par ģimeni citos laikposmos, sociālistiskās dzīves aprakstā manāms viņas etnogrāfisko ekspedīciju iespaids (sk. arī daudz izvērstāko materiālu Jefremova 1963), kas atklājas gan sadzīvei tuvāku detaļu aprakstos, gan arī informācijā, kas nav viennozīmīgi padomju sadzīvi slavinoša. Tā, piemēram, Jefremova dod nodevu padomju patosam, sakot, ka sieviešu loma ģimenes dzīvē ir nostiprinājusies, bet vienlaikus novēro arī, ka sievietes galvenokārt ir saistītas ar mājas darbiem un bērnu audzināšanu, tāpēc cieš viņu spējas iesaistīties darbā ārpus mājas. Aktīvas jaunietes pēc ģimenes nodibināšanas noslēdzoties ģimenes lokā. Cenšoties atvieglot sieviešu ikdienu, tiek veidoti bērnodārzi, taču to skaits esot pārāk mazs (Jefremova 1969c, 488). Jefremova sniedz arī daudz interesantu detaļu par darbu un ienākumu sadalījumu ģimenēs, bērnu audzināšanu, kur atkal samērā lielu lomu spēlē valsts veidotās institūcijas (īpaši caur internātskolām), kā arī par saimniecisko darbību (attieksmi pret īpašumu, piemājas saimniecību lomu lauku iedzīvotāju dzīvē utt.).

Runājot par padomju laiku etnogrāfu devumu valsts un radniecības saskarsmes punktu izpētē, jāpiemin arī krievu etnogrāfe Ludmila Terentjeva (*Людмила Терентьева*), kuras darbs par latviešu zemnieku ģimeni publicēts arī angļu valodā (Terentjeva 1984). Terentjeva pievērš uzmanību tiesu materiāliem, mantošanai, testamentu rakstīšanas praksei un iegātņu stāvoklim. Saturiski, teorētiski un ideoloģiski viņas novērojumi lielā mērā pārklājas ar to, kas aprakstīts “Latviešu etnogrāfijā”, tāpēc to šeit plašāk neapprakstīsim.

Kontekstā ar jautājumu par valsts un radniecības mijiedarbību “Latviešu etnogrāfijas” sadaļa par “sociālisma un komunisma celtniecības periodu” iezīmējas ar to, ka šeit ģimenes pastāvēšana un iekšējās attiecības tiek stingri saistītas ar valsts rīcībpolitiku. Fundamentāla nozīme tiek piešķirta tam, ka sociālisms un gaidāmais komunisms minimizē mantisko ieinteresētību (Jefremova 1969c, 483; Zavarina 1969b, 447). Kad komunisms tiks sasniegts, kā raksta Zavarina, ģimene nostāsies kvalitatīvi augstākā pakāpē, jo “[...] ģimenes attiecībās pilnīgi būs izzudis materiālais aprēķins un tās balstīsies vienīgi uz savstarpējas mīlestības un draudzības jūtām” (Zavarina 1969b, 447). Ar likumiem regulējot mantiskās attiecības, valsts likvidējusi vīru vienpersonisko varu ģimenē (Jefremova 1969c, 486; Zavarina 1969b, 449).

Visbeidzot, Zavarina pauž pārliecību, ka jaunāko Komunistiskās partijas lēmumu rezultātā “pilnveidosies ģimenes locekļu savstarpējās attiecības” (Zavarina 1969b, 452). Zavarinas aprakstā redzami padomju iekārtas aktīvie centieni piedalīties, regulēt un risināt jautājumus, kas saistīti ar ģimenes dzīvi. Bērnu audzināšana tiek mērķtiecīgi uzticēta bērnudārziem un skolām (tādējādi ieaudzīnot vēlamās kolektīvisma un darba tikuma vērtības), veco ļaužu aprūpi risina pensijas un pansionāti, ģimenes budžeta problēmas – lētais dzīvojamais fonds, mājas soli sievietēm – elektrotehnika un sadzīves pakalpojumi. Tādējādi ģimenes labklājība un pat pastāvēšana lielā mērā kļūst (vai arī tiek tēlota kā) atkarīga no valsts līmenī pieņemtajiem lēmumiem un publisko institūciju darba. Šeit, protams, jāņem vērā, ka valsts dominējošā loma ikdienas organizēšanā (tajā skaitā ģimenes līmenī) bija daļa no padomju oficiālās ideoloģijas un pētnieku uzdevums bija to stiprināt. Tāpēc sociālisma ziedu laikos tapušo aprakstu uzticamība ir jāvērtē uzmanīgi.

Andreja Plakana un Čārlza Vezerela arhīvu materiālos balstītie pētījumi

Ievērojamu ieguldījumu vēsturiskās latviešu radniecības izpētē ir sniedzis ASV dzīvojošais vēsturnieks Andrejs Plakans un viņa kolēģis Čārlzs Vezerels (Plakans 1975a, 1975b, 2001; Plakans un Vezerels 2000; Plakans un Wetherell 2005; Wetherell un Plakans 1998). Plakans atzīst, ka paralēli rakstu avotiem un tiesību kodeksiem pastāvējusi ieražu tiesību pasaule, taču pieejamās mutvārdu liecības neļauj izdarīt konkrētus secinājumus nedz par vietām, nedz periodiem, kuros katras tiesības pastāvējušas. Folkloras avoti vietām ir pretrunīgi, un katra elementa relatīvo nozīmi reālajās sabiedrībās un lokalizāciju nav iespējams noteikt.

Citu autoru starpā minot arī Švābi, Plakans uzskaita virkni argumentu, pamatojot savu nostāju, ka “mājsaimniecību un ģimenes analīzē mutvārdu tradīcija ir labākajā gadījumā divdomīgs palīgs” (Plakans 1975b, 637). Piemēram, runājot par jaunā pāra dzīvesvietu pēc laulībām, tiek minēta gan virilokāla (pie vīra vecākiem), gan uksorilokāla (pie sievas vecākiem) dzīvesvieta, kaut gan kopumā mutvārdu tradīcijā tēlota patrilineāra sabiedrība. Mutvārdu avoti vēsta, ka sētā līdz ar tēva dēliem un mātes meitām sastopamas arī tādas kategorijas kā bāreņi, iegātņi, pušelnieki, dieveri, ko visus kopā ar jebkuru citu, kas tajā laikā atradās saimniecībā, apzīmē ar vārdu “saime”, bet dokumentos – ar vācu “*Gesind*”, kā arī saime kopumā, kas ietvēra visus tos, kas dzīvoja saimniecībā – viensētā (Plakans 1975a, 7).

Saskaņā ar Plakana pētījumiem līdz dzimtbūšanas atcelšanai 19. gadsimta pirmajā pusē latviešu zemniekiem bija maza izpratne par radniecību, savstarpējām radu attiecībām bija nebūtiska nozīme dzimtcilvēku dzīvē. Jānorāda, ka šīs atziņas balstās nevis dokumentos vai laikabiedru novērojumos, bet ir Plakana secinājumi, kas izriet no ziņām par latviešu dzimtcilvēku vispārējo un it sevišķi mantisko stāvokli. Viens no svarīgākajiem aspektiem šajā ziņā bija tas, ka dzimtcilvēkiem nevarēja piederēt nekustamais īpašums. Paši dzimtcilvēki nosacīti tika iedalīti divās grupās – kalpos un saimniekos. Tomēr saimnieku stāvoklis bija ļoti nestabils, jo šo statusu pamatā noteica nevis mantojums vai radnieciskās saiknes ar iepriekšējo saimnieku, bet gan muižnieka ieskati par to, kurš būs labākais konkrētās saimniecības (zemnieka sētas) vadītājs.

Lai gan saimnieki centās noturēties šajā statusā (jo tas bija teju vienīgais sociāli augstākais statuss, ko viņi varēja cerēt savā mūžā iegūt), reti kuram izdevās paturēt to ilgāk nekā divas paaudzes no vietas (Plakans un Vezerels 2000, 29–30). Tādējādi vecākais dēls varēja pārņemt saimniekošanu no tēva, taču šāda iespēja bija neliela – tikai aptuveni 1 : 4 (Plakans un Wetherell 2005, 124). Tomēr saimnieku dēli vai brāļi (reizēm arī māsas) pēc laulībām nereti turpināja dzīvot dzimtajās mājās (sk. arī Wetherell un Plakans 1998, kur sniegts detalizētāks ieskats mantošanas procesos 1782.–1850. gadā uz Piņķu muižas parauga).

Mirušo saimnieku atraitnes saimniecību pārņem biežāk nekā saimnieku brāļi. Plakans un Vezerels to skaidro kā vēlmi paturēt saimniecību, lai to varētu mantot dēli (Wetherell un Plakans 1998, 342). Tomēr viņu pašu dati liecina, ka dēliem šī iespēja nemaz tik droša nebija, tāpēc tikpat labi iemesls varētu būt tāds, ka saimniecei jau ir bijušas ievērojamas pilnvaras un prasmes saimniekošanā paralēli saimniekam un pēc viņa nāves viņai būtu tikai pareizi turpināt saimniekot. Pēc tam, kad saimniecību pārņēma citas ģimenes, bijušā saimnieka ģimenes locekļi varēja palikt par kalpiem vai iebūviešiem tajā pašā saimniecībā, bet, būdami kalpi, viņi piedalījās nosacītā brīvajā tirgū, tāpēc varēja doties uz

citām mājām. Šāds brīvais tirgus kļuva vēl izteiktāks pēc dzimtbūšanas pakāpeniskas atcelšanas, tāpēc palielinās arī saimnieku mobilitāte (*Ibid.*, 343).

Pēc dzimtbūšanas atcelšanas iespēja, ka saimnieki varēs nodot savu amatu kādam no saviem dēliem, samazinājās vēl vairāk par labu kādam citam no šīs pašas saimniecības, bet kas nebija saimnieka radnieks. Plakans to skaidro ar palielinātu uzmanību, ko muižnieki pievērsa zemnieku spējām, slēdzot saimniekošanas līgumus ar tiem zemniekiem, kas bija spējīgāki, neatkarīgi no viņu radniecības ar iepriekšējo saimnieku (Wetherell un Plakans 1998). Plakans secina, ka, par spīti tam, ka vienkopus dzimtzemnieka sētā vai muižā varēja dzīvot samērā liels radu skaits, izpratne par radniecības sakariem zemnieku vidū bija ļoti neizteikta (Plakans un Vezerels 2000, 31). Atmiņas par senčiem iepriekšējās paaudzēs ātri izzuda, jo tām nebija lielas nozīmes cilvēku dzīvē. Turklāt zemnieku biežā pārvietošanās no vienas viensētas uz citu nozīmēja arī to, ka sakari ar radiem un dzimto māju nereti pārtrūka un netika turpināti (*Ibid.*, 30). Netieši diskutējot ar Švābi un viņa sekotājiem, kas apzīmējumu “tēvu zeme” traktē kā mūžsenu latviešiem raksturīgu tiesību jēdzienu (Švābe 1938, 19), Plakans raksta, ka šim jēdzienam ir pavisam cita nozīme un tā ir drīzāk “simboliska norāde par cilvēka piesaisti kādai konkrētai vietai” (Plakans un Vezerels 2000, 31).

Saimnieks un viņa tuvākie radi sastādīja aptuveni pusi no mājsaimniecības locekļiem. Vidējais šādas mājsaimniecības lielums ir 14 cilvēki. Plakans norāda uz šādas kompozīcijas līdzību ar Balkānu zinātnieku aprakstīto *zadrugu*, bet vienlaikus brīdina, ka nav iespējams noteikt, vai tā bija senāka tradīcija vai reakcija uz tā laika (18. gadsimta) muižnieku un zemnieku varas un ekonomiskajām attiecībām (Plakans 1975a, 1975b). Te vietā piebilst, ka acīmredzami dzimtbūšanas beigu posmā cilvēku skaitam vienā sētā bija tendence pieaugt. Tā Vidzemes muižās ir konstatēts, ka saimniecībās, kam ir viens nosaukums, vidēji dzīvoja 50–55 cilvēki, vienā konstatēti pat 111 iedzīvotāji (Bērziņš 2000, 126). Šie dati ievērojami atšķiras no padomju laika pētnieku daudzkārt atkārtotās pārliecības, ka “lielā ģimene” ir raksturīga pirmskapitālisma laikam, tāpēc, attīstoties kapitālismam, tā neizbēgami izzūd.

Analizējot zemnieku sētu sastāvu, kāds tas detalizēti aprakstīts 1797. gada dvēseļu revīzijā (konkrēti Neretas pagasta Daudzevas muižā), Plakans secina, ka kopā dzīvojošie radi galvenokārt norāda uz patrilineāru un patrilokālu organizāciju. Kopā dzīvo galvenokārt saimnieku pāris ar saviem bērniem un vai nu saimnieka brāļi, vai dēli ar vai bez sievām un bērniem. Vismaz dažos gadījumos gan saimniecībā varēja dzīvot arī saimnieka (vai saimnieka brāļa) sievas brālis vai māsa (Plakans 1975b, 27). Bez saimnieka nukleārās ģimenes un tuvākajiem radiem saimē ietilpa arī tādas kategorijas kā kalpi, iebūvieši (vecie, bijušie kalpi, kas sētā dzīvoja bez līguma), nespējnieki un veci ļaudis, kā arī bāreņi vai

audžubērni. Saimnieku ģimenēs ir ievērojami vairāk bērnu nekā kalpu ģimenēs. Turklāt, cik var noprast, kalpu bērni dzīvoja kopā ar vecākiem tikai apmēram līdz 10 gadu vecumam un tad tika nosūtīti uz citām saimniecībām kā gani vai meitas un puīši. Šāda bērnu pārvietošanās izskaidro lielo bāreņu un audžubērnu skaitu viensētās. Kalpi nekad nedzīvo kopā ar citiem radiem vienā sētā (*Ibid.*, 13, 26). Tāpēc var secināt, ka radniecības nozīme zemnieku sētās 18. gadsimta beigās bija lielā mērā atkarīga no statusa – saimniekiem tā bija diezgan būtiska, bet kalpu dzīvē radniecībai ļoti maza loma.

Iesaistoties akadēmiskajā diskusijā, Plakans arī norāda uz klasifikatorajām grūtībām, kādas rodas, ja nepieciešams izdalīt tādas kategorijas kā mājsaimniecība. Plakans secina: darba organizācijas un dzīvesveida dēļ viensētas saime uzskatāma nevis par vairāku mājsaimniecību aglomerāciju, bet par vienu mājsaimniecību, kurā ietilpst visi sētā dzīvojošie ļaudis neatkarīgi no to radnieciskajām vai tiesiskajām attiecībām. Tomēr jāņem vērā, ka šīs mājsaimniecības iedzīvotāju pastāvīgums saimē veidoja spektru, kura pastāvīgajā galā bija saimnieki, viņu nukleārā ģimene un tuvākie patrilineārie radi, bet otrā galā – kalpi (*gājēji*), kas varēja mainīties katru gadu. Bāreņi, iebūvieši, nespējnieki un vecie ļaudis atradās pa vidu šim spektram (Plakans 1975b, 10–12).

Netieši no Plakana rakstītā var tomēr secināt, ka vienas paaudzes ietvaros radniecībai vismaz 18. gadsimta saimnieku ģimenēs bija, mazākais, divas nozīmes: kopā dzīvojošie brālēni un māšicas savā starpā reti precējās (Plakans 1975a, 653) un saimnieku brāļu un māsu kopīga dzīvošana, iespējams, sniedza lielāku drošību pret muižnieka patvaļu (*Ibid.*, 651).

Plakana un Vezerela secinājumi par latviešu radniecības izpratnes neizteikto dabu jāskata kritiski, jo šie pētnieki acīmredzami nav ņēmuši vērā baznīcas lomu – tai bija jā rūpējas, lai tiktu izpildīti kanoniskajās tiesībās noteiktie priekšraksti par tuvu radnieku laulību (t. i., incesta) novēršanu. Lai gan šāds uzdevums nenovēršami būtu bijis ārkārtīgi grūts arī baznīcai (ņemot vērā to, ka trūka uzticamu mnemonisko paņēmieni),¹³ tomēr pastāv vismaz teorētiska iespēja, ka radniecības jautājumos mācītāji centās uzturēt noteiktu

¹³ Baznīcu un laicīgo varu noteiktie laulību ierobežojumi svārstās starp četriem un septiņiem "ceļiem". Radi ceturtajā ceļi ir visi tie, kas cēlušies no kāda senča pirms četrām paaudzēm (piemēram, visi *ego* radi, kas cēlušies no viņa vecvecvectēva), bet septītajā – pirms septiņām paaudzēm. Turklāt jāņem vērā, ka, ja radniecības noteikšana ekskluzīvi tikai pa tēva vai tikai mātes līniju netiek nošķirta, ir jādoma potenciāli par visiem senčiem pirms septiņām paaudzēm (t. i., tiem, kas cēlušies no 128 senčiem pirms 7 paaudzēm). Turklāt jāņem vērā, ka vismaz daļēji radiem tika pieskaitīti arī svaiņi, kas šo radu pulku ievērojami vairo. Tāpēc tīri matemātiski nav iespējams konsekventi turēties pie aizlieguma precēties pat līdz 4. celim bilaterālajā sistēmā, kurā radiem tiek pieskaitīti arī svaiņi, sistēmā, kurā pastāv tikai neliels →

informatīvo bāzi. Pētījumu un uzticamu datu šajā jomā gan līdz šim nav (bet sk. Vijas Stikānes pausto šī krājuma 3. nodaļā “Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā (ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)”).

Radniecības praktiskā nozīme sāk palielināties pēc dzimtbūšanas atcelšanas, un tai ir divi aspekti. Pirmkārt, tā bija uzvārdu došana. Lai uzlabotu iedzīvotāju uzskaiti un kontroli, 1820. gadā (t. i., vienu gadu pēc dzimtcilvēku brīvlaišanas uzsākšanas Vidzemē) tika pieņemti attiecīgā likuma papildinājumi, kas zemniekiem uzlika pienākumu izvēlēties uzvārdu. Uzvārdu piešķiršana Vidzemē un Kurzemē (kā uzsver Plakans – konkrēts uzvārds bija pašu zemnieku izvēle) turpinājās līdz pat brīvlaišanas procesa beigām 1836. gadā. Saskaņā ar likuma noteikumiem uzvārdu izvēlas “cilts vecākais”, t. i., vectēvs vai tēvs – katrā ziņā kāds no dzimtas vīriešiem. Ironiskā kārtā uzvārds bija jānoņem arī tiem zemniekiem, kuriem tas kaut kādu iemeslu dēļ jau bija iepriekš bijis (Plakans un Vezerels 2000, 34). Saimnieki tika atbrīvoti pirmie, un viņi arī pirmie ieguva uzvārdu. Turklāt “savu” māju nosaukumu ņemšana par uzvārdu nebija īpaši izplatīta (*Ibid.*, 35).¹⁴ Saskaņā ar Plakana rakstīto uzvārdu piešķiršana deva Vidzemes un Kurzemes nevāciešiem tehnoloģiju, ar kuras palīdzību bija iespējams paturēt atmiņā savus senčus un radniekus.

Otrkārt, 19. gadsimta vidū tika pieņemti likumi, saskaņā ar kuriem zemnieki varēja izpirkt savas mājas dzimts īpašumā. Tikko kā zemniekiem parādījās iespēja iegādāties pašiem savu nekustamo īpašumu un to saskaņā ar esošajiem likumiem nodot tālāk saviem pēcnācējiem, ievērojami pieauga arī radniecības un ģenealoģiskās informācijas nozīme.

Šo divu aspektu sakarā Plakans secina, ka laikposmu no 1819. gada līdz 19. gadsimta vidum var uzskatīt par “zemniecības ģimenes identitātes veidošanas procesa vienu ilgtermiņa fāzi” (Plakans un Vezerels 2000, 50).

Kritiski vērtējot Plakana un viņa kolēģa Vezerela devumu, jānorāda uz trim aspektiem. Pirmkārt, viņi, turpinot 19. gadsimta nācijveidošanās tradīciju, strikti nošķir latviešus no nelatviešiem. Tādējādi analizē netiek iekļauti vācu valodā runājošie iedzīvotāji. Lai gan princips, ka elite nerunā tajā pašā valodā, kādā zemniecība, bija plaši izplatīta prakse pirmsmodernajā Eiropā, Latvijā šī

↳ priekšvārdu variāciju skaits un kurā nav uzvārdu. Ja radniecību nosaka tikai vai galvenokārt pa tēva vai mātes līniju, svaiņus izslēdzot, radu skaits samazinās, tomēr joprojām ir ievērojams.

¹⁴ Lai gan Plakans šādu domu neizsaka, var minēt, ka zemnieki neizjuta kādu īpašu saikni ar mājām, kurās saimniekoja. Turklāt vēlākos laikos māju nosaukumu pievienoja tikai to kalpu vārdam, kam vēl nebija uzvārda. Šāds šķiriskais aspekts varēja veicināt vēlmi par uzvārdu ņemt kādu citu vārdu, nevis viensētas nosaukumu.

situācija atrisinājās, ierindojot vāciski runājošo eliti vācbaltiešu kategorijā, kura savukārt tika uzskatīta par vāciešu, nevis latviešu apakškategoriju (Buks 2019). Apzinoties šī procesa neviennozīmīgo dabu, vācbaltiešus varētu pieskaitīt arī Līvzemes (Livonijas) aristokrātijai. Šādā izpratnē arī viņu radniecības praksēm būtu jātiek iekļautām Latvijas radniecības vēstures analizē.

Vācbaltiešiem, it īpaši aristokrātijai, dzimtas tradīcijas bija nesalīdzināmi svarīgākas, jo paši viņu eksistences pamati, t. i., viņu tiesības uz īpašumu (ieskaitot tam piestiprinātajiem zemniekiem), balstījās tieši spējā pierādīt savu saikni ar sākotnējiem šī īpašuma ieguvējiem. Ne mazāk svarīgs bija statuss sabiedrībā, ko arī noteica izcelsme no senām vai ievērojamām dzimtām vai svainība ar tādām. Vidzemes un Kurzemes aristokrātisko dzimtu ģealoģijas ir plaši pētītas, un ir pieejama plaša informācija – sk., piemēram, kopš 1929. gada daudzus laidienus piedzīvojušo uzziņu grāmatu *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften*, kā arī gadagrāmatu *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik*, ko Jelgavā no 1894. gada izdeva Kurzemes, vēlāk Latvijas Ģealoģijas pētnieku biedrība. Periods pēc 1949. gada apskatīts bruņinieku apvienības hronikā (Samson-Himmelstjerna 1999). Padomju režīmam izirstot, 20. gadsimta beigās un īpaši 21. gadsimta sākumā lasītājiem arī latviešu valodā kļuva pieejama virkne publikāciju, kurās vairāk vai mazāk uzmanības veltīts vācbaltiešu dzimtu ģealoģiskajai izpētei (piemēram, Blanckenhagen 2018, 2020; Dribins un Spārītis 2000; Fēgezaks 2013; Ikšelis 2016; Manteifels 2020; Menzenkampfs 2019; Pabriks 2017; Pabriks-Bollow 2020).

Otrkārt, vērtējot Plakana un Vezerela pētījumus, svarīgi paturēt prātā, ka ievērojama daļa viņu informācijas nāk no vienas – Piņķu – muižas dokumentu izpētes, kā arī 18. gadsimta beigu dvēseļu revīzijām Augškurzemē. Arī viņu vispārīnājumi attiecas tikai uz Kurzemi un Vidzemi, bet Latgale paliek pilnībā neizpētīta.

Un, treškārt, Plakans atkārtoti samērā plaši izplatīto tendenci – uzvārdu došanu – saistīt tikai ar procesiem Vidzemē un Kurzemē pēc dzimtbūšanas atcelšanas, ignorējot situāciju Latgalē, kur uzvārdu piešķiršana zemniekiem lielā mērā tika pabeigta jau līdz 18. gadsimta beigām (Stafecka 2019, 36).

Pretēji autoriem, kas spekulē par radniecības jautājumiem, vairāk vai mazāk brīvi kombinējot folkloras materiālus ar vēsturiskajiem dokumentiem, Plakana un Vezerela pētījumus jau var izmantot akadēmiski valīdu secinājumu izdarīšanai. Šī pētījuma kontekstā droši vien svarīgākais secinājums ir, ka latviešu mūsdienu radniecības sistēmas pamati ir veidojušies visciešākajā sakarā ar valsts pārvaldes institūciju noteiktajiem procesiem. Proti, gan šī procesa sākumi dzimtbūšanas atcelšanas periodā, gan uzvārdu došana un patriarhālie šī procesa pamatprincipi, gan mantošanas noteikumi balstījās valsts veidotos un uzturētos noteikumos.

Stefānija Uļanovska un radniecība 19. gadsimta beigu Latgalē

Interesantu un noderīgu devumu radniecības izpētē sniedz poļu etnogrāfes Stefānijas Uļanovskas¹⁵ etnogrāfiskie apraksti un novadpētnieciskās liecības par ļaužu sadzīvi un attiecībām 19. gadsimta nogalē Rēzeknes apriņķī. Tie 19. gadsimta 90. gados publicēti Polijā¹⁶ un tikai kopš 2011. gada tapuši plašāk zināmi arī Latvijā.¹⁷ Uļanovskas materiālu lielākā vērtība un arī atšķirība no daudziem citiem šeit pieminētajiem autoriem ir tā, ka tie balstīti pētnieces pašas veiktajos novērojumos, nevis no dzīves atrautu tekstu deduktīvā analizē. Aprakstos un vēstulēs žurnāla “Wisła” redaktoram Uļanovska sniedz visai izsmēlošas ziņas par Viļānu pagasta¹⁸ iedzīvotājiem, to etnisko un konfesionālo struktūru, nodarbošanos un sabiedrisko dzīvi, tuvāk pievēršoties latviešiem – to valodai, folklorai (īpaši tautasdziesmām), zemnieku sētas iekārtojumam, paražām un attiecībām cilvēka mūža ritumā. Apraksti ļauj noprast, ka to autore personiski iepazinusies ar vairākiem vietējiem iedzīvotājiem, daļu ziņu par pagastu un dzīvi tajā ieguvusi no tiem, turklāt pati kā novērotāja apmeklējusi arī tiesas sēdes un dažādus svētkus, īpaši latviešu vidū.

Uļanovskas aprakstītais radniecības loks, kā izskatās, nesniedzas tālāk par nukleāro ģimeni. Visās aprakstītajās darbībās ir iesaistīti tikai vecāki, brāļi un māsas, retu reizi – vecāku brāļi un māsas. Savā ziņā tas apstiprina Plakana viedokli par radniecības izpratnes šaurību latviešu vidū un radu loku, kas kopā dzīvoja viensētā. Radu loku mazliet papildina krustvecāki. Toties, pretēji citiem šeit analizētajiem 19. gadsimta beigu, 20. gadsimta sākuma tekstiem, Uļanovska liecina arī par darbībām, kas ir ārpus normas: ārlaulības sakariem, starpkonfesionālām laulībām un strīdiem mantojuma dēļ.

Kā itin tipiski 19./20. gadsimta mijas un lielai daļai 20. gadsimta latviešu etnogrāfisko aprakstu, Uļanovska ataino virkni pārejas rituālu Viļānu pagastā –

¹⁵ Stefānija Uļanovska (dzimusi 1839. gadā, miršanas gads nezināms) uzturējās Viļānu apkaimē no 1889. gada februāra līdz 1890. gada februārim. Visai ātri apguvusi gan latgaliešu, gan latviešu valodu. Savus aprakstus viņa papildinājusi arī ar vairākiem zīmējumiem, kur attēlota dzīvojamā māja Kūkoju ciemā.

¹⁶ Krakovas Zinātņu akadēmijas Antropoloģijas komisijas rakstu krājumā “Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” (1891., 1892., 1895. gadā).

¹⁷ 2011. gadā Latvijas Universitāte Latgalistikas bibliotēkas sērijā publicēja šo tekstu tulkojumu latgaliešu valodā. Savukārt 2017. gadā Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmijas apgādā dienasgaismu ieraudzīja šo publikāciju latviskojums (Uļanovska 2017), kam pievienots arī dažu agrāk nepublicētu Uļanovskas rokrakstu tulkojums.

¹⁸ Autore norāda, ka pagastā ir piecas lauku stārstijas un tajās – 26 ciemi.

kristības, laulības, bēres. Turklāt viņa pierakstījusi daudzas dziesmas, kas tur tikušas dziedātas šo rituālu laikā un vēsta arī par tuvinieku attiecībām. Jo īpaši izvērsti un detalizēti ir viņas tēlojumi par zemnieku kāzām. Kā galvenās norises pirms kāzām autore min *aizdzērības* jeb saderināšanos, kurā izšķiroša loma ir *svātam* (šo pienākumu parasti uzņemas krusttēvs), tai sekojošās uzsaukšanas baznīcā, to, kā saderinātie iegādā kāzām nepieciešamo, savukārt ligavas māte atlasa pūru. Turpmāk aprakstā iepazīstam galvenos pašu kāzu svinību dalībniekus – ligavainim daudzās epizodēs līdzās ir ne tikai *svāts*, bet arī vedējs (parasti brālis), kam jāved pūralāde, un *gūvu gane* (parasti māsa), kam jādzen mājās ligavai pūrā dotie lopi. Savukārt ligavu pavada ne tikai viņas māsas un brāļi, bet arī pašas izraudzīts vedējtēvs un vedējmāte (*vakareīns* un *vakareine*). Gredzenu mīšanai baznīcā pievērsts samērā maz uzmanības, toties sīki tēlotas svinības pirmajā dienā ligavas vecāku mājās un turpmākajās dienās ligavaiņa vecāku mājās.

Tieši apraksti par svinību dalībnieku pulcēšanos un izdarībām katrās mājās sniedz ieskatu arī iesaistīto sociālajās attiecībās un dažādajos radnieku statusos. Visai skaidri iezīmējas divas viesu kategorijas – ap svētku galdu sasežs tikai daļa viesu (vietu skaits parasti ierobežots līdz 18–20), otra daļa – kā noprotams, īpaši neaicinātie – paliek stāvēt (citkārt tie tiek saukti par skatītājiem vai svešajiem ļaudīm). Līdzās jaunajam pārim, *svātam*, vedējtēvam un vedējmātei, ligavas un ligavaiņa māsām un brāļiem pie galda tiek lūgti arī vairāki kaimiņi, kas aicināti ierasties ar maizi vai ar alu. Šie viesi saņem cienastu, kurpretim kājās palikušos uzciēnā tikai ar alu (Uļanovska 2017, 58–61). Turklāt minēts, ka alus mucīņa tiek pataupīta arī atkāzu dienai, kad jāuzciēnā kaimiņi (*Ibid.*, 71).

Katras ļaužu kategorijas loma atšķiras arī *pogosta* laikā. *Pogostu* Uļanovska apraksta kā ligavas atvadu svētību jeb apdāvināšanu: ligavas ģimenes locekļi – tēvs, māte, brāļi, māsas, kā arī ligavainis – katrs dāvina viņai kādu apģērba gabalu vai naudu. Tā sauktie svešie ļaudis arī uzliek kādas kapeikas, taču viņu sniegunā kā galvenā iezīmējas bļodu sišana. *Pogostu* rīko arī ligavaiņa vecāku mājās – tad veltes jaunajam pārim dod ligavaiņa vecāki, brāļi, māsas, kā arī viesi, pie reizes katrs pa bļodai sasizdami (Uļanovska 2017, 61).

Tomēr zīmīgi, ka daudzajās kāzu norisēs ceremoniālās lomas neiezīmējas 2. un 3. pakāpes radiem – vecvecākiem, māsīcām vai brālēniem vai to vecākiem. Vienu reizi pieminētas jaunā vīra vecāku māsas, kuras ligavai jāapdāvina, ja tādas mājās ir (Uļanovska 2017, 70). Protams, attālāku radu nediferencēšana kāzu aprakstā var būt saistīta arī ar klasifikatorās radniecības sistēmas iezīmēm, ko Uļanovskas novērojusi Viļānu pagastā: meitenes tur cita citu uzrunājušas ar *mouseņ*, vecākas sievietes – ar *krystamoute*, vīriešus – ar *krysttāvs*, bet vecus ļaudis – *vacuomuote* un *vacaistāvs* (*Ibid.*, 43). Jāpieļauj, ka ligavas un ligavaiņa māsu un brāļu rituālo lomu kāzās varēja pildīt arī attālāki radi vai pat draugi.

Tomēr Uļanovskas novērojumi par radu attiecībām daļēji apstiprina Plakana un Vezera konstatējumu, ka radniecības saišu nozīme Latvijas teritorijā sāka pieaugt relatīvi vēlu, tikai 19. gadsimta gaitā.

Ciktāl runa ir par krustvecākiem, to lomu Uļanovska dažādos godos iezīmē visai atšķirīgu. Kāzās ligavaiņa krusttēvs parasti darbojas svāta lomā, savukārt krustmātes pienākumi nav minēti. Arī ligavas krustvecāki nefigurē – ja nu vienīgi ligava tieši viņus izvēlējusies par savu *vakareinu* un *vakareini*. Gluži pašsaprotami lielāku lomu krustvecāki spēlē kristībās, kad apdāvina krustbērnu un viņa māti. Viņiem arī jāparūpējas par apģērbu un zārčiņu, ja gadījumā bērns mirst mazotnē (Uļanovska 2017, 45).

Uļanovska apraksta arī savdabīgās iegātņa jeb t. s. *prymaka* kāzas, kādas nereti rīkotas, kad saimniekam nav bijis dēla, bet ir bijusi zeme, ko meitai tieši nodot mantojumā nav bijis pieņemts. Tad pagastā pārvaldē noslēgts līgums par zemes nodošanu primakam. Tādās kāzās pēc baznīcas braukuši vispirms uz ligavaiņa vecāku mājām, kur viņam tiek dota pūralāde un daži lopī un notiek *pogosts*; svinības turpinājušās ligavas mājās (Uļanovska 2017, 71–72). Šis apraksts liek arī domāt, ka izpratne par pūru vairāk ir saistīta ar īpašumu un pēclaulību rezidenci, nevis partnera dzimumu, t. i., pūru sagādā tam, kurš pārceļas pie laulību partnera.

Uļanovskas novērojumi tiesas zālēs liecina, ka 19. gadsimta beigās, galvenokārt saistībā ar zemnieku brīvlaišanu un industrializāciju (kuras rezultātā jau tā raibo Viļānu pagasta etnisko un konfesijālo vidi papildināja jauni ienācēji), palielinājās arī svainība starp konfesijālajām (etniskajām) un šķiru grupām. Bet tas, ka laulību un svainības jautājumi reizēm tika izskatīti tiesās, liecina, ka šis process ne vienmēr bija gluds. Uļanovskas novērojumus attiecībā uz ģimenes strīdu izskatīšanu tiesās 19. gadsimtā labi papildina arī Jāņa Tirziņa arhīvu materiālos balstītais pētījums. Diemžēl, līdzīgi kā Uļanovskas gadījumā, arī Tirziņa pētījums tikai reģistrē to, ka ir pastāvējuši mantojuma strīdi, saimes ietvaros notikusi vardarbība, saimnieki un kalpi nav varējuši paši atrisināt darba attiecību strīdus, bijuši samērā daudzi ārliulības sakari, kuros dzimuši bērni un tiesa noteikusi paternitāti un uzturādu. Tomēr plašākas sistēmiskas ģimenes attiecības aiz šīm liecībām ir grūti saskatīt (Tirziņš 2019).

Uļanovskas apraksti, kas balstīti etnogrāfiskajos primārajos datos, labi papildina Plakana pētījumu rezultātus un sasauca ar tiem. Kāzu apraksti liecina par šauru radu loku, kurā ietilpst tikai tuvākie asinsradinieki – tēvs, māte, brāļi, reizēm māsas. Toties radniecības terminu klasifikatorā izmantošana mazina robežas starp radu un neradu kategorijām, iekļaujot visus vecākās paaudzes cilvēkus vecvecāku kategorijā, bet visus *ego* paaudzes cilvēkus – brāļu un māsu kategorijā. Tas, protams, nenozīmē, ka paši runātāji neatpazīna, kas ir viņu

tuvākie radi un kas ir brāļi/māsas tikai pēc uzrunas. Jāņem gan vērā, ka Plakana un Uļanovskas materiāli nāk no dažādām ģeogrāfiskajām un vēsturiskajām vietām, tāpēc salīdzināšana būtu jāizdara uzmanīgi.

Nobeigums

Šajā nodaļā aprakstīti pētījumi, kur tiešā veidā uzmanība pievērsta radniecības jautājumiem. Tomēr vienlaikus šeit neizmantojām darbus, kuri varētu netieši vēstīt par radu attiecībām vai kuros ģimene pētīta tīri demogrāfiskā vai ekonomiskā izpratnē.

Kā redzams, aplūkotās literatūras metodoloģija un kritiskās pieejas līmenis ievērojami atšķiras. Tāpēc atšķiras arī secinājumu uzticamības līmenis. Ārkārtīgi lielu un joprojām jūtamu ietekmi radniecības izpētē ir atstājusi 19. gadsimta evolucionārā teorija un metodoloģija. Saskaņā ar to liela uzmanība tiek pievērsta sociālo institūciju hipotētiskās attīstības rekonstruēšanai, balstoties uz pētniekam pieejamiem novērojumiem un it īpaši – folkloras materiāliem, pieņemot, ka mūsdienu kultūrā tie saglabājušies nemainīgi un tādējādi izmantojami kā pagātnes relikti analogi dabaszinātnēs izmantojamajiem arheoloģiskajiem materiāliem vai pārakmeņojumiem.

Tādējādi vairākas Latvijas pētnieku paaudzes ir nodarbojušās ar seno radniecības institūciju rekonstruēšanu, kā valīdu materiālu līdzās vēstures dokumentiem un arheoloģiskajiem datiem izmantojot galvenokārt 19. gadsimtā ievāktās tautasdziesmas. Šie materiāli tiek analizēti 19. gadsimta antropoloģisko datu un teoriju kontekstā, bet bieži vien, kā izskatās, autoriem pašiem šo kontekstu neapzinoties (kā, piemēram, tas ir ar padomju laikā publicētajiem pētījumiem, kuru autori labākajā gadījumā atsaucas uz Engelsa un Marksa darbiem, bet nekad ne uz Morgana un citu antropologu darbiem, kurus Engelss un Markss tikai interpretēja).

Laika gaitā agrāko autoru (it īpaši Švābes) pētījumi sāka ieņemt neapgāžama kanona statusu un tiek citēti līdz pat mūsdienām bez nepieciešamās kritiskās izvērtēšanas. Tādējādi bez kritiskas izvērtēšanas ir palikuši arī Švābes, Strauberga un Šmita uzskati par radniecības formu pārveidošanos laika gaitā. Viena no unilineārajam evolucionismam raksturīgajām iezīmēm ir uzskatīt par senākiem tos paradumus, kas visvairāk kontrastē ar pētnieka sabiedrībā pieņemtajiem. Tāpēc līgavu zagšana nereti tiek tēlota kā savulaik dominējusi laulību forma. Tas pats attiecas uz līgavas maksu. Šajā sakarā liela daļa no tā, ko minētie autori raksta par radniecības attiecībām, uzskatāma par nepietiekami pamatotu un akadēmiski maz ticamu.

Metodoloģiski problemātiska ir arī filoloģiskā pieeja, kas izpaužas dokumentu, folkloras un rakstīto avotu pētniecībā, ignorējot dzīvo kontekstu, kurā attiecīgās parādības (piemēram, tautasdziesmas) eksistējušas. Izņēmums ir Uļanovskas pētījums, kurā uzmanība pievērsta gan radinieku saskarsmei svētkos un ikdienā, gan tam, kādas tautasdziesmas pavada šo saskarsmi. Salīdzinot ar 20. gadsimta pirmās puses autoru pārspriedumiem, LPSR perioda etnogrāfu centienos pamanāmi nelieli, bet būtiski uzlabojumi metodoloģiskajā kvalitātē, jo otrie jau fragmentāri mēģina iekļaut analīzē arī reālās dzīves apstākļos veiktus novērojumus (spilgtākais piemērs ir Jefremova). Diemžēl dogmatiskais marksisms neļauj kritiski reflektēt par evolucionisma teorētisko ietvaru, un sociālisma celtniecības ideoloģiskais slogs vedina etnogrāfiskajos aprakstos pretstatīt tagadnes un pagātnes dzīvesveidu, notušējot kontinuitāti starp tiem.

Tātad kopumā var teikt, ka ir ārkārtīgi maz kaut cik uzticamu materiālu par radniecības jautājumiem Latvijā. Turklāt absolūtais vairākums no pieejamās informācijas attiecas uz mēģinājumiem izzināt radniecības (vairumā gadījumu – ģimenes) pagātņi. Reāliem novērojumiem pievērsušies tikai daži autori (piemēram, Uļanovska un Jefremova) un arī tad – fragmentāri. Šis fakts savā ziņā labi ilustrē uzskatu, ka radniecības jautājumi mūsdienu sabiedrībā ir otršķirīgi vai neieņem būtisku vietu cilvēku dzīvē. Tomēr, kā to demonstrē citas šajā grāmatā iekļautās nodaļas, radniecības neredzamība, iespējams, ir tikai viens no Eiropā (un līdz ar to arī Latvijā) dominējošajiem priekšstatiem par radniecību.

Pieminētā literatūra

- Adamovičs, Ludvigs. 1937. *Senlatviešu reliģija vēlajā dzelzs laikmetā*. Kr. Barona biedrības apgāds.
- Aizsils, Arvīds. 1941. *Senās kāzas Daugavpils apriņķī = Старинные свадебные обряды латышской Даугавпилсской Уезда = La noce lettonne ancienne dans le district de Daugavpils*, sast. Kārlis Straubergs. *Latviešu folkloras krātuves materiāli*. Rīga: Latviešu folkloras krātuve.
- Alsupe, Aina un Ārija Zeida. 1969. "Pilsētu iedzīvotāju ģimenes un sabiedriskā dzīve." No *Latviešu etnogrāfija*, sast. H. Strods; A. Bīrons; A. Krastiņa un I. Leinasare, 203–207. Rīga: Zinātne.
- Annist, Aet un Maarja Kaaristo. 2013. "Studying Home Fields: Encounters of Ethnology and Anthropology in Estonia." *Journal of Baltic Studies* 44 (2): 121–151. doi:10.1080/01629778.2013.775846.
- Bērziņš, Jānis, sast. 2000. *Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres*. Rīga: Latvijas Universitātes Latvijas Vēstures institūts.

- Biezais, Haralds. 1961. *Die erste Sammlung der lettischen Volkslieder von Gustav Bergmann : Mit einer hist. Einl. über die Ausg. der lett. Volkslieder*. Uppsala: Senatne.
- Blanckenhagen, Herbert von. 2018. *Pasaules vēstures malā : atmiņas no vecās Vidzemes, 1913–1923*, sast. Indra Čekstere u. c. Rīga: Madris.
- Blanckenhagen, Herbert von. 2020. *Atmiņas no vecās Vidzemes : Klingenbergā–Rīga, 1892–1913*, sast. Indra Čekstere u. c. Rīga: Madris.
- Bohannon, Laura. 1952. "A Genealogical Charter." *Africa: Journal of the International African Institute* 22 (4): 301–315.
- Buks, Artis. 2019. "Vācbaltiešu gredzens." www.satori.lv. Skatīts 12.02.2024.
- Dribins, Leo, un Ojārs Spārītis. 2000. *Vācieši Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Dzenis, Agris, Janīna Kursīte un Liene Peniķe. 2019. *Kuršu ķoniņi cauri paaudzēm*, sast. Janīna Kursīte un Inita Peniķe. Rīga: Madris.
- Engelss, Frīdrihs. 1970. *Ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanās: sakarā ar Ljuisa H. Morgana pētījumiem*. Rīga: Liesma.
- Fēgezaks, Zigfrīds fon. 2013. *Baltiešu gredzens*, sast. Pēteris Bolšaitis. Rīga: Vesta LK.
- Gottlieb, Beatrice. 1993. *The Family in the Western World from the Black Death to the Industrial Age*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Graeber, David. 2011. *Debt: The First 5,000 Years*. Brooklyn, New York: Melville House Publishing.
- Ikšelis, Aivars. 2016. *Vācbalti – Vrangeļu dimensijas*, sast. Lilita Postaža. Valka: Stalkers A IK.
- Jefremova, Lidija. 1957. "Dažas Latgales latviešu zemnieku ģimenes svinības 19. gadsimta otrā pusē." *Arheoloģija un etnogrāfija* 1: 115–126.
- Jefremova, Lidija. 1960. "Iegātni Latgales zemnieku ģimenē 19. gs otrajā pusē un 20. gs sākumā." *Arheoloģija un etnogrāfija* 2: 187–194.
- Jefremova, Lidija. 1963. "Kultūra un sadzīve Vidzemes zvejnieku kolhozos." *Arheoloģija un etnogrāfija* 5: 261–301.
- Jefremova, Lidija. 1969a. "Lauku iedzīvotāju ģimenes un sabiedriskā dzīve. Zemnieku ģimene." No *Latviešu etnogrāfija*, sast. H. Strods; A. Bīrons; A. Krastiņa un I. Leinasare, 154–166. Rīga: Zinātne.
- Jefremova, Lidija. 1969b. "Latviešu tautas kultūra un dzīves veids kapitālisma laikmetā (XIX gs vidus līdz 1940). Lauku iedzīvotāju ģimenes un sabiedriskā dzīve. Ģimene." No *Latviešu etnogrāfija*, sast. Heinrihs Strods; Anatolijs Bīrons; Anna Krastiņa un Ingrīda Leinasare, 334–341. Rīga: Zinātne.
- Jefremova, Lidija. 1969c. "Latviešu tautas kultūra un dzīves veids sociālisma un komunisma celtniecības periodā. (1940.–1965.) Lauku iedzīvotāju dzīves veids un materiālā kultūra. Ģimene." No *Latviešu etnogrāfija*, sast. Heinrihs Strods; Anatolijs Bīrons; Anna Krastiņa un Ingrīda Leinasare, 483–492. Rīga: Zinātne.
- Jefremova, Lidija. 1973. "Par mūsdienu lauku darbaļaužu ģimeni Latgalē." *Arheoloģija un etnogrāfija* 10: 235–251.
- Johnson, Christopher H., Bernhard Jussen, David Warren Sabean un Simon Teuscher. 2013. *Blood and Kinship: Matter for Metaphor from Ancient Rome to the Present*. New York and Oxford: Berghahn Books.

- Kardiner, Abram un Edward Preble. 1963. *They Studied Man: Kardiner, Abram, Preble, Edward: Books*. New York and Ontario: The New American Library of World Literature Inc.
- Klaustiņš, Roberts un Rihards Zariņš. 1910. *Bārenīte un mātes meita*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļa.
- Krogzeme-Mosgorda, Baiba. 2021. "Latviešu tautasdziesmas." *Nacionālā enciklopēdija*.
- Ķencis, Toms. 2011. "Arveds Švābe un latviešu folkloristika." *Letonica* 91: 82–91.
- Ķencis, Toms. 2018. "Oral Literature: Latvian." No *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, sast. Joep Leerssen. Amsterdam University Press. doi:10.5117/9789462981188/ngls7x76xlyh7wyaenuhxskv.
- Lazdiņš, Jānis. 2006. "Baltu un līvu privāttiesību paražas." *Jurista Vārds* 32 (435).
- Leinasare, Ingrida. 1969. "Sabiedrības un ģimenes formu attīstība." No *Latviešu etnogrāfija*, sast. Henrihs Strods; A. Bīrons; A. Krastiņa un I. Leinasare, 75–84.
- Lipša, Ineta. 2013. "‘Over-Latvianisation in Heaven’ – Attitudes towards Contraception and Abortion in Latvia 1918–1940." No *Baltic Eugenics*, sast. Björn M. Felder un Paul J. Weindling, 169–201. Amsterdam: BRILL. doi:10.1163/9789401209762_009.
- Maine, Henry Sumner. 2001. *Ancient Law, its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas [1861]*. Indianapolis: Liberty fund, Inc.
- Manteifels, Gustavs. 2020. *Poļu Inflantija*. Rīga: Jumava.
- Menzenkampfs, Ernsts fon. 2019. *Cilvēki un likteņi senajā Līvzemē*, sast. Pēteris Bolšaitis; Juris Lorencs un Daiga Brinkmane. Rīga: Vesta-LK.
- Misāne, Agita. 2016. "Daudzskaldnis. Par latviešu literātu un vēsturnieku Arvedu Švābi." *delfi.lv*. Skatīts 12.02.2024.
- Pabriks, Artis. 2017. *Hiršenhofas stāsts: kultūrvēsturiska eseja*, sast. Agija Krasta; Mārtiņš Kreicbergs un Rihards Delves. Otrās izd. Jūrmala: Artis Pabriks.
- Pabriks-Bollow, Undine. 2020. *Hirschenhof-Irši. Pagātnes pēdas = Das Gestern im Heute*, sast. Artis Pabriks un Signe Borisa Hirschenhof-Irši. *Das Gestern im Heute*. Engures novads: Biedrība "Hiršenhofas mantojums".
- Pavlović, Aleksandar. 2013. "Naming/Taming the Enemy: Balkan Oral Tradition and the Formation of 'the Turk' as the Political Enemy." No *Us and Them. Symbolic Divisions in Western Balkan Societies*, sast. Ivana Spasić un Predrag Cvetičanin, 19–36. Belgrade: The Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Plakans, Andrejs. 1975a. "Peasant Farmsteads and Households in the Baltic Littoral, 1797." *Comparative Studies in Society and History* 17 (1): 2–35. doi:10.1017/S0010417500007623.
- Plakans, Andrejs. 1975b. "Seigneurial Authority and Peasant Family Life: The Baltic Area in the Eighteenth Century." *The Journal of Interdisciplinary History* 5 (4) (martā): 629–654. doi:10.2307/202862.
- Plakans, Andrejs. 2001. "Family Enterprise in the Baltic Estate Economy: The Nineteenth Century." *The History of the Family* 6 (2): 241–256. doi:10.1016/S1081-602X(01)00071-9.
- Plakans, Andrejs un Čarlzs Vezers. 2000. "Patrilineārā ģenealoģija, uzvārdi un ģimenes identitāte: Krievijas impērijas Baltijas guberņas 19. gadsimtā." *Latvijas arhīvi* 3 (1817): 28–52.
- Plakans, Andrejs un Charles Wetherell. 2005. "The Hajnal Line and Eastern Europe." No *Marriage and the Family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal Hypothesis*, sast. Theo Engelen un Arthur P. Wolf, 105–128. Amsterdam: Aksant.

- Price, Catherine. 1994. "Lakotas and Euroamericans: Contrasted Concepts of "Chieftainship" and Decision-Making Authority." *Ethnohistory* 41 (3): 447–463.
- Rotbaha, Kristīne. 2014. "Latviešu folklorā – mantojuma ierašu tiesību avots." Maģistra darbs, Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte.
- Rotbaha, Kristīne. 2015. "Latvian Legal Folklore: Briefly Researched. Forbidden. Forgotten?" *Humanities and Social Sciences in Latvia* 23 (1): 24–41.
- Rotbaha, Kristīne. 2019. "Pārdzīvojušā laulātā mantojuma tiesības tautasdziesmās." No *Perpetuum mobile 2019. Latvijas Universitātes fonda mecenātu atbalstīto pētnieku zinātnisko rakstu krājums*, sast. Ivars Ījabs, 106–117. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Rozenbergs, Jānis. 1995. "Kārlis Straubergs (1890–1962). Dzīve un darbi." No *Kārlis Straubergs. Pār deviņi novadiņi*, sast. Jānis Rozenbergs, 3–29. Rīga: Zinātne.
- Rožkalne, Anita. 2018. "Latviešu literatūras devums pasaules kultūrā." No *Latvija un latvieši: akadēmiskie raksti. 1. sējums*, sast. Jānis Stradiņš, 445–470.
- Sahlins, Marshall. 1999. "What is Anthropological Enlightenment? Some Lessons of the Twentieth Century." *Annual Review of Anthropology* 28: i–xxiii.
- Samson-Himmelstjerna, Carmen von. 1999. *Verband der Baltischen Ritterschaften, 1949–1999*. Limburg: C. A. Starke.
- Senkēviča, Biruta. 1939. *Godi Vidus-Kursā*, sast. Kārlis Straubergs. Rīga: Latviešu folkloras krātuve.
- Shaw, William H. 1984. "Marx and Morgan." *History and Theory* 23 (2) (oktobrī): 215–228. doi:10.2307/2505007.
- Stafecka, Anna. 2019. "Latgalian Surnames as a Source of Research in Dialectology and Language Contact Studies." *Dialectologia et Geolinguistica* 27 (1): 35–50. doi:10.1515/dialect-2019-0003.
- Straubergs, Kārlis. 1953a. "Latviešu ģimene un māte." No *Latviešu tautas dziesmas, 2. sējums*, sast. Arveds Švābe; Kārlis Straubergs un Edīte Hauzenberga-Šturma, 277–297. Kopenhāgena: Imanta.
- Straubergs, Kārlis. 1953b. "Senās laulības." No *Latviešu tautas dziesmas, 4. sējums*, sast. Arveds Švābe; Kārlis Straubergs un Edīte Hauzenberga-Šturma. Kopenhāgena: Imanta.
- Straubergs, Kārlis. 1955a. *Pār deviņi novadiņi*, sast. Jānis Rozenbergs. Rīga: Zinātne.
- Straubergs, Kārlis. 1955b. "Senās laulības." No *Kārlis Straubergs. Pār deviņi novadiņi*, sast. Jānis Rozenbergs, 85–105. Rīga: Zinātne.
- Straubergs, Kārlis. 1955c. "Grūtniecība un dzemdības." No *Kārlis Straubergs. Pār deviņi novadiņi*, sast. Jānis Rozenbergs, 38–49. Rīga: Zinātne.
- Straubergs, Kārlis. 1955d. "Bērņa godības." No *Kārlis Straubergs. Pār deviņi novadiņi*, sast. Jānis Rozenbergs, 50–57. Rīga: Zinātne.
- Strods, Heinrihs. 1970. "Latviešu zemnieku 17. gs. dzīves veida un tradīciju apskats." *Arheoloģija un etnogrāfija* 9: 89–105.
- Strods, Heinrihs u. c., sast. 1969. *Latviešu etnogrāfija*. Rīga: Zinātne.
- Šmits, Pēteris. 1912. "Latviešu tautas dziesmas kā vēstures avoti." No *Etnografisku rakstu krājums*, sast. Pēteris Šmits, 73–85. Rīga: J. Missiņš.
- Šmits, Pēteris. 1930. "Seno latviešu dzimta." No *Latvju tautas dainas*, sast. Jānis Endzelīns un Roberts Klaustiņš, 1–27. Rīga: Literatūra, Klaustiņa apgāds.
- Šmits, Pēteris. 1937a. "Latviešu etnogrāfija." No *Latvijas zeme, daba un tauta*, 57–80. Rīga: Valters un Rapa.

- Šmits, Pēteris. 1937b. "Par dzimtas attīstības terminoloģiju." No *Vēsturiski un etnografiski raksti*, 49–51. Rīga: Valtera un Rapas apgāds.
- Švābe, Arveds. 1921. *Latvju kultūras vēsture*. Rīga: Kulturas Balss.
- Švābe, Arveds. 1932. *Latvijas tiesību vēsture: pēc Latvijas Universitātē lasītām lekcijām atreferējis A. Širons*, sast. A. Širons. Rīga: LU Studentu Padomes grāmatnīca.
- Švābe, Arveds. 1938. *Straumes un avoti, 1. sējums*. Rīga: Grāmatu apgādniecība A. Gulbis.
- Švābe, Arveds. 1965. *Straumes un avoti, 3. sējums*. Linkolna, Nebraska: Pilskalns.
- Terent'eva, Ljudmila Nikolajevna. 1984. "The Latvian Peasant Family." No *Kinship and Marriage in the Soviet Union*, sast. Tamara Dragadze. London, Boston, Melbourne and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Tihovskis, Heronims. 1939. *Kāzu parašas Latgalē*, sast. Kārlis Straubergs. Rīga: Latviešu folkloras krātuve.
- Tirziņš, Jānis. 2019. "Zemnieku ģimenes savstarpējo attiecību atspoguļojums 19. gadsimta Vidzemes guberņas Latviešu daļas pagasttiesu dokumentos." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 1 (109): 30–59.
- Uļanovska, Stefānija. 2017. *Poļu Inflantijas latvieši, īpaši Rēzeknes apriņķa Viļānu pagasta: etnogrāfisks tēlojums*, sast. Angelika Juško-Štekele un Antra Kļavinska. Rēzekne: RTA.
- Wetherell, Charles un Andrejs Plakans. 1998. "Intergenerational Transfers of Headships over the Life Course in an Eastern European Peasant Community, 1782–1850." *History of the Family* 3 (3): 333–349. doi:10.1016/S1081-602X(99)80250-4.
- Zavarina, Antoņina. 1969a. "Latviešu tautas kultūra un dzīves veids kapitālisma laikmetā (XIX gs vidus līdz 1940). Pilsētu iedzīvotāju ģimenes un sabiedriskā dzīve. Ģimene." No *Latviešu etnogrāfija*, sast. Heinrihs Strods; Anatolijs Bīrons; Anna Krastiņa un Ingrīda Leinasare, 374–380. Rīga: Zinātne.
- Zavarina, Antoņina. 1969b. "Latviešu tautas kultūra un dzīves veids sociālisma un komunisma celtniecības periodā. (1940.–1965.) Pilsētu iedzīvotāju dzīves veids un materiālā kultūra. Ģimene." No *Latviešu etnogrāfija*, sast. Heinrihs Strods; Anatolijs Bīrons; Anna Krastiņa un Ingrīda Leinasare, 447–452. Rīga: Zinātne.

3. nodaļa

Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā (ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Vija Stikāne

Ievads

“Manu bērnu bērni pavēstīs saviem bērniem trešajā un ceturtajā augumā, ko Rūsīņš paveicis, apkaudams sakaliešus” – šādi vārdi likti mutē letu vecākajam Rūsīņam no Sotekles pils (Russinus de Sotekele), kad viņš kopā ar citiem krusta karotājiem 1208. gadā atgriezās Beverīnas pili no cīņām pret igauņiem.¹

Vai viņa bērni un bērnu bērni to tiešām vēstīja, mēs nezinām, taču viduslaiku Livonijā senču piemiņa un savas dzimtas apziņa bija svarīga daudzās izpausmēs, īpaši karotāju – bruņinieku (latīņu *bellatores*) – dižciltīgo lēņa vīru jeb vasaļu sociālajā grupā (kārtā). Tieši radniecība noteica cilvēka piederību viduslaiku kārtai ar noteiktām tiesībām un pienākumiem (latīņu *ordo, status*, vācu *Stand*). Livonija šajā ziņā nebija izņēmums – viduslaiku Eiropas pārvaldes un varas institūcijas bija cieši saistītas ar radnieciskām struktūrām; īpaši liela nozīme bija aristokrātijai, kurai savu senču pieminēšana deva iespēju veidot pamatu tiesībām uz varu (Oexle un Paravicini 1997, 9–25).

Aplūkojot radniecības un viduslaiku pārvaldes institūciju attiecības Livonijā², skats šajā rakstā tiek fokusēts galvenokārt uz tiesību sfēru – zemeskunga legītimētiem un, tieši pretēji, apkarotiem ģimenes veidošanas, kā arī

¹ IH, XII:6, 123.

² Livonijā, kas izveidojās 13. gadsimtā krusta karu rezultātā Rietumu kristīgās pasaules perifērijā, bija īpatnēja valstiska situācija – te izveidojās garīgas jeb teokrātiskas zemeskundzības (vācu *Landesherrschaft*), kuru vadītāji jeb zemeskungi (arhibīskaps, bīskapi, Vācu ordeņa mestri) bija vienlaikus gan garīgie, gan laicīgie valdnieki savā teritorijā, formāli Vācu Svētās Romas impērijā. Varas centri, kas ietekmēja Livonijas valstiskās struktūras, to tiesiskuma izpratni un kontroli pār iedzīvotājiem, lielā mērā atradās arī ārpus Livonijas: pāvesta kūrija, Vācu ordenis, Hanzas tirdzniecības nozīmīgākie centri.

mantošanas aspektiem. Viduslaikos nepastāvēja suverēna, centralizēta valsts mūsdienu izpratnē – valdnieka jeb zemeskunga kundzības tiesības bija ierobežotas un koncentrējās vairākās neunificētās jomās. Tās bija tiesības uz zemi un pārvaldes/tiesu varu, nodevu ievākšanas tiesības un tiesības izdot dažādus rīkojumus un pavēles. Pakārtoti arī dažādas regālijas kā tiesības apcietināt, naudas kalšanas, medību, muitas, dzimtbūšanas tiesības (Willoweit 2013). Tikai pakāpeniski zemeskungi sāka orientēties uz rakstītiem likumiem un centralizētas pārvaldes modeli. Viduslaiku beigās, 15.–16. gadsimta pirmajā pusē, parādījās stabilāks valsts pārvaldes aparāts, pastāvējis galms un amatpersonas, kuras valdnieka intereses pārstāvēja vietējā līmenī. Kopumā valstisko institūciju iespaids uz cilvēku dzīvi bija neliels. Svarīgākas bija radniecības, kaimiņattiecību un personīgās saites (Misāns, Levāns un Strenga 2019).

Viduslaikos tiesību un soda piemērošana bija atkarīga no piederības kārtai – tiesāt varēja līdzīgs līdzīgu. Katrai kārtai bija savas zemeskunga akceptētas jeb pozitīvas tiesības: Livonijā pastāvēja šķirtas pilsētu tiesības jeb pilsētu statūti, bruņinieku (vasaļu, dižciltīgo) tiesības, zemnieku jeb lauku iedzīvotāju zemes tiesas. Turklāt bija raksturīgi atsevišķi izdoti statūti, privilēģijas, kas tika dotas personām, dzimtām vai vietām. Livonijā saite starp kārtu tiesām radās samērā vēlu, tikai 1581. gadā, kad nodibināta Rīgas pilstiesas prāvām starp pilsētniekiem un dižciltīgajiem.

Kārtu sistēma un tiesību separātisms ietekmēja Latvijas vēsturi vēl ilgi pēc viduslaikiem – līdz 19. gadsimta beigām (Plakans 2000, 49). Līdzās kārtu tiesībām pastāvēja arī universālas, visai kristiešu sabiedrībai saistošas kanonisko tiesību normas, kas 13.–19. gadsimtā atšķīrās katoļu un pareizticīgo, no 16. gadsimta – arī protestantu vidē. Nepastāvēt striktai robežai starp garīgo un laicīgo jurisdikciju, kanoniskās tiesības veidoja noteikumu kopumu, kas tika attiecināts uz visu kārtu kristiešiem un īpaši regulēja ģimenes attiecības.

Lielākā daļa Livonijas iedzīvotāju bija lauku iedzīvotāji, kuri no 14. gadsimta piederēja zemnieku kārtai. Par šo iedzīvotāju sociālo dzīvi un radniecību rakstītie vēstures avoti sniedz fragmentāru un pretrunīgu informāciju, bet var pieņemt, ka viņu senču mantojums, radniecības saites un identitāte bija atšķirīgi no Livonijas vācu iedzīvotāju priekšstatiem. Vāciskos dialektos runājošie krustneši, tirgotāji, amatnieki, lēņu vīri, kā arī Livonijas zemeskungi bija saistīti ar vācu/ģermāņu tiesību pasauli, kur daudziem izcelsme un radniecības saites bija svarīgas, lai pamatotu savu tiesisko statusu. Garīgajai kārtai piederīgie celibāta dēļ paši nedibināja ģimeni.

Radniecība un valsts pirms Livonijas

Latvijas vēsturē 12. gadsimta beigas un 13. gadsimta sākums ir robežšķirtne – pāreja no aizvēstures uz vēsturi, kad norises izgaismo rakstītie vēstures avoti. Sākot ar Daugavas un Gaujas lībiešu zemēm, gadsimta laikā mūsdienu Latvijas un Igaunijas teritorijā dzīvojošie tika pakļauti un kristianizēti. Krusta karu hronikas un dokumenti ir pirmie rakstītie avoti par Latvijas vēsturi.

Galvenais avots aizvēstures sabiedrību pētniecībā ir arheoloģiskās liecības, kuru pētniecības rezultātā ir nostiprinājies uzskats, ka kopdzīve lielās kopienās (lielās saimēs-dzimtās) bija saistīta ar līdumu zemkopību. Bronzas laikmetā lietojot akmens cirvi, šāda zemkopība prasīja lielus cilvēkresursus (Graudonis 2001, 127). Arheologi ir vienisprātis, ka lielās kopienas un mazās saimes-ģimenes Latvijas teritorijā līdztekus pastāvēja ilgstoši (Graudonis 2001, 185), bet agrajā dzelzs laikmetā (1.–4. gadsimtā) radās jauna izpratne par radniecību, jo izveidojās paradums kolektīvās apbedīšanas uzkalniņu aizsākt ar vienu vīrieti – jaunas radniecības līnijas aizsācēju, teritorijas nostiprinātāju (Vasks 2001, 207).

Vidējā dzelzs laikmetā, kad līdumiem jau līdzās pastāvēja arī tīrumu (arkla) zemkopība, saime sadalījās atsevišķās ģimenēs, kas vairs nestrādāja kolektīvi un nedzīvoja kopā. Par saimes-dzimtas sabrukuma procesu netieši liecina pāreja no kolektīvajiem uzkalniņiem uz līdzenajiem kapiem. Saimju norobežošanās bija vājinājusies, apbedītie tika uzskatīti par lielākas kopienas piederīgajiem (Atgāzis 2001, 268–270).

Vēlajā dzelzs laikmetā ir liecības gan par dzelzs lemešu arkliem, kas nodrošināja efektīvāku lauksaimniecību, gan par ēku kompleksu, ko var nosaukt par sētu un saistīt ar dzīvesvietu, kur lauku iedzīvotāji jeb latviešu tautas lielākā daļa dzīvoja līdz 19. gadsimta otrajai pusei visos Latvijas kultūrvēsturiskajos novados. Sēta izauga no vientelpas dzīvojamās ēkas, ceļot ap to dažādu lielumu un veidu piebūves, palielinot dzīvojamo telpu daudzumu un būvējot atsevišķi stāvošas saimnieciskās telpas (Apals un Mugurēvičs 2001, 344). Savrupā sēta (16.–17. gadsimta avotos – arī ciemats) un jau 13. gadsimtā minētie ciemi (sētu grupa) nebūt nebija pretstati (Liepiņa 1983).

Dzimtai pieaugot un daloties, no vienas savrupas sētas arvien no jauna veidojās sētu grupas – vietvārdos reizēm minēts arī kā “ārs”, “sala” (Cimermanis 2020, 55–57). Pirmajās latviešu valodas vārdnīcās sēta minēta kā sinonīms ciemam un tās iemītnieki saukti par saimi, bet namatēvs un namamāte – par saimnieku un saimniece (Mancelius 1638, 71). Arheologi un etnogrāfi, pētot sētas un saimes jautājumus Latvijas materiālā, 20. gadsimtā nonāca pie secinājuma, ka sētā varēja dzīvot gan lielākas, gan mazākas ģimenes un to blakuspastāvēšana visā Latvijas

teritorijā datējama ar laikposmu no 9. līdz 19. gadsimta vidum (Jefremova 1969, 154–155). Šo laikposmu līdz 19. gadsimta pirmajai pusei raksturo arī saimniecības veids, kurā izšķiroša loma bija spļarklam ar dzelzs lemesi.

Lai meklētu valstiskuma elementus aizvēstures beigu posmā vēlajā dzelzs laikmetā, 20. gadsimtā ieguldītas lielas pūles un notikušas diskusijas ne tikai Latvijā, bet arī Somijā, Igaunijā u. c. Tomēr līdz 13. gadsimtam tā īsti pārliecinoši neizdodas atrast varas vertikālē balstītas valstiskās struktūras. Senkrievu, skandināvu zemēs, kā arī Lietuvā varas koncentrācijai vienas dinastijas rokās raksturīga sīva tuvāko asinsradnieku konkurence. Pētot aizvēstures sociālās attiecības Latvijas teritorijā, kā vispārzināms tiek pieņemts, ka asinsradniecībai bija liela nozīme un asinsradnieku vīriešu kopiena bija svarīgs sabiedrību strukturējošais elements, organizējot pārvaldi un karaspēku, savukārt sievietes pēc precībām mainīja dzīvesvietu. Dzimtas aristokrātija bija sabiedrības elite, ko centās ierobežot zemeskungi, tomēr vēlajā dzelzs laikmetā dzimtas attiecības mainījās, veidojoties vairāku kopienu teritoriālajām apvienībām.

Kā savulaik norādīja Andris Šnē par sociālo arheoloģiju, nav viegli orientēties mūsdienu plurālajās pirmsindustriālo sabiedrību pētījumu un terminoloģijas tradīcijās, tomēr viņš arī domā, ka aizvēstures beigās cilvēki piederēja noteiktai dzimtai un tas bija ikvienas personas identitātes pamats, uz kā tā varēja balstīties, iegūstot vai zaudējot statusu un varu (Šnē 2002, 36). Svarīgi atzīmēt, ka ap 11.–13. gadsimtu Baltijas jūras reģiona virsslāņa dzīvē arvien pieauga svainības nozīme un precību rezultātā nodibinātie sakari pakāpeniski ieguva pat lielāku nozīmi nekā asinsradniecības saites, jo tie labāk kalpoja politiskajām interesēm un ļāva slēgt izdevīgas savienības (Blomkvist 2005, 774; Джаксон 2004, 95; Nyberg 2005, 49; Urban 2001, 50–51).

Jautājums par radniecību zināmā mērā ir arī jautājums par etnosu. Aizvēstures pētniecībā etnoss un populācija nereti skatīti identiski, kā galvenās pazīmes uzsverot kopēju izcelsmi un vienotu apdzīvotības areālu. Etniskuma tēma dominēja aizvēstures pētniecībā 20. gadsimtā, kad ikvienas materiālās kultūras liecības, apbedījumu, dzīvesvietas raksturojumā svarīgi bija konstatēt, kurai etniskajai grupai tas pieder. Tomēr pēdējās desmitgadēs pētnieki etniskajiem jautājumiem visumā pievērs mazāku uzmanību, salīdzinot ar sociālo arheoloģiju, vietu un ainavu arheoloģiju (Vasks 2010, 62). Kādā veidā etnosā, kas apzinās kopēju izcelsmi (tātad esošu vai iedomātu radniecību), realizējās radniecības saites, arheologi līdz šim nevar parādīt (sk. Vasks 2020, 25).

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Likumīga laulība – aizliegumi liek interesēties par radiem

Livonija izveidojās krusta karu rezultātā 13. gadsimtā, un tajā, tāpat kā kopumā kristiešu pasaulē, iespaidu uz radniecības izpratni atstāja kanonisko tiesību ģimenes regulējums, kas ilgstošā laika periodā centās ietekmēt ģimeni. Kristīgās likumīgās laulības normu ieviešana bija konsekvents process kristīgajā pasaulē, kas piedzīvoja dinamisku attīstību tieši Livonijas veidošanās laikā 13. gadsimta pirmajā pusē (nozīmīgākie lēmumi – ceturtajā Laterānas koncilā 1215. gadā un Gregora IX dekretālijas (*Liber Extra*) 1234. gadā, kā arī Livonijas sabrukuma laikā Tridentas jeb Trentas koncilā 1563. gadā).

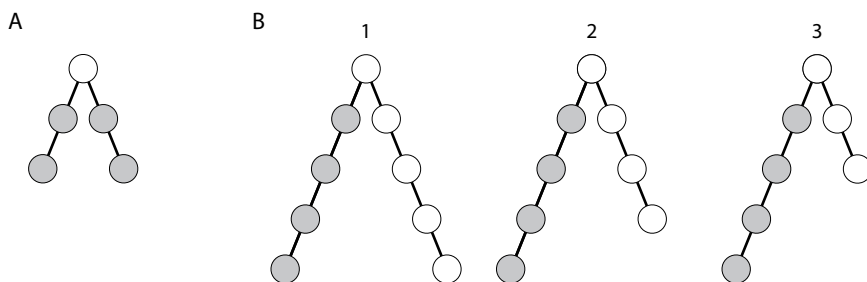
Jau kristietības pastāvēšanas pirmajos gadsimtos Romas Impērijā kristīgā ģimene bija saistīta ar radniecības pakāpju sistēmu, kas ierobežoja cilvēku loku, ar kuriem varēja slēgt laulības. Jaunkristītajiem ģermāņiem un slāviem 7.–10. gadsimtā tas nozīmēja aizliegumu precēties brāļu un māsu bērniem un mazbērniem; vēlāk precību ierobežojumi attiecināti arī uz svainības pakāpēm (Schulze 1986, 495). Īpaši aktīvi baznīca uzņēmās kontroli pār laulību institūtu no 12. gadsimta, kad bija aizliegtas asinsradnieku un svainu laulības, līdz septītajai radniecības pakāpei ieskaitot. Ceturtais Laterānas koncils 1215. gadā aizliegumu ierobežoja līdz ceturtajai pakāpei, skaitot to paaudzēs līdz kopējam sencim. Aizliegumi joprojām attiecās arī uz radniecību svainībā. Vēlāk ar īpašu atļauju tika pieļautas arī ceturtais pakāpes radnieku laulības (Riis 1998, 17).

Radniecības uzskaitē ģermāņu tiesībās viduslaikos tika rēķināta, balstoties uz paaudzēm, kas atdala iesaistīto no kopīga senča (Pieniādz 2009, 39–61). Šī uzskaitē atšķīrās no romiešu un kanoniskajās tiesībās piekoptās radniecības uzskaites, tomēr konstatēt atšķirības konkrētās situācijās ir problemātiski. Daudzu gadsimtu un pat gadu tūkstošu gaitā šīs sistēmas nav bijušas nemainīgas, tās visu laiku izmantoja garīdznieki un juristi, un pastāvēja interpretācijas, īpaši mantošanas pakāpju, kā arī to radniecības pakāpju uzskaitē, kas bija krimināli sodāmi par incestu.

Viens no radniecības pakāpes jeb grāda apzīmējumiem vēsturiski bija “celis”, kas lietots latīņu, grieķu, vācu (*Knie*) u. c. tekstos. Šāda veida apzīmējumu pareizticīgo zemju kanonisko tiesību pieminekļos lietoja ilgstoši, tulkojot sengrieķu reliģiskos tekstus slāvu valodās (колѣно), un pētnieki novērojuši, ka tas, salīdzinot ar “radniecības pakāpi”, lietots senākos rakstos (Щапов 1978, 189). Saskaņā ar Bizantijā kanonizētajiem priekšrakstiem vīrietis attiecībā pret savu brāļadēlu ir trešajā radniecības pakāpē – viena pakāpe no vīrieša līdz viņa tēvam, tad pakāpe no tēva līdz otram dēlam (brālim) un tālāk pakāpe līdz viņa dēlam.

Vācu enciklopēdists Cedlers 18. gadsimtā skaidroja, ka viņa laikā juristi lietoja divu veidu numerācijas. Pēc *Jure civili* (romiešu tiesībām) radniecību skaita pēc paaudzēm abās radniecības līnijās – cik paaudžu, tik grādu. Tātad, piemēram, ceturtajā grādā radinieki ar četrām līnijām ir brālēns un māsīca (sk. 1. A attēlu).

Pēc *Jure canonico* jeb kanoniskajām tiesībām skaita tik grādu, cik paaudžu jeb mazo līniju ir vienā radniecības līnijā, ja radniecības līnijas ir vienlīdz garas, bet, ja vienā pusē ir vairāk paaudžu, tad grādu skaita pēc garākās līnijas (sk. 1. B attēlu).

1. attēls. Ceturtās radniecības pakāpes (grāda) attiecības:

A – pēc *Jure civili* numerācijas; B – pēc *Jure canonico* numerācijas

Cedlers atzīmē, ka viņa laikabiedri ceturto radniecības pakāpi civilajā likumdošanā un kanoniskajās tiesībās (rēķinot laulību) skaita atšķirīgi: civilā likumdošana aizliedz precēt savu māsu un māsīcu, savukārt kanoniskās tiesības – plašāku radinieču loku, ieskaitot trešās pakāpes māsīcas (Zedler 1735, 265).

Radniecības aizliegumu mīkstināšana notika līdz ar reformāciju. Spilgts reformācijas rezultāts ir Dānijas 1539. gada un Šlēsvigas-Holšteinas 1542. gada baznīcas likumi, kas ļāva precēties līdz trešajai un pat otrajai radniecības pakāpei, līdz ar ko tika atzītas jau esošās aristokrātu precības tuvu radinieku starpā (Riis 1998, 17). Saksijā un Prūsijā 18. gadsimtā varēja apprecēt savu pirmās pakāpes māsīcu. Stingrāki radinieku laulību ierobežojumi saglabājās katoļu zemēs, bet jo īpaši stingri – Bizantijā un pareizticīgo baznīcā līdz pat 19.–20. gadsimta sākumam (Литвина un Успенский 2012, 45–68). Krievijas Impērijas likumdošana sodus par tuvu radinieku laulībām, ja viņi to nezināja, nošķīra no kriminālajiem sodiem par incestu.

Būtiska likumīgas laulības pazīme bija baznīcas noteikta monogāmija un laulības nešķiramība. Tāpat tika deklarētā brīvā griba un abu pušu piekrišana

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

laulībai, pastāvot arī vecāku vai aizbildņu pienākumam izprecināt bērnus (Donahue 1983, 144–158). Praksē ideāli ne tuvu netika ievēroti, tomēr rakstītos avotos Eiropā tieši no 13. gadsimta dominē tendence drīzāk nosodīt atkāpes no deklarētās likumīgās laulības formas (Rüdiger 2009, 390).

Livonijas iedzīvotāju piesaiste kanonisko tiesību normām bija dažāda – lielākā daļa lauku iedzīvotāju gan 13., gan arī vēl 15.–16. gadsimtā tika uzskatīti par jaunkristītajiem, savukārt vācu pilsētnieki un krustnešu pēcteči demonstratīvi uzsvēra savu reliģiozitāti, kas izpaudās arī ģimenes dzīvē.

Par Livonijas jaunkristīto radniecības sistēmām un laulību atšķirību no kanoniskajām normām liecina pāvesta 1201. gada dekretālijas, kas iesaka “misijas labā” pieļaut jaunkristīto libiešu laulības ar savu brāļu atraidītnēm, kā arī otrās un trešās pakāpes tuviniekiem, kuras bija noslēgtas pirms kristīšanas.³ Analizējot fragmentāro informāciju, var izteikt pieņēmumu, ka laulības starp otrās un trešās pakāpes asinsradniekiem vietējiem somugru valodās runājošajiem jaunkristītajiem nebija raksturīgas, bet klēriķi pielīdzināja vietējās precību paražas t. s. Mozus likumiem (angļu *The Law of Moses; Mosaic Law*), kas raksturo ebreju Toru un Vecās Derības Jozuas grāmatu.

Jaunkristītie neievēroja laulības nešķiramību mūža garumā un, iespējams, arī monogāmiju. Indriķa hronikā minēts, ka igauņi 1223. gadā sacelšanās laikā paņēma atpakaļ savas sievas, kuras kristietības laikā bija aizraidījuši projām,⁴ t. i., viņu iepriekšējās laulības saskaņā ar kanoniskiem principiem netika pieļautas. Iemesli varēja būt ne tikai pārāk tuva radniecība (asinradniecība un svainība), bet arī daudzsievība (t. i., bija aizraidītas bijušās blakussievas), bigāmija jeb divsievība (Blomkvist 2005, 537; Brundage 1991, 313–320). Dižciltīgiem un bagātiem vīriešiem šajā laikā blakussievas jeb konkubīnes minētas gan kristiešu, piemēram, poļu (Koczerska 1989, 861–862), gan pagānu, piemēram, sāremiešu, sabiedrībā.⁵

No kristīgo normu viedokļa visu mūžu spēkā bija pirmā noslēgtā laulība, un divsievība jeb bigāmija tika bargi sodīta, arī vācvalodīgajās Livonijas pilsētās (Kala 1998, 122). Livonijas teritorijā pirmskristianizācijas un kristianizācijas laikā arheoloģijas materiālā tiek meklētas liecības par blakussievām jeb verdzenēm, tomēr tā nav bijusi parasta parādība. Toties gana tipiska arī vēlākos gadsimtos pēc kristianizācijas bija noslēgto laulību nepastāvība – tās tika šķirtas. Pēc dažu pētnieku domām, laulību šķiršana bija sens pirmskristianizācijas laiku paradums, īpaši igauņu zemēs (Mägi 2005, 187–206).

³ SLVA, Nr. 33; LUB 1, Nr. 13.

⁴ IH: XXVI:8.

⁵ IH: XXX,1 321; XXX,3 329.

Par pagāniskajām ģimenes īpatnībām var spriest arī pie jaunkristītajiem prūšiem, kuriem pastāvējis paradums precēt pamāti, brāļa atraidni vai citu personu, kas ir pirmajā, otrajā, trešajā un ceturtajā svainības pakāpē (Brundage 1991, 313–320; Straubergs 1952, 279). Arī Lietuvas valdnieka ģimenē 13. gadsimta vidū, kā uzsvērts pareizticīgo mūku rakstītajās hronikās, bija gan šķiršanās, gan atkārtotas precēšanās, tai skaitā kanoniskajām tiesībām nepieņemamā veidā ar sievas māsu (Gudavičius 2008, 31–49).

Iepretī likumīgai laulībai dokumentos minētas arī ārļaulības un nelikumīgas attiecības. Pēc sūdzības par garīdznieku trūkumu Livonijā pāvests Inocents IV 1248. gadā Livonijā un Prūsijā atļāva uzņemt garīdznieku kārtā arī ārļaulībā dzimušos, ja tas būtu vienīgais šķērslis un viņi nav dzimuši no dzimumsakariem starp regulētiem kanoniķiem, asiņgrēkā vai pārkāpjot laulību.⁶ Rakstos ārļaulības bērni viduslaikos minēti reti, tomēr 16. gadsimtā jau luterānisma apstākļos ziņu apjoms Livonijā pieaug. Hanss Koškils testamentā 1546. gadā novēlēja mantojumu gan saviem likumīgajiem dēliem un meitām no pirmās laulības, gan minēja ārļaulībā dzimušos dēlus.⁷ Reinolds Rozens testamentā 1564. gadā novēlēja visu īpašumu savai saimniecības vadītājai, kura, uzticīgi kalpojot, dzemdēja viņam bērnus, no kuriem daži vēl esot dzīvi. Viņš sagaidīja no savām meitām un znotiem, ka bērnus kā viņa miesu un asinis (*de ock min flesh und blot sin*)⁸ neizdzīs no mantojuma. Rozens testamentā paskaidroja, ka viņa likumīgie bērni jau saņēmuši mantojumu (Seeberg-Eleverfeldt 1975, 200).

Livonijā 16. gadsimtā, īpaši pēc reformācijas, visai bieži bija sastopamas sievietes, kuras skaitījās mājkalpotājas, bet faktiski bija celibātam vēl joprojām pakļauto garīdznieku un vācu ordeņbrāļu nelaulātās dzīvesbiedres. Ne vienmēr piedzīvotājas bija zemas izcelsmes. Tā Margarete fon der Berge gan Jaunpērnavas nekustamo īpašumu uzskaites grāmatā, gan savā testamentā dēvēta par kalponi, neskatoties uz viņas patieso sociālo pozīciju. Margeretei un ordeņbrālim bija dēls, un viņa bija bagāta un ietekmīga pilsētniece ar akmens namu, dārzu, savu personisko vietu Svētā Nikolaja baznīcā – tā bija nepieciešama, jo pilsētas “godīgās” sievietes nevēlējās sēdēt viņai blakus baznīcas sieviešu pusē (Põltsam 2004, 317–319). Savukārt 1561. gadā Doles pilī, kas tolaik bija četru Rīgas domkungu iztikas avots, tika uzturēti četrpadsmit viņu ārļaulības bērni.⁹ Livonijā ne reformācija, bet gan Livonijas sabrukums Livonijas kara (1558–1582) rezultātā noveda

⁶ SLVA, Nr. 302; LUB 1, Nr. CC. 259. sleja.

⁷ LVVA 7402-2-11, 82.–90. lp.

⁸ Turpmāk slīprakstā minēts tulkojums vācu valodā.

⁹ Herzog Albrecht 1560–1565, No 2872.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

pie teokrātisko valstiņu sekularizācijas, un tagad gan ordeņbrāļi, gan Rīgas domkungi varēja precēties, un viņu bērni tika leģitimēti.

Likumīga laulība Livonijā viduslaikos un agrajos jaunajos laikos īpaši nozīmīga bija pilsētnieku vidū. Tikai likumīgā laulībā dzimušie varēja kļūt par cunftu biedriem, dot tiesas zvērestu, ieņemt amatus, saņemt mantojumu un kļūt par pilsētas pilsoņiem un namniekiem. No 14. gadsimta vidus etniskā piederība un piedzimšana likumīgā laulībā kļuva par diezgan nozīmīgu kritēriju segregācijai starp vācu un nevācu pilsētniekiem, var pat novērot, ka apzīmējums “nevācs” zināmā mērā kļuva par sinonīmu apzīmējumam “nelikumīgi dzimis”. Tā maiznieku cunftē Rīgā 1393. gadā aizliedza saviem biedriem precēt nevācu jeb/vai nelikumīgi dzimušas sievietes (*unecht oder unteutsch geboren*).¹⁰ Lielākā daļa cunftu no sava vidus izslēdza iezemiešus (Misāns, Levāns un Strenga 2019, 122; Strenga 2021, 61–83).

Attiecībā uz Livonijas lauku iedzīvotājiem 14.–16. gadsimtā iezīmējās tendence, ka arvien no jauna tika minēti nosodāmi paradumi saistībā ar nepastāvīgām laulībām, baznīcas rituāliem neatbilstošām precībām, apbedīšanu senās pagāniskās vietās, kur guldīti viņu radi un senči. Šīs parādības zemeskungi sāka intensīvi apkarot pēc Rīgas baznīcas provinces koncila 1428. gadā, un arī pāvesta kūrijas noteikumus par laulību vēl no ceturtā Laterānas koncila 1215. gadā Livonijas apstākļiem pielāgoja vēl – tikai Rīgas arhibīskapa Heninga Šarfenberga laikā (amatā no 1424. līdz 1448. gadam).¹¹ Šķiet, baznīcas laulība nebija noteicošais faktors Livonijas laucinieku dzimumattiecībās un bērnu leģitimācijā, kas vedināja dēvēt viņus par jaun kristītajiem un apšaubīt viņu likumīgo dzimšanu – pat tad, ja viņi jau pārcēlās uz pilsētām.

Livonijas pilsētniekiem likumīgas dzimšanas apliecināšana bija ļoti svarīga arī, lai pierādītu personas identitāti nepazīstamā kopienā. Tirgotāji bija ļoti mobili, pastāvēja regulāra migrācija starp pilsētām, Hanzas reģionā pilsētniekus saistīja arī matroniālie sakari. No 15. gadsimta ir saglabāties daudz rakstisku apliecinājumu par likumīgu dzimšanu (Bunge 1874, 124). Tos deva pilsētas rāte, balstoties uz lieciniekiem – radiniekiem, cunftu biedriem, retāk arī krustvecākiem¹², lai persona varētu ierasties citā pilsētā un saņemt mantojumu vai kļūt par namnieku. Vēstules likumīgu dzimšanu nereti pamatoja arī ar ģermāņiem tipisku laulības atribūtu – laulības gultu (precoties sieviete uz vīra namu ņēma līdz gultu, kur tika ieņemti un dzemdēti likumīgie bērni) vai etniskās piederības apliecinājumu.

¹⁰ LUB 3, No. 1305, §7; Schra der Kaufmannsgilde in Riga 1351 (LUB 3, No 950, §58); Schra der Maurer 1390 (LUB 3, No 1276, §19).

¹¹ AR 3, Nr. 118, 4; LUB 8, Nr. 690.

¹² LUB 9, Nr. 184.

Vislielākās grūtības radniecības aizliegumi laulībās sagādāja mazskaitlīgākajai elitei – dižciltīgajiem. Livonijas vasaļu kārtai 14.–16. gadsimtā bija ierasts precēties savas grupas ietvaros, un elitārākajās vasaļu kārtas aprindās nereti bija maza izvēle. Par precībām samērā tuvu radu vai svaiņu starpā liecina vairāki Romas pāvesta 14.–15. gadsimtā piešķirti laulību dispensi – atļaujas no pāvesta slēgt laulības tuvu radu starpā (Stikāne 2012a) –, kā arī pieprasījumi izmeklēt un anulēt radnieku laulības Rozenu, Tīzenhauzenu, Ikšķilu, Firkusu, Verdenu dzimtu piederīgajiem.¹³ Minētajos gadījumos diemžēl nevar precīzi noteikt, par kādu radniecības pakāpi ir runa, tāpat kā vēlāk, kad 1530. gadā protestantam Dītriham Butleram pārmeta pretlikumīgas laulības ar tuvu radnieci.¹⁴

Reformācijas gaitā tuvu laulību leģitimācija un īpašumu apvienošana dzimtas rokās varēja būt viena no motivācijām pieslēties protestantu grupējumiem. Ordeņa mestrs Brigenejs 1546. gadā pat ierosināja Valmieras landtāgam nosodīt tuvu asinsradnieku laulības, kas pret Dieva likumiem notiekot vasaļu vidū.¹⁵ Tuvu radnieku precības ļāva koncentrēt īpašumus un līdz ar to palielināja ģimenes/dzimtas ekonomisko un politisko ietekmi.

Laulību aizliegums radniecības dēļ 17.–18. gadsimtā bija aktuāls kļaušu muižās. Kurzemē dzimtzemniekiem bija nepieciešamas t. s. laulības zīmes, ko izsniedza mācītāji, lai novērstu radniecības saišu iespēju un būtu pierādījums labprātīgai laulībai; tomēr praksē no muižas pilnībā atkarīgie mācītāji bieži ņēma vērā muižnieku vēlmes atstāt sievietes savā muižas novadā kā darbspēku (Grinbergs 1936, 148). Lipaiķu mācītājs Heinsiuss 1761. gadā par kuršu ķoniņiem rakstīja: “Viņiem nav, savā starpā precoties, jāizņem laulību zīmes, kas pieder pie viņu priekšrocībām. Viņiem tikai jāpiesakās pie mācītāja un pienācīgā kārtā jātiek uzsauktiem un salaulātiem”. (Dzenis 2001, 47) Vidzemē ļoti raksturīgs bija tas, ka muižnieki aizliedza laulības, un ģenerālgubernatora Tota likums 1671. gadā šos aizliegumus vairs pat nesaistīja ar nepieļaujamu radniecību. Ja līgavas muižkungs atļauju laulībām nedeva, tad draudzes mācītājs iesniedza sūdzību konsistorijai; šādu sūdzību skaits Vidzemē 18. gadsimtā bija visai liels (Straube 1999, 209, 210). Zemnieks Kaspars Spandegs 1781. gadā pat 50 reizes prasīja kādas atraitnes roku un tika noraidīts (Straubergs 1952, 288).

Jau iepriekš minēta radniecība svainībā, kas bija šķērslis laulības noslēgšanai viduslaikos un agro jauno laiku sākumā, tāpat arī garīgā radniecība, kas izveidojās caur kristībām. Svainības izpratne jau no kristīgās ticības aizsākumiem

¹³ GU I, Nr. 77, 81, 87; LVVA 4038-2-126, 315.–317., 334. lp.

¹⁴ Piemēram, Herzog Albrecht 1525–1534, Nr. 114.

¹⁵ VTVA, Nr. 195.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

balstījās pieņēmumā, ka laulātie kļūst par vienu miesu, un līdz ar to arī viņu radi tika pielīdzināti asinsradniekiem. Uz tiem tika attiecināti tādi paši laulību aizliegumi, un pareizticībā tie saglabājās ilgstoši (Казаченко 2010, 147; Уральский 1907; Шапов 1978, 74). Arī garīgā radniecība tika pielīdzināta asinsradniecībai, bet par laulību aizliegumiem šajā sakarā Latvijas vēstures materiālā informācija līdz šim nav apkopota. Jaunajos laikos mainījās laulības konceptuālais pamatojums, ka tā saistīta nevis ar laulāto tapšanu par vienu miesu, bet gan ar kopīgām asinīm, kas galu galā arī veicināja radniecības izpratnes pieaugumu caur paaudzēm jeb linearitāti (Guerreau-Jalabert 2013, 61–82; Mathieu 2007, 55–71; Teuscher 2011a, 85–106).

Latvijas vēsturē svainības izpratne ir svarīga, lai skaidrotu tādu parādību kā zviedru valdības bargo cīņu pret zemnieku paražām 17. gadsimtā Vidzemē. Ģenerālgubernatora Dālberga noteikumi paredzēja nāvessodu “par nešķīstiem grēkiem, kas svaiņu starpā notiek”. Radniecības apraksti zviedru likumos rāda, ka nereti divi brāļi apprecēja divas māsas vai vīrs pēc sievas nāves apprecējās ar viņas māsu (Biezais 1963). Zviedrijā aizliegumi luterāņiem precēties svainības dēļ tika pakāpeniski atcelti 19. gadsimtā, kad civillaulības attīstība kopumā bija straujš process pēc Franču revolūcijas 1789. gadā.

Sākumā Francijā, Lielbritānijā, Prūsijā, bet vēlāk arī citās valstīs līdz ar civillikumu attīstību baznīcai nācās saskarties ar arvien pieaugošo pieprasījumu mazināt laulību aizliegumus saistībā ar radniecību (Lanziger 2015; Mathieu 2002, 238–242; Sabeau 2007, 301–313). Vidzemē laulību praksi, iespējams, ietekmēja 1794. gada Prūsijas zemes likums, un 19. gadsimtā gan vācu muižnieku un garīdznieku, gan latviešu zemnieku vidū bija sastopamas laulības svainībā. Tā, piemēram, mācītājs, Tartu Universitātes profesors Karls Kristians Ulmans (1793–1871) pēc sievas nāves apprecēja viņas māsu (Peterson un Inselberg 1898, 124).

Latvijas teritorijā 19. gadsimtā dzīvoja arī pareizticīgie, vecticībnieki, katoļi, kuriem bija stingrāki un sarežģītāki laulību ierobežojumi (ieskaitot laulības starp svaiņiem) nekā luterāņiem. Katoļu baznīcā laulību ierobežojumi tika mīkstināti 1917. gadā (Lanziger 2015).

Likumīgās laulības koncepts, ko regulēja garīdzniecība, bet kas tomēr bija arī valstisko/lokālo pārvaldes struktūru atbalstīts un kontrolēts, jādomā, lika cilvēkiem zināt savu radnieku loku, ja viņi negribēja kļūt par likumpārkāpējiem un baidījās caur baznīcas sodiem vai sankcijām pazemināt savu sociālo statusu. Var pieņemt, ka Livonijā līdz reformācijai kristīgās laulības normām bija augsta autoritāte vācvalodīgo iedzīvotāju vidū pilsētās un vasaļu kārtā, bet par lielāko daļu sabiedrības – Livonijas lauku iedzīvotājiem – to nevar teikt. Tāpat kā vecticībnieki Latgalē 18.–19. gadsimtā, arī viduslaikos lauku iedzīvotāji, veidojot ģimenes, iztika bez likumīgās varas un baznīcas akcepta.

Savukārt viduslaiku noslēgumā līdz ar reformāciju gan dižciltīgie, gan arī protestantiski noskaņotie kleriķi, kas formāli bija pakļauti celibātam, kanoniskās normas nereti ignorēja, un arī ārļaulībā dzimušie ieguva mantošanas tiesības. Viduslaiku ģimenē mēs saredzam arī mūsdienās atpazīstamas iezīmes, taču vairākas kristīgās laulības pazīmes ir būtiski mainījušās.

Radniecība un dzimtas laulības

Vēsturiski līdz pat diezgan nesenam laikam precību process ar kulmināciju publiskās kāzu svinībās visās sabiedrības kārtās bija nozīmīgs, un nereti dažādi tā aspekti tika regulēti likumiskos dokumentos. Precības sabiedrības virsslānim bija arī daļa no dinastiju attiecībām, daļa no varas un politikas. Taču dzimtu līdzdalība, vienošanās to starpā precību laikā bija nozīmīga ne tikai sabiedrībai elitei. Precībās piedalījās plašs radu loks, un sevišķi spilgti to var novērot Skandināvijā, kur zemes jeb provinces likumos valsts likumiski akceptēja un regulēja, kādiem radiem bija jāpiedalās līgavas pūra vešanā, kādiem jāsaņem dāvanas precību laikā, kuri radi jāaicina uz kāzu mielastu un kā tiek organizētas derības jeb divu dzimtu līgums (Peel 2006, 274; Wettlaufer 1998, 83). Skandināvu dzimta aptvēra ne vairāk par 50 ģimenēm (Peel 2006).

Dzimtas līdzdalība līgavas pirkšanā kā aizliegts paradums ir minēts 1249. gada līgumā starp prūšiem un Vācu ordeni:

“[Prūši] atsauks veco paradumu, pēc kura par dzimtas naudu kopīgi pirkto sievu pēc tēva nāves manto dēls līdz ar pārējo mantojumu. Viņi sola bez sevišķas atļaujas neprecēt savu brāļu atraitnes, ne arī kādu citu, kas ir pirmā, otrā, trešā un ceturtā radniecības vai svainības pakāpē.”¹⁶

Latvijas vēsturē šādu rakstu liecību par precībām starp divām dzimtām ar radniecības pakāpju uzskaitījumu nav. Daudz vēlākās precību paražās, kas atspoguļojas Baltijas jūras reģionā Baltijas somu, baltu, kā arī slāvu tautu kāzās līdz 19. gadsimtam, t. s. dziesmu kāzas atklāj spēcīgas un sazarotas dāvināšanas tradīcijas, attiecības starp “divām partijām”, kas tiek uzskatītas par divu dzimtu reliktu (Heikinmäki 1971, 80–84, 91, 100; Tuomi-Nikula 1998, 293–308). Latviešu folklorā un kāzu tradīcijās 19. gadsimtā dāvanu apmaiņas un līgavas jeb līgavas pūra, vainaga izpirkuma paražas, panāksnieku un vedēju sacīkstes, apdziedāšana skatīta kā relikti, daļa no šādu divu dzimtu līguma (Stikane 1998).

¹⁶ SLVA, Nr. 309.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Līdz 17. gadsimtam precības nevienā kārtā nebija individuāla izvēle, un tiesiski liela nozīme bija līgavas likumīgajam aizbildnim vai aizbildņiem – parasti tuvākajiem radiem (vīriešiem), kuri dalīja mantojumu un izprecināja māsas, nodrošinot proporcionālu mantojumu pūra veidā. Sieviešu vēlmes netika pārlieku respektētas – muižnieka un pilsētnieka meita zaudēja mantojumu, ja precējās vai aizgāja klosterī bez aizbildņu atļaujas. Livonijas laikā radnieku loks saistībā ar precībām un aizbildnību pār savas ģimenes sievietēm parādās dažāda rakstura privāttiesiskos dokumentos, tiesu prāvās, kur nereti minēti vairāki sievietes aizbildņi – gan radi, gan svaini, gan ģimenei pietuvināti vīrieši (*frunde, frundschoop gewante Freundschaft, gantze zubehorige freundschaft*).¹⁷

Arī kāzu aprakstos parādās plašs iesaistīto loks – vasaļu jeb muižnieku kāzas 16. gadsimtā tika rīkotas pilsētu ģilžu namos, jo, pēc Rusova sprieduma, muižās nepietika vietas. Pirms lielā mielasta sestdienā kāzu priekšvakarā notika līgavas un līgavaiņa radu “parāde”, izjājot grezni rotātiem zirgiem un bruņnieciski sacensoties (Russouw 1584, 29). Tiesas prāvā minētā dāvanu nauda un dāvanu krekli¹⁸ liecina par apdāvināšanās tradīcijām vasaļu kāzās, kas 16. gadsimta pirmajā pusē atzīmētas arī Livonijas pilsētās.

Lai arī lauku sabiedrībā rakstisku norāžu par likumīgajiem aizbildņiem ir mazāk, tomēr ar šo tiesisko aizbildniecības institūtu pār sievieti var saistīt “panāksniekus” – viņi kā aizbildņi vienojās ar “nolaupītājiem” par šīs aizbildnības tālāknodošanu, un tad laulība kļuva likumīga. To atzina arī 1553. gada Livonijas muižnieku lēmums¹⁹, un pētnieki to uzskata pat par kompromisu attiecībā uz pagāniskajām paražām, jo faktiski tika atļauta līgavas zagšana, ja vien bija radu un aizbildņu piekrišana (Lazdiņš 2007, 79–80). Ja piekrišanas nebija, tad vainīgajiem pienācās nāvessods, tieši tāpat kā 1637. gada zviedru Vidzemes ģenerālgubernatora B. Uksenšterna rīkojumā (Biezais 1963).

Cits aspekts, kur parādās lineārās radniecības nozīme, atklājas dažu rotaslietu mantošanā kāzās. Tā, piemēram, Lizumā 19. gadsimtā māte esot nodevusi meitai kāzu vainagu, un tā tas, iespējams, bijis mantojumā četrās paaudzēs²⁰ (sk. 2. attēlu), Alsungā līgavas derību dāvana – apzeltīta sakta – esot glabāta no paaudzes paaudzē, un 19. gadsimtā zināmas apmēram 200 gadus vecas saktas, tāpat kā Nīcā, Bārtā un Rucavā (Pētersons 1912, 99).

¹⁷ Brieflade, Nr. 1190–1200; VTVA Nr. 295, 442–454; LVVA 7402-2-16, 3. lp.

¹⁸ Brieflade, Nr. 400.

¹⁹ VTVA, Nr. 144.

²⁰ Folkloras krātuve, Lizums.

39.

891

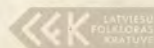
C 30,54

2001 Vainaga vecums nav nosakāms. Tas gājis mantošanas celā no paaudzes uz paaudzi. Cik zināms, tad šī ir ceturtā paaudze. Bij. Ipašnieces mātes mātes māte to atdevusi /dāvājusi/ meitai, kura jau mirusi - atmiņās sauc par "Pulkstenu māti /vārds Pulkstens/. Min. Pulkstenu māte laulāta minētajā vaiņagā - 55 gadus atpakaļ. Tā tad vainagam droši 55 gadi. Pieņemot, ka "Pulkstenu mātes" māte, kā stāsta meita, laulājot esot jau veca bijusi - /un domā pat, ka arī viņa esot šai vaiņagā laulāta, jo citādi Pulkstenu māte savas mātes dāvanu neturētu tik svētu, kā tas patiešām bijis/, tad vaiņagam var rēķināt 70-80 gadu /vismaz/.

Toreiz 55g. atpakaļ, kad Pulkstenu māte minētajā vaiņagā laulājusies, citi vairs tā nedarījuši - viņa tikai - grībėjusi pēc tēvu tēvu paraduma.

Vaiņadziņu valkāja - uzlika tā, kā vaiņadziņa apakšpuse gandrīz pieskarās uzacīm. Uzmauca diezgan stingri. Virs vaiņaga nekā vairāk nevalkāja. Iegūtam vainadziņam robota ir vismazā /ar taisno / paralelo/ rakstiņu apakšmalā/. To var redzēt arī no papīra nodiluma vaiņadziņa iekšpusē, kas ielikta, lai vaiņadziņš stingri stāvētu.

/Lizuma pag. Grūšļu Lēzeros/.

2. attēls. Liecība par kāzu vainaga nodošanu no paaudzes paaudzē. Apraksta fragments no Pieminekļu valdes folkloras krājuma, pārrakstīts mašīnrakstā. Cēsu apriņķa Lizuma pagasta Grūšļu Lēzeri, 1928. gada 27. jūnijs (Avots: Latviešu folkloras krātuve, Pieminekļu valdes folkloras krājums [pieejams: <http://garamantas.lv/lv/file/1110772/0891-Piemineklu-Valdes-kra-jums-03-0040>])

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Kurzemes ķoniņu dzimtu saliedētību veicināja īpašas relikvijas – senie dokumenti, priekšmeti, kas tika lietoti dzimtu saliedējošās darbībās. Ķoniņciemā tādi bija milzīgs koka kauss aptuveni sešu litru tilpumā, no kura Peniķi dzīrēs esot uzdzēruši viens otram veselības, kā arī greznā “Peniķu pīpe”, no kuras svinīgos gadījumos kopīgi smēķējuši dzimtas vīrieši. Pliķu brīvcienā vēl 20. gadsimta sākumā glabājušies seni, grezni, ar sudraba rotājumiem izdailoti ādas segli. Tajos sēdējušas Tontegodu dzimtas līgavas, jānot uz baznīcu laulāties. Līgavainis saņēma no mātes un saderinoties dāvināja savai izredzētajai greznās sudraba saktas (Dzenis 2014).

Ilgstoši vairākās paaudzēs lietotas rotas var atrast arī arheoloģiskajā materiālā. Salaspils Laukskolā kādā bagātas sievietes kapā 13 monētpiekariņi tika datēti: tie pie kaklarotas piestiprināti dažādos laikos: daļa – 10. gadsimta sākumā, daļa – 10. gadsimta 30. gados, daļa – 10. gadsimta 60. gados. Izturīgākos piekariņus lietoja pat 300 gadus. Kaklarotās parasti bija 3–5, retāk 6–8 monētas (Berga 1992, 52–54). Taču arheoloģisko liecību saistību ar radniecību vai rituāliem nevar noteikt.

Zemeskungu akceptētās Livonijas kārtu tiesības un radniecība

Radniecības saišu regulēšana ģimenes veidošanas procesā bija viens no tipiskiem garīgās un laicīgās varas uzdevumiem viduslaiku valstī. Viduslaikos un jauno laiku sākumā vēl nebija izveidojusies situācija, ka valsts pavalstnieks ir indivīds, jo attiecībās ar publisko varu veidoja ģimenes, dzimtas, kopienas, korporatīvas grupas. Valstiskās struktūras viduslaikos paļāvās uz sistēmu, ka ģimeni jeb saimi (latīņu *familia*) publiskajā sfērā – t. i., attiecībās ar varu – pārstāvēja priekšstāvis – ģimenes galva.

Lai kāda būtu kopdzīve un mājāsaimniecība, ģimene viduslaikos un jaunajos laikos no varas viedokļa bija samērā nemainīga struktūra. Monogāmas individuālas ģimenes izvirzīšanās par likumīgo un vienīgo bija tieši kristīgās baznīcas nopelns (Karras 2006, 119–151; Mikat 1978, 10–15; Wettlaufer 1998, 17–29), un jēdziens *familia* ietvēra kungam/vīram/saimniekam padoto hierarhisko struktūru, kas bija gan ģimene, gan dažādi citi atkarīgie (Teuscher 2011b, 2), kuras ģimenes galva, parasti vīrietis, pārstāvēja attiecībās ar valsts/publiskajām struktūrām.

Arī Livonijā sānu radu, vairāku paaudžu attiecības, ģimenes locekļu un kalpu jeb vergu/drellu disciplinēšana un kontrolēšana lielā mērā bija pašu darīšana, un tā notika ģimenes vai arī kopienas – pilsētu kopienas (ģildes, cunftes),

lauku pagastu, vasaļu kārtas sapulču un tiesas (mantāgu) vai pat dzimtas sapulču – ietvaros. Visvairāk valsts varas jeb zemeskungu redzeslokā nonāca mantošanas kārtība, ko zemeskungi katrai kārtai un katrai zemei leģitimēja atsevišķi (pastāvēja tiesību partikulārisms atkarībā no kārtas, etniskās piederības, ar laiku arī teritoriālās piederības). Viduslaiku mantošanas tiesības nedaudz palīdz izgaismot izpratni par radniecību.

Bruņinieki četrās paaudzēs

Viena no viduslaiku kārtām ar īpašām tiesībām bija vasaļi jeb bruņinieki (latīņu *bellatores*). Tomēr šī kārta nebija pilnībā vienota, un 13.–16. gadsimtā Livonijā ir pastāvējušas piecas bruņinieku jeb vasaļu tiesību kodifikācijas. Radniecībai un senču uzskaitē bija liela nozīme, jo Livonijas bruņinieku tiesībās tika pārņemta ap 1230. gadu sastādītā likumu kopojuma “Sakšu spogulis” ietvertā prasība, ka bruņiniekam vajadzēja labu izcelsmi jeb dižciltību četrās paaudzēs. Livonijas bruņniecība 1524. gadā pieprasīja to ievērot Sāremā-Lēnemā bīskapam un personām, kas cēlušās no pilsētniekiem un zemniekiem, atņemt privilēģijas (Seresse 1996, 83). Nav zināms, kas īsti kalpoja par pierādījumu dižciltīgai izcelsmei, bet, visticamāk, tā bija publiski akceptēta dzimtu ģealoģija rakstītā veidā vai mutvārdos, lai arī heroldiem līdzīgi amati Livonijā nav zināmi. Sākot ar 15./16. gadsimtu, dižciltīga izcelsme biežāk tika apliecināta rakstiski, savukārt 17. gadsimtā radās īpašas institūcijas, kas nodarbojās ar dižciltības pierādījumu apkopošanu un dzimtu iekļaušanu bruņniecības matrikulās.

Limbažos 1422. gadā vidējās bruņinieku tiesības tika pasludinātas par Rīgas arhibīskapijas vasaļu tiesībām. Sešpadsmitā gadsimta vidū tās pārtulkoja arī augšvācu valodā, un tiesību civiltiesiskās normas par mantošanu tika lietotas ilgstoši, iekļaujot arī Krievijas Impērijas Vidzemes guberņas 1864. gada civillikumā un galu galā – transformētā veidā pat 1937. gada Latvijas Civillikumā (Lazdiņš 1998, 102).

Vācu tekstos vīriešu līnijas tiešie radi saukti *Agnaten*, *Schwertmagen* (zobena puses radi), dažreiz – *Schildside* (vairoga puses radi), bet radinieki caur sieviešu līniju jeb kognāti – *Kognaten*, *Spilmagen* (vārpstiņas puses radi). Visvairāk viduslaikos dažādu veidu dokumentos par mantošanu, likumīgajiem atraitņu un nepilngadīgo aizbildņiem u. c. minēti vīriešu līnijas radi, tomēr pilnas skaidrības par radniecības pakāpēm un sistēmām viduslaikos nav. Detalizēti kognātu/agnātu un radniecības sistēmas tika aprakstītas 1864. gada Civillikumā (241.–264. punktā), kas skaidroja asinsradniecības pakāpes, līnijas,

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

augšupējos, lejupējos radniekus, sānu līniju un sāņus radniecību, sieviešu līniju radniecību jeb kognātus, kā arī svainību (Kalniņš 1972, 318–320; Lazdiņš 2000).

Lēņa un līdz ar to statusa mantinieks formāli bija lēņu vīra dēls. Livonijā pastāvēja šāds lēņu zemes turējums – t. s. vīra lēnis, ko nosacīti var saukt arī par dienesta lēni. To mantot varēja vienīgi tiešais pēcnācējs, un ik pa laikam mantinieku trūkuma dēļ šādi lēņi atgriezās zemes kunga domēnēs jeb valsts zemes fondā. Taču Livonijas vasaļu kārtā jau no 13. gadsimta nebija svešs ģermāņu tiesību princips, ka katram ģimenes loceklim pienākas sava “galvas daļa” uz mantojumu, un saskaņā ar dažādām mantošanas kārtībām jeb bruņinieku tiesībām visiem dēliem bija tiesības uz tēva lēni. Līdz ar to veidojās plašāks radinieku loks – brāļi, brāļu dēli un to pēcnācēji.

Dažādas pakāpes tuvāko radu iesaiste gadsimtu garumā vērojama daudzos lēņu mantošanas un dalīšanas dokumentos. Par nepilngadīgo bāreņu aizbildni kļuva tuvākais vīriešu kārtas radnieks (*negeste swertmach*) lēņu vīra statusā, ja tāda nebija – zemeskungs vai māte (atraitne, lēņu sieva).²¹ Meitām un atraitnēm pienācās sava sieviešu tiesa (*frawelike Gerechtigkeit*) no lēņu valdījuma, kas tika noformulēts kā rīta velte, pūrs jeb galvas daļa (tēva/mātes mantojums), mūža uzturs miruša vīra īpašumā.

Rīta velte (*morgengabe*) bija saistīta ar likumīgo laulību, tā detalizēti aprakstīta ne tikai Sakšu spogulī (13. gadsimtā), bet minēta arī Livonijas bruņinieku, kuršu un Sāremā-Lēnemā zemnieku tiesībās (14. gadsimta 20. gados) – pēc kāzu nakts jaunais vīrs īpašā rituālā no savas mantas piešķīra jaunajai sievai dāvinājumu (rotas, naudu, retāk – nekustamo īpašumu), kas kļuva par viņas personisko īpašumu (Stikāne 1997). Pamatprincips noteica, ka vīrietim vienmēr bija priekšroka lēņa (nekustamā īpašuma) mantošanā, tēvs vai brālis deva mācai pūru, savukārt meita aizprecējās un pēc kāzām dzīvoja pie vīra.²²

Liela nozīme bija svainībai, un znoti un mūsu vīri bija ļoti cieši saistīti ar brāļiem – mantiniekiem. Savukārt kustamajā īpašumā bija sastopams arī t. s. sieviešu daļas mantojums (rotas, nauda u. c.), kur tika respektēta sieviešu senču līnija. Bija pat tāds gadījums, ka vasaļu tiesā 1547. gadā atraitnes tiesājās par zelta saktu, kas no paaudzes paaudzē bija jānodod asinsradniekam. Tiesneši nolēma, ka sakta pienākas nevis vasaļa sievai, bet asinsradniecei – mācai.²³ Tāpat notika tiesāšanās arī par mūsu pūra lieluma pārsniegšanu – 1495. gadā brāļi pēc tēva nāves pieprasīja atgriezt mantojumā māsas daļu, kas bija paredzēta neproporcionāli liela, galvas daļai (*Kopfteil*) neatbilstoša (Bunge 1862, 13, 65).

²¹ VĒbt Nr. 13; 21; Sbt Nr. 12.

²² Sbt Nr. 12, 4; 30, 1; Vbt Nr. 10; VĒbt Nr. 15; 36.

²³ Brieflade, Nr. 1302.

Privileģētā mantošana: koprokas un žēlastības vasaļi

Papildus jau tā plašajām tiesībām Vācu ordeņa Ziemeļigaunijas vasaļi 1397. gadā ieguva privilēģiju – t. s. Jungingena žēlastību, kas deva pilnas mantošanas tiesības meitām, turklāt bezbērnū vasaļa lēņus varēja mantot abu dzimumu radnieki līdz pat piektajai radniecības pakāpei. Līdz ar to izzuda tāds jēdziens kā bezmantinieku lēnis, ko zemeskungs varēja pievienot savām domēnēm. Privilēģija kļuva par paraugu līdzīgām privilēģijām Tartu 1454. gadā, Rīgas 1457. gadā un Sāremā-Lēnemā bīskapijā 1524. gadā (Stikāne 2012b; Uluots 1935, 61–62). Rīgas arhibīskapa žēlastības tiesības 1457. gadā lēņu mantošanā iesaistīja vēl arī garīdzniekus un personas ārpus bīskapijas robežām.

Vēstures avotu trūkuma dēļ nav precīzi nosakāmi tie radnieki, kas bija iesaistīti mantošanā. Sazaroto radniecības saišu dēļ par mantojumiem radās diezgan daudz strīdu, kas tika risināti tiesu ceļā. Ar šīm privilēģijām vasaļu kārtā, vēlākā bruņniecībā, būtiski palielināja savu privilēģēto lomu zemes iekšpolitikā iepretim savam zemes kungam, un arī vēlāk kaimiņzemju monarhi, kuri okupēja šīs zemes, slēdza vienošanos ar bruņniecību, apstiprinot privilēģijas.

Livonijas laikā starp t. s. žēlastības vasaļiem bija virkne dzimtu, kuras bija ļoti cieši iesaistītas zemes pārvaldē, arī ar matrimoniāliem sakariem. Kokneses fogts Gerts Linde (amatā no 1491. līdz 1506. gadam)²⁴ bija arhibīskapa Jaspera Lindes brālis (Lenz 1974). Viņa meitas bija precējušās ar arhibīskapijas laicīgajiem pārvaldniekiem – fogtiem.²⁵ Turaidas fogts Georgs Krīdeners savas radniecības saites ar arhibīskapu izmantoja, lai nopirktu ne tikai nelielus žēlastības lēņus, bet arī Rozbeķes pili un celtu savu, kā arī savu brāļu bērnu statusu: 1535. gadā Vīnē vācu ķeizars papildināja viņa ģerboni, un diplomā bija norādīts: “Minētajai dzimtai (*geschlecht der Khrudenre von Rosenbech*) šis ģerbonis radies no viņu pils Rozbeķē, kas atrodas iepriekš minētā Rīgas arhibīskapijā Livonijā, viņa to kopš gadiem no seniem laikiem lietojusi [..]”.²⁶

Tātad samērā nesen pirktas vienas personas lēnis šīnī gadījumā tika traktēts kā dzimtas mantojums. Pašam Krīdeneram bērnu nebija, dzimta nedzīvoja kopā – vārdā saukti astoņi brālēni no trīs muižām un vēl divi bez vietas norādes, un turklāt tiek pieminēti arī viņu vecvecāku (*vorelltern dises stamens unnd geschlechts*) nopelni. Vienlaikus daudzos Livonijas dokumentos minēti Krīdeners svaiņi, kas kopīgi piedalījās pārvaldē, bija aizbildņi atraitnēm, liecinieki pie mantojuma dalīšanas u. c.

²⁴ GU II, Nr. 413, 470, 771, 779.

²⁵ GU II, Nr. 454; GU II, 440, LVVA 5561-2-104.

²⁶ GU II, Nr. 645.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Citā virzienā attīstījās t. s. koprokas vasaļu mantošana: 15. gadsimtā stiprākās vasaļu dzimtas Rīgas arhibīskapijā ieguva īpašas vienai dzimtai adresētas privilēģijas – mantošanas kārtību, kurā bija iesaistīts plašs vīriešu asinsradnieku loks, savukārt sievietes bija izslēgtas no nekustamā īpašuma mantošanas. Tīzenhauzeniem šādu privilēģiju zemeskungs deva 1417., Rozeniem – 1428., Ungerniem – 1455., Ikšķīliem – 1477. gadā (Stikāne 1997, 19–20; Transehe-Roseneck 1903, 75). Koprokas izlēņojums nozīmēja dažādu dzimtas atzaru vīriešu iesaistīšanu viena lēņa valdījumā – Rīgas arhibīskaps 1417. gadā deva lēni trīs dažādiem Tīzenhauzenu zariem vienlaikus. Dzimtai piederēja lēņu valdījumi dažādās Livonijas bīskapijās.²⁷

Koprokas bruņinieku dzimtas līdz ar izdevīgo patrilineāro mantošanu un īpašumu koncentrēšanos ieņēma izcilu ekonomisko pozīciju, darbojās ienesīgos amatos. Piederība varenai dzimtai Livonijā, īpaši bīskapijās, nozīmēja iespēju iegūt t. s. dienesta lēņus, vairot bagātību ar precībām, būt pietuvinātam zemeskunga galmam. Vasaļu dzimtām bija spēcīga kopības izjūta dažādās sfērās. Oto Ikšķila testamentā 1417. gadā ne tikai minēti mantinieki agnātu līnijā (*na der schilt side*), bet novēlēts ziedojums, lai noturētu aizlūgumus par visu Ikšķilu dzimtu (*dat ganze schlecht*).²⁸ Livonijas mestrs 1421. gadā rakstīja Vācu ordeņa lielmestram vēstuli, kurā cita starpā pieminēja varenākās un augstākās Livonijas dzimtas (*slechten zu Lyfflande*).²⁹

Dzimtas savas tiesības aizstāvēja kopīgi dažādu līmeņu tiesās. Rīgas arhibīskapijas mantāgā 1497. gadā tika iztiesāta lieta par Hermaņa Tīzenhauzena atstātajām muižām starp Jirgenu Fītinghofu un Fromoldu Švarchofu no sieviešu līnijas radiem (*van der spildiiden*) un visiem Tīzenhauzeniem (*alle de van Tisenhuszen*). Rīgas arhibīskaps kā galvenais tiesnesis lēma, ka mantot varēja vīriešu līnijas radi.³⁰ Tīzenhauzeni ap 1550. gadu uzskatīja sevi par 96 vīriešu kopību, kuri kopā ar saviem apakšvasaļiem varēja sūtīt militārajā dienestā 206 smagi apbruņotus jātniekus (Švābe, 1941, VII).

Mantošanas rezultātā daudzas muižas pārgāja koproku dzimtām, tādēļ 35 žēlastības vasaļi 1523. gadā Limbažos slēdza vienošanos, kuras mērķis bija novērst žēlastības lēņu nonākšanu koprokas vasaļu rokās mantošanas ceļā (Transehe-Roseneck 1903, 98, 110). Zemes īpašumu koncentrācija varenāko dižcilšu rokās turpinājās arī pēc Livonijas sabrukuma, kas atspoguļojās arī politikā – Pārdaugavas hercogisti Polijas-Lietuvas Seimā pārstāvēja tikai triju spēcīgāko dzimtu vīrieši.

²⁷ 1551. gads, LVVA 7402-2-14, 17. lp.

²⁸ LUB 5, 250.–251. sleja, Nr. 2151.

²⁹ LUB 5, 712. sleja, Nr. 2528.

³⁰ GU I, Nr. 629.

Lai arī no vasaļu jeb bruņniecības vidus izdalījās spēcīgas dzimtas, atšķirībā no daudzām vācu zemēm, kur bruņniecības dzimtu varenība būtiski ietekmēja varas monopolu (t. i., to grāva, veicinot decentralizāciju, anarhiju un nepārtrauktus savstarpējos karus), Livonijā dižciltīgie tika arī ierobežoti. Piemēram, Rīgas arhibīskapijā strīdu karstumā Tīzenhauzenu dzimtas vasaļi līdz ceturtajai paaudzei tika ekskomunicēti no baznīcas un viņiem uz laiku bija liegti visi Daugavas jeb Kokneses lēņi jeb “tēvu tēvu mantojums, un šie lēņi vēlāk tika iemainīti pret citiem zemes īpašumiem”.³¹ Savukārt Vācu ordenis gan Livonijā, gan Prūsijā vairākus gadsimtus visai apzināti kavēja vasaļu dzimtu konsolidāciju spēcīgās politiskās apvienībās, kas veiksmīgi izdevās, izņemot Ziemeļigauniju, jo tur vasaļu kārtas korporācijas bija izveidojušās jau pirms pievienošanas ordeņa valstij 14. gadsimta vidū.

Nevācu vasaļi dažādās Livonijas valstiņās

Vācu ordeņa Livonijas atzara zemēs lēņu sistēmā iekļāvās daļa no nevācu izcelsmes vasaļiem jeb leimaņiem, kuriem tika piešķirti sīki lēņi arī pēc t. s. lībiešu (1380., 1466. gadā), kuršu (1292., 1301., 1333. gadā) tiesībām vai arī kā atsevišķas privilēģijas. Līdzīgi izlēņojumi Vācu ordenim bija arī prūšu zemēs (Матюзова un Назарова 1990, 72–74). Historiogrāfijā, kas veltīta šai grupai, nevācu vasaļi analizēti kā neliels sociāls slānis, kas Livonijā 14.–16. gadsimtā pastāvēja līdzās lauku sabiedrības grupām ar savām tiesībām, pienākumiem un dzīvesveidu, kas daļēji bija saistīts ar pirmskristietības laika sabiedrības virsslāni.

Nereti vietējo vasaļu lēņu dokumentos minēti vairāki radinieki – brāļi, tēvoči, meitas. Siguldas pilsnovada Mālpilī 1327. gadā Livonijas mestrs brāļiem Manegintiņiem deva lēni un viņu abu dzimumu mantiniekiem – zemi, kas bija dzimtas mantojumā vairākās paaudzēs.³² Sākotnējo lēni datē ar 1207. gadu un saista ar, iespējams, vēl senāku mantojumu pie Idavas pils. Lēnis dots atkārtoti 1300. gadā mestra Gotfrīda laikā, atkal minot gan lēņa vīrus, gan viņa brāļus (*fratribus*). Mestrs Konrāds 1316. gadā Manegintam un dēliem piešķīra lēni, ko turējis Radikse pie Siguldas. Pēc tam dokumentos vairs neparādās Manegintu vārds, bet lēņa mantinieki sākotnēji bija brāļi Idoveni, varbūt – meitas/meitu pēcteči. Savukārt Salaspils pilsnovada Doles salā par nopelniem tēva un tēvoča lēnis kā īpaša žēlastība tika tālāk likumīgi nodots Pitkejāņa meitām Barbarai

³¹ GU I, Nr. 65.

³² GU I, Nr. 59a un 59b, 1. piezīme.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

un Katrīnai (1446).³³ Visai iespējams, Pitkejānim bija arī kādi sānu radi – vīrieši, bet meitas/brāļa meitas tos no šī lēņa izkonkurēja. Šie “Salaspils ķoniņi” zināmu statusu lauku sabiedrībā saglabāja arī pēc vairākām paaudzēm līdz 17. gadsimtam, kad iekļāvās zemnieku kārtā (Mugurēvičs 2008, 170–172).

1320. un 1333. gadā zināmi ordeņa lēņi doti Tontegotem Kurzemē (Švābe 1962, 237), kur šajā laikā bija virkne vēl citu nevācu lēņu vīru, kuru senči un pēcteči saglabāja savu īpašo tiesisko statusu gadsimtiem ilgi. Jau viduslaiku dokumentos parādās nosaukums “kuršu ķoniņi”, un tas lietots arī avotos un historiogrāfijā. Galvenā atšķirība no vācu vasaļiem bija viņu dzīvesveids – ķoniņi paši apstrādāja zemi. Līdzās parastai lēņa mantošanai vīriešu līnijā bija iespējami arī koprokas izlēņojumi: brāļi, brālēni, iespējams, arī māsas vīrs saņēma kopīgu lēni.

Sešpadsmitajā gadsimtā pastāvēja leģendas par radniecības saitēm starp 13. gadsimta vietējiem pagānu valdniekiem, kuršu ķoniņiem un Doles “karaļiem”. Paaudžu saites 1558. gadā aprakstīja Johans Renners,³⁴ Rīgas rātskungs Francis Nīštēde (*Nyenstädt*, 1540–1622), minot arī zemes pagānisko vēsturi, kas atspoguļojoties precību paražās, un Doles karaļu pēctečus.³⁵ Vilandes prāvests Dionīsijs Fabrīcijs 1610. gadā aprakstīja gan iedomātos lībiešu un latgaļu karaļu pēctečus, kuri dzīvoju starp Salaspili un Ikšķili ar vārdu Keningi, gan arī kuršu valdnieku “Grobiņas apkārtņē, kur vēl tagad ir vesels ciems ar viņa pēcnācējiem, kam dota visu pārējo starpā šī brīvība [...]” (Hazarova 1980, 37).

Vācu ceļotājs Reinholds Lubenaus 1585. gadā aprakstīja Ķoniņu brīvcietma dzīvesveidu un kopdzīvi vienotā saimniecībā: “Viņi dzīvo vienā plašā sētā, precas tikai savā starpā; sētas vidū ir liels nams [...]. Bez tam sētā ir vesela čupiņa ēciņu, kur apmetas uz dzīvi precēti pāri. Viņiem nav jādod kunga tiesa, savus laukus tie apstrādā kopīgi, un viss viņiem ir kopīgs”. (Švābe 1962, 229) Zemes mantošana gan dēlu, gan meitu starpā pastāvēja kuršu ķoniņu Butenu ģimenē, par ko liecina Kurzemes hercoga atraitnes “jaunā žēlastība” (1599) un hercoga Frīdriha mantošanas kārtība (1630), kas atsauc šo žēlastību un stingri ierobežoja visas “vecās tiesības” uz vīriešu mantošanas līniju un izslēdza nepiederošos (t. sk. tos, kas radušies caur meitu precībām), jo šāda mantošana novērsa pārlietu strauju zemes īpašumu sadrumstalošanos un bija izdevīgāka zemeskungam.

Tomēr arī vēlāk minēts, ka ķoniņi mēdza dalīt īpašumus starp brāļiem un arī māsu ģimenēm, un Kuldīgas virspilskungs barons fon Zass 1801. gadā ierosināja

³³ GU I, Nr. 59a; 384.

³⁴ Renner 1876, 8; 15; 26–27.

³⁵ Nyenstädt 1839, I–VIII, 1–166.

ķoniņiem ar savstarpēju līgumu noteikt turpmāk visiem saistošas mantojuma tiesības, ka mantojumu nevar dalīt. Vienā radniecības pakāpē saskaņā ar jauno mantošanas kārtību priekšroka bija agnātiem (*Schwertmagen*) pret kognātiem (*Spillmagen*). Agnātu līnijā priekšroka bija pirmdzimtajam, bet kognātu līnijā – pastarītim. Bezbērnu atraitnis vai bezbērnu atraitne izslēdza no mantojuma zemākas pakāpes mantiniekus – brāļus, brāļu bērnus u. c. (Švābe 1962, 115–374). Neskatoties uz daudzkārtējo brāļu, brāļa bērnu, tēvoču pieminējumu, plašāks radu loks nevācu lēņu mantošanā netika iekļauts.

Kā dzimtas vēsture un ģenealoģija pamatoja tiesības uz varu

Livonijas bīskapijās, jo īpaši Rīgas bīskapijā/arhibīskapijā radniecības saitēm viduslaiku valstiskuma funkcionēšanā bija liela loma. Livonijas laikā 13.–16. gadsimtā ir saglabāties maz rakstīto liecību par ģenealoģijas pierakstiem, taču atsevišķi piemēri ir pētīti īpaši detalizēti. Monogrāfija un speciāli raksti ir veltīti Rīgas bīskapa Alberta Bukshevdēna radniecības saitēm. Lai nostiprinātu savu teokrātisko valsti, Rīgas bīskaps Alberts varas realizēšanā iesaistīja tuvākos radus. Viņa brālis kļuva par jaundibinātās Igaunijas bīskapijas valsts galvu. Idumejas fogts kādu brīdi bija viņa brālis Teodorihs, tad viņa vietā īsu brīdi 1212/1213. gadā bija sievastēvs Pleskavas kņazs Vladimirs.³⁶ Precības ar Pleskavas kņaza meitu organizēja tieši bīskaps Alberts, un tā bija valstiski politiska akcija. Teodorihs no Bukshevdēnas uzskatīts ne tikai par Ropu (*von der Roop*), bet uz dedukcijas pamata arī Rozenu (*von Rosen*) dzimtas ciltstēvu (Rosen 2020, 26; Šterns 2002, 314). Savukārt Alberta māsas vīrs bruņinieks Engelbrehts no Tīzenhauzenas³⁷ bija bruņinieku dzimtas tiešais sencis (Stikane 2016, 14).

Arī vēlāk Rīgas arhibīskapijā 16. gadsimtā bija izveidojusies tradīcija, ka zemes valdnieks aicināja pārvaldes amatos savus radus, kuriem tika piešķirta iztika un lēņu valdījumi, un vietējā bruņniecība bija pat spiesta cīnīties par nozīmību zemes pārvaldē.³⁸ Dienesta lēņi daļēji varēja tikt iegūti un pārmanoti caur precībām ar zemeskunga radniecēm. Rīgas arhibīskaps Stodevešers (amatā no 1448. līdz 1479. gadam) izprecināja Livonijā savas radniecības, pilsētnieces no Toruņas, un viena no viņām – Barbara Storma – paguva būt divu

³⁶ IH: XV, 13; XVI, 7; XVII, 4, 6; XVIII, 1, sk. arī 3. piezīmi 356. lpp.

³⁷ IH: XIV 10.

³⁸ Herzog Albrecht 1540–1551, Nr. 1233/6.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Rīgas arhibīskapijas fogtu sieva. Viņa bija precējusies ar Pēteri Borhu (fogta amatā no 1454. līdz 1460. gadam), pēc kura nāves amatu, lēņu zemes, pils un muižas, kā arī ģimenes saistības pārņēma Volmārs Ikšķils (fogta amatā – līdz 1468. gadam). Lēņu dokumentos šie vīri dēvēti gan savā amatā, gan uzsvērts, ka viņi ir Rīgas arhibīskapa “mīlie svaini”³⁹ (Schwartz 1906, 42–47; Stikāne 2020, 113; Transehe-Roseneck 1929–1930, 510, 511–512; Transehe-Roseneck 1930, 475–476).

Dzimtu vēsture ne vienmēr bija pamatota rakstiski, un nereti tā balstījās uz kādu leģendāru senci pirms vairākiem gadsimtiem. Daļa Līvenu dzimtas pārstāvju savu izcelsmi bija saistījuši ar Turaidas lībiešu valdnieka Kaupo pēctečiem mutvārdu tradīcijā, kas tika pierakstīta tikai 18. gadsimtā. Pēc nostāsta Līvenu dzimtas vārds cēlies no lībiešu jeb līvu nosaukuma. To kopā ar ģerboni, kurā attēlotas septiņas ziemēlu zvaigznes, lībiešu valdniekam Kaupo 1203. gadā it kā esot piešķīris Romas pāvests (Bruģis 2007, 14, 25). Līvenu ģerbonis ir līdzīgs Ungernu dzimtas ģerbonim, atšķiras tikai krāsas – Līveniem zelta lilijas un zvaigznes ir sarkanā laukā, bet Ungerniem – zilā. Parasti, vadoties pēc heraldikas likumiem, šāda līdzība norāda uz dzimtu radniecību. Dzimtas ģerbonis tika mantots no paaudzes paaudzē, to izmantoja gan kā atšķirības, gan kā identitātes zīmi. Abām dzimtām ģerbonis ar heraldiskajām zīmēm izmantots jau 14.–15. gadsimtā, kā tas redzams zīmogu nospiedumu attēlos. Pēc lēņu grāmatām Līvenu sencis *Gerardus Livo* 1269. gadā un viņa dēls *Johannes* 1292. gadā bijuši Rīgas arhibīskapa vasaļi. Līvenu dzimtas stāsts par savu senci Kaupo pietiekami ticams likās ne tikai pašiem ģimenes locekļiem, bet arī Romas kūrījai un jezuītiem 1725. gadā (Kleijntjens 1940, 5), kā arī Krievijas imperatora heroldam 18. gadsimta beigās.⁴⁰

Savulaik plaši zināms un savā korporatīvajā grupā, kā arī daļēji valsts struktūrās līdz 19. gadsimta vidum bija akceptēts Ungernu (18. gadsimtā – baronu fon Ungernu-Šternbergu) dzimtas nostāsts, kas ticis nodots no paaudzes paaudzē, bet nav atspoguļots Livonijas posma rakstītajos vēstures avotos: dzimtas sencis Johans apprecējis Turaidas lībiešu valdnieka Kaupo meitu Hedvigu. Viņai bijušas arī citas māsas: vecākā – Sofija, jaunākās – Doroteja un Magdalēna. Viņu māte – Kaupo sieva Barbara jeb Baba – vairākos ģimenes ģealoģijas variantos, kas datēti ar 1734. un 1806. gadu (sk. 3. attēlu), dēvēta par Pleskavas kņaza meitu⁴¹.

³⁹ GU I, Nr. 426–428; LUB XI, Nr. 758, 806.

⁴⁰ Sk., piemēram, LVVA 1100-8-2.

⁴¹ LVVA 214-4-14, 129.–134. lpp.; Stammbaum der Familie v. Ungern-Sternberg; EAA.1423.1.215a; 1806.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

3. attēls.

Fon Ungernu-Šternbergu
dzimtas koks (Stammbaum
der Familie von Ungern-
Sternberg), 1806. gads
(Avots: Igaunijas
valsts vēstures arhīvs,
EAA.1423.1.215a; 1806)

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Savas dzimtas vēsture Ungerniem bija svarīga jau 16. gadsimtā, lai uzsvērtu savu ievērojamo lomu Livonijas politiskajā dzīvē. Georgs Ungerns (*von Ungern*) no Ungurgpils (*Pürkel*) 1531. gadā vācu ķeizara kancelejai Špeierā pasūtīja dokumenta kopijas izgatavošanu, kas ir senākais dokuments, kurš apliecina Ungernu klātbūtni Livonijā no 1251. gada. Savukārt Heinrihs Ungerns 1592. gada landtāgā demonstrējis zināšanas par savas dzimtas vēsturi un izteicies, ka lēņi Ungernu dzimtai Livonijā bijuši no 1232. gada.

Iespējams, ka vietējo vasaļu dzimtas leģendas, kas zināmas no 16. gadsimta otrās puses, radās tieši šajā laikā, lai pamatotu radniecību ar krievu firstiem Livonijas kara kontekstā un pretenzijas uz aloda lēņiem, tomēr jau tolaik Livonijā bijušas arī cita veida teikas, kur minētas valdnieku meitas. Tā nostāsts par lībiešu valdnieka Kaupo neprecēto jaunāko meitu Magdalēnu saistībā ar Madlienas Sv. Marijas Magdalēnas baznīcu minēts jau 1555. gadā: baznīca esot celta viņas kapa vietā (Caune un Ose 2010, 211). Stāstā par Kaupo meitām svarīgs ir tas, ka īpaši ievērojamu vīru meitu gadījumā viņu dzimumam acīmredzot bija sekundāra nozīme radniecības noteikšanā, tāpēc Kaupo pēcnācēji atsaucas uz viņām, lai gan pēc patri-lineārajiem principiem, kas noteica piederību dzimtām vēlāk, tas nebūtu iespējams.

Arī Bērzaunes un Kalsnavas īpašnieks, valstsvīrs, vēsturnieks, viens no redzamākajiem un izglītotākajiem Livonijas muižniecības pārstāvjiem 16. gadsimta otrajā pusē Heinrihs Tizenhauzens ap 1575. gadu sarakstīja dzimtas vēsturi, kurā atsaucās uz dzimtas senča – bīskapa Alberta māsas dēla – precībām 13. gadsimta pirmajā pusē ar Sofiju no Kokneses, valdnieka Vetsekas (*Wiszeka, Wiedseka*) un viņa sievas Babas (Barbaras) meitu.

Sešpadsimtā gadsimta otrajā pusē ģenealoģijas, kas pamatoja tiesības uz valsts varu, bija aktuālas ne tikai brūkošajā Livonijā, bet visapkārt. Leģendas par Lietuvas aristokrātu senseno izceļošanu no Senās Romas sacentās ar krievu valdnieku varas leģitīmāciju radniecības saitēs ar Bizantijas ķeizariem. Savukārt 17. gadsimtā apgriezienus uzņēma Rjurikoviču senču meklēšana. Tāpat nekur nepazuda ģenealoģisko līniju un iedomātās asinsradniecības saistīšana ar Vecajā un Jaunajā Derībā minētajiem personāžiem.

Līdz ar viduslaiku beigām bruņniecība izveidojās par privileģētu noslēgtu korporāciju. Kurzemes bruņniecības sols jeb matrikula 1620. gadā uzņēma 113 dzimtas, neskaitot hercoga dzimtu, bet 1648. gadā – vēl septiņas dzimtas. Vidzemes bruņniecības matrikulā jeb bruņniecības solā (vācu *Ritterbank, Adelmatrikel*) 1747. gadā tika ierakstītas 172 dzimtas. Vidzemes bruņniecības organizācija arī mūsdienās uztur matrikulu, kurā ir 446 ieraksti, kas attiecas uz 378 dzimtām.

Muižām līdz Pirmajam pasaules karam piederēja gandrīz puse (48 %) no visas zemes Latvijā. Skaitā nelielās muižniecības elites – bruņniecības – privilēģijas izpaudās tiesībās iegūt privātīpašumā no nodokļiem atbrīvotās bruņniecības

muižas un automātiski piešķīra to īpašniekiem lēmēja tiesības augstākajos pašpārvaldes orgānos – landtāgos. Landtāgs līdz 19. gadsimta 80. gadiem bija galvenais likumdevējs agrārajā jomā un būtībā realizēja valstiskas funkcijas. Tā kompetencē bija arī dzimtas ierakstīšana muižniecības matrikulā – landtāgs kontrolēja dižciltību, attiecības ar citām kārtām, nodrošināja valsts varu.

Arī nepastāvēt valstu kontrolei, vācbaltu dzimtas savus senčus pēta līdz mūsu dienām, glabā savus dzimtas arhīvus, bez kuriem vispār gandrīz nebūtu iespējams runāt par Livonijas vēsturi. Jāatzīmē, ka no viduslaiku valsts iestāžu pārvaldes dokumentiem ir saglabāties ļoti maz, tāpēc viduslaiku pētniecībā jau no 19. gadsimta izcila nozīme ir lēņu dokumentiem no dzimtu arhīviem, kas tika glabāti muižās savu tiesību pierādīšanai un kā ģimenes relikvijas.

Dzimtas vēstures pētniecības piemērs ir 2020. gadā iznākušie seši sējumi ar Rozenu dzimtas sistemātisku vēsturi (sk. 4. attēlu) no bīskapa Alberta laika līdz mūsdienām un dzimtas koku uz 19 lapām 20 metru garumā. Senākā rakstītā dzimtas ģeologija ir saglabājusies no 1698. gada, kad tā iesniegta Bruņniecības matrikulas komisijai Rīgā (Rosen 2020, 12), pēc tam tapuši manuskripti un vairākas iespiestas publikācijas ar dzimtas vēsturi.

4. attēls. Rozenu dzimtas vēstures izdevums, 2020 (Agra Tabaka foto)

Pilsētnieki un pilsētu tiesības

Īpašs tiesiskais statuss un dzīvesveids raksturīgs Livonijas pilsētām, kuras bija savrupas salas Livonijas kontekstā, bet cieši saistītas ar reģiona vācu pilsētu tiesībām Hanzas savienības ietvaros. Radniecības saites pilsētās atspoguļojas pilsētu statūtos. Livonijā nozīmīgākās bija Rīgas un Rēveles (Tallinas) tiesības (Osipova 1998, 180). Pilsētās ģimenes īpašuma mantošana noritēja līdzīgi. Ģimenes saites bija ciešas, bet tikai tuvāko radu vidū. Dēlu un meitu mantošanas tiesības bija vienādas, tomēr meitu tiesības ar īpašumiem rīkoties patstāvīgi bija ierobežotas. Meitas pēc “savu gadu”, t. i., precību vecuma (Rīgā – 14 gadi, Tallinā – 12 gadi), sasniegšanas nebija pilntiesīgas rīkoties ar savu mantojumu, bet varēja to darīt tikai kopā ar aizbildni (Kala 1998, 128, §20–22). Izņēmums bija tirgotāja, kura varēja rīkoties ar īpašumu un maksāt parādus.

Sieviešu patstāvīga individuāla saimnieciskā darbība bija reta, un arī pēc 16. gadsimta tā arvien tika ierobežota (Pöltsam 2004, 310; Stikāne 2018). Aizbildņi pilsētās bija gan vīriešu kārtas radnieki (tēvs, brālis, vīrs, tēvocis u. c.), gan kopienas pārstāvji – rātskungi, cunftu un ģilžu biedri. Kā piemēru aizbildņa darbībai var minēt tirgotāja Hildebranda Fekinhūzena piezīmēs detalizēti aprakstīto aizbildniecību pār savu radnieci (*moder*). Kādā īsti radniecībā bija šī un citas rakstos minētās “*moder, modder*”, precīzi nevar noteikt, bet terminam bija vismaz vairākas nozīmes – mātes māsa, mātes māsas meita vai kāda cita radniece no mātes puses (Lübber, 1888, 221–222). Kad Fekinhūzens Tartu 1399. gadā dalīja mantu ar saviem trīs brāļiem un māti, tika noteikts, ka aizbildnim no mantojuma jāatlīdzina viņas pūra tiesa. Fekinhūzena rēķinu grāmatās atzīmēts, ka viņš dažādos termiņos un apjomos sūtījis naudu savai aizbildstamajai uz Gdaņsku, bet pēc precību gadu sasniegšanas – arī rotas un greznu apģērbus uz viņas uzturēšanās vietu Lībeku.

Nekustamā īpašuma mantošanā darbojās nedalāmības princips, tāpēc jaunākie bērni meklēja laimi citās pilsētās – gan tirdzniecībā, gan amatniecībā (Teuscher 2011b, 75–92). Migrācija Baltijas jūras reģionā pa jūru starp tirdzniecības pilsētām notika pastāvīgi. Ceļoja gan vīrieši, gan sievietes (Selart 2019). Tā kā Hanza bija pamats stabilai un drošai preču apmaiņai un satiksmei pa jūru un sauszemi, tad pārvietošanās šīs tirdzniecības un komunikācijas telpas ietvaros bija ļoti ierasta. Fekinhūzens piezīmēs par savām precībām ar Rīgas tirgotāja Engelbrehta Vites meitu Margarētu atzīmēja, ka pēc kāzu svinībām Rīgā viņš pats 1399. gadā devās uz Prūsiju, tad – uz Lībeku, kur 1400. gada augustā ieradās arī sieva. Ar ko kopā un kādā veidā sešpadsmitgadīgā sieviete nokļuva Lībekā – to viņš savās piezīmēs neatklāja (Lesnikov 1973, 12).

Rīgā un Tallinā tirgotāji 13.–16. gadsimtā bija apvienojušies ģildēs, kuras laika gaitā krasi nodalījās (arī ar precību saitēm) no amatniekiem, izņemot zeltkaļus (Laakman 1964, 76). Livonijas pilsētās rātskungu ģimenes neveidoja pilnīgi noslēgtu sociālo grupu, ja salīdzina ar citām Hanzas pilsētām – Rīgā 15. gadsimtā bija ap 300, 16. gadsimta vidū – ap 200 t. s. patriciešu ģimeņu, kuru pārstāvji ieņēma pozīcijas pilsētās 2–4 paaudžu laikā (Czaja 2005, 212–215). Matrimoniālie sakari bagātos tirgotājus un rātskungus saistīja ar citu pilsētu patricinātu. Tā Tallinas rātskunga van Borstela (miris pirms 1463. gada) meitas bija izprecinātas Lībekas rātskunga dēlam un Turku birģermeistaram (Derrik 2000; Heckmann 1995, Nr. 1663). Par pilsētu rātskungiem nereti kļuva kādreizējie ārzemju tirgotāji, apprecot rīdzinieces.

Pilsētas namnieku daļa bija dažādu veidu amatnieki, kas no 14. gadsimta daļēji bija apvienoti cunftēs. Gan Rīgas, gan Tallinas cunftēs liela uzmanība tika pievērsta likumīgai laulībai, un ar laiku cunftu noteikumi un šrāgas arvien uzstājīgāk pieprasīja precēties brālības ietvaros, ko daļēji var skaidrot ar svarīgo sieviešu līnijas mantojumu, jo amatam nepieciešamie sadzīves rīki tika nodoti mantojumā – parasti vecākajai meitai, bet arvien lielāku lomu ieguva arī atraitne. Ar mantojumu bija saistītas arī īpašas privilēģijas: Tallinā 1438. gadā izveidojās alus darītāju brālība, kurā drikstēja piedalīties vienīgi vīrieši, kuri bija precējušies ar vācu sievietēm; 1486. gadā drikstēja precēties kompānijas ietvaros; 1545. gadā – tikai ar vācu sievieti no Tallinas. Galvenā sastāvdaļa alus izgatavošanai bija panna, kuras īpašumtiesības nozīmēja arī tiesības alu pārdot – tā bija pārsvarā sieviešu mantojuma daļa (Johansen, von zur Mühlen 1973, 210–211; Stieda un Mettig 1896, Nr. 103, § 5, 6, 8, 9).

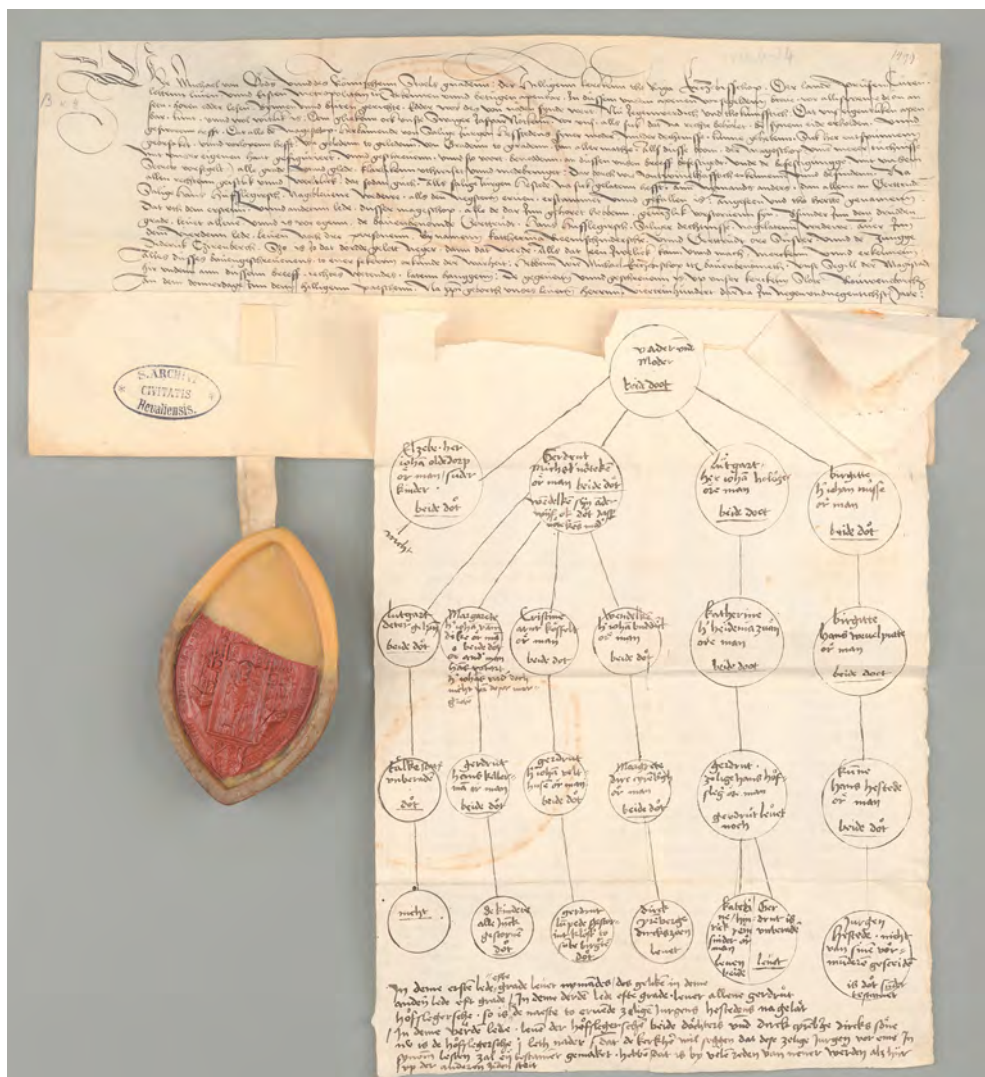
Vācu pilsētās, arī Livonijā, 16.–17. gadsimtā mainījās sieviešu īpašumtiesību raksturs – saglabājoties visumā ļoti plašajām mantošanas tiesībām, tika ierobežotas sieviešu patstāvīgās tiesības rīkoties ar īpašumu un arvien lielāka vara tika piešķirta ģimenes galvai – vīrietim. Arī atraitnēm daudz izdevīgāk bija precēties atkārtoti, citādi viņai bija jāpamet vīra amats pēc gada un vienas dienas.

Detalizēts pētījums par Vecpērnavu 15.–16. gadsimtā atklāj spilgti izteiktu īpatnību – vācu ģenealoģijā aprakstītas laulības (vācu *Kettenehe*), kad atraitņi un atraitnes precēja par sevi daudz jaunākus laulātos, savukārt vēlāk šie laulātie atraitņa statusā arī ņēma daudz jaunāku dzīvesbiedru – un tā daudzu paaudžu garumā. Tirgotājzelli par savu naudu ieradās un centās ieprecēties pilsētā, nereti stājoties laulībā ar atraitnēm cienījamos gados. Pastāvēja paraža, ka jaunais vīrs izprecināja iepriekšējās laulības meitas un atdalījās no dēliem, izmaksājot viņu mantojuma daļu naudā. Sekas bija tādas, ka dēliem atkal nācās cerēt uz ieprecēšanos vai izceļot. Šādās laulībās, apprecoties ar vecāku sievu, bija maz bērnu, un, viņu pārdzīvojot, arī jaunajā laulībā ar jaunu meiteni bērnu varēja nebūt.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Līdz ar to pilsoņiem bija mazs bērnu skaits un mainīgs pilsoņu sastāvs. Līdzīga, lai gan ne tik izteikta, situācija bija arī Tallinā (Laakmann 1964; Põltsam 2004, 307–328).

Ievēribu pelna Tallinas tirgotāja ģimenē dzimušā Rīgas arhibīskapa Mihaela Hildebranda 1498. gadā sastādītā genealoģija (sk. 5. attēlu), kurā arhibīskaps ar savu roku iezīmējis dzimtas senčus.

5. attēls. Rīgas arhibīskapa Mihaela Hildebranda sastādītā genealoģija, 1498. gads
(Avots: Tallinas pilsētas arhīvs, TLA 230-1-1170)

Hildebranda ģenealoģija sākas ar tēvu un māti Gotlandē. Tālāk seko tikai sieviešu līnija, norādot, ar kādu vīru viņas precējušās.⁴² Arhibīskapa māsa Margārēta un Alhaida bija precējušās ar Tallinas rātskungiem. Arhibīskaps sekmēja māsu un viņu bērnu mantojuma un saimniecisko lietu kārtošānu, viņu vārdā nereti vērsās Tallinas rātē vai citās tiesu instancēs, pildot aizbildņa pienākumus gadījumos, kad māsa jau kā atraitnes kārtoja mantojuma lietas,⁴³ un 1499. gadā izstrādāja māsa vīra ģenealoģiju, pierādot viņa mantošanas tiesības. Paša zīmēto ģenealoģisko tabulu pievienojis vēstulei, kas apzīmogota ar amata zīmogu,⁴⁴ lai 1499. gadā to izmantotu tiesu prāvā Tallinā un Lībekā (Derrik 2000, 274).

Ne tikai aristokrātu, bet tieši pilsētnieku ģimeņu un dzimtu ģenealoģija un ģimenes vizuālās piederības liecības – mājas markas, zīmogi – 16.–18. gadsimtā bija ļoti izplatītas, un netrūka arī tiesu lietu par pilsētnieku pārāk augstajām pretenzijām, izmantojot dižciltīgo atribūtus. Viduslaiku pilsētnieku, īpaši tāltirgotāju ģimenes un dzimtas, saites bija ciešas – brāļi, svaiņi, tālāki radnieki veica kopīgus darījumus, kur veiksmes pamats bija savstarpēja uzticība (Selart 2019, 43–66; Benninghofens 2001, 214–238), taču pilsētās bija nozīmīgas arī ģilžu biedru saites (Derrik 2000).

Tātad pilsētniekiem radniecības izpratnē ļoti svarīgi bija ne tikai tēva, bet arī mātes radi, sieviešu līnija, ko varētu skaidrot ar gadsimtiem ilgo praksi, ka brāļiem un māsām, atraitņiem un atraitnēm mantošana bija līdzvērtīga.

Livonijas lauku iedzīvotāju radniecības atspulgi

Vietējo lauku iedzīvotāju radniecības saites parādās pavisam nedaudz – 13. gadsimta līgumos par padošanos un atsevišķos dokumentos par zemes mantošanu. Kuršu padošanās līgumā (1267) bija paredzēta mantojuma nodošana līdz “ceturtajam celim” (*in dem vijrden knie*).⁴⁵ Lai arī nav pieejami nekādi citi dokumentāri apliecinājumi par reālo mantošanas kārtību un ceturta ceļa jeb grāda – radniecības pakāpes – nozīmi šajā laikā, pētnieki domā, ka mantojums palika mazās ģimenes ietvaros, ieskaitot otrās pakāpes brālēnus. Ne visos vietējo tautu slēgtajos padošanās līgumos atspoguļojas mantošanas tiesības – piemēram, tādas nav minētas sāremiešu līgumā ar Vācu ordeni (1241).⁴⁶

⁴² TLA 230-1-1170.

⁴³ LUB 2, II, Nr. 460; LUB 2, II, Nr. 462.

⁴⁴ TLA 230-1-858.

⁴⁵ LUB 1, Nr. 405, 508–509; Nr. 430, 542.–544. sleja.

⁴⁶ LUB 1, Nr. CLXIX, 220.–221. sleja.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Laicīgās tiesības 13. gadsimtā sauktas gan pēc etniskā principa (lībiešu, lībiešu-igauņu, latgaļu, kuršu), gan bija arī vispārējās tiesības, pagānu lauku tiesības vai vispārējie paradumi, gan kopējās zemes tiesības, statūti un tiesības. Šīs lauku iedzīvotāju tiesības 14.–16. gadsimtā kļuva par zemnieku kārtas tiesībām. Lai arī tās ir saglabājušās vien 16.–17. gadsimta norakstos, tomēr to saturu saista ar paražu tiesībām, kas bija spēkā 13. gadsimtā. Te minēti tikai individuālās ģimenes locekļi: vīrs, sieva (neprecētu bērnu māte), dēls, meita; tāpat minēti mantinieka brāļi (Arbusow 1924–1926; Lazdiņš 1998, 19–45; Хазапова 1980). Vēstures avotu trūkums ir pamats dažādām interpretācijām par ģimenes formu Latvijas teritorijā apskatāmajā laikposmā.

Kuršu zemes tiesībās (historiogrāfijā sauktas arī par zemgaļu tiesībām) ir noteikti šādi zemes mantošanas principi (Arbusow 1924–1926, 39, 45–47):

- Ja kāds nomira un viņam bija mantinieki vai brāļi, tad tiem viņa parāds bija jānolīdzina no viņa mantas.
- Ja vīrs apņēma sievu, tad viņš varēja tai piešķirt visu mantu, izņemot tīrumus, pļavas un (bišu) kokus.
- Dēliem bija jāgādā par māsu pūru, bet, ja dēlu nebija, visu mantu ieguva māte kopā ar meitām. Kamēr atraitne neizgāja pie vīra, tikmēr viņai kopā ar meitām piederēja mantojums.

Tātad nekustamo īpašumu mantoja dēli vai brāļi, savukārt meitas un arī atraitne pēc precībām dzīvoja pie vīra.

Latgaļu tiesības jeb Rīgas arhibīskapijas tiesības paredzēja mazliet atšķirīgu mantošanas kārtību (Arbusow 1924–1926, 36–40):

- Ja kādam nomira viņa brālis, kurš bija atstājis mantojumu un palicis parādā, tad tam kādam bija jāmaksā parāds, ja gribēja paturēt netaisnīgu mantojumu.
- Ja vīrs bija apņēmis sievu, tad visa viņa manta palika atraitnei. Ja vīrs šķīrās (bēga) no sievas, tad zaudēja savus laukus un visu mantu, un to turpmāk valdīja viņa dēli un meitas. Ja mantojumu neatņēma dēls, tad tas krita meitām un mātei.
- Kamēr atraitne palika par atraitni, viņai ar meitām piederēja mantojums. Ja viņa atkal apprecējās, tad meitas ar māti mantojumā dalījās līdzīgi.

Šinī gadījumā nekustamo īpašumu (mantojumu) mantoja arī meitas un atraitne. Meitu mantošanu vienlīdzīgi ar brāļiem un atraitnes tiesības skaidro gan kā vēlāku iespraudumu šinīs tiesībās (Arbusow 1924–1926, 27), gan kā vispārēju paradumu Austrumlatvijā, ko apstiprina arī juridiska rakstura folkloras mantojums (Šterns 1997, 531, 539), gan akcentējot mantošanas sociālo raksturu un tiesības nodot mantojumu meitām lauku sabiedrības virsslānim (nevācu

vasaļiem), gan uzsverot mantošanas tiesību atšķirību Livonijas austrumdaļā un rietumdaļā līdz ar senkrievu tiesību ietekmi Austrumlatvijā (Назарова 1980, 47, 111). Ir izteikts viedoklis, ka no šīs normas var secināt, ka 13. gadsimtā latgaļu un lībiešu sabiedrībā pastāvēja matrilokāla apmešanās vieta (Blomkvist 2005, 182–187, 546), jo meitas, tāpat kā atraitne, pēc precībām teorētiski varēja palikt savā īpašumā. Tomēr rakstisku apliecinājumu šādam paradumam viduslaikos nav.

Vairāki vēsturnieki tieši šajās rakstiski fiksētajās tiesībās saskata nevis reālo attiecību atspoguļojumu, bet kristianizācijas procesiem raksturīgu sieviešu tiesību stiprināšanu likumīgas laulības ietvarā (Fonnesberg-Schmidt 2007, 235; Niitemaa 1949, 114, 129). Arī pūra izdalīšana kā likumīgs meitas mantojums, kā arī atraitnes mantojuma daļas regulēšana ar īpašu personisko īpašumu – rīta velti, kas redzama kuršu un sāremiešu zemes tiesībās, – tiek skaidrota tieši kā kanonisko tiesību ietekmes palielināšana uz ģimenes dzīvi, laulības procesu un sievietes materiālo nodrošinājumu, kas Baltijas jūras reģionā bija aktuāla 13. gadsimtā, bet īpaši pēc 14. gadsimta.

Var piezīmēt, ka tipoloģiski līdzīgajās, bet daudz detalizētākajās 11.–13. gadsimta sakšu un gotlandiešu zemes tiesībās tika stiprinātas meitas vai meitu (bez brāļiem) mantošanas tiesības iepretim sānu radiem – tēva brāļiem un attālākiem radniekiem. Ja pieņem, ka mantošanas tiesību attīstībā ir vērojamas likumsakarības saistībā ar ģimenes formu evolūciju, tad ļoti labi pārskatāms, ka meitu iesaistīšana bija individuālās ģimenes uzvara pār sānu radiem – brāļiem, tēvociem, viņu bērniem un pēcnācējiem.

Dažādi zemnieku saraksti no Livonijas pēdējiem gadsimtiem liecina, ka lauku sabiedrībā zemes turētājs bija pieaudzis, precējies vīrietis, bet par matrilokālu vai patrilokālu apmešanās vietu informācija ir skopa. Sava nozīme, lai arī ne izšķiroša, iespējams, bija arī matrilokālai tradīcijai, kā to rāda 14. gadsimta vidus lauksargu nodoļu saraksts Kurzēmē. Te personām nereti pie vārda piemināta raksturīgā radniecība – 16 reizes “dēls”, trīs reizes “brālis” un trīs reizes “znots” – latīņu *socer* (Bauer 1933, 113–194), kas varētu liecināt par to, ka znots ieguva kādas tiesības vai mantojumu no sava sievastēva ģimenes.

Dažreiz var secināt, ka māsas vīrs, iespējams, saimniekoja kopā ar viņas brāļiem kā 1495. gadā Sotravas pagasta Neinēnu lielģimenē, kur bija trīs saimnieki: Indriķis Neinēns, Pēcis Neinēns un Andrejs Usķenēns – iespējams, znots (Šterns 1997, 616). Pēc lietuviešu iebrukuma Aizkraukles muižas Mugu ciemā 1552. gadā nolaupīto mantu sarakstā minēti vīra un sievas, dēla, meitas, vecākās meitas un meitas dēla krekli (Dunsdorfs un Spekke 1964, 372). Šādi gadījumi varēja rasties, ja meita bija kļuvusi atraitne, ja vecāki paturēja pie sevis neprecētu meitu ar bērnu un ja vīrs ienāca sievas vecāku mājās kā iegātnis jeb uzkuris.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

Parasti ģimenes galva bija vīrietis, bet, ja sieviete (atraitne) kļuva par saimniecības vadītāju, viņa varēja pārstāvēt sētu pagastā, maksāt nodevas, saņemt un maksāt sodus kā ģimenes galva. Livonijas laukos šāda situācija nebija raksturīga, tomēr, piemēram, Ziemeļīgaunijā, atsevišķas sievietes kļuva par nodevu maksātājām. Arī vēlākos gadsimtos atraitne reti, tomēr varēja būt ģimenes priekšstāve – 19. gadsimtā atsevišķos gadījumos jau arī tad, ja sētā bija radnieki vīrieši (Jefremova 1969, 157; Stikāne 2001, 63–83).

Mājsaimniecība, *familia*, sēta – lielģimenes un radniecības jautājums lauku sabiedrībā līdz 19. gadsimtam

Meklējot lauku iedzīvotāju radniecības saites Livonijā, jāreķinās, ka dažādos fragmentāros un nepilnīgos avotos tās būs pārsvarā vien netiešas norādes. Precīza iedzīvotāju un to radniecības saišu uzskaitē iespējama līdz ar vispārēju tautas skaitīšanu, kas Vidzemē un Kurzemē līdz 1881. gadam netika veikta, un Latvijas teritorijā pirmo reizi notika tikai 1897. gadā. Savukārt 17.–18. gadsimtā uzskaites dokumenti – revīzijas, vaku grāmatas u. c. – jau dod iespēju vismaz daļēji balstīties uz statistiku, aplēšot mājsaimniecību lielumu. Vidzemē to var samērā precīzi noteikt 1688. gadā. Zemnieku kopdzīve vienā lauku apmetnē neļauj izsekot izpratnei par emocionālajām saitēm ar tālākiem radiem. Arī zemnieku sabiedrība nebija monolīta, un saite ar valsti – kontrole, regulējums, veicināšana ar likumdošanu – 17.–18. gadsimtā varēja būt atšķirīga valsts jeb kroņa muižās, Rīgas lauku novadā, privātmuižās, Vidzemē, Kurzemē vai Latgalē vecticībnieku ciemos vai vācu un ebreju miestos.

Zemnieku sētas, tāpat kā muižas, līdz zviedru laikiem Vidzemē pārsvarā tika sauktas saimnieku vārdos. Zviedru valdība uzskaites uzlabošanai aizliedza mainīt sētu nosaukumus. Gadsimtiem ilgi (13.–18. gadsimtā) apdzīvotībā saglabājās zemnieku sētu struktūra, un Vidzemē sētu nosaukumi 16. gadsimtā nereti bija veidoti kā patronīmi: salikteni no saimnieka tēvvārda, tam pievienojot vārdu *-dēls* (lībiešu valodā *-poy*). Retāk sētu un tās saimnieku identificēja saistībā ar brāli. Tā Juglas vakā, kas minēta jau 1538. gadā, sešu izlēņoto sētu nosaukumi bija: *Jan Nanedels* (Jānis Nānes dēls), *Appyn, Matteck, Beyte Tymmerman, Peter Nanedels* (Pēteris Nānes dēls) un *Hynde Appinbraell* (Hinde Apiņa brālis).⁴⁷

Juglas vakas 1550. gada sarakstā mājvārda pozīcijā minēti šādi nosaukumi: *Ekepoy* (Ekes dēls), *Starastbrall* (Stārasta brālis), *Mickelpoy* (Miķeļa dēls),

⁴⁷ VTVA, Nr. 129.

Bertelmes dels, Kayen poy, Jene poy, Wilckedels, Titkedels, Mattackedels un 12 reizes – *Jaunswirs* (Jaunsvīrs); pēdējais apzīmējums nozīmē, ka sētas saimnieks to sācis apsaimniekot nesen, un tas savukārt liecina, ka saimnieks tāpēc uz laiku atbrīvots no nodevām (Auns 2019, 195).

Valsts ar likumdošanas un nodokļu politiku atbalstīja zemes nodošanu dēliem vai vienam dēlam. Valdošo varu visdažādākajos laikos visvairāk interesēja fiskālais ieguvums – nodevas un kļaušas, par kurām bija atbildīgs saimnieks un viņa tiešais pēcnācējs, tādēļ uzskaites dokumentācijā tika atmesta liekā informācija, tai skaitā ziņas par meitām. Izņēmums ir, piemēram, Durbes mācītājmuižas zemnieku saraksts 1609. gadā vai revīzija Tartu 1627. gadā. Pēdējā uzskaitīti 1877 iedzīvotāji, to vidū vārdā sauktas arī zemnieku meitas (Heyde 2000, 33). Nodevu un kļaušu aplikšanas vienība bija sēta jeb saime (*Gesinde*), arklis jeb zirgs, bet atsevišķos gadījumos nodevas tika ņemtas pēc vīru skaita.

Tā 1492. gadā Bauskas, Iecavas un Mežotnes novada zemnieki deva Vācu ordenim nodevas no sētas (*gesinde*), un vienlaikus neliela nodeva tika prasīta no visiem vīriešiem, kas sasnieguši 20 gadu vecumu; divas vistas gadā tika prasītas no pavarda (*röck*), kas uzskatāms par precēta pāra nodevu. Bērzaunes privātās muižas vaku grāmatā 1593. gadā uzsvērts, ka ziemas vakā naudu, kara nodevu un citas nodevas dos katrs precēts vīrs.⁴⁸ Netieši šie piemēri norāda uz parādību, kas atzīmēta no 9. gadsimta līdz 19. gadsimta vidum: lauku sabiedrībai ilgstošā laikposmā raksturīgas divas ģimenes formas: mazā / individuālā un nedalītā tēva ģimene. Viduslaiku zemnieku saime varēja sastāvēt no 3–4 viena tēva pēcnācējiem tiešā un sānu līnijā (Jefremova 1969, 154–155).

Ja pieaudzis dēls, nodibinot ģimeni, palika tēva sētā, jautājums par nodevu nomaksu tika risināts dažādi: ar 16. gadsimtu fiskālajos dokumentos vienā sētā parādījās vairāki saimnieki jeb nodokļu maksātāji un kļaušu devēji, kurus dēvēja arī par pušelniekiem jeb pusiniekiem. Saimniecības vienlaikus arī dalījās, un ar laiku lielās jeb “pilnās” saimniecības bija mazākumā. Jaunu lauku lišana, jaunu dzīvesvietu (sētu un muižu) ierīkošana bija raksturīga 14.–16. gadsimtā, bet vēlāk daudzviet lauksaimniecības zemju rezerves jau bija ierobežotas (sk. Šterns 1997). Vidzemē 17.–18. gadsimtā saimnieks nedrīkstēja savu saimniecību dalīt.

Līdztekus zemju dališanas procesam var novērot arī pretēju procesu, piemēram, 1741./1742. gada neražas rezultātā daļa izdalījušos saimniecību saplūda ar vecsaimniecībām (Liepiņa 1983, 67). Nedalītā ģimene kā iespēja konsolidēt spēkus nostiprinājās juku, karu, kļaušu laikos, tās izplatība Latvijā 16.–17. gadsimtā nebija vienmērīga. Pušelniecības tradīcijas (kad vienā sētā divi saimnieki dalīja rentes maksājumus un kopīgi sūtīja cilvēkus kļaušās uz muižu)

⁴⁸ VTVA, Nr. 23, 27, 47, 50, 58–59, 63, 70, 74.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

17.–18. gadsimtā stiprāk nekā citur izpaudās Vidzemē – Ļaudonā, Apē, Cesvainē, Gulbenē, Vestienā (Liepiņa 1983, 66–67).

Attīstoties dzimtbūšanai, valsts varas funkcijas attiecībā uz lauku iedzīvotājiem lielā mērā nonāca kļaušu muižas rokās, kas ietekmēja arī zemnieku saimes un sētas lielumu, līdz ar to – radniecības saites. Muižas sekoja, lai zemnieku sētas spēj izpildīt kļaušu darbus, pārdalīja darbarokas, izmitināja tukšajās sētās saimniekus un kalpus pēc saviem ieskatiem, arī no citām vietām, pat visai attāliem novadiem. Dažkārt dalīja arī lielas sētas: 1690. gadā muižas sekoja, lai uz pusarkla zemes nedzīvotu vairāk par septiņām personām (Jefremova 1969, 158). Netika nodrošināts arī princips, ka viens no saimnieka dēliem pārņem saimniecību – to zemniekiem Vidzemē deva tikai 1805. gada likumi par “brīvajiem arājiem”, un pilnīgas tiesības attīstījās vien līdz ar privātīpašuma nostiprināšanos 19. gadsimta otrajā pusē.

Autori, kas izstrādā detalizētus pētījumus par 16.–18. gadsimta saimniecības grāmatām, arklu revīzijām u. c. avotiem, netieši izgaismo arī ziņas par radniecību. Tā 1590. gada Straupes muižas piecu ciemu sarakstus publicējis Arveds Švābe, norādot, ka viens saimnieks (precēts saimnieka dēls?) ir 41 sētā, divi saimnieki (brāļi vai arī tēvs un dēls?) ir 14 sētās un vienlaikus trīs saimnieki (brāļi?) ir četrās sētās. Sētā kopā ar kalpiem un kalponēm vidēji bija 11–24 iedzīvotāji.⁴⁹ Atšķirīgu uzskaiti, bet, iespējams, to pašu tendenci, ka sētā palika dzīvot precēti brāļi, rāda Durbes baznīcas revīzijas 1609. gada materiāli. Te standartizētās uzskaites veidlapās kalpu ailēs ierakstīja precētus ģimenes locekļus – tuvākos radniekus: ciemā ar nosaukumu *Kriewel* dzīvoja trīs saimnieku ģimenes: 1) Ante un Margita ar trīs neprecētiem dēliem (24, 23 un 17 gadi), savukārt kalpu ailē bija ierakstīts precēts saimnieka dēls un viņa sieva; 2) Dītriha un Annas ģimene ar dēlu, savukārt kalpu un vaļinieku ailēs (*Einwohner*) bija ierakstīti trīs saimnieka brāļi ar sievām, divas neprecētas māsas un saimnieka māte; 3) saimniecībā *Martin Kinsch* bija 10 neprecēti bērni: 25, 23, 22, 10 un 6 gadus veci dēli un 19, 17, 13, 12 un 7 gadus vecas meitas, savukārt kalpu ailē atzīmēts saimnieka precētais dēls un viņa sieva.⁵⁰

Detalizēti izpētot 17.–18. gadsimta kļaušu laiku zemnieku sarakstus, arī par igauņu zemniekiem var secināt, ka gadījumā, ja saimniekam bija pietiekami daudz bērnu, tad viņa dēli un meitas strādāja muižā kā kļaušinieki; arī uzskaites dokumentos viņi parādās vienīgi kā kļaušinieki un kļaušinieces, kalpi un kalpones. Parasti saimnieka ģimene sastāvēja no divām vai trim paaudzēm.

⁴⁹ VTVA, nr. 46.

⁵⁰ LVVA 631-1-8, 59.–60. lp.

Sākumā jaunlaulātais pāris dzīvoja kopā ar vecākiem. Kad sāka dzimt bērni, izveidojās trīs vai divu (ja vecāki šajā laikā vairs nebija dzīvi) paaudžu ģimene. Toreizējās ātrās paaudžu nomainas dēļ dominēja divu paaudžu ģimenes, triju paaudžu ģimenes bija sastopamas retāk. Lielģimeni kā eksotisku izņēmumu Igaunijā līdz 19. gadsimtam varēja sastapt vienīgi Dago salā (Kahk 1999, 81).

Lai arī dzimtbūšanas laikā zemnieku privātipašums nepastāvēja, nosaukums “saimnieks” tika lietots, runājot par saimes vadītāju, priekšstāvi attiecībā pret pagastu, pret zemes kungu, kā arī, ja nepieciešams, – pārstāvi tiesā. Saimnieka un viņa sānu radu kopdzīvi var novērot arī vēlāk, piemēram, 19. gadsimtā Rūjienas Ternejas “kroņa” muižā Rīmuižā. Te var izsekot saimnieku dzimtai, sākot no 1811. gada dvēseļu revīzijām, kad zemniekiem vēl nav uzvārdu, līdz pat 1897. gada tautas skaitīšanai. Saimnieka statusa mantinieks bija dēls, taču vērojams, ka brāļi, brāļu bērni un znoti, kā arī mazbērni dzīvoja vienā sētā.

“Vecais saimnieks” Ādams bija miris 1799. gadā, viņa dēls Jānis bija saimnieks 1811. gadā, savukārt mazdēls Krišs – 1826. gadā. Turklāt jau 1811. gadā sētā dzīvoja saimnieka brālis Kārlis un viņa dēls Toms, un 1826. gada dvēseļu revīzijā, kad zemniekiem jau bija uzvārdi, redzams, ka sētas saimnieka onkulis Kārlis dzīvoja sētā līdz ar trīs saviem mazbērniem – dēla meitu Annu Kukaini, meitas dēlu Pēteri Balgalvi, meitas dēlu Indriķi Krūkliņu. Vidējā paaudze jau ir mirusi vai pārcēlusies citur. Šajā gadā te dzīvoja arī saimnieka sieva un trīs meitas, saimnieka māte, saimnieka brālis ar sievu un divām meitām, vēl arī vairākas kalpu ģimenes.⁵¹ Deviņpadsimtā gadsimta pirmajā pusē šādi gadījumi, kad viena saimnieka dzimta mantoja sētu vairākās paaudzēs, daudzviet, īpaši privātās muižās, nebūt nebija tipiska.

Radniecības termini parādās pirmajās latviešu valodas vārdnīcās, piemēram, Mancela vārdnīcā 1638. gadā – “raddawiers, radds” (*Bludtfreundt*); “bēru bērni” (*Nachkommene*; Mancelius 1638, 24, 113), cilts jeb “*cillta*” (*Geschlecht* – arī “tauta”, “šlaka”; Mancelius 1638, 60). Stendera 1789. gada vārdnīcā ģimene ir “ginta”, ģimene, bērni, saime – “zilts, sugga”, tuvi radi – “klātēji raddi”, asinsradinieki – “dzimuši raddi”, savukārt tālie radi – “radda gabali” (Stender 1789, 71, 230).

Zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas Kurzemē 1817. gadā un Vidzemē 1819. gadā saņēma uzvārdus. Vidzemes zemnieku likumu 11. § runāts par uzvārdu pielikšanu “katrai zemnieka ciltij”. Uzvārda izvēle bija dzimtas vecākā vīrieša ziņā, kam “nedz tēvs, nedz tēvatēvs, nedz tēvabrālis vairs dzīvo” (Upelnieks 1938). Uzvārdu došanu Vidzemē pētot, nekādas lielās “ciltis” gan nav konstatētas, ir pat gadījumi, ka pagastā uzvārdus pieņem individuāli (Niedre 2022,

⁵¹ LVVA 199-1-389, 2, 26, 52op-54, 117op-118, 227op-228. lp.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

95–101; Upelnieks 1938) – tā Siguldas pagastā viens vienīgs cilvēks pieņēmis zīmīgu uzvārdu – Bārītis. Bez viņa no 141 uzvārda Siguldas pagastā vientuļnieki bija vismaz 19 Siguldas pilsmuižas kalpotāji un četri gājēji. Toties tieši te dažas turīgas saimnieku dzimtas pieņēma mājvārdu par ģimenes uzvārdu, kas Vidzemē nebija pārāk raksturīgi.

Pēc dzimtbūšanas atcelšanas Vidzemē pagasti un pagasttiesas ar likumu ieguva nozīmīgas funkcijas, un pagasta tiesu protokoli 19. gadsimta 30.–60. gados satur daudzveidīgu informāciju par attiecībām starp radiem (Niedre 2006, 6–26; Svarāne 1971). Piemēram, Priekuļu pagasta tiesas protokoli (1842–1845)⁵² sniedz informāciju arī par ģimenes strīdiem. Tā Bites Jānis vēlējās tikt vaļā no bārenes – mirušās sievasmāsas 1,5 gadus vecā bērna. Pagasttiesa atteica un uzlika ne tikai pienākumu audzināt bērnu, bet arī sodu par runāšanu preti tiesai – 10 sitienus ar rīkstēm. Pagasts 1842. gadā apliecināja pūra nodošanu meitas vīram – te bija ne tikai dažādas mantas, 20 sudraba rubļi, bet arī dzimtbūšanas un klaušu laikiem neraksturīga pūra daļa – zirgs. Vairākas lietas izskatītas par attiecībām ar vecākiem. Tā 1842. gadā Trīna Zariņa sūdzējās par to, ka vīrs sitis viņu, kā arī lamājis un sitis savu māti. Pagasta tiesā tēvs iesūdzēja dēlu, kas viņam nedodot ēst un neļaujot darīt dažādas lietas. Uz to tiesa norādīja: dēlam jābūt pacietīgam ar savu bērna prātā esošo veco tēvu, kurš no tiesas dabū miesas sodu – piecus sitienus ar bērnu rīkstēm par nepatiesu sūdzēšanu.

Sociālajā vēsturē lielu pārmaiņu laiks bija 19. gadsimta vidus (Ceske 2013; Ķikuts 2015; Niedre 2006; Svarāne 1966, 1971; Козин 1972). Arvien lielāku nozīmi ieguva indivīds kā valsts tiešais pavalstnieks, un ģimeņu un mājsaimniecību lielums arvien samazinājās. Viens no aspektiem, kas saistīts ar radniecību un valstisku/nevalstisku regulējumu, bija lauku sabiedrības nespējīgo, bāreņu un veco cilvēku aprūpe. Līdz ar iespēju izceļot darbaspējīgie nereti pameta savus radniekus dzimtajos pagastos, bet 1863. gada Pasu likums uzlika par pienākumu pagastam piederīgajam, izceļojot vai dodoties prom uz noteiktu laiku, nodrošināt ar iztikas līdzekļiem savus radniekus: sievu vai vīru, vecākus, vecvecākus, sievas vai vīra vecākus, pamāti, patēvu, audžuvecākus, brāļus, māsas un viņu bērnus, ja tie bija bāreņi. Ja pagastā palika vēl citi tikpat tuvi darbaspējīgi vai turīgi tuvinieki, tad ar īpašu piezīmi pagasta valde varēja uzlikt apgādību viņiem vai arī lemt par atbildības sadalīšanu.⁵³

Tomēr, lai neapgrūtinātu izceļošanu, ar Krievijas senāta ukazu 1868. gadā prasība tika atcelta. Nespējnieki ar laiku arvien vairāk kļuva par pagasta valdes

⁵² LVVA 1156-1-118, 4.–5., 29., 64. lp.

⁵³ Полное Собрание 1863, 831.

rūpi, un pagasti arvien biežāk ierīkoja savas nabagmājas, jo saimnieki privātipašnieki vairs nevēlējās uzņemt arī bezradnieku nabagus savā sētā rindas kārtībā, kā tas bija vēl 19. gadsimta pirmajā pusē.

Kopumā 19. gadsimta 30.–50. gados pieauga tādu zemnieku saimniecību skaits, kurās bija tikai saimnieka ģimene un kalpi (bez saimnieka precētajiem brāļiem un citiem radiniekiem), vienlaikus aptuveni 23 % saimniecību dzīvoja neprecētie saimnieka radinieki (Plakans 1984a, 264–272; 1988). Mājsaimniecību lielums līdz 19. gadsimta beigām visumā samazinājās gan laukos, gan pilsētās (Brambe 1982; Mieriņa 2000, 7–129). Taču nav avotu bāzes, lai varētu spriest par radniecības saišu uzturēšanu ārpus savas saimniecības, par to, cik tās bija pamats ilgstošām saistībām (Plakans 2000, 52).

Radniecības saišu attīstību vairs nevar uzskatīt par lineāru evolūcijas procesu, tomēr ir acīmredzams, ka dažādi faktori, arī lauksaimniecības rīku un tehnikas attīstība, ietekmēja apdzīvotību un mainīja radniecības saišu nozīmi. Tomēr tradīcijās, īpaši kristību, precību un kāzu paražās, varēja saglabāties iezīmes, kas parādīja radniecības stabilo struktūru, konservatīvismu, dažādu procesu un parādību ilgstamību, normas jeb paražas kā mutvārdu kultūras sastāvdaļu, kas nebija tieši saistīta ar aktuālo realitāti.

Nobeigums

Latvijas teritorijā lielāko daļu no tās vēstures (t. i., laika, kad parādās rakstītie vēstures avoti) ir pastāvējusi ļoti hierarhiska kārtu sabiedrība, kurā privileģēta, neliela un radnieciski saistīta iedzīvotāju grupa – bruņniecība – bija apveltīta ar izteikti lielām politiskajām privilēģijām un ietekmēja valsts pārvaldi un likumdošanu, savukārt pilsētas ilgi baudīja valsts akceptētu autonomiju – līdz 19. gadsimta 80. gadu reformām pilsētu pašvaldības radniecības lietas kārtoja ar saviem iekšējiem, bieži no viduslaikiem pārmantotiem, noteikumiem. No lauku iedzīvotājiem dažas sociālās grupas ilgstoši saglabāja īpašu tiesisku statusu, piemēram, kuršu ķoniņu brīvcīmā Kurzemes hercogistes laikā tika pieļauta īpaša pārvalde, amati, arī tradīcijas, kas īpaši uzsvēra radniecību un no senčiem mantoto statusu.

Cik lielā mērā viduslaiku mantošanas tiesības palīdz izgaismot radniecības izpratni un to, vai viduslaiku valstiskums to ietekmēja vai arī neietekmēja? Viens no galvenajiem varas uzdevumiem viduslaiku Livonijā bija nodrošināt patrilineāro nekustamā īpašuma mantojumu, stiprināt to dažādos likumos un statūtos, taču tradīcijas un prakse nemitīgi pieprasīja dot proporcionālu mantojuma daļu arī meitām, meitu vīriem un bērniem. Lēņu sistēmā, kur teorētiski

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

nekustamais īpašums – lēnis – bija cieši saistīts ar militāro dienestu sava senjora labā, Livonijā vērojama mantojuma sadalīšana visiem bērniem, arī meitām paredzot savu daļu kā kustamo mantu.

Mantojuma sadalīšana “uz galviņām” (nevis tikai vecākajam dēlam) nebija sveša arī t. s. nevācu vasaļu un zemnieku sabiedrībai. Izņēmums šķiet t. s. koprokas vasaļu dzimtas, kas par izdevīgāko uzskatīja patrilineāro mantošanu un to nodrošināja ar īpašām zemeskungu privilēģijām. Tas viņiem vairāku paaudžu laikā atmaksājās, jo veicināja dzimtas varenības pieaugumu. Arī t. s. žēlastības lēņu turētāji ar paplašinātām sieviešu un sānu radu līnijām līdz 5. radniecības pakāpei stiprināja savas kārtas sociālo statusu, jo nereti darbojās korporatīvi, iesaistījās zemes pārvaldē un veidoja radnieciskas saites ar zemeskungiem.

Visumā raibajā tiesību partikulārismā gan lēņu kungi, gan pilsētu rātes, gan jo īpaši no 15. gadsimta jauntapušie muižnieki savās lēņu muižās sargāja nekustamo īpašumu, un mantojuma ieturēšana vīriešu līnijā bija zināma garantija kārtībai un labāk pakļāvās kontrolei. Vācvalodīgajā vidē liela loma bija mātes līnijai, ko, šķiet, veicināja vīriešu un sieviešu līdzvērtīgās mantošanas tiesības pilsētās.

Par radniecību lauku sabiedrībā jeb zemniecībā pārsvarā tāpat ir netiešas un pretrunīgas liecības, kas vedina domāt, ka Rietumlatvijā (kuršiem, zemgaļiem un viņu pēctečiem) vismaz kādu laiku bija citas mantošanas shēmas un radniecības izpratne nekā Austrumlatvijā. Šķiet, ka visumā Livonijai 13.–16. gadsimtā bija raksturīga virilokāla sabiedrība, tomēr jau no 13. gadsimta ir ziņas par svainības nozīmi un meitu, kā arī atrautnes statusā esošu sieviešu mantošanas likumisko kārtību, kas pieļāva, ka nekustamais īpašums nonāk pie vīra pa sieviešu līniju.

Liela nozīme visās iedzīvotāju kārtās pievērsta nedalītam īpašumam, kurā dzīvo neprecētie bērni, kā arī precētie brāļi un viņu bērni. Precēto brāļu kopdzīve visai ātri varēja rezultēties ar lielu un sazarotu radnieku kopdzīvi un kopīpašumu, kas tika arī nemītīgi pārdalīts mantošanas un varbūt arī t. s. iekšējās kolonizācijas un migrācijas gaitā, ierīkojot jaunas dzīvesvietas – sētas un muižas.

Radniecības un dažādu valsts un pārvaldes struktūru/institūciju sasaiste laikposmā līdz 19. gadsimtam bija nozīmīga. Pie varas esošajiem bija pašsaprotami balstīties uz savu izcelsmi un iesaistīt pārvaldē radniekus. Izcelsme un asinsradniecības saites pamatoja vīriešu pretenzijas uz varu un vietu savas kārtas pašpārvaldes struktūrās, kā arī zemes pārvaldē, nosakot arī tiesības lemt par zemi un cilvēkiem. Sava nozīme bija indivīdam un dzīves gaitā iegūtajam statusam, īpaši garīdzniecības kārtā deva iespēju iegūt izglītību, veidot karjeru un gūt varas pozīciju Livonijā. Vienlaikus garīdzniecības vidē izplatīta prakse bija nepotisms. Pārvaldē un varas pozīcijā no svara bija arī svainība, un matriemoniālo sakaru veidošana bija arī mērķtiecīga politiska darbība.

Skatot radniecības un valsts/pārvaldes institūciju attiecības Livonijā un tās teritorijā līdz pat 19. gadsimtam, jāuzsver, ka valsts mūsdienu izpratnē apskatāmajos gadsimtos nebija raksturīga. Valstiskums nepazina varas dalīšanu, centralizētajai varai bija neliela nozīme, savukārt kārtu pašpārvaldē un pārvaldes struktūrās nereti vērojama pārklāšanās ar radnieciskām struktūrām.

Izmantotie avoti

Nepublicētie avoti

- LNA LVVA Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs:
119. fonds "Vidzemes guberņas dvēseļu revīziju saraksti",
214. fonds "Vidzemes bruņniecības arhīvs",
631. fonds "Kurzemes baznīcu vizitāciju protokoli",
1100. fonds "Muižnieku dzimtu arhīvi",
1156. fonds "Priekuļu pagasta valde",
4038. fonds "Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrība",
4702. fonds "Gotfrīds Roberts Hermanis, vēsturnieks, arhīvu darbinieks",
5561. fonds "Pergamenta un papīra dokumenti".
- Latviešu folkloras krātuve, 0891-Pieminekļu-Valdes-krajums-03-0040 C 30, 54,
Lizuma pagasta Grūšļu Lēzeros.
- EAA (Eesti Ajalooarhiiv) Igaunijas vēstures arhīvs, 1423. fonds "Stammbaum der Familie v. Ungern-Sternberg 1806".
- TLA (Tallinn Linnarhiiv) Tallinas pilsētas arhīvs, 230. fonds "Tallinna magistrat".

Publicētie avoti

- AR 3 Arbusow, Leonid, sast. 1910. *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage*. Bd. 3 (1494–1535). Rīga: Deubner.
- Brieflade Bunge, Georg von und Toll, Robert von, sast. 1856. *Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands*. Bd. 1: Dänische und Ordenszeit. Reval: Kluge und Ströhm.
- GU I Bruining, Herman von und Busch, Nikolaus, sast. 1908. *Livländische Güterurkunden. 1207–1500*. Bd. 1. Rīga: Jonck & Poliewsky.
- GU II Bruining, Herman von, sast. 1923. *Livländische Güterurkunden. 1500–1545*. Bd. 2. Rīga: A. Gulbis.
- Herzog Albrecht 1525–1534 Müller, Ulrich. 1996. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten*. Köln [etc.]: Böhlau.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

- Herzog Albrecht 1540–1551 Hartmann, Stefan. 2002. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*. Köln [etc.]: Böhlau.
- Herzog Albrecht 1560–1565 Hartmann, Stefan. 2006. *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1560–1565): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*. Köln [etc.]: Böhlau.
- IH *Indriķa hronika / Heinrici Chronikon*, 1993. Ābrama Feldhūna tulkojums, Ēvalda Mugurēviča priekšvārds un komentāri. Rīga: Zinātne.
- LUB 1 Bunge, Friedrich Georg von, sast. 1853. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Bd. 1. Reval: Kluge und Ströhm.
- LUB 3 Bunge, Friedrich Georg von, sast. 1857. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Bd. 3: I. Nachträge zu den zwei ersten Bänden. II. Fortsetzung von 1368–1393. Reval: Kluge und Ströhm.
- LUB 5 Bunge, Friedrich Georg von, sast. 1867. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Bd. 5: [1414–1423]. Rīga: Nikolai Kymmel.
- LUB 8 Hildebrand, Hermann, sast. 1884. *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*. Bd. 8: 1429. Mai–1435; Rīga; Moskau: J. Deubner.
- LUB 9 Hildebrand, Hermann, sast. 1889. *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*. Bd. 9: 1436–1443. Rīga; Moskau: J. Deubner.
- LUB 9 Hildebrand, Hermann, sast. 1889. *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*. Bd. 9: 1436–1443. Rīga; Moskau: J. Deubner.
- LUB II, 2 Arbusow, Leonid, sast. 1905. *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*. Abt. 2. Bd. 2: 1501–1505. Rīga; Moskau: J. Deubner.
- SLVA Švābe, Arveds, sast. 1940. *Senās Latvijas vēstures avoti* (līdz 1256). Rīga.
- VĒbt, Sbt, Vbt Bunge, Georg, sast. 1879. *Altlivlands Rechtsbücher*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- VTVA Švābe, Arveds, sast. 1941. *Vidzemes tiesību vēstures avoti 1336–1551*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgādiens.

Pieminētā literatūra

- Apals, Jānis un Ēvalds Mugurēvičs. 2001. “Vēlais dzelzs laikmets.” No *Latvijas senākā vēsture* 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g., 290–377. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Arbusow, Leonid. 1924–1926. Die altlivländische Bauernrechte. No *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*. Bd. 23. Rīga: E. Bruhns.
- Atgāzis, Māris. 2001. “Vidējais dzelzs laikmets.” No *Latvijas senākā vēsture* 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g., 232–289. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Auns, Muntis. 2019. “Turaidas un Krimuldas pilsnovada 13.–18. gadsimta vēsturiskā ģeogrāfija” No *Vidzemes 1624./1625. gada arklu revīzija: Turaidas, Krimuldas un Siguldas pilsnovadi*, 173–340. Rīga: Zinātne.

- Bauer, Albert. 1933. Die Wartungsliste der Komturei Goldingen. No *Mitteilungen aus der livlandischen Geschichte*. Bd. XXV, Heft 1, Rīga.
- Berga, Tatjana. 1992. *Numismātika par Latvijas senatni*. Rīga: Zinātne.
- Biezais, Haralds. 1963. "Zviedru valdības cīņa pret latviešu zemnieku pagāniskajām precību tradīcijām." No *Amerikas Latviešu humanitāro zinātņu asociācija. Rakstu krājums*, red. J. Siliņš. 2. sēj. 101–123. Ņujorka.
- Blomkvist, Nils. 2005. *The Discovery of the Baltic. The Reception of a Catholic World-system in the European North (AD 1075–1225)*. Leiden; Boston: Brill.
- Brambe, Rita. 1982. *Rīgas iedzīvotāji feodālisma perioda beigās: 18. gs. beigas – 19. gs. pirmā puse*. Rīga: Zinātne.
- Bruģis, Dainis. 2007. *Krimuldas muiža*. [Sigulda]: Rehabilitācijas centrs "Krimulda".
- Brundage, James Arthur. 1991. "Christian Marriage in Thirteenth-Century Livonia." No *The Crusades, Holy War and Canon Law*. Hampshire: Variorum.
- Brundage, James Arthur. 1995. *Medieval Canon Law*. Routledge.
- Bunge, Friedrich Georg von. 1862. *Geschichte der liv-, est- und curländischen Privatrechts*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Zweiten Abtheilung Sr. Kaiserl. Majestät Eigener Canzlei.
- Caune, Andris un Ieva Ose. 2010. *Latvijas viduslaiku mūra baznīcas. 12. gs. beigas – 16. gs. sākums*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Ceske, Edgars. 2013. "Turaidas kļaušu muiža un zemnieks Vidzemes kontekstā (1804.–1816. g.)." *Turaidas muzejrezervāts*.
- Cimermanis, Saulvedis. 2020. *Tautas celtniecība Latvijas ainavā*. Rīga: Zinātne.
- Czaja, Roman. 2005. "Das Patriziat in den livländischen und preussischen Städten. Eine Vergleichende Analyse." No *Riga und Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Hg. Von Ilgvars Misāns, H. Wernike. Marburg a. d. Lahn.
- Derrik, Torsten. 2000. *Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde (1364–1549)*. Marburg: Tectum Verlag, Mikrofiche-Ausg., Zusammensetzung der Kurzbiographien: van Bercham.
- Donahue, Charles. 1983. "The Canon Law on the Formation of Marriage and Social Practice in the Later Middle Ages." *Journal of Family History* 8: 144–158.
- Dunsdorfs, Edgars un Arnolds Spekke. 1964. *Latvijas vēsture 1500–1600*. Stokholma: Daugava.
- Dunsdorfs, Edgars. 1947. "Die Bevölkerungszahl in Kurzeme im 16. Jahrhundert." No *Contributions of Baltic University*, 1–18. Vol. 49. Pinneburg.
- Dunsdorfs, Edgars. 1973. *Latvijas vēsture 1710–1800*. Stokholma: Daugava.
- Dzenis, Agris. 2014. *Kuršu ķoniņi un citi lēņavīri Rietumlatvijā: septiņsimt gadus ilga brīvības saglabāšanas pieredze*. Rīga: Domas spēks.
- Fonnesberg-Schmidt, Iben. 2007. *The Popes and the Baltic Crusades 1147–1254*. Leiden; Boston: Brill.
- Graudonis, Jānis. 2001. "Agro metālu periods." No *Latvijas senākā vēsture 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g.*, 116–185. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Grinbergs, Voldemārs. 1936. "Precēšanās ierobežojumi Kurzemes dzimtcilvēkiem." No *Veltījums Izglītības ministram un profesoram Dr. h.c. Augustam Tentelim*, red. Teodors Zeids. Rīga: Ramaves apgāds.
- Gudavičius, Edvardas. 2008. "Mindougas ir Morta – pirmoji krikščionių šeima Lietuvoje." No *Mindaugas karalius*, sast. Vytautas Ališauskas. Vilnius: Aidai.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

- Guerreau-Jalabert, Anita. 2013. "Flesh and Blood in Medieval Language about Kinship." No *Blood and Kinship. Matter for Metaphor from Ancient Rome to the Present*, red. Christopher H. Johnson; Bernhard Jussen; David Warren Sabean un Simon Teuscher, 61–82. Oxford; New York.
- Heckmann, Dieter. 1995. *Revaler Urkunden und Briefe von 1273 bis 1510*. Köln [etc.] : Böhlau.
- Heikinmäki, Maija-Liisa. 1971. *Die Gaben der Braut bei den Finnen und Esten*. Teil 1. Helsinki: Oy Weilin.
- Heyde, Jürgen. 2000. *Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650*. Köln [etc.] : Böhlau.
- Hupel, August Wilhelm. 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Bd. 2. Riga: Hartknoch.
- Jefremova, Lidija. 1969. "Zemnieku ģimene." No *Latviešu etnogrāfija*. Rīga: Zinātne, 154–163.
- Johansen, Paul un Heinz von zur Mühlen. 1973. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln etc. : Böhlau.
- Kahk, Juhan un Halliki Uibu. 1986. "Familiengeschichtliche Aspekte der Entwicklung des Bauernhofes und der Dorfgemeinde in Estland in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts." No *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in landlichen Gesellschaften*, Josef Ehmer un Michael Mitterauer, 31–103. Köln etc. : Böhlau.
- Kahk, Juhan. 1999. *Bauer und Baron im Baltikum*. Tallinn: Tallinna Raamatutrukikoda.
- Kala, Tiina. 1998. *Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282 / Der Revaler Kodex des lübischen Rechts 1282*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.
- Kalniņš, Voldemārs. 1972. *Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture. I daļa: Feodālisma un topošā kapitālisma laikmets IX–XIX gs.* Rīga: Zinātne.
- Karras, Ruth Mazo. 2006. "The history of marriage and the myth of Friedelehe." *Early Medieval Europe* 14 (2). Blackwell Publishing Ltd, 119–151.
- Kleijntjens, Jozefs, sast. 1940. *Latvijas vēstures avoti Jezuītu ordeņa arhīvos. I daļa*. Rīga: Valsts vēstures institūta apgāds.
- Koczerska, Maria. 1989. "Recht der Frau, Ostmitteleuropa." No *Lexikon des Mittelalters*. Vol. 4, 861–862. München.
- Laakmann, Heinrich. 1964. *Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558)*. Marburg; Lahn.
- Lanzinger, Margareth. 2015. *Verwaltete Verwandtschaft. Eheverbote, kirchliche und staatliche Dispraxis im 18. und 19. Jahrhundert*. Köln etc: Böhlau.
- Lazdiņš, Jānis. 1998. "Vasaļu (bruņinieku) tiesību avoti un komentārs." No *Latvijas tiesību avoti: Teksti un komentāri. I sēj.: Seno paražu un Livonijas tiesību avoti 10. gs. – 16. gs.* Rīga: Fonds Latvijas vēsture.
- Lazdiņš, Jānis. 2000. *Baltijas zemnieku privāttiesības (XIX gs.)*. Rīga: Biznesa augstskola Turība.
- Lazdiņš, Jānis. 2007. "Die Entstehung und Entwicklung des Eherechts in Lettland." *Latvijas Universitātes Raksti. Juridiskā Zinātne* 719. Rīga: Latvijas Universitāte, 76–90.
- Lesnikov, Mihail Pavlovič. 1973. *Die Handelsbücher des Hansischen Kaufmannes Veckinghusen*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Lenz, Wilhelm. 1974. "Jasper Linde." No *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 10. Berlin: Duncker & Humbolt.

- Liepiņa, Dzidra. 1983. *Vidzemes zemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē*. Rīga: Zinātne.
- Lübben, August. 1888. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Leipzig: Soltau.
- Mägi, Marika. 2005. "On the Mutual Relationship between Late Prehistoric Saaremaa and the Livs." No *Rituals and Relations. Studies on the Society and Material Culture of the Baltic Finns*, sast. Sari Mäntylä, 187–206. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Mancelius, Georgium. 1638. *Lettus, Das ist Wortbuch*. Ersten Theil. Rīga: Schröder.
- Mathieu, Jon. 2002. "Verwandtschaft als historischer Faktor. Schweizer Fallstudien und Trends, 1500–1900." *Historische Anthropologie* 10: 238–242.
- Mathieu, Jon. 2007. "Ein Cousin an jeder Zaunlücke. Überlegungen zum Wandel von Verwandtschaft und ländlicher Gemeinde, 1700–1900." No Margareth Lanzinger un Edith Saurer. *Politiken der Verwandtschaft. Beziehungsnetze, Geschlecht und Recht*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Mieriņa, Austra. 2000. "Zemnieki un lauksaimniecība. Latvija 19. gadsimtā." No *Vēstures apceres*, atb. red. Jānis Bērziņš, 72–129. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Mikat, Paul. 1978. "Dotierte Ehe – rechte Ehe. Zur Entwicklung des Eheschließungsrechts in fränkischer Zeit." No *Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Geisteswissenschaften. Vorträge*. Bd. 36. Heft 227. B.v. : Verlag für Sozialwissenschaften.
- Misāns, Ilgvars, Andris Levāns un Gustavs Strenga. 2019. "Ievads. Viduslaiku Livonija un mēs." No *Viduslaiku Livonija un tās vēsturiskais mantojums*, 12–21. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- Mugurēvičs, Ēvalds. 2008. *Viduslaiku ciems un pils Salaspils novadā*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Niedre, Uģis. 2006. "Zemnieku darba un sadzīves atspoguļojums Vidzemes pagastu tiesu protokolos." *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis A* ¾: 6–26.
- Niedre, Uģis. 2022. *Pilsdrupu paēnā. Turaida. Muiža. Pagasts. Apkārtnē*. Rīga: Zinātne, 95–101.
- Niitemaa, Vilho. 1949. *Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*. Helsinki: Soumalainen Tiedeakatemia.
- Nyenstädt, Franz. 1839. *Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch*. No Gotthard Tielemann, *Monumenta Livoniae Antiqua*. Bd. 2. Teil II. Rīga und Leipzig: E. Franzen.
- Oexle, Otto Gerhard un Werner Paravicini, red. 1997. *Nobilitas: Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Osipova, Sanita. 1998. "Rīgas statūti 13. gadsimtā." No *Latvijas tiesību avoti: Teksti un komentāri. I sēj.: Seno paražu un Livonijas tiesību avoti 10. gs. – 16. gs.* Rīga: Fonds Latvijas vēsture.
- Peel, Christine Ingegerd. 2006. "An Edition of the Gutnish Manuscripts of Guta Lag with Introduction, Translation, Commentary and Glossary." PhD thesis, London, University College London.
- Peterson, Carl un Eduard Inselberg. 1898. *Das ritterschaftliche Parochiallehrer-Seminar in Walk, seine Lehrer und Zöglinge. 1839–1890*. Rīga: In Kommission bei Jonck und Poliewsky.
- Pētersons, Kārlis. 1912. "Latviešu kāzas." No *Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums*. 16. sēj. Rīga: Latvju kultūra.
- Pieniādz, Aneta. 2009. "Incest in Early Medieval Society." *Acta Poloniae Historica* 99: 39–62.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā (ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

- Plakans, Andrejs un Čārlzs Vezerels. 2003. "Patrilineārā ģenealoģija, uzvārdi un ģimenes identitāte: Krievijas impērijas Baltijas guberņas 19. gadsimtā." *Latvijas Arhīvi* 3: 28–50.
- Plakans, Andrejs un Charles Wetherell. 1988. "The Kinship Domain in an East European Peasant Community: Pinkenhof, 1833–1850." *The American Historical Review* 93 (2): 359–386.
- Plakans, Andrejs. 1984a. "Serf Emancipation and the Changing Structure of Rural Domestic Groups in the Russian Baltic Provinces: Linden Estate, 1797–1858." No *Households. Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, sast. Richard Netting, 245–275. Berkeley: University of California Press.
- Plakans, Andrejs. 1984b. *Kinship in the Past: An Anthropology of European Family Life, 1500–1900*. Oxford: Basil Blackwel.
- Plakans, Andrejs. 2000. "Iedzīvotāji." No *Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres*, atb. red. Jānis Bērziņš, 47–73. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Plakans, Andrejs. 2002. *Ģimenes struktūras: dzīves cikls Baltijas pagātnē. Baltija – jauns skatījums*. Rīga: Atēna, 123–138.
- Pölsam, Inna. 2004. "Die soziale Stellung der Frauen in Neu-Pernau in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts." No *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, sast. Bernhard Jähniß un Klaus Militzer, 307–328. Münster: Lit.
- Riis, Thomas. 1998. "Die Hochzeit und ihre rechtlichen Aspekte in Dänemark." *Tisch und Bett: Die Hochzeit im Ostseeraum seit dem 13. Jahrhundert*, sast. Thomas Riis. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 17–30.
- Rosen, Claus Freiherr, sast. 2020. *Familiengeschichte der Freiherren und Grafen von Rosen. Band I*. Hamburg: Rosenscher Familienverband e.V.
- Rüdiger, Jan. 2009. *All the King's Women: Polygyny and Politics in Europe, 900–1250*. Leiden; Bristol: Brill.
- Russouw, Balthasar. 1584. *Chronica der Provintz Lyfflandt*. Barth: Seitner.
- Sabeau, David Warren. 2007. "Kinship and Class Dynamics in Nineteenth-Century Europe." No *Kinship in Europe. Approaches to Long-Term Developments (1300–1900)*, sast. Simon Teuscher un Jon Mathieu, 301–313. Berghahn Books.
- Schulze, Reiner. 1986. "Eherecht." No *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, sast. Herbert Jankuhn; Heinrich Beck; Hans Kuhn; Kurt Ranke un Reinhard Wenskus. Bd. 6. Berlin; New York: Walter de Gruyter.
- Schwartz, Philipp. 1906. "Die Familienverhältnisse des Erzbischofs Silvester Stodewescher von Riga." No *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1905*, 42–47. Riga: Livl. Gouv.-Typogr.
- Seeberg-Eleverfeldt, Roland. 1975. *Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369–1851*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Selart, Anti. 2019. "Where Was the Home of the Livonian Merchant? Early Urban Mobility in the Baltics." *Zapiski Historyczne* lxxxiv (1): 43–66.
- Seresse, Volker. 1996. *Des Königs "arme weit abgelegene Vntterthanen": Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613*. Kiel: Peter Lang.

- Stender, Gotthard Friedrich. 1789. *Lettisches Lexikon, in zween Theilen*. Mitau: J. F. Steffenhagen.
- Stepermanis, Marģeris. 1956. *Zemnieku nemieri Vidzemē 1750–1784*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Stieda, Wilhelm un Carl Mettig. 1896. *Schragen der Gilden und Ämter der Stadt Riga bis 1621*. Rīga: W. F. Häcker.
- Stikāne, Vija. 1998. "Die Hochzeit in der Bauerngesellschaft Lettlands vom 13. bis 16. Jahrhundert." No *Tisch und Bett: Die Hochzeit im Ostseeraum seit dem 13. Jahrhundert*, sast. Thomas Riis, 327–336. Frankfurt am Main etc. : Peter Lang.
- Stikāne, Vija. 2016. "Die Vogtei im mittelalterlichen Livland. Ihre Funktionen und Zuständigkeiten im Bistum und Erzbistum Riga." No *Forschungen zur baltische Geschichte*, 11–39. Bd. 11, Tartu: Akadeemiline Ajalooselts.
- Stikāne, Vija. 1997. "Lēņu mantošanas tiesības Livonijā 13.–15. gs." No *Latvijas vēsture* 1997/3 (27): 17–26.
- Stikāne, Vija. 2001. "Lauku sabiedrības sieviete sabiedriskajā sfērā viduslaikos un jauno laiku sākumā." No *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 4: 63–83.
- Stikāne, Vija. 2012a. "Sieviete Livonijas sabiedrībā viduslaikos un jauno laiku sākumā 13.–16. gs. [Promocijas darbs]." Latvijas Universitāte.
- Stikāne, Vija. 2012b. "Silvestra žēlastība un dokuments par muižu mantošanu 1457. gadā. Tulkojums un komentārs." No *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 1: 119–134.
- Stikāne, Vija. 2018. "Tirgotājsieva (Kauffrau) un rātskunga atraitne: Livonijas pilsētu sieviešu statuss 14.–15. gadsimtā." No *Vēsture: avoti un cilvēki (History: Sources and people)* XXI, 358–364. Daugavpils Universitāte.
- Stikāne, Vija. 2020. "Rīgas arhibīskapijas bruņinieku dzimtas un to loma zemes pārvaldē 13.–16. gadsimtā / Rittergeschlechter des Erzbistums Riga un deren Rolle bei der Landesverwaltung im 13–16. Jahrhundert." No *Vidzemes bruņniecība un Latvija: Izstādes katalogs = Livländische Ritterschat und Lettland: Ausstellungskatalog*, sast. Vija Rozentāle un Pārsla Pētersone, 107–132. Cēsis.
- Straube, Guido. 1999. "Priekšvārds un komentāri." No Garlībs Merķelis. *Latvieši, sevišķi Vidzemē filozofiskā laikmeta beigās*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Straubergs, Kārlis. 1952. "Senās laulības." No *Latviešu tautas dziesmas*, 277–296. 4. sēj. Kopenhāgena: Imanta.
- Strenga, Gustavs. 2021. "Turning Transport Workers into Latvians? Ethnicity and Transport Workers' Guilds in Riga before and after the Reformation." *Journal of Baltic Studies* 52 (1): 61–83.
- Strods, Heinrihs. 1992. *Kurzemes lauki XVII–XIX gs.* Rīga: Latvijas Universitāte.
- Strods, Heinrihs. 1996. *Latvijas Katoļu baznīcas vēsture 1075.–1995*. Rīga: [b.i.].
- Svarāne, Melita. 1966. "Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.–50. gados (pēc pagastu arhivu materiāliem)." No *Latvijas agrārā vēsture (XVI–XIX gs.)*. *Lauksaimniecība un tirgus feodālisma laikā*, 79–161. Rīga: Zinātne.
- Svarāne, Melita. 1971. *Saimnieks un kalps Kurzemē un Vidzemē XIX gs. vidū*. Rīga: Zinātne.
- Šnē, Andris. 2002. *Sabiedrība un vara: sociālās attiecības Austrumlatvijā aizvēstures beigās*. Rīga: Intelekts.
- Šterns, Indriķis. 1997. *Latvijas vēsture 1290–1500*. [Rīga]: Daugava.

Vija Stikāne. Radniecība un valsts attiecības Livonijā 13.–16. gadsimtā
(ar ieskatu līdz 19. gadsimtam)

- Šterns, Indriķis. 2002. *Latvijas vēsture 1180–1290. Krustakari*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Švābe, Arveds. 1938. "Latviešu tautas tiesiskie uzskati." No *Straumes un Avoti*, sast. Arveds Švābe, 9–44. I sēj. Rīga.
- Švābe, Arveds. 1939. "Daži Livonijas saimniecības vēstures avoti 1540.–68. g." No *Latviešu vēsturnieku veltījums profesoram Dr. hist. Robertam Viperam*. Rīga: A. Gulbis.
- Švābe, Arveds. 1962. "Kuršu ķoniņi un novadnieki." No *Straumes un avoti I*, 115–348. 2. izdevums, Linkoln: Pilskalns.
- Švābe, Arveds. 1991. *Latvijas vēsture 1800–1914*. Rīga: Avots.
- Teuscher, Simon. 2011a. "Verwandschaft in der Vormoderne: zur politischen Karriere eines Beziehungskonzepts." No *Die Ahnenprobe in der Vormoderne*, sast. Elisabeth Harding un Michael Hecht, 85–106. Münster: Rhema.
- Teuscher, Simon. 2011b. "Property Regimes and Migration of Patrician Families in Western Europe around 1500." No *Transregional and Transnational Families in Europe and Beyond. Experiences Since the Middle Ages*, sast. Christopher H. Johnson; David Warren Sabean; Simon Teuscher un Francesca Trivellato. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Tore, Nyberg. 2005. "Skandinavien im Ostseeraum in der Zeit vom 12. bis 14. Jahrhundert." No *Die Christianisierung Litauens im mitteleuropäischen Kontext. Materialien zur internationalen wissenschaftlichen Konferenz gewidmet dem 750. Jubiläumsjahr der Taufe des Mindaugas, König von Litauen*. Vilnius, Museum für angewandte Kunst, 37–60.
- Transehe-Roseneck, Astaf von. 1903. *Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland*. Rīga: Kymmell.
- Transehe-Roseneck, Astaf von. 1929–1930. *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Livland*. Görlitz.
- Transehe-Roseneck, Astaf von. 1930. *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland*. Görlitz.
- Tuomi-Nikula, Outi. 1998. "Die finnische Hochzeit als Soziodrama." No *Tisch und Bett: Die Hochzeit im Ostseeraum seit dem 13. Jahrhundert*, sast. Thomas Riis, 293–308. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Uluots, Jūri. 1935. *Grundzüge der Agrargeschichte Estlands*. Tartu: Akadeemiline. Kooperatiiv.
- Upelnieks, Kristaps. 1938. *Uzvārdu došana Vidzemes un Kurzemes zemniekiem*. Rīga: Valters un Rapa.
- Urban, William. 2001. "The Frontier Thesis and the Baltic Crusade." No *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500*, sast. Alan Murray. Burlington.
- Vasks, Andrejs. 2001. "Agrais dzelzs laikmets." No *Latvijas senākā vēsture 9. gt. pr. Kr. – 1200. g.*, 186–229. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Vasks, Andrejs. 2010. "Francis Balodis un etniskie pētījumi Latvijas aizvēsturē." *Arheoloģija un etnogrāfija* 24: 57–65.
- Vasks, Andrejs. 2020. "Kultūra, valoda un etniskums: etnokulturālās grupas un to identifikācijas raksturelementi Latvijas teritorijā dzelzs laikmeta nogalē." No *Vara, zeme un sabiedrība: politiskās un sociālās transformācijas Austrumbaltijā 12. un 13. gadsimtā*, sast. Andris Šnē, 24–43. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.

- Wettlaufer, Jörg. 1998. "Beilager und Bettleute im Ostseeraum (13.–19. Jahrhundert). Eine vergleichende Studie zum Wandel von Recht und Brauchtum der Eheschließung." No *Tisch und Bett: Die Hochzeit im Ostseeraum seit dem 13. Jahrhundert*, sast. Thomas Riis, 81–128. Frankfurt am Main etc. : Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Willoweit, Dietmar. 2013. *Reich und Staat. Eine kleine deutsche Verfassungsgeschichte*. München: C. H. Beck Wissen.
- Zedler, Johann Heinrich. 1735. *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*. Bd. 11. Gm-Gz. Halle und Leipzig: Verlag Johann Heinrich Zedlers.
- Дорошенко, Василий. 1960. *Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке*. Рига: Издательство Академии наук Латвийской ССР.
- Джаксон, Татьяна. 2004. "Брачные связи в средневековой Скандинавии (датские правители XI – середины XII века по "Саге о Кнюткигах".) No *Древнейшие государства Восточной Европы: Генеалогия как форма исторической памяти*. Москва: Восточная литература.
- Казаченко, Борис. 2010. *Русское родство: прошлое и настоящее*. Москва: Флинта.
- Казаченко, Борис. 2011. Исследования феномена родства. *Антропологический форум* 15: 57–61.
- Ковалевский, Станислав. 1977. *Образование классового общества и государства в Швеции*. Москва: Наука.
- Козин, Михаил, red. 1972. *Очерки экономической истории Латвии 1860–1900*. Рига: Зинатне.
- Литвина, Анна ип Фёдор Успенский. 2012. Внутридинастические браки между троюродными братьями и сестрами в домонгольской Руси. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (49): 45–68.
- Матузова, Вера ип Евгения Назарова. 1990. "Жалованные грамоты местным нобилям в Пруссии и Ливонии XIII в. (сравнительное исследование)." No *Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения*, 72–74. Москва: Институт всеобщей истории РАН.
- Назарова, Евгения. 1980. "Ливонские Правды" как исторический источник. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1979*. Москва: Наука, 5–218.
- Сваране, Мелита. 1977. "Социальная психология латышских крестьян в период становления капитализма (30–60-е годы XIX века)." No *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*, 157–166. Рига: Зинатне.
- Щапов, Ярослав. 1978. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII в.* Москва: Наука.

4. nodaļa

Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

Dita Plepa

Ievads

Līdz ar pārmaiņām cilvēku savstarpējās attiecībās un kopdzīves formās mainās arī veids, kā šīs attiecības tiek reglamentētas. Raugoties no juridiskās jeb tiesību zinātnes perspektīvas, tiesības rada sabiedrība, savukārt likumu rada valsts. Tāpēc, no vienas puses, tiesības pastāv kā spēkā esošu normu jeb likumu struktūra (*law in book*), no otras puses, sociālajā realitātē tiesības pastāv kā tādu nerakstītu normu kopums, kuras tiek piemērotas sadzīvīsku jautājumu risināšanai (*law in action*; Osipova, 2010, 17).

Šim rakstam, kurā radniecības un ģimenes jautājumi analizēti tiesību zinātnes aspektā, ir divi mērķi: pirmkārt, analizēt radniecības un ģimenes tiesisko regulējumu Latvijas tiesiskajā sistēmā, aplūkojot to, kādā veidā likumdevējs normatīvajos aktos reglamentējis radniecību un ģimeni, un, otrkārt, ieskicēt arī tiesību socioloģijas dimensiju un aprakstīt to, kādas tiesības radniecības un ģimenes jomā pastāv sociālajā realitātē.

Latvijas Republikā likums noteic, ka radniecība ir tiesiska attiecība, kas izveidojas starp personām, kuras cēlušās viena no otras ar dzimšanu.¹ Vienlaikus jānorāda, ka likuma ietvaros radniecība var tikt uzlūkota arī kā sociāla saikne, kas pastāv starp personām uz laulības, svainības un adopcijas pamata.² Lai risinātu tiesiskos strīdus, kas rodas dažādo horizontālo attiecību modeļu dēļ, likumdevējs ir reglamentējis arī atsevišķus jautājumus, kas izriet no faktiskās kopdzīves vai tuvām emocionālajām attiecībām.³ Saskaņā ar šobrīd spēkā esošo

¹ Civillikums. Pirmā daļa. Ģimenes tiesības. Valdības Vēstnesis, 20.02.1937., Nr. 41, 206. pants.

² *Ibid.*, 176., 207. un 215. pants.

³ Piemēram, Kriminālprocesa likums. Latvijas Vēstnesis, 11.05.2005., Nr. 74, 12. pants.

tiesisko regulējumu valsts “juridiski neredz” faktiski pastāvošās viendzimuma partneru ģimenes, jo tām nav nodrošināta iespēja juridiski nostiprināt savas ģimenes attiecības.⁴

Lai labāk tiktu izprasts Latvijas Republikā pastāvošais radniecības un ģimenes tiesību regulējums, rakstā tiks analizēta tā ģenēze vēsturiskās attīstības kontekstā, ilustrēts tas, kā atkarībā no valsts iekārtas (demokrātiska tiesiska valsts, autoritārs vai totalitārs režīms) mainās tiesiskā regulējuma saturs vai apjoms un piemērošanas metodes. Normatīvā regulējuma ģenēze pētīta, izmantojot gan likumu tekstus, gan tiesību vēstures pētījumus, it īpaši profesores Sanitas Osipovas pētījumus par ģimenes tiesību attīstību. Lai sasniegtu šā raksta mērķus, visupirms ilustrēta radniecības tiesiskā regulējuma attīstība, izmantojot vēsturisko metodi. Pēc tam izklāstīts Latvijas Republikas Satversmes (turpmāk – Satversme) normu saturs un to iztulkošanas metodoloģija, kā arī analizēta Satversmes tiesas prakse.

Ģimenes un radniecības juridiskais ietvars līdz Satversmes pieņemšanai

Latvijas Republikas tiesiskā sistēma sāka darboties līdz ar Latvijas Republikas proklamēšanu 1918. gada 18. novembrī. Tātad tas ir atskaites punkts, no kura tiek analizēts radniecības un ģimenes tiesību regulējums. Raugoties no konstitucionālo tiesību un tiesību teorijas perspektīvas, var secināt, ka Latvijas valsts jau no tās dibināšanas pirmsākumiem ir bijusi demokrātiska tiesiska valsts. Demokrātisku tiesisku valsti raksturo likuma vara jeb tiesību virsvadība. Tātad valstij ar pienācīgā kārtībā pieņemtiem likumiem ir jānodrošina tiesisko attiecību noteiktība un stabilitāte, ļaujot personām īstenot savas tiesības un panākot tām noteikto pienākumu izpildīšanu. Lai valsts tiktu pārvaldīta atbilstoši demokrātiskas tiesiskas valsts prasībām, līdz ar Latvijas Republikas proklamēšanu sākās straujš un apjomīgs tiesību jaunrades darbs, jo bija jāizveido jaunās valsts funkcionēšanai nepieciešamā normatīvo aktu bāze.

Likumdevējs acumirkli pēc jaundibinātās valsts izsludināšanas nespēja izstrādāt un pieņemt tik daudz likumu, lai tie spētu pilnībā aizstāt visas iepriekšējās tiesības (Lazdiņš 2015, 51). Saskaņā ar Latvijas Republikas Tautas padomes 1919. gada 5. decembra likumu “Par agrāko Krievijas likumu spēkā atstāšanu Latvijā” “visi agrākie Krievijas likumi, kuri pastāvēja Latvijas robežās līdz

⁴ Satversmes tiesas 2021. gada 8. aprīļa spriedums lietā Nr. 2020-34-03. Latvijas Vēstnesis, 12.04.2021., Nr. 69, 13. punkts.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

24. oktobrim 1917. g., pagaidām uzskatāmi par spēkā esošiem pēc 18. novembra 1918. g., cik tālu tie nav atcelti ar jauniem likumiem un nerunā pretim Latvijas valsts iekārtai un Tautas Padomes platformai”.^{5, 6}

Savukārt Tautas padomes 1919. gada 6. decembra “Pagaidu nolikums par Latvijas tiesām un tiesāšanas kārtību” noteica, ka Latvijas tiesas darbojas pēc tiem vietējiem un Krievijas likumiem, kas bija spēkā līdz 1917. gada 24. oktobrim.⁷ Tāpēc radniecības un ģimenes tiesību jautājumi tika izspriesti pēc Krievijas Impērijas civiltiesību regulējuma. Latgalē bija spēkā Krievijas Impērijas likumu kopojuma (*Свод законов Российской империи*, 1832) 10. sējuma pirmā grāmata, bet Vidzemē un Kurzemē – Baltijas guberņu Vietējo likumu kopojuma trešā daļa (turpmāk – Baltijas Vietējie civillikumi).

Atšķirības tiesībās pastāvēja ne tikai teritoriālajā ziņā, bet arī vienā teritorijā dzīvojošiem dažādu kārtu, ticību un tautību pārstāvjiem (Osipova 2015, 114). Šīs atšķirības raksturo tas, ka laulības noslēgšanas un šķiršanas jautājumi bija baznīcas, nevis valsts kompetencē. Piemēram, Baltijas Vietējo civillikumu trešās daļas pirmās grāmatas 1. sadaļas 3. pants noteica, ka “attiecībā uz laulībām citu kristīgo ticību personu starpā jāievēro tie noteikumi par laulību, kādi pastāv katrai no šīm ticībām”.⁸

Baltijas Vietējie civillikumi reglamentēja laulības noslēgšanas un laulāto mantisko attiecību jautājumus, vecāku un bērnu attiecības, radniecības saites, aizbildnību un aizgādību.⁹ Radniecības regulējumam atvēlētā atsevišķa nodaļa ar 25 pantiem (no 241. panta līdz 266. pantam). Saskaņā ar Baltijas Vietējo civillikumu trešās daļas pirmās grāmatas 3. sadaļas 244. pantu “par asinsradniecību jeb radniecību šaurākā nozīmē sauc divu vai vairāku personu starpā ar dzimšanu radušos sakaru”. Radniecības tuvumu nosaka pa līnijām un pakāpēm.

Atbilstoši Baltijas Vietējo civillikumu regulējumam “taisnu līniju nodibina to personu sakars, kuras cēlušās viena no otras ar dzimšanu un tiek nosauktas vai nu par augšupējiem, vai lejupējiem radniekiem, raugoties pēc tam, vai skaita no bērniem uz vecākiem vai otrādi”. Savukārt tad, “ja līnija sastāv no tādiem

⁵ Likums “Par agrāko Krievijas likumu spēkā atstāšanu Latvijā”. Latvijas Pagaidu Valdības Likumu un Rikojumu Krājums, 1919. gada 31. decembris, Nr. 13.

⁶ Rakstā likumu teksti pēc iespējas atveidoti atbilstoši mūsdienu latviešu literārās valodas prasībām un noteikumiem.

⁷ Pagaidu nolikums par Latvijas tiesām un tiesāšanas kārtību. Latvijas Pagaidu Valdības Likumu un Rikojumu Krājums, 1919. gada 15. jūlijs, Nr. 1.

⁸ Vietējo civillikumu kopojums. Tulkojums ar pārgrozījumiem un papildinājumiem, kas izdoti līdz 1927. g. 31. decembrim, un ar dažiem paskaidrojumiem. Rīga: Valters un Rapa, 1928. gads.

⁹ *Ibid.*

radniekiem, kuru kopējais ciltstēvs ir trešā persona, tad līniju un radniecību sauc par sānu līniju un sānu radniecību”.¹⁰ No viena kopēja ciltstēva cēlušos radnieku kopību sauca par cilti jeb līniju šaurākā nozīmē (246. pants).

Ģimenes tiesībās bija vērojama kanonisko un romiešu tiesību ietekme (Osipova 2020a, 145). Likumā tika definēts, ka “sānu līnijai pastāv divējādi skaitījuma veidi: romiešu un vācu jeb kanoniskais”.¹¹ Atbilstoši Baltijas Vietējo civillikumu trešās daļas pirmās grāmatas 3. sadaļas 249. pantam “pēc romiešu skaitījuma, radniecības tuvuma noteikšanai starp divām personām ņem vērā tikai pakāpju jeb dzimšanu skaitu no vienas no šīm personām, neieskaitot viņu pašu, augšup taisnā līnijā uz viņu kopējo ciltstēvu un no šā pēdējā lejup uz otru no šīm personām. Uz šā pamata miesīgi brāļi un māsas atrodas otrajā radniecības pakāpē, tēva vai mātes brālis ar brāļa vai māsas meitu un tēva vai mātes māsa ar brāļa vai māsas dēlu trešajā, brālēni un māsīcas ceturtajā utt.”.

Savukārt vācu jeb kanoniskais skaitījums ņem vērā vispirms līniju tuvumu šaurākā nozīmē, bet tikai pēc tam katrā no tām pakāpes tuvumu (250. pants). Jo tuvāk personai tā līnija, kurai pieder šīs personas radnieks, jo tuvāka, pēc vācu skaitījuma, ir radniecība starp šīm personām. Savukārt katrā līnijā radniecības tuvumu nosaka kopējā ciltstēva tuvums (255. pants). Likumā tika noteikts arī princips, ka “radniecības sakari sniedzas tik tālu, cik tālu tos var pierādīt, un nav aprobežoti ne ar kādu līniju vai pakāpi, lai tās būtu, cik tālas būdamas”.¹²

Radniecības jomā detalizēti tika reglamentētas arī savstarpējās saites. Piemēram, atbilstoši Baltijas Vietējo civillikumu trešās daļas pirmās grāmatas 3. sadaļas 258. pantam “radniecība starp brāļiem un māsām ir vai nu pilnīga, vai nepilnīga. Par pilnīgu tā uzskatāma, kad brāļi un māsas cēlušies no vieniem un tiem pašiem vecākiem; par nepilnīgu, kad viņi cēlušies no viena tēva, bet no dažādām mātēm, vai otrādi, no vienas mātes, bet no dažādiem tēviem; pirmajā gadījumā brāļus un māsas sauc konsangvinējiem, bet otrajā – par uterīniem”.

Savukārt “vīriešu dzimuma radniekus, kuri stāv cits ar citu radniecībā vienīgi caur vīriešiem, t. i., taisnā augšupējā līnijā vectēvu no tēva puses utt., taisnā lejupējā (dēlu, dēla dēlu utt.) un sānu līnijā (brāli, brāļa dēlu utt.), sauc par agnātiem (*Agnaten. Schwertmagen*), bet viņu kopību – par vīriešu cilti. Turpretim tos radniekus, kuri stāv cits ar citu radniecībā arī caur sievietēm, un proti, māti, vectēvu no mātes puses, meitu un viņas bērnus, māsu, viņas dēlus un meitas utt.,

¹⁰ Vietējo civillikumu kopojums. Tulkojums ar pārgrozījumiem un papildinājumiem, kas izdoti līdz 1927. g. 31. decembrim, un ar dažiem paskaidrojumiem. Rīga: Valters un Rapa, 1928. gads. 244. un 245. pants.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*, 256. pants.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

sauc par kognātiem (*Cognaten, Spillmagen*), bet viņu kopību – par sieviešu cilti. Beidzot sieviešu dzimuma personas, kuras atrodas cita ar citu radniecībā vienīgi caur sievietēm, sauc par niftelēm (*Nifteln*)”.¹³

Par ģimeni plašākā nozīmē tika uzskatīta agnātu kopība, kuri cēlušies no kopēja ciltstēva un tāpēc tiek saukti viņa cilts nosaukumā jeb uzvārdā (261. pants). Savukārt “ģimenei šaurākā nozīmē pieder tēvs, viņa sieva un viņa bērni, kamēr tie vēl atrodas zem vecāku varas vai, pēc vecāku nāves, joprojām dzīvo nedalītā kopdzīvē” (262. pants). Viena laulātā sakaru ar otra asinsradiniekiem sauc par svainību (263. pants).

Jāuzsver tas, ko noteica Baltijas Vietējo civillikumu trešās daļas pirmās grāmatas 2. sadaļas 132. pants, proti: par likumīgiem atzīstami tie bērni, kuri ieņemti vai kuri piedzimuši likumīgā laulībā. Atbilstoši regulējumam “tēva tieši izteikta vai ar neapšaubāmu viņa darbību apstiprināta atzīšana, ka laulībā vai pēc tās izbeigšanās dzimušais ir viņa bērns, uzskatāma par pilnīgu pierādījumu šā bērna dzimšanas likumībai” (138. pants). Savukārt Baltijas Vietējo civillikumu trešās daļas pirmās grāmatas 2. sadaļas 139. pants noteica, ka “mātes apliecinājums, ka viņas dzemdētais bērns nav no viņas vīra, nav pieņemams par šā bērna dzimšanas likumības atspēkojumu”.

Regulējums paredzēja, ka ārlaulības bērniem nav tiesību ne uz tēva uzvārdu un kārtu, ne uz dalību viņa ģimenes tiesībās (166. panta pirmais teikums). Pēc būtības tas nozīmē, ka radniecība starp tēvu un ārlaulības bērnu netika juridiski atzīta, lai gan pastāvēja bioloģiska saikne. Tomēr “dzimšanai ārlaulībā pašai par sevi nav nekāda iespaids uz ārlaulībā dzimušā vispārējo tiesībspēju: to neviens nedrīkst viņam pārvest, tās dēļ viņš nezaudē tiesības ne ieņemt sabiedriskus amatus, ne tikt uzņemts kādā kārtā” (164. pants).

Baltijas Vietējo civillikumu sistēmā pastāvēja patrilineāra radniecība. Tāpēc likumdevējs bija noteicis vairākas prezumpcijas, kas ļāva konstruēt radniecības saites, kā arī reglamentēja radnieku savstarpējās tiesības un pienākumus. Lai gan paralēli pastāvēja vairāki normatīvie akti, tomēr radniecības jomas regulējums visā Latvijas teritorijā pēc būtības bija līdzīgs. Analizējot Baltijas Vietējo civillikumu regulējumu radniecības jomā, tiesību zinātnē secināts, ka “raksturīgi, ka likuma panti šai jautājumā formulēti definīciju veidā, kas visumā sakrīt ar pandektistu¹⁴ mācības grāmatu formulējumiem” (Kalniņš 1972, 316). Tādējādi radniecības joma regulēta atbilstoši romiešu tiesību principiem.

¹³ Vietējo civillikumu kopojums. Tulkojums ar pārgrozījumiem un papildinājumiem, kas izdoti līdz 1927. g. 31. decembrim, un ar dažiem paskaidrojumiem. Rīga: Valters un Rapa, 1928. gads.

¹⁴ Pandektu tiesības ir modernizētas jeb recepētas romiešu tiesības. Romiešu tiesību studijas 19. gadsimtā Eiropā sasniedza savu virsotni pandektistiskajās jeb pandektu →

Pēc autores domām, detalizēts šīs jomas regulējums bija nepieciešams mantošanas kārtības dēļ, kura paredzēja, ka manto nomirēja pārdzīvojušais laulātais un radnieki. Proti, Baltijas Vietējo civillikumu trešās daļas trešās grāmatas 3. sadaļas 1870. pants noteica, ka “likumisko mantošanas tiesību nodibina vienīgi asinsradniecība vai civilradniecība¹⁵, bet svainība šo tiesību nedod”. Turklāt mantojuma atstājēja asinsradnieki manto pēc zināmas kārtības, kura pamatota pa daļai uz radniecības veidu, pa daļai uz tās pakāpju tuvumu (1879. pants).

Turklāt milzīga atbildība tika piešķirta tiesību piemērotājam (iestādei un tiesai), kam bija jāizšķir tas, ciktāl Krievijas Impērijas regulējums ir savietojams ar demokrātiskas tiesiskas valsts vērtībām. Latvijas Senāts kādā mantojuma lietā 1938. gadā precizējis likumdevēja nolūku, norādot, ka “Senāts ir jau paskaidrojis (Sen. apv. sap. 35/14 un citi), ka Kurzemes zemnieku lik. 122. pantā paredzētās vīriešu kārtas mantinieku tiesības paturēt nekustamo īpašumu izskaidrojamas ar likumdevēja vēlēšanos atstāt mantu mantojuma devēja cilti. Tāds ir šī panta nolūks. Meklēt kaut kādus citus mērķus šim pantam, it īpaši prasīt, lai vīriešu kārtas mantinieks būtu personīgi spējīgs apsaimniekot saņemto īpašumu un, iestājoties laulībā, turpināt mantojuma devēja dzimtu, ne tikai nozīmētu ielaisties prātojumos, kas nav attaisnojami ar šī panta saturu, bet arī nonākt pretrunā ar šī panta skaidro un nepārprotamo saturu, pēc kura tikai vienā gadījumā sieviešu kārtas mantinieki var mantot nekustamu mantu, proti, kad nav vīriešu kārtas mantinieku, kas atrastos ar mirušo tādā pat radniecības pakāpē kā viņas”.¹⁶

Krievijas Impērijas civiltiesībās bija nostiprināts vīra varas princips. Piemēram, Baltijas Vietējo civillikumu trešās daļas pirmās grāmatas 3. sadaļas 1. nodaļuma 11. pants paredzēja, ka “ar laulību vīrs kļūst par sievas aizbildni (padomdevēju jeb asistentu)”.¹⁷ Tādējādi civiltiesības, pēc kurām dzīvoja sabiedrība

→ tiesībās, kas tiešā veidā ietekmēja tiesību jaunradi vispār, bet jo īpaši tiesību kodifikāciju kontinentālās Eiropas valstīs. Sk. plašāk: Osipova, Sanita. “Digestas.” *Nacionālā enciklopēdija*. Skatīts 30.01.2023.

¹⁵ Attiecīgajā regulējumā lietotais jēdziens “civilradniecība” nav plašāk skaidrots, tomēr, iztulkojot tiesību normas saturu, jāsecina, ka jēdziens “civilradniecība” attiecas uz laulības un adopcijas ceļā izveidojušos radniecību. Sk. piemēram, Vietējo civillikumu kopojums. Tulkojums ar pārgrozījumiem un papildinājumiem, kas izdoti līdz 1927. g. 31. decembrim, un ar dažiem paskaidrojumiem. Rīga: Valters un Rapa, 1928. gads. 259. pants.

¹⁶ Latvijas Senāta 1938. gada 26. janvāra spriedums Nr. 11. Izvilkumi no Latvijas Senāta Civilās kasācijas departamenta spriedumiem. Tieslietu Ministrijas Vēstneša pielikums, 1938. gada 1. aprīlis, Nr. 4.

¹⁷ Vietējo civillikumu kopojums. Tulkojums ar pārgrozījumiem un papildinājumiem, kas izdoti līdz 1927. g. 31. decembrim, un ar dažiem paskaidrojumiem. Rīga: Valters un Rapa, 1928. gads.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

Latvijas Republikas proklamēšanas laikā, bija paredzētas patriarhālai ģimenei, kurā sievai ir pienākums visā pakļauties vīram, bet vīrs valda pār sievu, bērniem un saimniecību (Osipova 2015, 115).

Jānorāda, ka Tautas padomē Krievijas Impērijas civiltiesību regulējums tika uzskatīts par pagaidu risinājumu, kas izmantojams tikmēr, kamēr nav izstrādāts jauns likums. Šāda pieeja ļāva nodrošināt tiesisko stabilitāti. Tautas padomē sociāldemokrāts Vilis Holcmanis uzsvēra, ka “jāreformē laulības likums sievas un vīra mantības jautājumos [...]. Jānāk pie slēdziena, ka projekts [domāts likums, kas ļauj piemērot Baltijas Vietējos civillikumus] pavisam nepilnīgs, tur daudz jāstrīdas”.¹⁸

Regulējuma analīze liecina, ka radniecība tika pamatota gan ar bioloģiskām, gan sociālām saitēm, kuras juridiski atzīst (lēģitimē) valsts. Romiešu pandektu tiesības radījušas pamatu radniecības izpratnei.

Satversmes sapulces iedibinātie ģimenes tiesību principi

Latvijas valsts konstitucionālās iekārtas regulējuma izstrādāšanai tika izveidota speciāla likumdošanas institūcija – Satversmes sapulce, ko brīvās vēlēšanās ievēlēja Latvijas pilsoņi (Pleps 2018, 87). Satversmes sapulcei bija tiesības izdot arī normatīvos aktus, kas nepieciešami tiesisko attiecību regulēšanai līdz Satversmes pieņemšanai.¹⁹ Tādējādi Satversmes sapulce gan iedibināja konstitucionālos principus, tai skaitā ģimenes tiesību jomā, gan arī pieņēma likumus, kas bija nepieciešami šīs jomas attiecību nodibināšanai vai pārgrozīšanai.

Satversmes sapulce bija plānojusi Satversmes II daļā ietvert speciālu regulējumu par laulību. Satversmes 114. panta redakcija noteica: “Laulība dibinās uz abu dzimumu tiesību vienlīdzības principa, un viņu kā ģimenes pamatu aizsargā valsts.” No Satversmes sapulces debatēm izriet, ka “Satversmes komisija ir skaitījusi par vajadzīgu uzsvērt abu dzimumu tiesību vienlīdzības principu vēl sevišķi 114. pantā attiecībā uz tiesību vienlīdzības principu abiem dzimumiem laulības dzīvē”.²⁰ No Satversmes sapulces debatēm izriet arī tas, ka “uz abu dzimumu

¹⁸ Latvijas Tautas padomes 1. sesijas 5. sēdes stenogramma 1918. gada 6. decembrī. Latvijas Tautas padomes sēdes, Nr. 1. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1920, 59. lpp.

¹⁹ Latvijas valsts iekārtas pagaidu noteikumi. Valdības Vēstnesis, 1920. gada 3. jūnijs, Nr. 123, 3. pants.

²⁰ Latvijas Satversmes sapulces stenogrammu izvilkums (1920–1922). Satversmes komisijas referenta ziņojumi un debates par Satversmes II daļu. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2006; V sesijas 1. sēdes (17.01.1922.) stenogramma, 496. lpp.

tiesību vienlīdzības principa pamata dibinās arī laulība, kuru kā ģimenes pamatu aizsargā valsts”.²¹

Jānorāda, ka Satversmes sapulces deputāts Kārlis Dēķens raisīja diskusiju par laulības formu, norādot, ka “mums pazīstami dažādi laulību veidi: monogāmija, poliandrija, poligāmija, grupu laulība – kura veida laulību likums lai apsargā?”.²² Šo diskusiju pārtrauca Satversmes sapulces deputāts Jānis Purgalis, uzsvērdams, ka “tamlīdzīgi priekšlikumi tika apskatīti arī komisijas sēdēs un atraidīti, jo grūti iedomāties tādu valsti, kas atmestu ģimenes dzīvi, kuras pamats ir laulība”.²³ Satversmes II daļa (tostarp 114. pants) netika pieņemta, un pilsoniskās tiesības tika nodrošinātas ar atsevišķiem likumiem.

Tā, piemēram, Satversmes sapulce 1921. gada 1. februārī pieņēma Likumu par laulību, kurā noteica laulības dibināšanas kārtību, šķēršļus laulības noslēgšanai, laulības spēkā neesamības un šķiršanas noteikumus, kā arī tiesāšanās kārtību.²⁴ Tiesību zinātnē secināts, ka jaunais likums paredzēja būtiskus liberālus grozījumus ģimenes tiesībās, piemēram, iespēju laulību slēgt ne vien reliģiskā ceremonijā, bet arī dzimtsarakstu nodaļā un iespēju šķirt laulību (Osipova 2020a, 144), tika likvidēti konfesionālie šķēršļi laulības noslēgšanai, noteiktos gadījumos paredzēts pienākums rūpēties par šķirto laulāto (Lēbers u. c., 2000, 201). Satversmes sapulces deputāts Francis Trasuns, katoļu garīdznieks, gan bija skeptisks un aizrādīja: “Mēs izdevām likumu par civillaulību, kuru tauta nepilda un nepildīs.”²⁵ Šis F. Trasuna izteikums norāda uz viņa pieņēmumu, ka likumā noteiktā kārtība atšķiras no sociālās realitātes un daļa sabiedrības turpinās dzīvot pēc ierastajiem noteikumiem.

No Satversmes sapulces debatēm ir izsecināma konstitucionālā likumdevēja griba – ieviest vienlīdzības (dzimumu līdztiesības) principu un atteikties no vīra varas principa. Satversmes sapulces pieņemtais Likums par laulību lika pamatus ģimenes tiesību attīstībai atbilstoši demokrātiskās un tiesiskās valsts vajadzībām. Tomēr Satversmes sapulces uzdevums bija noteikt galvenos Latvijas tiesiskās sistēmas darbības principus, tāpēc detalizētāks regulējums, tostarp arī radniecības un ģimenes tiesību jautājumos, bija jāizstrādā nākamajam likumdevējam – Saeimai.

²¹ Latvijas Satversmes sapulces stenogrammu izvilkums (1920–1922). Satversmes komisijas referenta ziņojumi un debātes par Satversmes II daļu. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2006; V sesijas 1. sēdes (17.01.1922.) stenogramma, 498. lpp.

²² *Ibid.*, 725. lpp.

²³ *Ibid.*, 726. lpp.

²⁴ Likums par laulību. Valdības Vēstnesis, 18.02.1921, Nr. 38.

²⁵ Latvijas Satversmes sapulces stenogrammu izvilkums (1920–1922). Latvijas Republikas Satversmes projekta apspriešana un apstiprināšana. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2006; IV sesijas 2. sēdes (21.09.1921.) stenogramma, 36. lpp.

Ceļā uz Civillikumu: vienota radniecības un ģimenes regulējuma izstrāde

Diskusijā par to, kā “panāk modernajiem apstākļiem un vajadzībām atbilstošas un visai Latvijas teritorijai un iedzīvotājiem vienotas civiltiesības”, bija dažādi viedokļi par to, vai pārņemt modernu ārvalstu civillikumu, izstrādāt jaunu Latvijas civillikumu vai veikt revīziju esošajos Baltijas Vietējos civillikumos (Švarcs 2011, 42). Lai arī konceptuāli izšķīrās par jauna likuma pieņemšanu, tomēr daudzās jomās tika saglabāti esošā regulējuma principi.

Civillikumu Ministru kabinets pieņēma 1937. gada 28. janvārī, nosakot, ka tas stājas spēkā 1938. gada 1. janvārī. Profesore Sanita Osipova izvirza pamatotu tēzi, ka “demokrātiskā parlamentārā procedūrā par Civillikuma pieņemšanu vienoties nebija iespējams, jo parlamentāriešos bija dziļa bijība pret ģimenes privātautonomiju. Lai gan privātautonomijas princips vēl pat nebija definēts, XX gs. sākuma likumdevējā valdība respektē pret privāttiesībām kā sabiedrības pašregulācijas līdzekli un likumdevējs centās būtiski nemainīt pastāvošo ģimenes modeli. Tikai sociālisti vēlējās lauzt pastāvošo tradīciju” (Osipova 2020b, 183). Profesores tēze ir pamatota, jo Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma laikā demokrātisku diskusiju aizstāja neierobežota vara.

Tā kā Civillikums tika pieņemts Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma laikā, ģimenes tiesību regulējums bija saistīts ar latvisko tradīciju iedzīvināšanu un vietējo paražu respektēšanu. Piemēram, tika ieviests tāds nacionālajām privāttiesībām raksturīgs regulējums kā pūra došana meitai, kā arī tradicionāli juridiski jēdzieni – ligava un līgavainis (Osipova 2020a, 146).

Komentējot Civillikuma pieņemšanu, profesors Vasilījs Sinaiskis visupirms uzsvēris, ka “ģimene ir sabiedrības un valsts pamats, tā ir visiem zināma patiesība, un tāpēc saprotams, ka visi civilkodeksi piegriež lielu vērību šīs tiesību nozares regulēšanai” (Sinaiskis 1938). Saskaņā ar Civillikuma 84. pantu ģimenes dzīves pamats bija laulība, kas “rada vīram un sievietei pienākumu būt savstarpēji uzticīgiem, kopā dzīvot, vienam par otru gādāt un kopīgi rūpēties par ģimenes labklājību”.²⁶ Tomēr Civillikumā ģimenes (laulāto) personiskās attiecības nav detalizēti reglamentētas, jo likumdevējs daudzus jautājumus atstāja morāles jomā, uzskatot, ka ģimene (laulība) ir ne vien tiesiska, bet arī morāla savienība (Švarcs 2011, 178). Tādējādi likuma izpratnē radniecība un ģimene ir tādas kopienas, kuru locekļiem ir tiesības un pienākumi vienam pret otru.

²⁶ Civillikums. Pirmā daļa. Ģimenes tiesības. Valdības Vēstnesis, 20.02.1937., Nr. 41, 84. pants

Civillikumā ietvertais regulējums radniecību konstruēja bioloģiski, proti, par radniecību sauc divu vai vairāku personu starpā ar dzimšanu radušos attiecību. Radniecības noteikumos pēc būtības tika saglabāti romiešu tiesību principi un regulējums bija līdzīgs Baltijas Vietējo civillikumu regulējumam. Proti, radniecības tuvumu noteica pēc līnijām un pakāpēm.²⁷ Lai varētu risināt jautājumus, kas izriet no radniecības vai skar radniecību, oficiālajā izdevumā tika publicēts palīgmateriāls – Radniecības pakāpju noteikšanas tabele.²⁸ No likumu sistēmas izriet, ka radniecības pakāpes un līnijas bija nozīmīgas mantisko jautājumu kārtošanai. Saskaņā ar Civillikuma 398. pantu likumisko mantojuma tiesību nodibina radniecība un adopcija. Svainība šo tiesību nedod.

Radniecības attiecības varēja izveidoties arī kā sociāla saikne. Proti, pastāvēja prezumpcija jeb paternitātes pieņēmums, ka “laulības bērni ir tie bērni, kas dzimuši laulībā vai ne vēlāk kā 306. dienā pēc tam, kad laulība izbeigusies ar vīra nāvi vai šķiršanu” (146. pants). Paternitātes pieņēmumu varēja apstrīdēt tiesā.

Civillikums paredzēja dalījumu starp laulībā un ārļaulībā dzimušiem bērniem.²⁹ Saskaņā ar Civillikuma 155. pantu ārļaulības bērnam pret savu māti un viņas radniekiem ir laulības bērnu tiesības un pienākumi. Atbilstoši Civillikuma 154. pantam “ārļaulības bērna tēvs ir tas, kas atzinies miesīgos sakaros ar bērna māti vai kam tajā laika sprīdī, kad vajadzēja notikt bērna ieņemšanai, t. i. laikā no 306. līdz 182. dienai pirms viņa dzimšanas, ir pierādīti ar viņa māti miesīgi sakari, izņemot gadījumu, kad māte atzinušies vai ir pierādīts, ka tajā pašā laika sprīdī viņai ir bijuši miesīgi sakari arī ar kādu citu personu”. Lai gan “taisni caur radīšanu taču cilvēks kļūst par tēvu un līdz ar to no dibinās arī radniecība”, tomēr “Latvijas projekts nekādas ģimenes-tiesiskas attiecības starp ārļaulības bērnu un viņa tēvu neatzīst” (Būmanis 1927).

Šajā sakarā plašāk paskaidrots, ka “radniecība nav vienīgi faktiska, bet arī tiesiska attiecība. Tādu nenodibina tikai caur radīšanu vai dzimšanu nodibinātā asins vienība, bet šīs attiecības tiesiskā atzīšana. Tā tad, kur asins vienība netiek tiesiski atzīta par radniecību, tur tiesiski radniecība arī nepastāv” (Būmanis 1927). Civillikums paredzēja vienīgi tēva pienākumu apgādāt ar uzturu (ēdienu, apģērbu, mitekli) ārļaulības bērnu.³⁰

²⁷ Civillikums. Pirmā daļa. Ģimenes tiesības. Valdības Vēstnesis, 20.02.1937., Nr. 41, 206. pants.

²⁸ Radniecības pakāpju noteikšanas tabele. Valdības Vēstnesis, 10.01.1939., Nr. 7.

²⁹ Civillikums. Pirmā daļa. Ģimenes tiesības. Valdības Vēstnesis, 20.02.1937., Nr. 41, 146., 152. un 153. pants.

³⁰ *Ibid.*, 157. un 158. pants.

Arī adopcijas gadījumā radniecība izveidojās ierobežotā veidā. Civillikuma 173. pants noteica, ka “adoptētais kļūst par sava adoptētāja ģimenes locekli, pie kam adoptētājs iegūst pār viņu vecāku varu. Adoptētais iegūst adoptētāja uzvārdu un visas laulības bērna tiesības, ja adopcijas līgumā nav noteikts citādi.” Vienlaikus “iegūstot visas laulības bērna tiesības, adoptētais līdz ar to uzņemas arī visus viņa pienākumus pret saviem adoptētājiem. Bet ar to nenodibinās viņam nekādas tiesiskas attiecības pret adoptētāja augšupejās un sānu līnijas radniekiem, ja vien tādas attiecības viņu starpā jau nav pastāvējušas pēc agrākās radniecības vai bijušas tieši noteiktas ar līgumu” (174. pants).

Ar jauno Civillikumu tika panākta sievas un vīra tiesiskā līdztiesība. Proti, Civillikuma regulējumā tika apstiprināta atteikšanās no vīra varas principa. Profesors Sinaiskis skaidro, ka, “atmezdami vīra varu, likdami tās vietā vīra priekštiesības ģimenes lietu izšķiršanā, CL sastādītāji tomēr ir paturējuši terminu “vecāku vara” (177. p.), arī šeit atzīdami vecāku vienlīdzību ar tēva izšķirēja balss tiesību (t. p. pants). Nepilngadīgo bērnu manta atrodas tēva pārvaldībā (190. p.), bet šī pārvaldība nedod tiesību uz bērnu mantas lietošanu [...] Tādā kārtā no romiešu tēva varas institūta (pēc mantiskās būtības) gandrīz nekas nav palicis pāri, izņemot, kas visai svarīgi, personīgo vecāku varu. [...] Romiešu tēva vara ir zaudējusi savus pēdējos pamatus” (Sinaiskis, 1938). Piemēram, Civillikuma 85. pants noteica, ka “ģimenes kopdzīves kārtošana abiem laulātiem pieder vienādas tiesības. Ja laulātie nevar vienoties, tad vīram pieder izšķirēja balss; starp citu viņš noteic dzīves vietu”.

Analizējot Latvijas nacionālo civiltiesību tapšanas vēsturi, tiek akcentēts, ka “civillikuma centrā tika izvirzīta nevis persona, bet ģimene, kas tika uzskatīta par valstiskuma pamatu un starpposmu attiecībās starp personu un valsti” (Švarcs, 2011, 177). Tādējādi valsts (autoritārais režīms) kļuva ieinteresēta ģimenes labklājībā un attīstībā, jo šim institūtam tika piešķirta nozīme valsts pastāvēšanā (Švarcs, 2011, 178). Līdz ar Civillikuma modernizāciju evolūciju piedzīvoja vienīgi jautājums, kas attiecas uz laulāto mantiskajām attiecībām. Tas nozīmē, ka, no vienas puses, radniecības un ģimenes tiesībām piemīt privāttiesību raksturs, jo pašas personas lemj par attiecību nodibināšanu (izvēlas laulāto), bet, no otras puses, ir svarīgi publiski tiesiski elementi, jo vienīgi valsts atzīst (lēģitimē) attiecību pastāvēšanu (laulības nodibināšanu vai likumīgas dzimšanas faktu).

Starpkaru perioda normatīvie akti ģimenes tiesību jomā, no vienas puses, vērtējami kā liberāli, jo ar tiem tika ieviesta dzimumu līdztiesība un sekularizācija, bet, no otras puses, tie atspoguļo konservatīvu skatījumu uz ģimenes modeli, it īpaši tāpēc, ka radniecība varēja izveidoties vienīgi ar piedzimšanu likumīgā laulībā vai tikai tajos gadījumos, kuros likums noteica.

Ģimenes un radniecības juridiskā izpratne padomju okupācijas laikā

Padomju Sociālistisko Republiku Savienība (turpmāk – PSRS) 1940. gadā veica agresiju pret Latvijas Republiku un to prettiesiski okupēja, prettiesiski iejaucās Latvijas valsts iekšējās lietās, kā arī prettiesiski anektēja Latviju, ignorējot gan starptautisko tiesību normas, gan fundamentālās Latvijas nacionālo tiesību normas.³¹ Okupācijas vara Latvijas tiesisko sistēmu pilnībā aizstāja ar totalitārai valstij raksturīgu regulējumu. Latvijā un pārējās PSRS inkorporētajās valstīs pastāvēja sociālistisko tiesību paveids – padomju tiesības (Meļķis 2014, 141).

Analizējot padomju tiesību ietekmi uz izpratni par radniecību un ģimeni, jāņem vērā PSRS ideoloģiskā attīstība. Profesore Sanita Osipova norāda, ka laulības un ģimenes normatīvo regulējumu ietekmēja marksisma-ļeņinisma ideoloģija, kurā sākotnējais ideālais modelis bija ģimene kā no ekonomiskām interesēm brīva vienlīdzīgu laulāto savienība (Osipova 2020c, 160). Tomēr, arvien vairāk nostiprinoties totalitārisma, padomju tiesībās mainījās ģimenes loma, proti, monogāma, politiski lojāla ģimene tika pasludināta par “padomju sabiedrības pamatšūniņu” un nonāca valsts uzraudzībā (Osipova 2020c, 169).

Uz Latvijas teritoriju tika attiecināts 1926. gada Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas Laulības, ģimenes un aizbildnības likumu kodekss. Saskaņā ar šo regulējumu “laulības reģistrācija noteikta kā valsts un sabiedriskās interesēs, tā arī nolūkā aizsargāt laulāto un bērnu personīgās un mantiskās tiesības un intereses. Tikai reģistrēta laulība rada laulāto tiesības un pienākumus”.³² Savukārt 25. pants paredzēja, ka “ieraksts par dzimšanu civilstāvokļa aktu reģistrācijas grāmatā uzskatāms par pierādījumu tam, ka bērns radies no tajā norādītajiem vecākiem, un to var apstrīdēt tikai tiesas ceļā”.

Tādējādi ģimenes tiesību un radniecības attiecības pastāvēja vienīgi tad, ja valsts tās atzina. Piemēram, mātei nebija tiesību vērsties tiesā ar prasību par paternitātes noteikšanu un par alimentu piedzišanu bērna uzturam, kas dzimis no personas, ar kuru viņa neatrodas reģistrētā laulībā (29. pants). Radniecība tika reglamentēta ļoti šauri. Piemēram, kodeksa 54. pants noteica, ka “trūcīgiem nepilngadīgiem brāļiem un māsām ir tiesība uz uzturu no saviem brāļiem un māsām, kuriem ir pietiekoši līdzekļi, gadījumos, kad minētie brāļi un māsas nevar saņemt uzturu no saviem vecākiem tāpēc, ka to nav vai tie ir mazturīgi.”

³¹ Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā Nr. 2007-10-0102. Latvijas Vēstnesis, 30.11.2007., Nr. 193, 29.2. punkts.

³² KPFSR Laulības, ģimenes un aizbildnības likumu kodekss. 1. pants.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

Arī trūcīgiem vectēvam un vecmāmuļai tika piešķirtas tiesības saņemt uzturu no mazbērniem (55. pants). Adopcija tiesībās un pienākumos tika pielīdzināta radniecībai, kas pamatota ar dzimšanu (64. pants).

Latvijas PSR Augstākā Padome 1969. gada 18. aprīlī apstiprināja Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Laulības un ģimenes kodeksu. Tā 1. pantā tika definēti tādi mērķi kā “nostiprināt padomju ģimeni, kuras pamatā ir komunistiskās morāles principi”, un “veidot ģimenes attiecības, kuru pamatā būtu sievietes un vīrieša brīvprātīga laulība, no materiāliem aprēķiniem brīva visu ģimenes locekļu savstarpēja mīlestība, draudzība un cieņa”.³³ Tādējādi ģimenei tika noteikti valstiski uzdevumi. Likuma tekstā definēts arī mērķis “pilnīgi izskaust pagātnes kaitīgās paliekas un paražas ģimenes attiecībās”.³⁴

Kodeksa 6. pantā īpaši norādīts, ka “laulības un ģimenes attiecību tiesisko regulēšanu Latvijas PSR izdara vienīgi valsts”. Regulējums attiecībā uz laulību un bērnu izcelšanos bija līdzīgs 1926. gada kodeksa regulējumam. Papildus tika paredzēta iespēja vecākiem, kas nav savstarpējā laulībā, iesniegt kopēju pieteikumu valsts civilstāvokļa aktu reģistrācijas iestādē par bērna izcelšanos (54. pants). Paternitāti varēja noteikt arī tiesa, pamatojoties uz pierādījumiem par faktisku kopdzīvi.³⁵ Tādējādi Latvijas PSR Laulības un ģimenes kodekss nostiprināja vienlīdzību attiecībā uz bērniem, kas dzimuši laulībā un ārpus laulības (Osipova 2020c). Šis aspekts vērtējams pozitīvi, jo nodrošināja visiem bērniem vienādas tiesības.

No Latvijas PSR Laulības un ģimenes kodeksa komentāra izriet, ka radniecība tiek aplūkota kā attiecības starp vecākiem un bērniem. Proti, “padomju tiesībās radniecības fakts, ja tas tiek konstatēts likumā noteiktā kārtībā, rada vienādas tiesības un pienākumus neatkarīgi no tā, vai radniecība balstās uz laulības vai ārpus laulības izcelšanos, neatkarīgi no tā, vai viņa balstās uz bioloģisko izcelšanos vai ne” (Vēbers 1970, 116).

Pēc padomju tiesībām juridiska nozīme ir tikai pašai tuvākajai radniecības pakāpei, t. i., brāļu un māsu, pusbrāļu un pusbāsu attiecībām. Kā skaidrots komentāros, “viņiem visiem ir vienāds tiesību un pienākumu loks attiecībā uz alimentācijas, īpašuma, mantošanas, dzīvokļa tiesībām; šī radniecība ir šķērslis laulības noslēgšanai. No pusbrāļiem un pusbāsām ir jāizšķir t. s. svaiņa brāļi un māsas, kuriem nav ne kopēja tēva, ne mātes, bet kas auguši kopā vienā ģimenē. Tādi ir vīra un sievas iepriekšējo laulību bērni. Viņiem nav savstarpēji nekādu tiesību un pienākumu” (Vēbers 1970, 117). Pēc autores domām, vairākām

³³ Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Laulības un ģimenes kodekss. 1. pants.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.*, 55. pants.

radniecības pakāpēm nebija nozīmes, jo īpašums nebija civiltiesiskas apgrozības objekts un tādējādi arī mantojuma tiesības netika attiecinātas uz plašāku radnieku loku.

Jānorāda, ka padomju tiesībās ģimenes tiesību regulējums tika atzīts par nozīmīgu un ietverts arī konstitūcijā. Latvijas PSR 1978. gada 18. aprīļa konstitūcijas 51. pantā ir noteikts: “Ģimene ir valsts aizsardzībā. Laulība pamatojas uz sievietes un vīrieša brīvprātīgu vienošanos; laulātie ir pilnīgi līdztiesīgi ģimenes attiecībās. Valsts rūpējas par ģimeni, izveidojot plašu bērnu iestāžu tīklu, organizējot un pilnveidojot sadzīves pakalpojumu dienestu un sabiedrisko ēdināšanu, izmaksājot pabalstu sakarā ar bērna piedzimšanu, piešķirot pabalstus un atvieglojumus daudz bērnu ģimenēm, kā arī citāda veida pabalstus un palīdzību ģimenei.”³⁶

Latvijas prettiesiskās okupācijas gados atbilstoši padomju tiesību normatīvajai dogmai, ideoloģizācijai un politizācijai tiesības bija deklaratīvas, turklāt tika pieļauti tikai tādi iztulkošanas veidi un paņēmieni, kas ļāva realizēt valsts, proletariāta vai darbaļaužu “interesu aizstāvēšanu” (Meļķis 2014, 201). Tādējādi atbilstoši padomju tiesībām ģimenei un laulībai bija publiski tiesisks raksturs, kas ļāva īstenot valsts un sabiedrības kontroli pār to, vai konkrētā laulība un ģimene īsteno likumā noteiktos ideoloģiskos mērķus. Piemēram, tiesa varēja atzīt laulību par spēkā neesošu, ja tā reģistrēta bez nolūka izveidot ģimeni (fiktīva laulība).³⁷ Prasību atzīt laulību par spēkā neesošu kā fiktīvu bija tiesīgs celt prokurors, bet, ja bez nolūka izveidot ģimeni laulībā stājies tikai viens laulātais, tādu prasību var celt arī otrs laulātais (49. pants).

Radniecības un ģimenes tiesību tvērums pēc Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas viens no svarīgākajiem uzdevumiem bija Latvijas tiesiskās sistēmas transformācija no sociālistiskā tiesību loka uz kontinentālās Eiropas tiesību loku (Meļķis 2014, 168). Tiesību transformācijas procesā tika atjaunoti starpkaru perioda normatīvie akti un izstrādāts arī jauns regulējums.

Radniecības un ģimenes tiesību jomā pakāpeniski tika atjaunots Civillikuma regulējums. Akadēmiķis Jānis Vēbers uzsvēra “1937. gada Civillikuma

³⁶ Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas 1978. gada 18. aprīļa Konstitūcija (Pamatlikums). Rīga: Liesma, 1978.

³⁷ Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Laulības un ģimenes kodekss. 44. pants.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

atjaunošanas politisko nozīmi, ka tas jāuztver kā akts, kas saista 1918. gada Latvijas Republikas pēctecību ar šodienu” (Muciņš 2015). Civillikuma ģimenes tiesību daļa tika būtiski pārstrādāta, un daudzas – īpaši laulības, kā arī vecāku un bērnu attiecības regulējošās – normas tika izteiktas jaunā redakcijā atbilstoši Eiropas Savienības valstīm raksturīgiem principiem (Vēbers 2000, 115).

Ģimenes tiesību daļa stājās spēkā 1993. gada 1. septembrī. Jaunajā redakcijā tika izteiktas normas par laulāto mantiskajām attiecībām, paredzot laulāto vienlīdzību (Vēbers 2000, 115). Salīdzinot ar starpkaru periodu, laulāto vienlīdzība bija pilnīga, jo laulāto manta vairs neatradās vīra pārvaldībā un lietojumā.

Radniecības regulējums, salīdzinot ar 1937. gada Civillikuma redakciju, nav mainījies, proti, tas balstās uz asinsradniecības principu. Laika gaitā grozīts regulējums par bērna izcelšanos, paredzēta iespēja šķirt laulību pie notāra, vecāku vara aizstāta ar aizgādības tiesībām (Osipova 2020a). Regulējuma izmaiņas attiecas uz ārlaulībā dzimušiem bērniem, proti, ņemot vērā Satversmes tiesas sprieduma secinājumus, tika likvidēta atšķirība starp laulībā un ārlaulībā dzimušiem bērniem.³⁸ Komentējot Civillikuma regulējuma izmaiņas, profesors Jānis Vēbers norāda, ka “laulība ir ģimenes pamats un kā tādu to tiesiski regulē Civillikums, lai gan mūsdienu laikmetā kā pie mums, tā arī citur Eiropā un arī pasaulē aizvien vairāk sāk veidoties ārlaulības ģimenes attiecības” (Vēbers 2000, 131).

Tiesiskās transformācijas ietvaros pamattiesības tika nodrošinātas ar konstitucionālo likumu “Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi”. Tā 36. pants paredzēja: “Ģimeni, laulību, kā arī mātes un bērna tiesības aizsargā valsts. Laulības pamatā ir sievietes un vīrieša brīvprātīga vienošanās, kā arī viņu tiesiskā vienlīdzība. Rūpēties par bērniem un viņu audzināšanu pirmām kārtām ir vecāku vai aizbildņu tiesības un pienākums. Sabiedrība un valsts rūpējas, lai vecākiem vai aizbildņiem būtu iespējams pildīt savus pienākumus pret bērniem. Laulībā un ārlaulībā dzimušie bērni ir tiesībās vienlīdzīgi. Valsts garantē īpašu palīdzību un aizsardzību bērniem, kas palikuši bez vecāku gādības.”³⁹ Lai gan šim regulējumam ir zināma līdzība ar Latvijas PSR Konstitūcijas regulējumu, tomēr tas jāaplūko caur demokrātiskas un tiesiskas valsts pamatvērtību prizmu. Minētais regulējums uzskatāms par valsts centieniem ģimenei un laulībai piešķirt konstitucionālas vērtības statusu.

³⁸ Satversmes tiesas 2004. gada 11. oktobra spriedums lietā Nr. 2004-02-0106. Latvijas Vēstnesis, 12.10.2004., Nr. 161.

³⁹ Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 30.01.1992., Nr. 4/5.

Satversmes teksta mūsdienu redakcijā ietvertais radniecības un ģimenes tiesību regulējums

Kopš Satversmes spēkā stāšanās ir pilnveidojusies izpratne par personas lomu demokrātiskā un tiesiskā valstī. Satversmes normas, reglamentējot personas attiecības ar valsti, tiecas nodrošināt personiskās brīvības telpu, kurā personai ir tiesības dzīvot pēc sava prāta, saskaņā ar savu būtību un vēlmēm attīstīt un pilnveidot savu personību, iespējami minimāli ciešot no valsts vai citu personu iejaukšanās.⁴⁰ Neiejaukšanās personas privātajā dzīvē ir viena no demokrātiskas sabiedrības pamatvērtībām.⁴¹ Tāpēc regulējumam attiecībā uz privāto un ģimenes dzīvi ir jābūt minimālam.

Vienlaikus demokrātiskas un tiesiskas valsts likumu galvenais mērķis ir taisnīguma nodrošināšana.⁴² Tās labad likumos ir nepieciešams iestrādāt regulējumu, kas ļauj novērst interešu konfliktus starp personām, kuras atrodas savstarpējās attiecībās un pašas nespēj atrisināt savu attiecību problēmas. Tādējādi valsts interese reglamentēt radniecības un ģimenes attiecības ir saistīta ar nepieciešamību noteikt, kā taisnīgi risināmi personu savstarpējie konflikti, mantiskie jautājumi, un novērst situācijas, kad personas pieņem lēmumus, kas rada priekšrocības to tuviniekiem. Tāpēc Satversmes tekstā personu savstarpējo horizontālo attiecību apzīmēšanai ir lietoti dažādi jēdzieni.

Vispirms Satversmes ievada piektās rindkopas otrajā teikumā noteikts, ka arī "ģimene ir saliedētas sabiedrības pamats". Šīs rindkopas otrais teikums raksturo Latvijas sabiedrību un tās dzīves organizācijas pamatus (Pleps 2014, 8). Proti, šajā tekstā ir norādīti vairāki elementi (latviešu valoda, brīvība, vienlīdzība, solidaritāte, taisnīgums, godīgums un darba tikums), kuri kopumā veido saliedētas Latvijas sabiedrības pamatu. Arī no Satversmes ievada izstrādes materiāliem izriet, ka piektā rindkopa "norāda uz pašām svarīgākajām sabiedrības pamatvērtībām".⁴³ Tādējādi ģimene tiek definēta kā valsts un sabiedrības vērtība.

Tā kā Satversmes ievads ir Satversmes teksta sastāvdaļa, kurai ir tāds pats juridiskais spēks kā citām Satversmes teksta vienībām (Pleps 2014, 8), jēdzienā "ģimene" ir ielikts noteikts saturs, kas noskaidrojams, iztulkojot tiesību normas.

⁴⁰ Satversmes tiesas 2005. gada 26. janvāra spriedums lietā Nr. 2004-17-01. Latvijas Vēstnesis, 28.01.2005., Nr. 16, 10. punkts.

⁴¹ Satversmes tiesas 2001. gada 21. decembra spriedums lietā Nr. 2001-04-0103. Latvijas Vēstnesis, 22.12.2001., Nr. 187, 4.1. punkts.

⁴² Satversmes tiesas 2007. gada 11. aprīļa spriedums lietā Nr. 2006-28-01, 20.1. punkts.

⁴³ Likumprojekta "Grozījums Latvijas Republikas Satversmē" (Nr.1075/Lp11) anotācija. *Latvijas Republikas Saeima*. Skatīts 20.11.2020.

Viena no tiesību normu iztulkošanas metodēm, ar ko var noskaidrot Satversmes ievadā lietotā jēdziena “ģimene” saturu, ir vēsturiskā interpretācija, kuras ietvaros tiek analizēti likuma izstrādes materiāli. No sākotnējiem Satversmes ievada teksta izstrādes materiāliem izriet, ka “norādes uz ģimeni kā sabiedrības pamatvienību jēga ir uzsvērt tās vērtību, neraugoties uz to, ka socioloģiski ģimenes nozīme samazinās. Šī norāde neierobežo cilvēku tiesības un iespējas izvēlēties citu dzīves metu. Pats ģimenes jēdziens nav izskaidrots tuvāk; tas ir sabiedrības priekšstatu un tiem pēc iespējas atbilstošas valsts likumdošanas jautājums” (Levits 2013). Tātad Satversmes ievada izstrādes materiāli apliecina, ka jēdziens “ģimene” ir saturiski ietilpīgs un aptver dažādus horizontālo attiecību modeļus.

Jānorāda, ka Satversmes ievada piektās rindkopas trešajā teikumā noteikts: “Ikviens rūpējas par sevi, saviem tuviniekiem un sabiedrības kopējo labumu, izturoties atbildīgi pret citiem, nākamajām paaudzēm [...]” Satversmes ievada izstrādes materiālos norādīts, ka “tuvinieki šeit nav definēti, un tie gan morāli, gan tiesiski var aptvert dažādu cilvēku loku, ne tikai radniekus un ģimeni juridiskā izpratnē. Parasti cilvēkam šādi tuvinieki ir. Pienākumam šeit primāri ir morāls raksturs, un tikai tur, kur tas likumā ir noteikts, tam ir juridisks raksturs (piemēram, Civillikumā noteiktais pienākums vecākiem rūpēties par bērniem un otrādi)” (Levits 2013).

Tādējādi Satversmes ievadā ir raksturotas arī tādas personu horizontālās attiecības, kuras balstās uz savstarpēju atbalstu un emocionālo saikni. No Satversmes ievada izstrādes materiāliem secināms arī tas, ka jēdziens “tuvinieks” ir plašāks par jēdzienu “ģimene”. Tātad jēdziens “tuvinieki” ir jāuzskata par autonomu jēdzienu, un tas jāinterpretē, atsaucoties uz visu tiesisko sistēmu. Tāpēc tiesību piemērotājam katrā konkrētā gadījumā ir jānoskaidro tas, kā šis jēdziens ir vai nav saistīts ar radniecību.

No likumprojekta anotācijas izriet, ka “indivīdam pēc savām spējām ir jārūpējas vismaz par sevi, saviem tuviniekiem un par sabiedrības kopējo labumu. Tas ir morāls atgādinājums, vērsts pret vienpusēju sabiedrības izmantošanu. No indivīda tātad tiek prasīts pozitīvs pienesums”.⁴⁴ Savukārt Satversmes ievada izstrādes materiālos skaidrots, ka “ar rūpēšanos saprotama cilvēka rīcībā esošo resursu, jo sevišķi enerģijas, laika, līdzekļu guldīšana. [...] rūpēšanās apjoms ir proporcionāls cilvēka rīcībā esošajiem resursiem, un, ja tas nesasniedz to apjomu, kas nepieciešams vismaz viņa paša un viņa tuvinieku minimālai aprūpei, tad no sociāli atbildīgas valsts virsprincipa izriet valsts juridisks pienākums savukārt sabiedrības resursus izmantot viņa un viņa tuvinieku aprūpei” (Levits 2013).

⁴⁴ Likumprojekta “Grozījums Latvijas Republikas Satversmē” (Nr. 1075/Lp11) anotācija. *Latvijas Republikas Saeima*. Skatīts 20.11.2020.

Tiesību zinātnē izvirzīta versija, ka Satversmes ievadā definēti personas konstitucionālie pienākumi (Ziemane 2017, 193). Tas nozīmē – valsts gaida, ka personas centīsies savas sociālās problēmas risināt visupirms ar pašpalīdzību un savstarpēju palīdzību.

Satversmes ievadā definētās konstitucionālās vērtības un personas pienākumi paver jaunu ceļu Satversmes interpretācijai, neprasot būtiski grozīt visu Satversmes tekstu (Pleps, Pastars un Plakane 2014, 27). Satversmes ievadā lietoti juridiski termini ar noteiktu saturu, jau laikus prognozējot atsevišķu formulējumu iespējamās konsekvences (Pleps 2014). Tādējādi Satversmes ievadā ietvertο jēdzienu iztulkošana un piemērošana var sniegt kvalitatīvu pienesumu ģimenes un radniecības jautājumu izpratnei. Tomēr svarīgi atzīmēt, ka nav pieļaujama atsevišķu Satversmes ievada vārdu vai teikumu daļu iztulkošana un piemērošana izolēti no visa Satversmes ievada un visas Satversmes konteksta (Pleps 2014). Tāpēc būtiska nozīme ir arī citām Satversmes normām, kuras atspoguļo jēdziena “ģimene” izpratni.

Atsaucē uz ģimenes dzīvi ietverta arī Satversmes 28. pantā. Šī norma paredz, ka “Saeimas locekli var saukt pie tiesas atbildības, ja viņš, kaut arī amatu izpildot, izplata godu aizskarošas ziņas par privātu vai ģimenes dzīvi”. Svarīgi atzīmēt, ka šī Satversmes institucionālās daļas norma tieši šādā redakcijā ir spēkā kopš 1922. gada 15. februāra, Satversmes pieņemšanas dienas. No Satversmes sapulces debatēm izriet, ka deputātiem nebija vienprātības jautājumā par šīs normas nepieciešamību. Satversmes sapulces deputāts Arveds Bergs uzstāja, ka “privātās dzīves lietas nav apspriežamas atklātībā, nav nekādas daļas gar privāto dzīvi ne Satversmes sapulcei, ne nākošam parlamentam. Mana privātā dzīve, mana māja lai ir pilnīgi neaizskarama. Mēs aizstāvam dzīvokļa neaizskaramību, uzskatām to par svētu, bet tad neatļausim arī savā privātā dzīvē nekādu vazāšanu atklātās vietās”.⁴⁵

Arī Satversmes sapulces referents Jānis Purgalis principiāli iestājās par attiecīgā regulējuma nepieciešamību, norādot: “Ja politiskās kaislībās viens vai otrs parlamenta loceklis tomēr aizrautos tik tālu, ka izteiktu ziņas, pats apzinādamies, ka tās nav patiesas, un tādā kārtā aizskartu pilsoņu godu, tad tas saucams pie atbildības. Sevišķi attiecībā uz privāto dzīvi, uz ģimenes dzīvi, nav pielaižamas godu aizskarošas ziņas.”⁴⁶ Satversmes sapulces debates apliecina, ka privātās un

⁴⁵ Latvijas Satversmes sapulces stenogrammu izvilkums (1920–1922). Latvijas Republikas Satversmes projekta apspriešana un apstiprināšana. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2006; IV sesijas 14. sēdes (25.10.1921.) stenogramma, 292. lpp.

⁴⁶ Satversmes projekta apspriešana un apstiprināšana. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2006; IV sesijas 14. sēdes (25.10.1921.) stenogramma, 296. lpp.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

ģimenes dzīves aizsardzībai tika piešķirta liela nozīme, jo šī aizsardzība tika nodrošināta ar augstākā juridiskā spēka normām.

No Satversmes 28. pantā lietotajiem jēdzieniem var secināt, ka jēdziens “privātā dzīve” ir plašāks par jēdzienu “ģimenes dzīve”. Arī Satversmes komentāros norādīts, ka abus jēdzienus nav iespējams precīzi norobežot, jo tie viens otru papildina (Jurcēna un Spale 2020, 475). Tā kā privātās dzīves neaizskaramība un ģimenes dzīves aizsardzība ir pamattiesības, kas definētas Satversmes VIII nodaļā, šo normu saturs būtu noskaidrojams, tās analizējot kopsakarā.

Satversmes VIII nodaļā ietvertas divas normas, kuras tieši vai pastarpināti attiecas uz personas pieņemto ģimenes modeli. Piemēram, Satversmes 96. pants noteic, ka ikvienam ir tiesības uz privātās dzīves neaizskaramību. Savukārt Satversmes 110. pants paredz: “Valsts aizsargā un atbalsta laulību – savienību starp vīrieti un sievieti, ģimeni, vecāku un bērna tiesības. Valsts īpaši palīdz bērniem invalīdiem, bērniem, kas palikuši bez vecāku gādības vai cietuši no varmācības.”

Tiesības uz privātās dzīves neaizskaramību ietver arī tiesības dibināt un attīstīt attiecības ar citiem cilvēkiem.⁴⁷ No Satversmes tiesas prakses izriet, ka jēdzienam “privātā dzīve” ir plaša nozīme un to nav iespējams izsmēloši definēt. Šis jēdziens aptver ļoti daudzus personas fiziskās un sociālās identitātes aspektus.⁴⁸ Lai gan Satversmes 96. panta vārdiskais formulējums neietver tiešu norādi uz ģimenes dzīvi kā aizsargājamu vērtību (Danovskis, Ruķers un Libiņa-Egnere 2011, 257), tomēr Satversmes tiesa ir skaidrojusi, ka jēdziens “privātā dzīve” nereti tiek lietots kā plašāks apzīmējums, kas ietver arī ģimenes dzīvi.⁴⁹ Tādējādi Satversmes 96. pants prasa respektēt personu izraudzītos horizontālo attiecību modeļus.

Savukārt Satversmes 110. pants ir tā tiesību norma, no kuras būtu atvasināma radniecības sistēma, jo šī norma definē vairākus attiecību modeļus. Pirmkārt, šajā tiesību normā noteikta laulības definīcija. Otrkārt, paredzēta aizsardzība tādām attiecību modelim kā ģimene. Treškārt, ar to tiek īpaši aizsargātas vecāku un bērnu attiecības. Ceturtkārt, ir definētas tās grupas, kurām nepieciešama īpaša valsts aizsardzība. Tātad Satversmes 110. panta pirmajā teikumā ir nostiprinātas vairāku atšķirīgu subjektu pamattiesības un katram subjektam ir noteikts atšķirīgs pamattiesību apjoms.⁵⁰

⁴⁷ Satversmes tiesas 2009. gada 23. aprīļa spriedums lietā Nr. 2008-42-01. Latvijas Vēstnesis, 25.04.2009., Nr. 64, 10. punkts.

⁴⁸ Satversmes tiesas 2011. gada 14. marta spriedums lietā Nr. 2010-51-01. Latvijas Vēstnesis, 16.03.2011., Nr. 42, 13. punkts.

⁴⁹ Satversmes tiesas 2009. gada 23. aprīļa spriedums lietā Nr. 2008-42-01, 8. punkts.

⁵⁰ Satversmes tiesas tiesneša Gunāra Kusiņa atsevišķās domas lietā Nr. 2015-22-01.

Satversmes 110. pantā lietotais jēdziens “laulība” ir šajā pašā normā izskaidrots, norādot, ka tā ir savienība starp vīrieti un sievieti. Likumdevēja izraudzītais juridiskās tehnikas paņēmieni – jēdziena definīcijas ietveršana likuma tekstā – norāda, ka laulības jēdziens attiecas vienīgi uz konkrētu attiecību modeli. Savukārt Satversmes 110. pantā ietvertais jēdziens “ģimene” skaidrots tiesību zinātnē. Satversmes 110. panta komentārā norādīts, ka jēdziens “ģimene” ir plašāks nekā jēdziens “laulība”, jo attiecas arī uz personām, kurām ir savstarpēja radnieciska saikne un/vai cieša sociāla saikne (Dupate un Reine 2011, 590). Piemēram, attiecības starp vecākiem, bērniem, vecvecākiem un mazbērniem veido ģimeni. Ģimenes attiecību pastāvēšana tiek konstatēta, vērtējot faktiskos apstākļus, kas liecina par kopdzīvi vai personiskām attiecībām (*Ibid.*, 591). Tāpēc jēdziens “ģimene” ir atvērts un tā saturiskajā piepildīšanā nozīme ir sociālajai realitātei.

Tiesību zinātnē norādīts, ka jēdzienu “ģimene” nav iespējams juridiski precīzi definēt, turklāt “likumdevējs to nav darījis, jo laika gaitā ģimene kā cilvēku kopdzīves forma un arī sabiedrības izpratne par ģimeni piedzīvojuši būtiskas izmaiņas. Ģimenes pastāvēšana un attiecības ģimenē galvenokārt ir atkarīgas no ģimenes locekļu saderības, emocionālajiem un citiem aspektiem, kam ar tiesībām nav nekāda sakara” (Balodis 2007, 35). Pamatots ir viedoklis, ka nozīme ir personu vērtējumam par to, kāda veida attiecības starp tām pastāv.

Gan Satversmes 96. pants, gan arī 110. pants ir vērsti uz ģimenes dzīves aizsardzību.⁵¹ Tādējādi vienas un tās pašas tiesības var aizsargāt vairāki Satversmes panti, tomēr Satversmes 96. un 110. pantā ietverto tiesību uz ģimenes aizsardzību saturs nav identisks. Satversmes 96. pantā ietvertā ģimenes dzīves aizsardzība ir viens no privātās dzīves elementiem, bet Satversmes 110. pantā noteiktajām tiesībām uz ģimenes dzīves aizsardzību piemīt gan pilsonisko un politisko, gan sociālo tiesību raksturs.⁵² Abas normas paredz arī atšķirīgu valsts pienākuma apjomu. Satversmes 96. pants prasa, lai valsts nesamērīgi nejauktos personu privātajā dzīvē un vienīgi atsevišķos gadījumos īstenotu pasākumus, kas vērsti uz privātās dzīves aizsardzību, bet Satversmes 110. pants nosaka aktīvu valsts līdzdalību šo tiesību aizsardzībā un īstenošanā. Valsts pienākums, lemjot par cilvēktiesību aizsardzības jautājumiem, ir noteikt tādu tiesisko regulējumu, kas līdzsvaro dažādas ar cilvēktiesību aizsardzību saistītās intereses.⁵³

⁵¹ Satversmes tiesas 2009. gada 23. aprīļa spriedums lietā Nr. 2008-42-01. Latvijas Vēstnesis, 25.04.2009., Nr. 64.

⁵² Satversmes tiesas tiesneša Artūra Kuča atsevišķās domas lietā Nr. 2019-01-01.

⁵³ Satversmes tiesas 2010. gada 20. decembra spriedums lietā Nr. 2010-44-01. Latvijas Vēstnesis, 22.12.2010., Nr. 202, 9. punkts.

Satversmes tekstā ietvertie jēdzieni “ģimene” un “tuvinieki” ir iztulkojami atbilstoši laikmetam un prasībām, orientējoties uz modernas demokrātiskas tiesību sistēmas juridiskajām atziņām (Pleps 2012, 248). Tāpēc priekšroka ir dodama Satversmes normu interpretācijai iepretim tekstam.

Satversmes tiesas prakse radniecības un ģimenes tiesību jomā

Radniecības izpratne līdz nesenam laikam bija cieši saistīta ar laulību un ģimeni.⁵⁴ Tāpēc, lai izprastu radniecības būtību, jāaplūko arī laulības un ģimenes saturiskā nozīme. Satversmes tiesas spriedumi ir nozīmīgs avots, lai izprastu Satversmē un citos likumos ietvertā jēdziena “ģimene” saturu un konstitucionālo nozīmi. Nozīme ir arī tam, ka Satversmes tiesas spriedumi ir vispāršaistoši.⁵⁵ Pēc būtības Satversmes tiesas sprieduma vispāršaistošais spēks ir pielīdzināms likuma spēkam (Rodiņa un Spale 2013, 141).

Satversmes tiesas spriedumos skaidrots jēdziens “ģimene” gan Satversmes 96. panta, gan arī Satversmes 110. panta ietvaros. Jēdziens “ģimene” Satversmes tiesas praksē tiek vienveidīgi saprasts abu attiecīgo Satversmes normu kontekstā, tomēr atšķiras valsts rīcības brīvības apjoms attiecībā uz pamattiesību aizsardzību un īstenošanu. Apzinot Satversmē ietvērto jēdzienu saturu, Satversmes tiesa vienmēr ņem vērā starptautiskajos cilvēktiesību dokumentos ietvertās normas un to piemērošanas praksi.⁵⁶ Tāpēc arī Satversmē ietvertā jēdziena “ģimene” saturs tiek attīstīts, ņemot vērā Eiropas Cilvēktiesību tiesas praksi un tajā konstatēto Eiropas vienotā viedokļa (*European Consensus*) esību strīdīgos cilvēktiesību jautājumos.

Satversmes tiesa, atsaucoties uz Eiropas Cilvēktiesību tiesas praksi, jau 2004. gadā norādījusi, ka jēdziens “ģimene” nav saistīts vienīgi ar attiecībām, kas balstītas uz laulībām, un tas var ietvert arī citas *de facto* “ģimenes” saites gadījumos, kad puses dzīvo kopā ārpus laulības.⁵⁷ Minētajā lietā Satversmes tiesa arī secināja, ka gan laulībā dzimušajiem bērniem, gan tiem, kas nav dzimuši laulībā,

⁵⁴ Pastāv uzskats, ka radniecība ir kopēja izcelšanās, kuras pamatā ir laulība (ģimene šaurākā izpratnē).

⁵⁵ Satversmes tiesas likums. Latvijas Vēstnesis, 14.06.1996., Nr. 103, 32. pants.

⁵⁶ Satversmes tiesas 2004. gada 11. oktobra spriedums lietā Nr. 2004-02-0106. Latvijas Vēstnesis, 12.10.2004., Nr. 161, 10. punkts.

⁵⁷ Satversmes tiesas 2004. gada 11. oktobra spriedums lietā Nr. 2004-02-0106. Latvijas Vēstnesis, 12.10.2004., Nr. 161, 14. punkts.

ir vienādas tiesības zināt savu tēvu, saņemt no viņa gan finansiālu, gan cita veida atbalstu. Citādi bērni, kas nav dzimuši laulībā, tiktu diskriminēti. Tāpēc valstij ir pienākums aizsargāt ikvienu ģimeni.⁵⁸

Vērtējot bērna kopšanas pabalsta regulējumu, Satversmes tiesa secinājusi, ka Satversmes 110. pants paredz valsts pozitīvo pienākumu izveidot un uzturēt sistēmu, kas vērsta uz ģimenes sociālo un ekonomisko aizsardzību.⁵⁹ Satversmes tiesas praksē ir vairākas lietas par sociālās drošības un atbalsta sistēmu bērniem un ģimenēm.⁶⁰ Minētajās lietās ir konkretizēts apjoms, kādā valstij ir pienākums sniegt finansiālu atbalstu bērniem un ģimenēm, taču jēdziena “ģimene” saturs nav skaidrots. Šīs kategorijas lietās Satversmes tiesa uzsvērusi, ka “Satversmes 110. pants neprasa, lai valsts tikai un vienīgi ar pabalstu izmaksu pilnībā nodrošinātu katra bērna materiālo labklājību pirmajā dzīves gadā. Tas vispirms ir vecāku pienākums. Tomēr atbilstoši bērna interesēm valstij ir pienākums sniegt saprātīgu atbalstu ģimenei, it īpaši gadījumos, kad vecāki bērnam nepieciešamos līdzekļus nodrošināt nav spējīgi”.⁶¹

Vērtējot regulējumu, kas liedza tiesnesei saņemt atlīdzību par asistenta pakalpojumu nodrošināšanu savai mātei, Satversmes tiesa secināja, ka “Satversmes 110. pantā noteiktās tiesības uz valsts aizsardzību un atbalstu ir attiecināmas arī uz pilngadīgu personu, kurai, dzīvojot nedalītā māsasimniecībā kopā ar vecākiem, nepieciešams būt par vecāka – personas ar invaliditāti – asistentu”.⁶² Minētajā lietā Satversmes tiesa atgādināja, ka valstij ir jāaizsargā ikviena ģimene.

Plašākais jēdziena “ģimene” skaidrojums ietverts Satversmes tiesas spriedumā lietā Nr. 2019-01-01. Tajā Satversmes tiesa, atsaucoties uz Satversmes ievada piektās rindkopas otro un trešo teikumu, secināja, ka ģimene ir sociāla institūcija, kas balstās uz sociālajā realitātē konstatējamām ciešām personiskām

⁵⁸ Satversmes tiesas 2004. gada 11. oktobra spriedums lietā Nr. 2004-02-0106. Latvijas Vēstnesis, 12.10.2004., Nr. 161, 14. punkts.

⁵⁹ Satversmes tiesas 2005. gada 4. novembra spriedums lietā Nr. 2005-09-01. Latvijas Vēstnesis, 08.11.2005., Nr. 177, 8.2. punkts.

⁶⁰ Satversmes tiesas 2006. gada 2. novembra spriedums lietā Nr. 2006-07-01, 2006. gada 11. decembra spriedums lietā Nr. 2006-10-03, 2007. gada 19. decembra spriedums lietā Nr. 2007-13-03, 2008. gada 12. februāra spriedums lietā Nr. 2007-15-01, 2010. gada 15. marta spriedums lietā Nr. 2009-44-01, 2011. gada 10. janvāra spriedums lietā Nr. 2010-18-01, 2016. gada 27. jūnija spriedums lietā Nr. 2015-22-01.

⁶¹ Satversmes tiesas 2006. gada 2. novembra spriedums lietā Nr. 2006-07-01. Latvijas Vēstnesis, 07.11.2006., Nr. 177, 13.5. punkts.

⁶² Satversmes tiesas 2016. gada 27. jūnija spriedums lietā Nr. 2015-22-01. Latvijas Vēstnesis, 29.06.2016., Nr. 123, 13. punkts.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

saitēm, kuru pamatā ir sapratne un cieņa.⁶³ Minētajā lietā Satversmes tiesa ir piedāvājusi plašu skatījumu uz faktiskās ģimenes konceptu.

Savukārt lietā Nr. 2019-33-01 Satversmes tiesa norādījusi, ka arī viendzimuma pāri un to bērni ir uzskatāmi par ģimeni, uz ko attiecas Satversmes 110. pantā paredzētā valsts aizsardzība. Satversmes tiesa uzsvērusi, ka Satversmes 110. panta pirmais teikums kopsakarā ar cilvēka cieņas principu un personas tiesībām uz privātās dzīves neaizskaramību nosaka valsts pienākumu aizsargāt un atbalstīt arī viendzimuma partneru ģimenes.⁶⁴

Lietā Nr. 2019-33-01 Satversmes tiesa skaidrojusi laulības institūta būtību. Proti, laulība ir vēsturiski izveidojusies ģimenes attiecību forma, kuras aizsardzība Satversmes 110. panta pirmajā teikumā paredzēta, apzinoties arī laulības ceļā izveidotas ģimenes dabisko potenciālu radīt jaunu dzīvību un tādējādi sekmēt sabiedrības ilgtspēju.⁶⁵ Tā Satversmes tiesa skaidri definējusi, ka laulība veido vienu no ģimenes attiecību modeļiem. Satversmes tiesas secinājumos par laulības institūta būtību un uzdevumiem ir respektēta konstitucionālā likumdevēja griba, kas nostiprināta Satversmes 110. pantā.

Satversmes tiesa arī lietā Nr. 2019-33-01 norādījusi, ka ciešu personisku saišu pastāvēšana starp personām izriet no to noslēgtās laulības vai radniecības fakta, tomēr sociālajā realitātē ciešas personiskas saites rodas arī citos veidos, piemēram, faktiskas kopdzīves rezultātā. Satversmes 110. panta pirmais teikums nosaka valsts pozitīvo pienākumu aizsargāt un atbalstīt ikvienu – arī faktisku – ģimeni.⁶⁶ No sprieduma argumentācijas izriet, ka kritērijs ģimenes attiecību konstatēšanai ir ciešu personisku saišu pastāvēšana.

Jānorāda, ka divi Satversmes tiesas tiesneši šai lietai ir pievienojuši savas atsevišķās domas un tajās galvenokārt aplūkojuši jautājumus par to, kā procesuāli šī lieta būtu risināma un ciktāl sniedzas Satversmes tiesas pienākums izteikties par likumdevēja pienākumu reglamentēt viendzimuma pāru attiecības. Satversmes tiesas tiesnesis Aldis Laviņš savās atsevišķajās domās ir īpaši uzsvēris, ka “par to, kāds ir atbilstošākais ģimenes tiesisko attiecību noregulējums mūsdienu Latvijā, balstoties uz sabiedrībā vispārpieņemtajām morāles normām un ētikas vērtībām, kā arī vispārējiem tiesību principiem un citām Satversmes normām, ir

⁶³ Satversmes tiesas 2019. gada 5. decembra spriedums lietā Nr. 2019-01-01. Latvijas Vēstnesis, 06.12.2019., Nr. 246, 16.2.2. punkts.

⁶⁴ Satversmes tiesas 2019. gada 5. decembra spriedums lietā Nr. 2019-01-01. Latvijas Vēstnesis, 06.12.2019., Nr. 246, 16.2.2. punkts.

⁶⁵ Satversmes tiesas 2020. gada 12. novembra spriedums lietā Nr. 2019-33-01. Latvijas Vēstnesis, 16.11.2020., Nr. 222, 12.1. punkts.

⁶⁶ *Ibid.*

tiesīgs lemt vienīgi pats Latvijas suverēns – nepastarpināti vai ar demokrātiskās vēlēšanās ievēlētu valsts orgānu – parlamenta – starpniecību”.⁶⁷

Satversmes tiesa jēdziena “ģimene” saturu pamato ar novērojumiem sociālajā realitātē. Piemēram, Satversmes tiesa konstatē, ka “sabiedrību veido ne vien tādas personas, kas pēc savas dabas veido ciešas personiskas un ģimeniskas attiecības ar pretējā dzimuma pārstāvjiem, bet arī tādas personas, kas pēc savas dabas veido šādas attiecības ar sava dzimuma pārstāvjiem. Atbilstoši cilvēka cieņas principam valstij vienādā mērā jārespektē arī tie sabiedrības locekļi, kuri pēc savas dabas veido personiskas attiecības ar sava dzimuma pārstāvjiem, kā arī jārespektē tas, ka uz šo attiecību pamata var izveidoties ģimene”.⁶⁸ Kādā citā lietā Satversmes tiesa uzsvērusi, ka viena no katra cilvēka dzīves pamatvajadzībām ir nepieciešamība pēc tādām sociālajām attiecībām, kas balstās uz sapratni un cieņu.⁶⁹

Satversmes tiesas prakses analīze apliecina, ka Satversmē ietvertais jēdziens “ģimene” ir autonoms un tas iztulkojams, ņemot vērā pamattiesību aizsardzības mērķus, faktiskos apstākļus un sociālo realitāti. Jēdziena “ģimene” satura pamatelementi definēti spriedumā lietā Nr. 2004-02-0106. Laika gaitā Satversmes tiesa attīstījusi minētā jēdziena saturu, ņemot vērā katras lietas pamatā esošos faktiskos apstākļus un novērojumus sociālajā realitātē. Cilvēka cieņas koncepts ir tā konstitucionālā vērtība, uz kuras pamata Satversmes tiesas praksē ir būtiski attīstīties un paplašināties jēdziena “ģimene” saturs.

Pati Satversmes tiesa skaidrojusi, ka “Satversmes 96. pantā konkretizētās tiesības ir nesaraujami saistītas ar Satversmes ievada ceturrtās rindkopas pirmajā teikumā ietverto konstitucionālo aksiomu: Latvija kā demokrātiska tiesiska valsts balstās uz cilvēka cieņu un brīvību. Personas privātā dzīve ir tā cilvēka eksistences sfēra, kurā indivīds kā saprātīga būtne un demokrātiskas tiesiskas valsts augstākā vērtība realizē savu brīvību. Šī brīvības realizācija ir personas autonomijas un pašnoteikšanās izpausme, kas veido attiecīgās personas privāto dzīvi”.⁷⁰

Tāpēc likumsakarīgi ir tas, ka Satversmes tiesa tiesisku aizsardzību piešķir dažādiem ģimenes modeļiem, kuri balstās personas brīvā izvēlē veidot noteikta

⁶⁷ Satversmes tiesas tiesneša Alda Laviņa atsevišķās domas lietā Nr. 2019-33-01 “Par Darba likuma 155. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 110. panta pirmajam teikumam”. Latvijas Vēstnesis, 12.01.2021., Nr. 7.

⁶⁸ Satversmes tiesas 2020. gada 12. novembra spriedums lietā Nr. 2019-33-01. Latvijas Vēstnesis, 16.11.2020., Nr. 222, 12.2. punkts.

⁶⁹ Satversmes tiesas 2009. gada 18. decembra spriedums lietā Nr. 2009-10-01. Latvijas Vēstnesis, 22.12.2009., Nr. 201, 11. punkts.

⁷⁰ Satversmes tiesas 2019. gada 5. decembra spriedums lietā Nr. 2019-01-01. Latvijas Vēstnesis, 06.12.2019., 16.1. punkts.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

rakstura attiecības ar citiem cilvēkiem. Satversmes tiesa uzskata, ka sabiedrībā pastāvoši stereotipi nevar kalpot par konstitucionāli attaisnojamu pamatu noteiktas personas vai personu grupas pamattiesību liegšanai vai ierobežošanai demokrātiskā tiesiskā valstī.⁷¹

Tiesību zinātnē, analizējot Satversmes tiesas praksi, jau tika prognozēta jēdziena “ģimene” saturiskā attīstība. Proti, Satversmes tiesa savā praksē ir laikus rezervējusi iespēju formulēt savu attieksmi pret viena dzimuma personu partnerattiecībām un no tām izrietošajām tiesiskajām sekām, jo, raksturojot “ģimeni”, izvairījusies no personu dzimuma identifikācijas, lietojot neitrālo apzīmējumu “pāris” vai “puses”, nevis “vīrietis un sieviete” (Pleps 2011, 205). Arī bijusī Satversmes tiesas tiesnese Ilma Čepāne norādījusi: “Jau tajā laikā, kad es strādāju Satversmes tiesā, mēs ar kolēģiem runājām, ka agri vai vēlū pienāks tas brīdis, kad Satversmes tiesai būs jāpasaka, kas ir ģimene” (Kincis 2020). Satversmes tiesas prakses analīze apliecina, ka jēdziena “ģimene” saturu Satversmes tiesa ir konsekventi attīstījusi. Satversmes tiesa tiesisku nozīmi piešķir ne vien bioloģiskajai izcelsmei un likumiskai prezumpcijai, bet arī sociālajai realitātei.

Lietā Nr. 2020-34-03 Satversmes tiesa norādīja, ka saskaņā ar šobrīd spēkā esošo tiesisko regulējumu valsts “juridiski neredz” faktiski pastāvošās viendzimuma partneru ģimenes, jo tām nav nodrošināta iespēja juridiski nostiprināt savas ģimenes attiecības. Tiesa papildus paskaidrojusi: “Ar ģimenes attiecību tiesisko regulējumu ir saprotams ģimenes locekļu savstarpējo personisko un mantisko attiecību regulējums, kas nodrošina ģimenes aizsardzības pamatu, tostarp tiesības juridiski nostiprināt ģimenes attiecības. Ja personām, starp kurām izveidojušās ģimenes attiecības, nav paredzētas tiesības šīs savas ģimenes attiecības juridiski nostiprināt, tad valsts šādu ģimeni “nevar ieraudzīt”. Tādēļ nemaz nav iespējams šādām ģimenēm nodrošināt nedz pilnvērtīgu juridisko aizsardzību, nedz arī sociālo un ekonomisko aizsardzību un atbalstu.”⁷² Tādējādi Satversmes tiesa ģimenes tiesību jomā vēlreiz uzsvērusi to, ka nozīme ir personu privātautonomijai definēt savu attiecību statusu un šāda privātautonomijas izpausme ir jārespektē likumdevējam, radot sociālajai realitātei atbilstošu regulējumu.

Satversmes tiesas prakses analīze apliecina, ka radniecības un ģimenes tiesību jomā Satversmes tiesa priekšroku dod socioloģiskam skatījumam uz tiesību normu saturu.

⁷¹ Satversmes tiesas 2020. gada 12. novembra spriedums lietā Nr. 2019-33-01. Latvijas Vēstnesis, 16.11.2020., Nr. 222, 12.2. punkts.

⁷² Satversmes tiesas 2021. gada 8. aprīļa spriedums lietā Nr. 2020-34-01. Latvijas Vēstnesis, 12.04.2020., Nr. 69., 10.3. punkts.

Ģimenes tiesību attīstība tiesu praksē un sociālajā realitātē

Demokrātiskā tiesiskā valstī atšķirība starp likumu un tiesībām ir vismazākā – tikai nelielu tiesību daļu likumdevējs nav spējis pierakstīt rakstīto tiesību normu veidā (Rezevska, 2022). Ņemot vērā tendenci, ka arvien biežāk ģimenes attiecības veidojas uz faktiskas kopdzīves pamata, likumdevējs atsevišķos likumos ir reglamentējis personu savstarpējās attiecības. Piemēram, Kriminālprocesa likumā tiesiskā aizsardzība paredzēta arī personas tuviniekiem – personām, ar kurām attiecīgā fiziskā persona dzīvo kopā un ar kurām tai ir kopīga (nedalīta) saimniecība.⁷³

Savukārt Pacientu tiesību likums ļauj pacientam noteiktos gadījumos pilnvarot citu personu piekrist ārstniecībai kopumā vai ārstniecībā izmantojamai metodei vai atteikties no ārstniecības kopumā.⁷⁴ Civilprocesa likums un Administratīvā procesa likums no liecības došanas ļauj atteikties ne vien procesa dalībnieka radniekiem, bet arī viņa ģimenes locekļiem.⁷⁵ Likumdevējs fragmentāri, vienīgi atsevišķās jomās ir reglamentējis plašākas tiesības personām, kuru ģimenes modelis ir balstīts uz faktisko kopdzīvi.

Gan nevalstiskais sektors (piemēram, kustība “Dzīvesbiedri”), gan atsevišķas valsts institūcijas ir aicinājušas likumdevēju nodrošināt viendzimuma pāru faktiskās kopdzīves tiesisko aizsardzību un paredzēt tiesību aizsardzību heteroseksuāliem pāriem, kuriem ir ilgstoša kopdzīve, bet nav vēlmes slēgt laulību. Tiesībsargs Juris Jansons norādījis, ka “21. gadsimta ģimene vairs nebalstās tikai uz seksuālām vai asinsradnieciskām saitēm, bet gan uz to, kā cilvēki izvēlas veidot kopdzīvi. Laulība nav vienīgā ģimenes forma”. Tiesībsargs aicinājis veidot vienotu izpratni par Satversmē iekļauto ģimenes jēdzienu un ģimenes aizsardzību un paredzēt juridisku ietvaru dažādu ģimenes formu atzīšanai.⁷⁶ Savukārt 2023. gada janvārī tiesībsargs 14. Saeimai atgādinājis, ka “joprojām valstī nepastāv tiesisks ietvars, kurā viendzimuma partneru izveidotās ģimenes varētu baudīt tām no Satversmes 110. panta izrietošās tiesības”.⁷⁷

⁷³ Kriminālprocesa likums. Latvijas Vēstnesis, 11.05.2005., Nr. 74, 12. panta piektā daļa.

⁷⁴ Pacientu tiesību likums. Latvijas Vēstnesis, 30.12.2009., Nr. 205, 6. panta septītā daļa.

⁷⁵ Administratīvā procesa likums. Latvijas Vēstnesis, 14.11.2001., Nr. 164, 164. pants; Civilprocesa likums. Latvijas Vēstnesis, 03.11.1998., Nr. 326/330, 107. pants.

⁷⁶ Tiesībsarga Jura Jansona paziņojums un atzinums pārbaudes lietā Nr. 2018-38-26G. *Latvijas Republikas Tiesībsargs*. Skatīts 23.11.2020.

⁷⁷ Tiesībsarga Jura Jansona vēstule par nepieciešamiem uzlabojumiem tiesiskajā regulējumā. *Latvijas Republikas Tiesībsargs*. Skatīts 20.01.2023.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

Jānorāda, ka likumdevējam ir jāizstrādā regulējums, kas piemērojams tādām situācijām, kad personas vēlas panākt tiesisko aizsardzību pašu izraudzītajam ģimenes modelim, jo prezumpcija attiecībā uz faktisko kopdzīvi var aizskart personu privātautonomiju. Šāds secinājums izriet ne vien no cilvēktiesību pamatnostādnēm, bet arī no Augstākās tiesas Senāta prakses. Civillietu departaments, izskatot lietu, kas skar heteroseksuāla pāra faktisko kopdzīvi, secināja, ka “partnerattiecības (faktiskā kopdzīve), atšķirībā no laulības, nebalstās uz likumā noteiktajā kārtībā noslēgtu līgumu par kopdzīvi, citiem vārdiem sakot, tāda kopdzīve pastāv bez kāda tiesiska pamata. Tādēļ partnerattiecībām nav piemērojamas laulības līguma sekas nedz personīgo tiesību, nedz mantisko attiecību sfērā. Tādējādi no tiesību viedokļa par partnerattiecībām var runāt tikai kā par faktu, kas pats par sevi nekādas tiesiskas attiecības nenodibina”.⁷⁸

Savukārt Senāta Administratīvo lietu departaments, izskatot lietu par viendzimuma pāra attiecību reģistrāciju, 2016. gada 3. maija lēmumā lietā Nr. SKA-736/2016 norādīja, ka pieteikuma priekšmets ir jāinterpretē ne tikai šauri kā prasījums par laulības reģistrāciju, bet arī plašāk par administratīvā akta izdošanu par viendzimuma ģimenes attiecību juridisku atzīšanu un aizsardzību.⁷⁹

No tiesu prakses izriet, ka personām ir iespēja savas kopdzīves tiesiskās aizsardzības nodrošināšanai izvēlēties likumā paredzēto laulības institūtu. Savukārt tad, ja personām (piemēram, viendzimuma pāriem) likumā vispār nav paredzēta iespēja aizsargāt savu faktisko kopdzīvi, tām jācenšas ar tiesiskiem līdzekļiem (piemēram, konstitucionālo sūdzību) aizstāvēt savas tiesības uz privāto un ģimenes dzīvi, lūdzot pārbaudīt, vai Satversmei atbilst tas, ka likumdevējs nav paredzējis šādu attiecību regulējumu.

Senāta Administratīvo lietu departaments 2021. gada 10. decembrī lietā Nr. SKA-[B1]/2021 secināja: ņemot vērā apstākli, ka likumdevējs nav pieņēmis regulējumu par viendzimuma pāru ģimeņu juridisko reģistrāciju, konkrētajā situācijā ir iespējams pēc analogijas piemērot Administratīvā procesa likuma normas (184. panta pirmās daļas 3. punktu un 256. pantu), kas paredz iespēju pieteicējiem iesniegt pieteikumu un tiesai taisīt spriedumu par publiski tiesisku attiecību pastāvēšanu vai nepastāvēšanu. Līdz 2023. gada janvāra vidum administratīvās tiesas 33 lietās ir konstatējušas, ka viendzimuma pāriem ir ģimenes

⁷⁸ Senāta Civillietu departamenta 2012. gada 1. februāra spriedums lietā Nr. SKC-4/2012. *Latvijas Republikas Augstākā tiesa. Senāts*. Skatīts 25.11.2020.

⁷⁹ Administratīvo lietu departamenta 2016. gada 3. maija lēmums lietā Nr. SKA-736/2016. Nav publicēts.

attiecības Satversmes 110. panta izpratnē. Šāds administratīvais spriedums attiecīgajam pārim piešķir tiesības pretendēt uz tādām pašām tiesībām un pienākumiem, kādi ir citām ģimenēm.

Lai izpildītu Satversmes tiesas spriedumu lietā Nr. 2019-33-01, likumdevējs ir izstrādājis likumprojektu "Civilās savienības likums" (Nr. 1380/Lp13), ar kuru tiek veidots tiesiskais regulējums, kas paredz ikvienai personai iespēju noslēgt civilo savienību ar citu personu, ar kuru tā veido kopīgu māsaimniecību. Likumprojekts tā pašreizējā redakcijā neparedz civilajai savienībai visas tās pašas tiesības, kādas Civillikumā šobrīd ir noteiktas laulībā esošām personām, piemēram, tas neregulē savstarpējās mantošanas tiesības un kopīgi audzināto bērnu tiesības. Šo likumprojektu 13. Saeima izskatījusi divos lasījumos, tomēr dažādu politisku iemeslu dēļ to nav izdevies pieņemt trešajā – galīgajā – lasījumā, savukārt 14. Saeima likumprojekta "Civilās savienības likums" (Nr. 1380/Lp13) virzību nolēma neturpināt.

Tomēr atsevišķas sabiedrības grupas un nevalstiskās organizācijas izmanto tiesības ierosināt parakstu vākšanu par ģimenes jēdziena nostiprināšanu Satversmē, lai noteiktu, ka ģimene balstās laulībā, asinsradniecībā vai adopcijā. Savukārt kustība "Dzīvesbiedri" pēc tam, kad Saeimā tika noraidīts likumprojekts "Civilās savienības likums", sākusī jaunu parakstu vākšanu, lai aicinātu Saeimu beidzot pieņemt visu ģimeņu aizsardzībai nepieciešamo tiesisko regulējumu. Nemitīgajās parakstu vākšanas kampaņās ar pilnīgi pretējiem uzstādījumiem par nepieciešamo regulējumu izpaužas centieni mobilizēt noteiktas sabiedrības grupas noteiktu uzskatu un vērtību aizstāvībai.

Eiropas Cilvēktiesību tiesa 2023. gada 17. janvārī, pasludinot spriedumu lietā "Fedotova un citi pret Krieviju", atzinusi, ka Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 8. pants uzliek tās dalībvalstīm pienākumu nodrošināt tiesisku regulējumu viendzimuma pāru atzīšanai un aizsardzībai. Tādējādi tika nodibināts starptautisks pamattiesību aizsardzības standarts, kas jāievēro Eiropas Padomes dalībvalstīm, tostarp arī Latvijai. Vienlaikus katrai dalībvalstij ir rīcības brīvība, kā veidot regulējumu, kas paredz viendzimuma pāru ģimeņu juridisku atzīšanu un aizsardzību.⁸⁰

Latvijā likumdevējs ir fragmentāri reglamentējis iespējas baudīt noteiktas tiesības un uzņemties noteiktus pienākumus dažādiem attiecību modeļiem, kuri sevi pozicionē kā ģimeni. Centieni aizstāvēt tikai vienu ģimenes attiecību modeli raisa sabiedrībā asas diskusijas, proti, gan pēc grozījumiem Satversmes 110. pantā,

⁸⁰ European Court of Human Rights Grand Chamber judgment in the case of *Fedotova and Others v. Russia* (applications nos. 40792/10, 30538/14 and 43439/10), para178. *European Court of Human Rights*.

ar kuriem noteikta laulības definīcija, gan arī pēc Satversmes tiesas sprieduma lietā Nr. 2019-33-01 sākušās vērtību sadursmes, kas joprojām turpinās.

2023. gada 9. novembrī Saeimas grozīja vairākus likumus (turpmāk – Partnerības pakotne), lai izpildītu Satversmes tiesas spriedumu lietā Nr. 2019-33-01 un lietā Nr. 2020-34-03. Partnerības pakotne Latvijas tiesību sistēmā no 2024. gada 1. jūlija ievieš jaunu tiesību institūtu – partnerību. Divas pilngadīgas fiziskās personas var nodibināt partnerību, ja viņas apliecina, ka tām ir tuvas personiskas attiecības, kopīga saimniecība un nolūks rūpēties par to, kā arī gādāt un atbalstīt vienai otru. Partnerību nodibina ar notariālā akta formā slēgtu tiesisku darījumu, iekļaujot ziņas par to Fizisko personu reģistrā.⁸¹ Tādējādi partnerības pakotne reglamentē ne vien partneru savstarpējās attiecības, bet arī viņu attiecības ar valsti.

Partnerības pakotnē ietvertās tiesību normas ir dzimumneitrālas, jo partnerību var veidot gan viena dzimuma, gan dažādu dzimumu cilvēku pāri (Engīzers 2023). Vienlaikus no partnerības subjektu loka tiek izslēgtas personas, kuru savstarpējo attiecību juridiskā, sociālā un ekonomiskā aizsardzība tiek nodrošināta jau pastāvošā tiesiskā regulējuma ietvaros, piemēram, laulātie, radnieki taisnā līnijā, brāļi un māsas vai pusbrāļi un pusmāsa. Likumdevējs īpaši uzsvēris, ka partnerība nav pielīdzināma laulībai.⁸²

Nobeigums

Radniecības un ģimenes tiesību jautājumi ietver arī juridisko dimensiju, jo likumdevējs šos institūtus ir reglamentējis un noteicis priekšrakstus (regulējumu) tam, kā veidojas radniecība (definīcijas un prezumpcijas), kā valsts atzīst radniecības un ģimenes attiecības (procedūra), kā risināt mantiska un personiska rakstura jautājumus, kas izriet no ģimenes un radniecības attiecībām (strīdu risināšanas mehānisms).

Satversmīga jeb likumīga kopdzīve ir tāda, ko valsts noteiktā procedūrā atzinusi (civilstāvokļa vai partnerības reģistrācija vai tiesas spriedums par ģimenes attiecību pastāvēšanu), jo tās nodibina tiesības un pienākumus vienam pret otru, kā arī jebkurai trešajai personai (arī pašai valstij) rada priekšstatu par to, kāds tiesiskais stāvoklis pastāv starp personām. Tādējādi ģimenes un radniecības jomā regulējuma uzdevums ir radīt tiesisko noteiktību.

⁸¹ Grozījumi Notariāta likumā. Latvijas Vēstnesis, 19.01.2024, Nr. 14A, 107.12 un 107.13 pants.

⁸² Grozījumi Notariāta likumā. Latvijas Vēstnesis, 19. 01.2024, Nr. 14A, 107.12 pants.

Normatīvā regulējuma ģenēzes izpēte liecina, ka izpratne par radniecību un asinsradniecību nav būtiski mainījusies. Cauri laikiem asinsradniecība tiek konstruēta ar prezumpcijas palīdzību, proti, pamatojoties uz pieņēmumu, ka starp personām ir bioloģiska saikne tad, ja bērns dzimis laulības laikā. Likumdevējs reglamentējis paternitātes prezumpciju, savukārt maternitāte balstās uz nerakstītu romiešu tiesību principu *mater semper certa est* (bērna māte vienmēr ir zināma)⁸³. Ja bērna vecāki nav laulībā, tad bērna paternitāte tiek noteikta, pamatojoties uz brīvprātīgu paternitātes atzīšanu. Laika gaitā gan ir mainījušās tehniskās iespējas atspēkot paternitātes prezumpciju.

Evolūciju piedzīvojusi arī jēdziena “ģimene” izpratne, jo tā tvērumā ietilpst ne vien asinsradniecībā balstītas attiecības, bet arī citas personu horizontālās attiecības, kas balstītas uz ciešu emocionālo saikni. Tāpēc jēdziens “ģimene” tiek attiecināts gan uz laulātajiem, bērniem un vecākiem, radniekiem, gan divu personu faktisko kopdzīvi, gan arī tādām personiskajām attiecībām, kurās pastāv emocionālā saikne bez kopdzīves.

Likumdevējs Satversmē noteicis, ka ģimene ir viena no konstitucionālajām vērtībām. No Satversmes tiesas prakses izriet, ka Satversmē ietvertais jēdziens “ģimene” ir autonoms un tā saturs noskaidrojams katrā konkrētā lietā, ņemot vērā pamattiesību aizsardzības mērķi, faktiskos apstākļus un sociālo realitāti. Tādējādi Satversmes tiesa tiesisku nozīmi piešķir ne vien bioloģiskajai izcelsmei un likumiskai prezumpcijai, bet arī sociālajai realitātei. Satversmes tiesas prakses analīze liecina, ka jēdziena “ģimene” saturs ir attīstījies pakāpeniski, tomēr Satversmes tiesa ir konsekventi aizstāvējusi dažādus ģimenes attiecību modeļus. Proti, Satversmes tiesa ir centusies panākt līdzsvaru starp tādām konstitucionālajām vērtībām kā laulība un ģimene, nodrošinot tām abām līdzvērtīgu aizsardzību.

Laika gaitā mainījies arī veids, kādā tiek atzītas radniecības attiecības. Papildus likumā noteiktām definīcijām, prezumpcijām un procedūrām, kas attiecas uz veidu, kādā valsts atzīst (lēģitimē) personu savstarpējās attiecības, pastāv iespēja panākt attiecību atzīšanu tiesību piemērošanas rezultātā. Proti, ģimenes attiecību pastāvēšana tiek konstatēta tiesvedībā, izmantojot tiesu praksē aprobētus kritērijus un ņemot vērā faktiskos apstākļus. Tiesu praksē ģimenes attiecību esības konstatēšanā nozīme tiek piešķirta sociālajai realitātei – personu viedoklim par pašu izraudzīto attiecību modeli un ar to saistītajām izjūtām.

Ģimenes regulējuma jomā turpmāka attīstība ir neizbēgama, jo likumdevējam vienlaikus ar viendzimuma pāru ģimeņu juridisku atzīšanu jārisina jautājums par bērnu un citu ģimenes locekļu radniecības attiecībām, kas rodas no attiecību reģistrācijas fakta.

⁸³ Šī principa izpratne varētu būt atšķirīga, ja tiek izmantotas reproduktīvās medicīnas metodes, piemēram, dzimumšūnu donēšana vai surogācija.

Dita Plepa. Satversmīga kopdzīve jeb radniecības un ģimenes tiesību tvērums Latvijas likumkopā

Pieminētā literatūra

- Balodis, Kaspars. 2007. *Ievads civiltiesībās*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Balodis, Ringolds. 2011. "Ievads Latvijas Republikas Satversmes VIII nodaļas komentāram." No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības*, sast. Ringolds Balodis, 6–16. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Būmanis, Aleksandrs. 1927. Ārlaulības bērna un viņa mātes tiesiskais stāvoklis. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, 6–7: 239.
- Danovskis, Edvīns, Māris Ruķers un Inese Lībiņa-Egnere. 2011. "96. panta komentārs." No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības*, sast. Ringolds Balodis, Rīga: Latvijas Vēstnesis, 237–267.
- Dupate, Kristīne un Inga Reine. 2011. "Satversmes 110. panta komentārs." No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības*, sast. Ringolds Balodis, 571–611. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Engģizers, Kalvis. 2023. "Reģistrētas partnerības ieviešana Latvijā." *Jurista Vārds* 49: 10–12.
- Jurcēna, Laila un Alla Spale. 2020. "Satversmes 28. panta komentārs." No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. II nodaļa. Saeima*, sast. Ringolds Balodis, 448–378. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Kalniņš, Voldemārs. 1972. *Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture*. Rīga: Izdevniecība "Zvaigzne", 298–320.
- Latvijas tiesību vēsture (1914–2000)*, red. Dītrihs Andrejs Lēbers. 2000. Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds.
- Lazdiņš, Jānis. 2015. "Latvijas valsts izsludināšana un pirmās pagaidu satversmes." No *Latvijas valsts tiesību avoti. Valsts dibināšana – neatkarības atjaunošana. Dokumenti un komentāri*, 50–52. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Levits, Egils. 2000. "Samērīguma princips publiskajās tiesībās – jus commune europaeum un Satversmē ietvertais konstitucionāla ranga princips." *Likums un Tiesības* 2 (9): 262–271.
- Levits, Egils. 2013. "Izvērstas Satversmes preambulas iespējamā teksta piedāvājums un komentārs." *Jurista Vārds* 39: 8–20.
- Meļķis, Edgars. 2014. *Latvijas tiesiskās sistēmas ceļš uz demokrātisku tiesisku valsti*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 95–251.
- Osipova, Sanita. 2010. *Ievads tiesību socioloģijā*. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Osipova, Sanita. 2015. "Sieviešu tiesības Latvijā 1918–1940: starp politisko pilntiesību un civiltiesisko nevienlīdzību." *Juridiskā Zinātne* 8: 111–125.
- Osipova, Sanita. 2020a. "Ģimenes tiesības Latvijas Republikā XX–XXI gs." No *Nācija, valoda, tiesiska valsts: ceļā uz rītdienu*, 142–156. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Osipova, Sanita. 2020b. "Latvijas Republikas Satversmes tiesas judikatūra, izspriežot lietas, kas skar ģimenes tiesības." No *Nācija, valoda, tiesiska valsts: ceļā uz rītdienu*, 182–194. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Osipova, Sanita. 2020c. "Padomju ģimenes tiesības: ģenēze un evolūcija no Latvijas PSR pieredzes aspekta." No *Nācija, valoda, tiesiska valsts: ceļā uz rītdienu*, 158–182. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Plepa, Dita un Jānis Pleps. 2016. "Satversmes tiesas ietekme uz Latvijas tiesiskās sistēmas attīstību." *Jurista Vārds* 49: 24–31.

- Pleps, Jānis un Dita Plepa. 2022. "Latvijas Republikas Satversme." *Nacionālā enciklopēdija*. Skatīts 24.09.2022.
- Pleps, Jānis, Edgars Pastars un Ilze Plakane. 2014. *Konstitucionālās tiesības*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 17–48.
- Pleps, Jānis. 2012. *Satversmes iztulkošana*. Rīga: Latvijas Vēstnesis. 248–250.
- Pleps, Jānis. 2014. "Satversmes ievada piemērošana." *Jurista Vārds* 30: 8.
- Pleps, Jānis. 2018. "Satversmes iztulkošana tiesiskās transformācijas procesā." *No Centrālās un Austrumeiropas juridiskās tradīcijas un juridiskās identitātes jautājumi. Latvijas Universitātes 76. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums*, 158–167. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Rodiņa, Anita un Alla Spale. 2013. "85. panta komentārs." *No Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VI nodaļa. Tiesa. VII nodaļa. Valsts kontrole*, sast. Ringolds Balodis, 119–153. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Sinaiskis, Vasīlijs. 1938. "Civillikuma principi un ģimenes tiesības." *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis* 1: 38–58.
- Švarcs, Filips. 2011. *Latvijas 1937. gada 28. janvāra Civillikums un tā rašanās vēsture*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 34–267.
- Švābe, Arveds. 1937. "Jaunais civillikums latvju tiesību vēstures gaismā." *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis* 2: 326–328.
- Vēbers, Jānis. 1970. *Ģimenes tiesības*. Rīga.
- Vēbers, Jānis. 2000. Ģimenes tiesības Latvijā: no neatkarīgas Latvijas valsts nodibināšanas 1918. gadā līdz neatkarības atjaunošanai 1991. gadā. *No Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Ģimenes tiesības*, 114–125. Rīga: Mans Īpašums.
- Ziemane, Ilze. 2017. "Latvijas Republikas Satversmes tiesas judikatūra attiecībā uz fiziskas personas pienākumiem." *No Latvijas Republikas Satversmei – 95. Latvijas Universitātes 75. zinātniskās konferences rakstu krājums*, 193–202. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

5. nodaļa

“Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures”: ģenealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās

Agita Lūse

Ievads

Ģenealoģija¹ – līdzīgi kā raduraksti un ciltskoks – ir komplekss jēdziens, ko izmanto gan bioloģijā, gan vēsturē, gan filozofijā.² Ģenealoģiskas zināšanas var vēstīt par personas vai personu grupas izcelsmi ģenētiskā, sociāli psiholoģiskā, etniskā un kultūras rakursā. Ciktāl tas attiecas uz radu loku, kā arī priekšteču un pēcteču attiecībām, cilvēkus interesē gan ģenētiski pārmantotas pazīmes un sliecības, gan arī no audzināšanas, saskarsmes un dzīvesveida izrietošas personiskas īpašības un sociālo attiecību modeļi.

Nodaļas virsrakstā likts kāda vidusskolas audzēkņa izstrādāta zinātniski pētnieciskā darba nosaukums, kas ilustrē 21. gadsimta Latvijas izglītības sistēmā novērojamus centienus dibināt saikni starp atsevišķu dzimtu un paaudžu likteņiem un lielāka kopuma – valsts vai nācijas – vēsturi. Šādā ietvarā arī jauniešu īstenotai savu priekšteču ģenealoģiskajai izpētei tiek piedēvēta ievērojama sabiedriskā nozīmība. Īpaši jau izglītības darbinieki lūko nodrošināt, lai šāda nodarbe ļautu jauniešiem labāk izprast zemes un tautas pagātņi, stiprinātu valstiskās piederības izjūtu, nacionālo identitāti un pilsonisko apziņu.

Pētīt dzimtas pagātņi, neapšaubāmi, nozīmē būtiski paplašināt vēstures zināšanas, taču ciltskoku apzināšanai piemīt ne tikai nozīmīga izglītojoša vērtība, bet arī milzīgs iespaids uz identitātes izveidi, kā tas atzīmēts virknē akadēmisku

¹ Termins “ģenealoģija” šajā nodaļā lietots kā sinonīms terminiem “raduraksti”, “ciltskoks” un “dzimtas vēsture”. Ar konkrēto terminu te tiek saprasts ģenealoģiskas izpētes rezultāts, ģenealoģiskas zināšanas, nevis “vēstures palīdzinozāre, kas pēti radurakstus, dzimtu, atsevišķu ģimeņu un personu izcelšanos” (kā ģenealoģija skaidrota apgāda “Jumava” 1999. gadā izdotajā “Svešvārdu vārdnīcā”).

² Šeit netiks aplūkotas nozīmes, kādās jēdziens “ģenealoģija” parādās filozofu, piemēram, Frīdriha Nīčes un Mišela Fuko, darbos.

Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās

pētījumu (Evans 2021; Kramer 2011a, 2011b; Pritzker un Duncan 2019; Zerubavel 2011). Antropologi un sociologi ir vienisprātis, ka cilvēka patība un individualitāte veidojas, esot iekļautam konkrētos būtisku attiecību un radniecības tīklos – vai arī topot atrautam no tādiem (Lūse 2021). Gan priekšteču dzīvesstāsti, gan raduraksti, gan izjūta par radnieciskumu ar konkrētiem tuviniekiem (antropologi tāda izjūta balstītas attiecības nereti apzīmē ar vārdu "tuvniecība" – no angļu valodas termina *relatedness*) var kļūt par resursiem identitātes izveidē (Carsten 2000).

Ciktāl genealoģiskās izziņas prakses attiecas uz identitātes izveidi un reprezentāciju, tās ir auglīgi skatīt Mišela Fuko analizēto varas tehnoloģiju un patības tehnoloģiju ietvarā – kā tādas, kas ievirza subjektivitāti, piešķir tai formu. Te vietā ir atgādināt, kā Fuko skaidroja jēdzienu "subjekts". Proti, šī vārda tiešākā nozīme ir 'kāda kontrolei pakļauts, atkarīgs'. Taču Fuko vairāk uzmanības vērta uz nozīmi 'piesaistīts savai identitātei ar sirdsapziņu vai zināšanām par sevi' (Foucault 1982, 781). Citiem vārdiem, par subjektu sevi veido cilvēks pats – izzinot sevi, apzinoties savus morālos principus, formulējot savu identitāti.

Jo īpaši Fuko piedāvātais pastorālās varas jēdziens var izgaismot veidu, kā zināšanas par indivīdiem, to pieredzi un domām, kā arī indivīdu pašizziņa iegūst sociālu nozīmību (sal. Fejes 2013). Pastorālu attiecību modeli, kāds izveidojās agrīnās kristietības laikmetā, individualizētas zināšanas, tostarp grēksūdzē iegūtās, bija līdzeklis, kas draudzes ganiem ļāva īstenot savu aicinājumu – parūpēties par draudzi un katru tās locekli (Dean 2010, 89–101; Fejes 2008). Šis pats varas paņēmiens, pēc Fuko domām, bija integrēts arī Rietumu sekulāro valstu varas struktūrās, kam tāpat raksturīga individualizācija (Foucault 1982, 784). Fuko uzskatīja, ka individualizējošo pastorālo varu īsteno arī izglītības iestādes.³

Latvijas skolās vērojamos genealoģiskās izziņas paveidus arī var interpretēt kā sekulāras pastorālās varas cauraustas prakses – tā rosina radīt individualizētas zināšanas, lai, apzinot radnieciskas attiecības, jauniešos veidotu un nostiprinātu savas sociālās identitātes, pilsoniskās apziņas un valstiskās piederības izpratni. Kopš Trešās atmodas ciltskokus un dzimtu vēsturi izdibināt vedinājuši sociālpolitiski diskursi, avotu spektra dažādošana vēstures priekšmetā, rosinājumi skolēniem izstrādāt pētnieciskus darbus.

Tomēr lielākoties radurakstu reprezentācijas standartus noteikuši normatīvi un unificējoši uzstādījumi par ģimenes formām un paaudžu attiecībām, kas jo bieži tiek atražoti priekšmetu programmās un mācību līdzekļos.

³ Fuko raksta, ka, sākot ar 18. gadsimtu, nostiprinoties valstīm, pastorālā vara "izplatījās visā sociālajā ķermenī; to sāka atbalstīt daudz dažādu institūciju, [...] individualizējoša taktika bija raksturīga virknei varu – ģimenē, medicīnā, psihiatrijā, izglītībā, nodarbinātībā" (Foucault 1982, 784).

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās*

Priekšroka tikusi dota pārskatāmiem, nepretrunīgiem izcelsmes vēstījumiem. Šajā nodaļā parādīšu, kā pedagogi mijiedarbībā ar saviem audzēkņiem un to tuviniekiem radurakstu "sociālo dzīvi" cenšas veidot daudzveidīgi un nekonvencionāli. Argumentēšu, ka, skolu pedagogi, kopdami personiskas attiecības ar radurakstu veidotājiem un būdami liecinieki genealoģiskās identitātes sarežģītībai, drīzāk darbojas kā savu audzēkņu uzticības personas, ne pastorālās varas aģenti.

Pirmkārt, aplūkošu diskursus un paņēmienus, ar kādiem skolu jaunatne Latvijas vidējās izglītības sistēmā tiek rosināta izdibināt ciltskokus un konkrētu dzimtu likteņus. Konkrētāk, iezīmēšu, kā dzimtu vēstures un radurakstu izpētes tematika tikusi atspoguļota pamatskolu un vidusskolu izglītības standartos, programmās un mācību līdzekļos kopš Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas un kādus ģimenes un radniecības normatīvos uzstādījumus šis atspoguļojums ietver.

Otrkārt, pievērsīšu uzmanību tam, kā skolotāji lūkojuši ieinteresēt skolēnus par cēloņsakarībām ģimenē, dzimtas vēsturē, ciltskokos, kā arī rosinājuši viņus spriest un veidot vēstījumus par tiem – kultūras, vēstures un ģenētikas rakursā. Pedagogi ievirza audzēkņus padziļināti apgūt genealoģiskus jautājumus, īpaši mācot fakultatīvus priekšmetus un vadot zinātniski pētnieciskos darbus. Ieskicēšu arī to, kā pedagogi pašizziņas rakursā reflektē paši par savām attiecībām ar priekštečiem.

Treškārt, analizēšu, kā skolotāji, skolēni un to tuvinieki, pētot un apkopojot radurakstus, iesaistās pastorālās varas attiecībās – kā mēģina vilkt robežu starp privātu un publisku, personisku un sabiedriski nozīmīgu informāciju, proti, starp indivīdu daudzšķautņaino, intīmo un bieži vien pretrunu piesātinātu pieredzi ģimenes un radniecības attiecībās, no vienas puses, un diskursīvo, normatīvo ietvaru, kāds raksturīgs indivīdu un dzimtu likteņu publiskam eksponējumam, no otras.

Izpētes fokuss un gaita

Lai izprastu, kāda ir bijusi skolotāju pieredze, iepazīstinot skolēnus ar dzimtu vēstures un radurakstu tematiem stundās, pārraugot individuālu pētniecisku darbu izstrādi, gatavojot audzēkņus dalībai vēsturei veltītos konkursos, 2020. gadā veicu daļēji strukturētas intervijas ar piecām pedagogēm, kuras strādā valsts vidējās izglītības sistēmā. Šīs skolotājas no galvaspilsētas vai mazākām pilsētām – divas no Zemgales, pa vienai no Kurzemes, Latgales un Rīgas – bija specializējušās vai nu pamatskolas, vai vidusskolas programmās. Starp viņām bija sociālo zinību, vēstures un kulturoloģijas skolotājas, kā arī viena bioloģijas

skolotāja,⁴ un viņu skolā nostrādātais stāžs variēja no 15 līdz 40 gadiem.⁵ Lai pavērtu skatu uz skolēnu pieredzi ciltskoku izzināšanā un veidošanā, atsaucos uz divām dziļajām intervijām (2019. un 2020. gadā) ar kādas Kurzemes vidusskolas 11. klases skolnieci⁶, kā arī uz kādas Latgales skolas novadpētnieku pulciņā izstrādātajiem darbiem par dzimtu vēsturi.

Nodaļā ņemts vērā arī līdz 2020. gada 1. septembrim spēkā esošā pamatizglītības standarta saturs vēsturē⁷, priekšmeta programmas paraugs bioloģijā⁸, Valsts izglītības satura centra izdots metodisks materiāls (Saleniece 2011), vadlīnijas skolēnu zinātniski pētniecisko darbu izstrādei⁹, kā arī nodaļas mācību līdzekļos, kas valstī izdoti kopš pagājušā gadsimta 90. gadiem un atrodami Rīgas Centrālās bibliotēkas filiālēs, iegādājami grāmatveikalos vai publicēti tiešsaistē.

Dzimtu tematika skolās 20. un 21. gadsimta mijā

Parasti cilvēks jau bērnībā uzzina par tuvākiem un tālākiem radniekiem un dibina ar tiem attiecības. Priekšstats par radniecības pakāpēm, paaudzēs pārmantotām īpašībām, ieskats par radnieku dažādajām pieredzēm un likteņiem veidojas tuvinieku lokā. Formālās izglītības procesā tie var tikt vai netikt aktualizēti kā viens no izziņas avotiem, un šajā ziņā būtiska loma bijusi tam, kā

⁴ Tā kā te neatklāju sensitīvu personisku informāciju, skolotāju vārdus neesmu mainījusi, bet uzvārdus un konkrētās skolas neminu. Vārdi atstāti nemainīti, lai skolotājas varētu pašas sevi atpazīt. Ceru, ka šī grāmatas nodaļa kalpos kā sava veida pateicība par intervēto cilvēku man atvēlēto laiku.

⁵ Šīs intervijas, to datu kodēšanu, kā arī dokumentu un portālā periodika.lv atlasīto publikāciju analīzi veicu, būdama pētniece LZP FLPP projektā Nr. Izp-2018/2-0070 "Valsts īstenošana un biosociālās saiknes (RELATE.LV)". Intervijas bija 1–2 stundas garas. Trīs no tām notika konkrētajā skolā, viena – kafejnīcā un viena – skolotājas mājās.

⁶ Šo skolnieci 2020. gada jūnijā intervēju LZP FLPP projekta Nr. Izp-2018/1-0458 "Atmiņu pārnese starp paaudzēm: naratīvā perspektīva" ietvaros. To pašu jauniēti 2019. gada oktobrī bija intervējusi mana kolēģe šajā projektā Kristīne Rotbaha.

⁷ "Pamatprasības mācību priekšmeta apguvei, beidzot 9. klasi." Latvijas vēsture. Mācību priekšmeta standarts 6.–9. klasei, 17. pielikums Ministru kabineta 2014. gada 12. augusta noteikumiem Nr. 468 (zaudējuši spēku 2020. gada 1. septembrī).

⁸ LU Starpnozaru izglītības inovāciju centrs. 2008. "Bioloģija 10.–12. klasei. Mācību priekšmeta programmas paraugs." Skatīts 21.09.2022.

⁹ Valsts izglītības satura centrs. 2019. "Vadlīnijas skolēnu zinātniskās pētniecības darbu izstrādei un vērtēšanai."

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās*

konkrētajā valstiskajā iekārtā ar izglītības sistēmas starpniecību tikusi īstenota, Fuko vārdiem runājot, pastorālā vara pār izglītojamajiem.

Padomju periodā – līdz pat pagājušā gadsimta 80. gadu beigām – ciltskoku izpētes tematika lielākoties neiederējās izglītības programmu saturā, jo, iedziļinoties plašāka radnieku loka likteņos, skolēni ar lielu ticamību varēja nonākt līdz tematiem, kas disonētu ar skolām uzticētā ideoloģiskā darba nostādņām – piemēram, ja izvirzītos jautājumi par radnieku deportāciju uz Sibīriju vai emigrāciju uz Rietumiem. Ciltskoku izdibināšanai padomju laika izglītības saturā vieta neatradās arī tāpēc, ka tā skolēniem uzsvērtu tādu attiecību lomu, kādas varētu likt apšaubīt šķiru teorijā balstītu skatījumu uz sabiedrību. Arī sevis izzināšana, reflektējot par radnieku lokā gūtām zināšanām un pieredzi, nebija dienaskārtībā: svarīgi bija piesavināties padomju sadzīves normas un principus, savas emocijas par tiem atstājot neartikulētas.

Pagājušā gadsimta 90. gados, Latvijai atgūstot valstisko neatkarību, ģenealoģijas tematika pamazām, bet pārliecinoši ienāca skolu programmās. Klajā nāca jaunas vēstures mācību grāmatas, un nu tajās bija ietverti arī jautājumi par skolēnu dzimtu vēsturi. Piemēram, vidusskolēni tika aicināti noskaidrot, vai kāds no viņu dzimtas ir bijis 1. pasaules kara dalībnieks, no tuviniekiem uzzināt par dzimtas dzīvi pagājušā gadsimta 20.–30. gados. Tika arī jautāts, vai dzimtas piederīgie 19.–20. gadsimta mijā izceļojuši uz Krieviju vai Ameriku un kas zināms par viņu dzīvi tur (Ķēniņš 1997, 131, 246, 266). Padomju skolās šādi jautājumi tika apiesti.

Ši gadu tūkstoša sākumā ģimeņu un dzimtu tematiku bērni apguva galvenokārt 6. un 7. klasē. Mācību līdzekļi gan vēsturē, gan sociālajās zinībās ietvēra sadaļas, kas iepazīstināja ar ģimenes, paaudžu un dzimtas vēstures jautājumiem (Andersone u. c. 2008; Goldmane u. c. 2011; Kurlovičs un Tomašūns 2000). Piemēram, sociālo zinību grāmatās tika spriests par attiecībām ģimenē, par paaudzēm, tradīcijām, par ģimeņu formām. Savukārt vēstures mācību grāmatas autori uzskaitīja tematus, ko noskaidrot, izzinot ģimenes pagātni, piemēram, kur skolēna ģimene dzīvojusi, kādos notikumos piedalījusies, kādas bijušas tās pārstāvju profesijas, kādi interesanti cilvēki ir starp radniekiem. Ziņas par šiem jautājumiem ieteica meklēt bibliotēkās, muzejos, arhīvos un internetā (Kurlovičs un Tomašūns 2000). Lielākoties šādi jautājumi skolēniem tikuši izvirzīti, lai viņi gūtu personisku priekšstatu par virkni vēstures avotu – atmiņām, dokumentiem, fotogrāfijām, arī no ģimenes arhīviem.

Valsts izglītības satura centra 2011. gadā izdots, pēc priekšmeta programmas parauga veidots metodiskais materiāls Latvijas vēsturē 6. klasēm (Saleniece 2011) paredzēja 14 %, proti, vērā ņemamu daļu no kopējā stundu skaita šajā priekšmetā, veltīt tematam "Es un manas ģimenes vēsture" un iekļāva

arī darba lapu un skaidrojumu par dzimtas koka izveidi. Metodiskā materiāla izdošana uzsvēra šādas aktivitātes nozīmi vēstures izzināšanā. Skolēni tika aicināti atzīmēt ģimenes locekļu dzimtās vietas kontūrkartē, kā arī ievēdot savu priekšteču laika līnijas paralēli valsts vēstures laika līnijai. Tātad arī šajā mācību līdzeklī vēlmais uzstādījums jauniešiem bija spēt savos radurakstos uzrādīt pēctecību tajos minēto personu attiecībās ar valsti.

Savukārt cita vēstures mācību grāmata iepazīstināja ar jēdzieniem "genealogija" (skaidrojot to kā atsevišķu cilvēku un dzimtu izcelsmi) un "ciltskoks" (attiecinot to uz radniecības attiecību grafisku attēlojumu). Turpat tika vēstīts arī par dzimtu ģerboņiem, minot, ka "jebkurai dzimtai ir iespējams pieņemt savu pazīšanās zīmi – tikai jānoskaidro, vai izvēlētais ģerbonis jau nav kādas citas dzimtas īpašums" (Goldmane u. c. 2011, 22).

Mācību priekšmetu standarti, kas bija spēkā pirms kompetenču izglītības modeļa ieviešanas¹⁰, paredzēja ar radurakstiem saistītu jēdzienu apguvi gan vēstures, gan bioloģijas stundās. Tā saskaņā ar mācību priekšmeta "Latvijas vēsture" standartu, beidzot 9. klasi, skolēnam bija jāizprot un jālieto vēstures jēdzieni, tostarp "dzimtas koks".¹¹ Spriežot pēc intervijām, ko veicu ar skolotājiem, tas, kā un cik plaši šis jēdziens tika aplūkots, skolai no skolas atšķīrās.

Savukārt, apgūstot bioloģiju, 11. klases skolēniem bija jāizprot ģenētisko pazīmju (tostarp slimību) iedzimtības likumības un jāspēj tās uzrādīt savā dzimtas kokā (ciltskokā).¹² Šie temati bioloģijas stundās deva iespēju radurakstus pētīt detalizētāk nekā pamatskolā, taču paredzēja analizēt tikai asinsradniecības saites. Vai un kā līdztekus tādām dzimtas koka zarojums atzīmēt arī cita veida radnieciskās attiecības, tostarp svainības, adopcijas, aizbildniecības, poligāmas, poliandriskas u. tml., – šis jautājums paliek atklāts. Cik var spriest no manis veiktajām intervijām, atbildes uz to bija atkarīgas no konkrētā skolotāja intereses un vēlmes radoši improvizēt, kad skolēni apjuka, kā atzīmēt šķirtus vecākus, patēvu, pamāti, pusmāšas, pusbrāļus u. tml.

¹⁰ Šis modelis tiek ieviests projekta "Skola 2030" gaitā no 01.09.2020.

¹¹ To noteica LR MK 2014. gada noteikumi Nr. 468 "Noteikumi par valsts pamatizglītības standartu, pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem un pamatizglītības programmu paraugiem", kas bija spēkā līdz 01.09.2020.

¹² Starpnozaru izglītības inovāciju centrs. 2008. "Iedzimtība un mainība." No *Drukātie mācību materiāli bioloģijā 11. klasei*. Rīga: Latvijas Universitāte. 62.–70. lpp. Skatīts 21.09.2022.; LU Starpnozaru izglītības inovāciju centrs. 2008. "Bioloģija 10.–12. klasei. Mācību priekšmeta programmas paraugs." 18. lpp. Skatīts 21.09.2022.

Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās

Tātad mūsdienu Latvijā mācību standarti un programmas paredz radurakstus aplūkot sociālā, vēsturiskā un ģenētiskā rakursā. Konkrētā skolā kāds no rakursiem gan var dominēt. Turklāt pedagogi dažādi interpretē mācību priekšmetu standartos un programmās ietvertās prasības un improvizē par radurakstu izpētes veidiem uz mācību līdzekļos ietvorto materiālu pamata. Tas uzskatāmi atklājas manis veiktajās intervijās ar skolotājām.

Ģimenes un radniecības tematika mācību uzdevumos

Skolu programmās ģimenes un dzimtas jēdzieni tiek pārrunāti jau agri. Tā, piemēram, 4. klasē sociālo zinību stundās skolēni tiek aicināti atbildēt, kurš katra ģimenē apzina tās vēsturi, tiek iepazīstināti ar ģimenes vai dzimtas emblēmas jēdzienu un rosināti to uzzīmēt (Ikale 2005, 27–28). Lūk, vienā no Rīgas skolām intervētās vēstures skolotājas Zinaidas ieskati par šo tematu apguvi pamatskolā:

“Vispār bērniem ļoti patīk stāstīt par savu ģimeni, ļoti patīk, ļoti. [...] Mums ir vēl tāda tēma darba burtnīcā “Ģimene”. Es prasū, lai viņi uzlīmē foto, kas grib, tad viņi raksta par savu ģimeni, ko viņi zina, kādas ir attiecības ģimenē. Arī vecāki var rakstīt, kas grib. [...] Par ģimeni mēs ļoti daudz runājam.”

Zinaida stāsta arī par to, kā klasē izmanto pamatskolas mācību grāmatu vēsturē:¹³

“Tur ir tāda tēma, ko sauc “Kas un kā pēta vēsturi”. [...] Vēstures palīgozāres ir aprakstītas un ciltskoks. Mēs par to runājam. [...] Par ciltskoku mēs pirmo reizi runājam stundā. Ļermontovam ir ļoti skaists ciltskoks, es viņiem vienmēr to rādu, kā var uzrakstīt. Viņi tad visu stundu raksta, atceras, runā visu, par ko viņi zina. Māte, tēvs, brāļi, vecvecāki, vecvecmāmiņas, vecvectētiņi. [...] Ļoti daudz par brālēniem, māsīcām un tantēm, visi, visi, visi. Vecāku brālēni un māsīcas, vecmātes brālēni un māsīcas, tos arī zina un par tiem raksta. Viņi ļoti labi saprot, kas tas ir.”

Protams, kopā ar skolotājiem izzināto skolnieku radurakstu spektrs un dziļums mēdz būt visai atšķirīgs – pēc skolēnu vecumgrupas, pēc uzdevumu apjoma un paveikšanai paredzētā laika, pēc rakursa, kādā radniecību aplūko (vēsturē, literatūrā vai bioloģijā), bet jo īpaši atkarībā no tā, vai runa ir par vienu no visiem veicamajiem uzdevumiem konkrētajā mācību priekšmetā vai arī par izpētes darbu, ar kuru skolēns piedalās kādā konferencē vai konkursā.

¹³ Tālāk minētie uzdevumi atrodami vienā no jau uzskaitītajām vēstures mācību grāmatām (Kurlovičs un Tomašūns 2000).

Skolēnu pētnieciskie projekti ģenealoģijā

Aizvien pamanāmāka 21. gadsimta pirmajās desmitgadēs kļuva skolēnu iesaiste padziļinātā radurakstu izpētē fakultatīvajos priekšmetos. Nereti savas dzimtas vai kādas spilgtas personības ciltskoku izdibināt jaunieši ķērušies, gatavojot zinātniski pētnieciskos darbus. Lielākoties tie tapuši kulturoloģijas, vēstures vai bioloģijas, bet dažkārt arī latviešu vai krievu valodas un literatūras skolotāju pārraudzībā.

Vēstures skolotāja Nataļja, ko intervēju vienā no Latgales skolām, stāsta, ka jau divdesmit gadus ir konsultējusi pētniecisko darbu autorus par ģimenes vēstures tematiem. Ieinteresētie skolēni (dažādu vecumu, sākot no 5. klases) nākuši pie viņas uz jauno novadpētnieku pulciņu, un katru gadu kāds izstrādājis darbu, ar ko piedalīties Latvijas mēroga pētniecisko darbu konkursā:

“Strādāju par konsultanti pētījumos par ģimeņu vēsturi, ģimeņu relikvijām, dzimtas koku. Pētījām atsevišķu ģimenes locekļu vai novadnieku likteņus. Šos pētījumus nevaru pilnīgi nosaukt par zinātniski pētnieciskajiem darbiem (tā kā paredz šis jēdziens), jo skolēni nenodarbojās ar zinātniskās literatūras pētīšanu. Bet viņi meklēja vēstures avotus un nodarbojās ar to pētīšanu.”

Citādā formā skolēni dzimtas un ģimeņu gaitas izzina vienā no Zemgales ģimnāzijām. Dzimtas izpēte tur risinās 8. klasē fakultatīva priekšmeta ietvarā un, tāpat kā Nataļjas gadījumā, nav tieši saistīta ar Latvijas vēstures priekšmeta apguvi. Skolēnu fakultatīvais darbs tiek vērtēts ar atzīmi, un mācību gada beigās viņi prezentē savas izpētes rezultātus publiski. Ģimnāzijas kulturoloģijas skolotāja Lita stāsta:

“Mums katrai pamatskolas klasei ir viņu profesionālie fakultatīvi. [...] Astotajā klasē obligāti ir jāraksta darbs par savu dzimtu. Mēs ar to skolā nodarbojamies visu gadu. [...] Aizraujas jau baigi. Katrs bērns astotajā klasē pēta – vai nu savu dzimtu, vai kādu savas dzimtas locekli, vai savas dzimtas tradīciju. Beigās viņam ir patstāvīgs, individuāls darbs. [...] Pavasarī viņi rāda, kā viņi ir iemācījušies runāt par dzimtu.”

Darbs pie dzimtas izpētes soli pa solim norisinās visa mācību gada garumā un apvieno gan klasē skolotāja vadībā pēc noteikta algoritma veicamus uzdevumus, gan skolēnu patstāvīgo darbu:

“Pirmā nodaļa ir “Mana ģimene šodien”. [...] Mēs sākam ar to situāciju, vai viņam ir seši brāļi un māsas vai tikai mamma un kaķis. Visi stāsti ir vienlīdz vērtīgi. Seko viņa izvēle – vai nu viņš stāsta par kādu cilvēku, kur atkal ir sakārtotas apakšnodaļas, vai viņš stāsta par tēva dzimtu vai par mātes dzimtu, vai par to, ka viņš taisa savu ciltskoku, tur mazliet par tēva, mazliet

Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealģiskās izziņas prakses Latvijas skolās

par mātes dzimtu, tad tur sākas atsevišķie scenāriji ar tiem atsevišķajiem notikumiem, tad viņi tajos rāmjos var orientēties."

Dzimtu un ciltskoku tematika dažkārt redzama zinātniski pētniecisko darbu (turpmāk – ZPD) konferencēs, kuras risinās trīs posmos – pirmkārt, skolas, novada vai pilsētas, otrkārt, reģiona (Kurzemes, Latgales, Vidzemes, Zemgales) un, treškārt, valsts mērogā – un kurās parasti ir vēstures un kultūrvēsturiskā mantojuma sekcija, kā arī bioloģijas sekcija.¹⁴ Paralēli notikuši arī muzeju vai biedrību rīkoti konkursi. Ar skolēnu veikumu tādos gadījumos bijis iespējams iepazīties arī plašākai publikai – klātienē vai konkursu rīkotāju vai skolu mājaslapās, kur nereti tikuši ievietoti laureātu ZPD, vai atsevišķu novadpētniecības muzeju fondos.

Ieskatu par konkursos apbalvotiem darbiem var gūt dažu prezentāciju slaidos. Piemēram, 2008. gadā Balvu pilsētas ģimnāzijā bija tapis darbs, kurā skolnieces mātes dzimtas vēsturei bija izsekots līdz 19. gadsimta vidum, balstoties uz personiskiem dokumentiem un sarunām ar tuviniekiem, aizsāktām jau 2000. gadā.¹⁵ Rīgā 2017. gadā 11. klases skolnieks savā darbā raksturoja vecāku dzimtās vietas Kurzemē un Latgalē un noskaidroja, ka to senči cēlušies gan no latviešiem, gan poļiem, zviedriem un ebrejiem.¹⁶

Trīs skolnieces Viļānos, iztaujājot ģimenes locekļus, bija izsekojušas priekšteču – vecticībnieku – dzīvesstāstiem, sākot no 19. gadsimta beigām.¹⁷ Darbos Latgales sociālā vēsture atklājas izteikti daudzšķautņaini: meiteņu priekšteču vidū bijuši dzimtcilvēki un muižnieki, krievi un latvieši, cara, Latvijas un Padomju armijā dienējušie, represēti un dažādiem ordeņiem apbalvoti cilvēki ar visai atšķirīgu attieksmi pret mainīgajiem politiskajiem režīmiem. Noskaidroto izcelsmes vietu vidū bija Rēzeknes apriņķis, Rīga, Petrograda, Tvera, Karēlija, Tadžikistāna.

Tātad skolēnu pētnieciskajos darbos par radurakstiem Latvijas sociālā vēsture izgaismojas visā tās konfesionālajā, etniskajā, šķiriskajā daudzveidībā, turklāt teju divu gadsimtu gaitā. Zīmīgi, ka atšķirībā no pagājušā gadsimta

¹⁴ ZPD konferences koordinē Valsts izglītības satura centrs Eiropas Sociālā fonda projekta "Nacionāla un starptautiska mēroga pasākumu īstenošana izglītojamo talantu attīstībai" ietvaros. Kopš 2016. gada tiek īstenots projekts Nr. 8.3.2.1./16/I/002.

¹⁵ Viksna, Elīna. 2008. "Manas ģimenes un mājas vēsture laika posmā no 1850.–2007. gadam." *SlideToDoc*. Skatīts 17.12.2021.

¹⁶ ZPD, kura autors Mārtiņš Pokromovičs bija laureāts 2017. un 2018. gadā Okupācijas muzeja rīkotajā skolēnu radošo darbu konkursā "Cilvēki – Latvijas novadu dārgumi". Konkurss piedalījās 260 skolēni.

¹⁷ ZPD konkursam "Моя родословная" ("Mani raduraksti") – 2007.–2019. gadā iesniegti darbi, kuru eksemplāri glabājas Viļānu Novadpētniecības muzejā.

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās*

30. gadu publicistu un pētnieku aicinājumiem tautas atjaunotnes un latviešu vienotības stiprināšanas vārdā pētīt dzimtas (skat., piem., Juškēvičs 1936; Klētnieks 1939a, 1939b; Prīmanis 1935a, 1935b; Zeids 1937) 21. gadsimtā iezīmējas jauniešu interese arī par mazākumtautību dzimtām. Vācbaltiešu dižciltība vairs nav kaut kas, ar ko latviešiem sacensties – tieši otrādi, atklājumi par saikni ar vācbaltiešu dzimtām kļūst par simbolisku kapitālu, kad skolēni kopā ar vecākiem ar interesi izseko, piemēram, vietējo muižu agrāko īpašnieku radurakstiem. Šādu praksi ilustrē manis Kurzemē veikta intervija: kāda vidusskolniece bija izstrādājusi ZPD par viņas vecāku apsaimniekotās vietējās muižas agrāko īpašnieku dzimtām.

Ciltskoku izpētes gaitā labprāt tiek arī meklēta kaut attāla radnieciska saikne ar kādu ievērojamu cilvēku – dzejnieku, aktieri, sabiedrisku darbinieku u. tml. Piemēram, Kurzemē intervētā skolotāja stāsta: kāda skolniece lūkojusi noskaidrot, vai viņas priekštečiem ir kādas radnieciskas saites ar dzejnieci Mirdzu Ķempi. Zemgales ģimnāzijas skolotāja atceras, kā viņas audzēkne aizrāvusies ar savu ZPD tieši tad, kad atklājusi attālu radniecību ar tēlnieka Zaļkalna dzimtu. Citā gadījumā tika sākts ZPD par vectēva strēlnieka gaitām – līdz noskaidrojās, ka strēlniekos patiesībā bija dienējis nevis vectēvs, bet viņa brālis.

Intervētās skolotājas ir ievērojušas, ka bērni bieži vēlas parādīt dzimtas kuplumu. Dažkārt veicas izveidot metriem garas ciltskoka diagrammas, kā arī atrast radus gan Latvijā, gan tālu aiz tās robežām. Par vienu šādu izpētes pieredzi stāsta vēstures skolotāja Baiba:

“Un izrādījās [...] – meitenei jau nedaudz bija veidots dzimtas koks, un tad viņa mēģināja saprast, kuru zaru tad viņa vairāk grib – tēta vai mammas. [...] Viņa ļoti interesējās par vēsturi, viņai bija svarīgi izpētīt, jo viņai bija daļa radnieku, kas bija emigrējuši uz Vāciju, pēc tam uz Austrāliju, ar kuriem viņa sazinājās. Tā bija tāda – neteiksim, ka radnieku meklēšana –, bet izzināšana un noskaidrošana, kāpēc viņi ir tur nokļuvuši.”

Reti skolēniem izdodas ietiekties tālu dziļumā, tālāk par 4. vai 5. paaudzi, toties viņi cenšas ciltskoku izvērst plašumā, ietverot tajā ne tikai asinsradniekus, bet arī ieprecētos jeb svaiņus. Tomēr ir arī gadījumi, kad ciltskoku veidot izrādās sarežģīti – ne tik daudz informācijas trūkuma, kā tās pārbagātības dēļ. Īpaši ar to saskaras jaunieši, starp kuru priekštečiem bijuši adopcijas gadījumi un kuru vecākiem un vecvecākiem bijuši vairāki partneri.

“Sarežģītās” ģimenes

Skolotājas, protams, apzinās arī to, ka bērni nāk no ļoti dažādām dzimtām un māsaimniecībām, un samērā reti viņu audzēkņi ar izvērstu radurakstu starpniecību var demonstrēt ģimenes sociālo un kultūras kapitālu. Daudziem vecāki

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās*

ir šķīrušies vai aizbraukuši peļņā uz ārzemēm. Gadās, ka vienam vecākam ir atvases no divām vai trijām laulībām vai partnerattiecībām, un šie bērni dažkārt dzīvo vienā mājsaimniecībā – vai arī brīžiem viena, brīžiem otra vecāka vai vecvecāka mājās. Lita stāsta, ka, skaidrojot bērniem uzdevumus, vairs pat nelieto vārdus "vecāks" un "vecāki":

"Es jau pāris gadu nesaku "vecāki", es vairs nesaku "mamma" un "tētis". Es saku – "jūsu ģimenes pieaugušais". Man liekas, ka tas ir visdrošāk. Varbūt, ka es pārspilēju. Tik daudziem vecāki strādā ārzemēs, bērni dzīvo pie aizbildņiem. Ir jau visādi stāsti. Man jau automātiski ir šāda forma, tad viņam nav jājūtas vainīgam, ka viņam nav abu vecāku. Ģimenes ir dažādas."

Ari Zinaida apzinās, cik jūtīgs temats salīdzinoši bieži ir attiecības ģimenē: "Ir ļoti skumji, ja viņiem vecāki strādā citā valstī un viņi dzīvo pie vecākās māsas vai vecmātes, pie tantes. Tas ir ļoti liels satraukums viņiem." Ar šo rezonē skolotājas Nataļjas novērojums, ka dažkārt, kādam no tuviniekiem emigrējot, ģimenes saites tiek vispār pārtrauktas. Zinaida (viņai ir arī psiholoģes kvalifikācija) ir ievērojusi, ka pusaudži jau ir iemācījušies savas jūtas par sarežģītu ģimenes situāciju apslēpt. Jo bērniem, kam līdzās nav viena vai pat abu vecāku, var būt sāpīgi klausīties citu bērnu stāstītajā:

"Viņi jau sestajā klasē, viņi jau ir lieli, viņi jau prot neizrādīt savas jūtas. Kad es nāku uz sesto klasi, es nekad nesaku – māte, tēvs. Tādus vārdus es nelietoju. Es saku – māja, ģimene, tuvinieki. Tāpēc, ka es nezinu. [Viens otrs] var pateikt: "Man nav ko rakstīt." Tā ir tāda sāpīga tēma. Ir, tā noteikti ir. Es varu redzēt viņu reakciju, kad [kāda] meitene stāsta, kā viņa to un to darījusi, bet puika stāsta, kā ar tēvu aizgājis uz garāžu, ko viņš tur darījis. Es redzu to reakciju [uz šādiem stāstiem]."

Šķirtu laulību gadījumā bērniem katrā ziņā ir emocionāli grūtāk klasē runāt par piederīgajiem. Zinaida min gadījumu, kad māte bērnam nav atļāvusi satikties ar šķirto vīru, bērna tēvu:

"Krieviem ir tēva vārds, bet viņš to nezina. Tu prasi, kā sauc tēti, bet viņš nezina. [...] Tēvs ļoti gribēja runāt, satikties ar savu bērnu. Tas puika arī gribēja, bet māte neatļāva. To viņš man izstāstīja. Tur, kur tēvs, bija balts tukšums, bet uz savu pusbrāli viņš skatās kā uz brāli."

Cik komplicētas attiecības starp piederīgajiem reizēm var atklāties, skolēniem pētot savus radurakstus, ilustrē Ausmas¹⁸ stāstītais. Ausma 11. klasē

¹⁸ Vārds mainīts. Intervēju Ausmu 2020. gada vasarā, iepazīnos arī ar kolēģes 2019. gada rudenī veiktu interviju ar Ausmu, kā arī ar Ausmas pašas veiktu interviju ar savu mammu.

Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās

bioloģijas priekšmetā bija veidojusi dzimtas ciltskoku un visai daudz uzzinājusi par savu vecāku pieredzi dažādās ģimenēs. Uzzinātais radīja vairākus jautājumus par to, kā ciltskokā atveidot priekšteču attiecību līkločus. Piemēram, meitene svārstījās, kā atzīmēt savas pusmāsas un trīs pusbrāļu tēvus: "Manai mammai... Viņai ir... Cik viņai bērnu tagad? Pieci bērni: divi no viena, divi no otra un viens vēl no cita. Tā ka viņai sanāk, ka trīs vīri būtu jāraksta. Nevar ierakstīt." Arī pārlūkojot par mātes brāļiem un māsām uzzināto, Ausma konstatēja, ka vairāki tikai pa daļai ir asinsradinieki: "Mammai – cik viņai ir brāļu un māsu, es pat nezinu! Ir viens jaunāks par mani. Ir [skaita uz pirkstiem] viens, divi, trīs – četri, man liekas. Viņa un vēl četri. Sanāk pieci. Tur arī nav visi no viena – tur ir ļoti zaraina un krāsaina. Viņai laikam neviens nav īstais. Visi neīstie." Kad Ausma gribēja ko vairāk uzzināt par mātesmātes un mātestēva vecākiem, atklājās, ka gan vienā, gan otrā gadījumā tie ir bijuši audžuvecāki – bioloģiskos vecākus kara gados Ausmas vecvecāki bija pazaudējuši.

Vēl komplicētākas pēctecības attiecības bija atklājušās, kad meitene interesējās par sava tēva priekštečiem. Ausmai bija zināms stāsts par to, ka viņas tēva bioloģiskā māte daudz dzērusi, un reiz, viņai promisesot, ugunsgrēkā mājās sadedzis vecākais bērns; jaunāko dēlu arī nav varējusi pieskatīt, un tas nonācis kādas paziņas ģimenē:

"Viņa atdevusi vienai sievietei, un tad tā it kā skaitās mana oma, bet nu viņa arī dzērāja ir. Tā ka tur visi tikai dzērāji bezmaz, tajā pusē. Tā nu es to isto omi redzēju tikai vienreiz dzīvē, pēc tam viņa kaut kad nomira. Nu jā, es tikai vienreiz redzēju viņu. Nu jā, un tagad tā neistā oma, nebioloģiskā, kā saka, man kaimiņos dzīvo. [...] Es sapratu, ka man tas tētis dzīvoja pie tās nebioloģiskās mammas – pie viņas tā kā manas vecvecmāmiņas. [...] Viņš tā kā pie viņas esot vairāk bijis. Un tad man tā ir vecmāmiņa – nu, es viņu saucu par vecmāmiņu."

Ausma, runājot par sava tēva priekštečiem, piemin tēva "nebioloģisko mammu", proti, sievieti, kura tika adoptējusi Ausmas tēvu. Šo sievieti varētu uzskatīt par Ausmas sociāli iegūto vecmammu (tēvamāti). Šo personu Ausma sarunā dēvē par *nebioloģisko omi* un vienubrīd par *paomi*, savukārt daudz mīļākā vārdā – par vecmāmiņu – nosauc minētās personas māti. Ausma izjūt nepatiku gan pret savu bioloģisko omi (kas savus bērnus bija pametusi novārtā), gan savu nebioloģisko omi, atsaucoties uz abu aizraušanos ar alkoholu. Par otro runājot, Ausma atzīstas: "Mēs ar tēti viņu vispār saucam par raganu. Jo viņa tiešām krīt virsū ne par ko. Viņa var apmelot, viņa dzer pati... Nu nav foršs cilvēks. Es labāk eju apkārt viņai."

Daudz siltākas jūtas Ausmai ir pret tēva adoptētājas māti – ko viņa varētu uzskatīt par (sociāli iegūtu) vecvecmāmiņu, taču sauc vienkārši par vecmāmiņu. No šīs sirmgalves meitene ir izjutusi interesi un rūpes par sevi: "Šodien arī es aizgāju – aizgāju vienkārši. Jo es ilgi nebiju bijusi tagad, Liepājā strādājot. Aizgāju,

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās*

un [viņa] saka: "Tev viss kārtībā?" Viņa tāda draudzīga: "Tev viss kārtībā? Es par tevi pārdzīvoju!" Es saku: "Ko tu – man viss kārtībā!" "Tev nav tas grūti?" un tā." Šo tuvinieci Ausma labprāt atzīst par savam radu pulkam piederīgu – par to liecina arī meitenes nolūks izvērst savu ciltskoku dziļumā, ierakstot tajā arī šīs nebioloģiskās vecvecmāmiņas priekštečus: "Es domāju, varbūt pie viņas aiziet kādreiz, paprasīt, kā viņai māti sauca, kā tēti. Varbūt viņa vēl atceras savu vecmāmiņu? Tad man vispār septiņas paaudzes vai cik tur sanāk! Kad viņa nomirs, tad man vairs nebūs."

Arī Ausmas vecākais brālis bija skolā veidojis ciltskoku, un, to pētot, Ausma saprata, ka par izcelsmi daudzi jautājumi paliek atklāti: "Tai manai īstajai omei – viņai vīra vietā bija ierakstīta jautājuma zīme. Ka viņa pati laikam nav zinājusi, ar ko... Ka viņai tie bērni gandrīz katrs no sava." Zīmīgi, ka Ausma nepauž interesi noskaidrot identitāti izcelsmes ziņā samērā tuvas pakāpes asinsradniekam – sava tēva bioloģiskajam tēvam, vienam no "īstās omei" partneriem. Toties viņa cer ko vairāk uzzināt par savas "nebioloģiskās vecmāmiņas" priekštečiem, kas (sociāli veidojušās) radniecības pakāpes ziņā viņai ir krietni attālāki.

Par spīti visiem šiem radniecības likločiem, Ausma savu ciltskoku tomēr izveidoja pārskatāmu, pēc iespējas atbilstīgu skolotājas dotajai matricai (pēc gada ar māsiņas palīdzību viņai platformā *geni.com* izdevās izveidot to detalizētāku, precīzāku). Radurakstos ietvertajos datos privātās zināšanas Ausmas gadījumā krasi disonēja ar mācību procesā piedāvātajiem publiskajiem reprezentācijas standartiem. Zīmīgi, ka Ausma nošķīra divus apzīmējumus – tēva audžumātes mammu viņa sauca par omi, bet tēvamāti – par bioloģisko omi. Klasificējot radniekus, kā fundamentāls te parādās simpātiju un pieķeršanās faktors, asinsradniecībai paliekot tikai fakta apzināšanās līmenī.

Ausmas gadījums vēl spilgtāk nekā skolotāju stāstītais izgaismo radurakstu reprezentācijas problēmu. Parasti ciltskokus vai dzimtas kokus veido kā diagrammas, izmantojot standarta matricu un simbolus, lai apzīmētu asinsradniecības attiecības (izcelsmi, pēctecību) vai svainības attiecības (laulības vai partnerattiecības). Tikai retos gadījumos var ieraudzīt matricas (piemēram, dzimtas koku veidošanas vietnēs – kā *geni.com*), kas paredz atzīmēt arī adopciju, audžuģimenes, šķirtas laulības, otro vai trešo laulāto, pusbrāļus, pusmāsas, patēvus, pamātes. Latvijā izdotajos bioloģijas un vēstures mācību līdzekļos tik detalizētas matricas neparādās. Arī manis intervētā bioloģijas skolotāja Ārija atzina, ka virkni radniecības attiecību skolēniem bijis teju neiespējami savos dzimtas kokos attēlot.¹⁹ Savukārt Nataļja stāstīja, ka nereti aicina bērnus patēvu

¹⁹ Papildu sarežģījumus attiecību atainojumam, kā atzina intervētā bioloģijas skolotāja, rada gadījumi, kad priekšteči – attālāki asinsradnieki –, stājoties laulības attiecībās, kļuvuši arī par svainiem.

vai pamāti atzīmēt kā īsto tēvu vai māti – bioloģisko vecāku diagrammā nemaz neierakstot.

Skolotāji ļoti cenšas normativitātes slogu mazināt un iesaka audzēkņiem, ciltskokus veidojot, dažādi improvizēt. Tomēr paraugi mācību līdzekļos, kā arī skolasbiedru veidoti un dažkārt kādiem senioriem jubilejās radu dāvināti kupli un nepārprotami dzimtas koki uztur spēkā un reproducē priekšstatus par to, kādi raduraksti būtu vēlamākie un sociāli visaugstāk vērtējamie. Sarežģīti raduraksti ir izaicinājums, mēģinot klasē pārrunāt vai mācību darbos attēlot ģenealoģisko informāciju. Tādas parādības kā uzvārda maiņa, adopcija, radu nāve, slimības var izrādīties emocionāli sāpīgas – to atzīmē skolotāja Nataļja, kura vai nu pati izlemj par šīm tēmām ar audzēkņiem nerunāt, vai arī to viņai lūdz bērnu piederīgie.

Ģenealoģiskās izziņas prakšu personiskums un vecāku iesaiste

Ne vienu vien skolotāju pieredze gadu gaitā mācījusi tiešāk vai ne tik tieši iesaistīt vecākus skolēnu pētniecisku darbu tapšanā. Rīgā intervētā skolotāja Zinaida min vairākus gadījumus, kad vecāki piepalīdzējuši saviem bērniem izstrādāt dzimtas vēsturei veltītus darbus. Viņa arī ievērojusi, ka laiku pa laikam kāds pamatskolas audzēknis atnes uz stundu apjomīgu ciltskoka diagrammu, ko par naudu sagādājuši vecāki; atzīmes gan viņa par to neliekot. Kad bērni izvēlas aprakstīt kādu dzimtas relikviju, arī mammas nereti atnākot uz skolu pastāstīt par to. No šiem piemēriem var spriest, ka uzziņas par dzimtām top par sava veida simbolisku kapitālu, ko vecāki ir ieinteresēti uzkrāt, ieguldot tajā gan laiku, gan finansiālus līdzekļus.

Arī Latgalē intervētā skolotāja Nataļja apzinās, ka bez vecāku iesaistes bērni dzimtas izpētē nekur tālu netiks, tādēļ parasti vispirms uzrunā skolēnu tuviniekus, lai tos ieinteresētu un pārliecinātos, ka tie būs gatavi atbalstīt bērnus uzdevuma izpildē: "Lai ieinteresētu skolēnus, es vadu pārliecināšu dialogu ar vecākiem, radiniekiem, vecmammām un vectēviem, lai viņi varētu palīdzēt bērnam. Un, protams, ar pašu bērnu, aicinot viņu uz pārrunām." Tomēr Nataļja atzīst, ka reizumis skolēni savu izpētes darbu nav varējuši pabeigt, jo vecāki nav izrādījuši nekādu ieinteresētību. Savukārt Lita, Zemgalē intervētā skolotāja, stāsta:

"Es vienmēr saku, ka jūs neko nedrīkstat rakstīt, ko jums nav atļāvuši vecāki. Tie bērni jau raksta, it īpaši, ja viņam "tek no tās pildspalvas". Viņi jau raksta visu. [...] Es ļoti baidos par stāstiem, kurus vecāki nebūtu priecīgi izlasīt. Tādēļ es nemitīgi saku, ka jāprasa vecākiem."

Skolēniem šī skolotāja uzsver, ka, veidodami dzimtas stāstus, viņi dara ģimenei svarīgu darbu. Tādēļ bērniem būtu jāuzrunā savi pieaugušie – izklāstot

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
ģenealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās*

uzdevumu un lūdzot palīdzību. Būtu arī jāvienojas ar vecākiem, kurus notikumus, personas vai attiecības dzimtas stāstā pieminēt, bet kurus labāk tomēr ne. Litas refleksija izgaismo būtisku problēmu, kas ir teju vai neizbēgama gadījumos, kad tiek veidoti publiski stāsti par līdzcilvēku dzīves privātajiem aspektiem, ciktāl tie skar radniecībā, kopdzīvē, laulībā vai svainībā sakņotas attiecības.

Arvien pastāv iespēja, ka, stāstot par saviem radurakstiem, skolēniem nāksies izlemēt, vai un cik daudz, un kādam lokam atklāt faktus, kas ģimenē nereti apspriesti nelabprāt vai pat slēpti, – piemēram, adopcijas gadījumus, ārliulībā dzimušus bērnus, neregistrētas vai sarautas partnerattiecības, sliktas slavas, noziedzības vai psihiskas slimības dēļ atstumtus radniekus.

Genealoģiskā darba vērtība, pēc skolotāju domām, nav vienīgi gūt racionālas zināšanas par valsts vēsturi vai ģenētiku – pēc viņu novērojumiem, šī darba gaitā skolēni gūst arī jaunas prasmes komunicēt ar pieaugušajiem. Tā skolotāja Nataļja uzsver, ka lielākie ieguvumi no skolēnu veiktās radurakstu izpētes ir ģimenes locekļu labāka iepazīšana, jaunas emocijas attiecībās ar tuviniekiem, kā arī komunikācijas iemaņu attīstīšana sarunās ar vecāka gadagājuma cilvēkiem.

Taču bērns, vēloties uzzināt ko vairāk par tuviem cilvēkiem, nereti var piedzīvot viena vai otra vecāka noslēgšanos. Baiba, kas strādājusi gan pamatskolā, gan vidusskolā, ievērojusi atšķirības tajā, kas un cik dziļi mājās ar tuviniekiem tiek pārrunāts vienā vai otrā vecumposmā. Tā viņa raksturo, stāstot par kādas vidusskolnieces aizraušanos, savus radurakstus pētot: "Ja astotajai klasei vecāki, kā es jūtu, negrib stāstīt dažādas niansētas detaļas, tad vidusskolā šīs niansētās detaļas jau parādās." Šādas niansētās detaļas Baibas sniegtajos piemēros ir vidusskolnieku iegūtās ziņas par attālākiem radniekiem, piemēram, 2. pasaules kara laikā emigrējušo radnieku pēcteču gaitām, par kurām vecāki nereti paši zina visai maz. Kad atvase pieķeras to izdibināšanai, nereti arī vecāki vairāk ieinteresējas.

Citkārt – kā Litas minētajā piemērā – skolēns pats atklāj detaļas, kas sagrauj ģimenē uzturētas leģendas. Tā, piemēram, Zemgales ģimnāzijas skolnieces ģimenē ticis stāstīts, ka vectēvs bijis latviešu strēlnieks un ka viņš sagādājis māju, kurā ģimene dzīvo: "Beigās viņa izpēta visu, kam tik tiek klāt, un izrādās, ka tas vectēvs nav bijis strēlnieks. Tā ir leģenda. Tam vectēvam ir bijis brālis, tas gan ir bijis strēlnieks. Tur atklājas tie stāsti."

Nereti skolēniem dzimtu vēsturi izziņāt ir sarežģīti, ja vecāki vairs nedzīvo kopā. Tādos gadījumos skolotājs var nokļūt psihologa vai pat mediatora lomā, kā tas nereti bijis Litas gadījumā:

"Šogad bija tā, ka bērns gribēja rakstīt par šķirto tēvu, bet saprata, ka nebūs. Mēs pārprofilējāmies. [...] Tad, kad tuvojas brīvlaiks, es saku – tad, kad brauksiet pie saviem vecvecākiem, tantēm un onkuļiem, pieprasiet visus albumus, dienasgrāmatas un uzklausiet stāstus. Tad, kad tu esi saticies, tad jau tas tēvs noteikti grib izpildīties savādāk".

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās*

Ja skolēnam ir izdevies iesākt darbu pabeigt un mācību gada nobeigumā publiski to prezentēt valsts svētku laikā, tuvinieki jūtas aizkustināti:

“Mums tā ir tradīcija, ka pavasarī pamatskolā gada darbi tiek rādīti vecākiem. [...] Tad, kad vecāks redz, ka bērns uz skatuves rāda, ka viņam ir tā mape, viņi sēž slapjiem vaigiem – mans puika uz skatuves! Tas gandarījums ir par to, ka viņi redz savu bērnu kā pozitīvo, viņi redz to, uz ko viņi ir atnākuši. Viņiem nav iemesla nelepoties ar savu bērnu. Mēs to vienmēr taisām, kad ir Mātes diena, Ģimenes diena...”

Publikā tādās reizēs ir ne tikai vecāki, brāļi un māsas, kā līdzjutēji pievienojas arī skolēnu draugi – šādu pasākumu novērtē daudzi. Arī skolotāja izjūt gandarījumu un saviļņojumu par audzēkņu emocionālo ieguldījumu, kad tie stāsta par saviem tuviniekiem:

“Pirmajā semestrī, kamēr iešūpojas, vajadzētu tikt galā ar pirmo nodaļu “Mana ģimene šodien”. Faktiski tas ir sacerējums. Tie darbi iznāca tik skaisti. Ak Dievs! Es viņus lasīju... Es bērniem teicu – jums nevajag mācīties nevienu dzejoli, es saku – nostājieties pie eglītes un lasiet šo priekšā. Kas tie bija par stāstiem! Fantastika! Kādus vārdus viņi atrada par savu ģimeni – tas bija vienreizēji!”

Šis izteikums atklāj arī kādu būtisku iezīmi tajā, kā skolēni savos darbos vēsta par ģimeņu un dzimtu pagātņi un tagadni: gatavojot stāstījumu publikai, viņi, protams, cenšas izcelt pieredzi un veikumu, ar ko tuvinieki un viņi paši var lepoties. Privātajā jomā piedzīvotais un pārrunātais neizbēgami tiek transformēts, rēķinoties ar publiskajā notikumā iesaistīto kopīgajām vērtībām un gaidām. Lita komentē emocionālos iespaidus, ko šajā priekšmeta noslēguma pasākumā var gūt klātesošie, īpaši jau paši skolēni, kuriem gandarījums par darbu reizumis pat izrādās negaidīts:

“Ja viņi vēl redz, ka ģimenei tas ir svarīgi – ka viņi ir atnākuši godināt viņa darbu... Reizē viņi godina arī visu ģimeni. Tajā brīdī jau visi veļi tur ir. Skaidrs, ka to viņi reti kad iedomājas, jo viņiem tas ir darbs, kas ātri ir jāpabeidz. Es tur sēžu slapjiem vaigiem.”

Nepārsteidz, ka apsvērumi par privāti zināmā un publiski reprezentējamā, kā arī emocionālā pārdzīvojuma un racionālas izziņas procesa samēru vada skolēnus un skolotājus, gatavojot uzdevumus ne tikai skolas mēroga pasākumam, bet arī darbam klasē. Zinaida stāsta gadījumu ar kādu pamatskolas audzēkni, kas bijis ļoti satraucies un klasē vairījies stāstīt par ģimeni, jo viņa tēvam tajā laikā nav bijis darba. Zinaida steidz piebilst, ka par konkrēto uzdevumu nekādas atzīmes bērniem nav likusi. Šī skolotāja ļoti uzmanīgi komunicē arī ar skolēnu vecākiem par uzdevumiem, kas saistīti ar dzimtas izpēti – viņas skolēni savu pētījumu rezultātus vecāku klātbūtnē neprezentē. Tomēr vecāku

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās*

sapulcēs Zinaida īsi raksturo, ko no audzēkņu darbiem par konkrētām ģimenēm uzzinājusi. Viņa izvēlas uzsvērt to slavējamās iezīmes: "Tādu kopainu – tikai komplimenti. Vecākiem patīk."

Aicinot skolēnus stāstīt par ģimeni vai dzimtu, skolotāji mēģina atrast labāko pieeju un neitrālākos vārdus, lai neviens skolēns nejostos slikti, kad jāraksturo sava ģimene. Ārija, bioloģijas skolotāja Kurzemē, savā priekšmetā paredzējusi, ka skolēniem visa mācību gada garumā jāiztaujā radinieki, lai izveidotu savu dzimtas ciltskoku. Taču, kad mācību gada noslēgumā viņi klasē prezentē savu pētījumu, skolotāja aicina pastāstīt tikai par interesantākajiem atklājumiem tajā, piemēram, radiniekiem, kas guvuši panākumus kādā profesijā vai kam bijuši īpaši talanti. Ciltskokā ietvertā privātā informācija, tostarp par radnieku iedzimtām slimībām vai izjukušām attiecībām, gan var atklāties, kad jaunieši nāk pie Ārijas uz konsultācijām, taču paliek konfidenciāla, un klasesbiedri to neuzzina (ja vien nav savā starpā ar to dalījušies).

Intervijās izskan vēl kāds rakurss, kurā skolotājiem nācies meklēt kompromisu starp ģimeņu vēlmi saglabāt krietnas informācijas daļas privātumu un skolotāja nolūku ģimeņu pieredzi no privātās jomas "izcelt" un analizēt, lai vēstures vai bioloģijas stundās piešķirtu izziņai personiskākus, emocionālākus vaibstus. Runa ir par skolēnu piederīgo personas datu izmantojumu tikai mācību uzdevumos un klases nodarbībās, ne plašāku publiskošanu: mācību gadam beidzoties, ciltskoku diagrammas un citus izpētes materiālus skolēni nogādā mājās. Arī Zemgales ģimnāzijā 8. klases skolēnu gala darbs paliek pie ģimenēm.

Par vienu šādu kompromisu stāsta Lita: "Šogad pirmo gadu parādās: [...] darba ievadā tiem bērniem ir teikums, ka ar vecākiem ir vienošanās, ka attēli netiek ievietoti. Mēs esam vienojušies, ka karte var būt, dzimtas māju attēls var būt, bet cilvēku fotogrāfijas nebūs."²⁰ Teikto papildina Baiba, kam saruna ar ģimeņu pieaugušajiem izvērtusies vēl sarežģītāka – ne tikai par fotogrāfijām, bet arī par ģenētisko informāciju, ko viņa aicinājusi minēt, ciltskokus veidojot:

"Šobrīd sākām praktizēt interviju ar radiniekiem, un viņi veido tādas dzimtas kartītes, kur ir fotogrāfija, vārds, uzvārds, intereses un, ja cilvēks ir aizgājis mūžībā, tad miršanas, dzimšanas laiks, bedību laiks un līdz pat ģenētiskajam – acu krāsa, garumam, slimībām un tā tālāk. Par ko sākotnēji viena daļa vecāku protestēja. [...] Es teicu: saprotiet, ka tas nav manās interesēs, bet jūsu nākotnes interesēs – jums būs bērni, mazbērni utt. – iespējams, jūs jau zināsi, ar kādām slimībām nākotnē rēķināties. Tā kā šis vairs nav tikai skats pagātnē, bet ļauj drusku paskatīties nākotnē."

²⁰ Divus gadus vēlāk, neilgi pirms šī raksta publicēšanas, Lita stāsta: viņas skolēnu vecāki arvien biežāk iebilstot pret dzimtas stāstu veidošanu, kā iemeslu minot datu drošību.

Kādā Litas atstāstītā gadījumā skolnieces izdibinātā informācija par iedzimtību parādās visai atšķirīgā gaismā: "Tad tā ģenētika tomēr, no kurienes man ir tās zilās acis. Tas jau aizmirstas, kādā krāsā omei bija acis." Vienu gadu meitene savā pavasara runā saka: "Cik labi, ka man bija šis darbs – izrunājos ar omi, intervēju, ierakstīju, un tagad pirms trim dienām ome nomira." Šajā piemērā meitenes ģenētiskā saikne ar vecvecāku parādās ciešā kontekstā ar emocionālo saikni, un tieši šī otrā piešķir spēku jaunietes publiskajam vēstījumam.

Skolotājas – radurakstu liecinieces

Reflektējot par savu pieredzi skolā, Lita uzsver, ka dzimtu un to pārstāvju likteņu pārrunāšana var stiprināt arī skolotāja un jauniešu emocionālo saikni un uzlabot viņu savstarpējo sapratni. Vēl viens šādas izpētes ieguvums skolotājam, Litas ieskatā, ir iespēja labāk izprast audzēkņu personību un dzīves apstākļus. Intervija ar Litu notika kabinetā, kuram blakus tikmēr norisinājās cita priekšmeta stunda. Lita atsaucās uz gadījumu ar audzēkni blakustelpā, lai paskaidrotu, cik dažkārt svarīgi pedagoģiskajā darbā izrādās uzzināt par skolēna personiskajiem apstākļiem:

"Šajā pašā klasē sēž meitene, kurai, kad viņa bija pusaudze, nomira mamma. To es uzzināju tikai no stāsta. To es zinu tāpēc un no tā brīža. Citādi es nemaz to nebūtu zinājusi. Nu kā, man sēž trīsdesmit bērni, es strādāju ar trīsdesmit bērniem un stāstu, ko vajag. Daudzas lietas, tīri cilvēcīgās, viņu personiskās, viņu personības, es uzzinu no viņu darbiem. Tas man ir ļoti svarīgi."

Minētais citāts liecina, ka radurakstu izziņa skolā pedagoga un skolēna attiecības reizēm ievirza daudz personiskākā gultnē nekā to prasa citi mācību uzdevumi. Guvis ieskatu skolēna ģimenes procesos, skolotājs (pat ja nav klases audzinātājs) var kļūt viņam/viņai par uzticības personu (īpaši skolēna dzīves sarežģījumu gadījumos) vai vismaz veidot individuālāku pieeju darbā ar to.

Kā noslēdzošo uzdevumu savā fakultatīvajā priekšmetā Lita uzdod klasei uzrakstīt eseju par laiku, kāds tas iezīmējies katra ģimenes vai dzimtas vēsturē:

"Katram ir tās publiskās runas daļa, kura mums ir jātrenē. Līdz ar to viņš var stāstīt jebko. [...] Viņš var stāstīt par savu ģimeni šodien, vienalga – par mammu, par kaķi, viņš var stāstīt, kā viņš veidoja kaut ko, viņš var nolasīt arī fragmentu no savas esejas. Eseja ir literāra, tad neviens nezina, ka viņam ir tikai mamma un kaķis. Līdz ar to viņam nav obligāti jāstāsta, ka šobrīd viņam ir sešpadsmit ģimenes locekļi. Tas neizskan publiski. [...] Es ļoti baidos no tādiem konfliktiem. Man nav tiesību. Es jau tā jutos tik apdāvināta. Tā ir tāda balva lasīt tos darbus."

Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās

Trīs no intervētajām skolotājām, kaut atsevišķu jautājumu par to neuzdevu, sarunas gaitā pastāstīja arī pašas par saviem priekštečiem vai vecāka gadagājuma radniekiem kā sev emocionāli nozīmīgiem kādu pagātnes periodu, dzīves krustceļu vai sevis labākai izpratnei vai pat kā pamudinājuma devējus pievērsties vēsturei. (Vai nu sakritības dēļ, vai ne, bet visas minēja tieši savas vecmāmiņas – vienā gadījumā priekšteces dzīvesgājums bija kļuvis par mīklu, kas jāatmin, citā – bērnībā kopā pavadītais laiks bija krietni paplašinājis redzesloku, vēl citā – saikne ar vecmāmiņu iezīmējās kā rakstura un personiskās identitātes aspekts.)

Šādu personisku iespaidu un emociju ievīšanās intervijās – visumā tās nebija īpaši ilgas (no vienas līdz divām stundām) un norisinājās visai formālā kontekstā (skolotājām atbildot uz manis iepriekš sagatavotajiem jautājumiem) – ir vēl viens pierādījums tam, ka dzimtu vēstures jautājumiem ir potenciāls izpludināt visai nenoteikto un trauslo robežu starp zināšanu dimensijām – privāto un publisko, personisko un starppersonisko, pagātnē vērsto un tagadnē aktuālo.

Diskusija

Pārlūkojot Latvijas 21. gadsimta sākuma skolu mācību standartus, priekšmetu programmas, metodiskos materiālus, interviju datus un atsevišķus skolēnu izstrādātus darbus par radurakstiem, jāsecina, ka nereti neizbēgami veidojas spriedze starp privātajā jomā iegūstamo un publiski reprezentējamo informāciju. Pedagogiem un viņu audzēkņiem nākas (vai nu atsevišķi, vai kopīgi) meklēt veidus, kā šo spriedzi starp pieredzēto un normatīvi sagaidīto pārvarēt, rēķinoties arī ar to, ka radniecības un tuvniecības attiecības ir viens no būtiskākajiem resursiem identitātes izveidē (kā to atzīmējuši arī nodaļas ievadā minētie autori).

Pedagogu un audzēkņu kopīgo iesaisti genealoģiskās izziņas praksēs ir mērķtiecīgi skatīt – sekojot Mišela Fuko domai – kā patības tehnoloģiju vadītas norises, caur kurām neizbēgami īstenojas arī pārvaldība. Filozofa izvirzītais pastorālās varas jēdziens atklāj, kā diskursi var ievirzīt konkrētu indivīda vai grupu dzīvi, vienlaikus uzmanības lokā paturot arī cilvēka aktīvas nostājas (*agency*) lomu.

Jēdzienu par pārvaldību (*governmentality*) Fuko izstrādāja tajā pašā periodā, kad pastorālās varas jēdzienu (Martin un Waring 2018, 1293). Viņa sekotāji, kas attīstīja pārvaldības teoriju²¹, nereti ir kritizēti par to, ka pārvaldības diskursu attēlojuši kā vienvirziena vektoru, kas caurstrāvo subjektivitāti un rada sociālas sekas (*Ibid.*, 1296), neņemot vērā rīcības personas aktīvu nostāju.

²¹ Šo autoru attīstītā diskusija tiek dēvēta par Pārvaldības [pētnieku] skolu (*the Governmentality School*; Martin un Waring 2018).

Pret šādu kritiku ir ticis iebilsts, ka pārvaldības prakses taču neīstenojas tikai dominantajos diskursos, bet arī veidos, kā tie tiek artikulēti lokālajās praksēs, subalternos diskursos un indivīdu spējās ne tikai ieņemt kritisku pozīciju, bet arī veidot pašiem sevi (sk. Thompson 2003). Ticis arī demonstrēts, ka diskursa vara nav abstrakts tekstuāls stāvoklis – pārvaldības vara tiek no jauna konstituēta konkrētās sociālajās vidēs, tās dalībnieku darbībās un intersubjektīvā mijiedarbībā (Martin un Waring 2018, 1303). Fuko uzskata, ka daudzos gadījumos pārvaldība īstenojas caur pastorālās varas attiecībām.

Pastorālā vara ir aicināta gādāt gan par indivīdu, gan veselu kopienu labklājību un morāli atzīstamu uzvedību. Kā lasāms paša Fuko darbā "Subjekts un vara", līdztekus pastorālās varas attiecībām ir attīstījušās zināšanas par cilvēku. Tām ir bijis jāizpilda divas galvenās lomas: no vienas puses – kvantificēt, ciktāl runa ir par populāciju, no otras – analizēt, ciktāl tās attiecas uz indivīdiem (Foucault 1982, 784). Šīs zināšanas, protams, rada, laiž apgrozībā un liek lietā konkrēti aktori. Proti, ar pastorālās varas jēdzienu tiek uzsvērts, ka diskursam līdz konkrēta cilvēka vai grupas subjektivitātei nonākt ļauj virkne aktīvu starpnieku, kuru nosaukumu Fuko aizguvis kristietības terminoloģijā, tāpēc tos varētu saukt par ganiem jeb pastorālā darba veicējiem.

Mārtins un Vorings ir izvirzījuši modeli, lai skaidrotu pastorālās darbības kā noteiktu, iekšēji saskaņotu procedūru kopumu. Pirmkārt, mūsdienu pastorālā darba veicēji apzina un tulko savām kopienām pārvaldības diskursus iemiesojošu informāciju (*konstruējošās prakses*). Otrkārt, tie iesaistās dialogā ar savām kopienām, lai artikulētu un leģitimētu to vai citu patiesības režīmu un pārliecinātos, ka tās to pieņem (*ierakstīšanas prakses*). Treškārt, "gani" paši darbojas kā kopienas daļa, tādējādi iedarinot tajā un reproducējot pārvaldības diskursā piedāvātās (turklāt laika gaitā mainīgās) vērtības un uzvedību (*kolektīvās prakses*). Ceturtkārt, viņi veicina to, lai atbilstīgas subjektu pozīcijas tiktu pieņemtas – gan kopienā, gan viņu pašu vidū (Martin un Waring 2018, 1298). Minētais modelis ļauj arī skolēnu genealoģiskās izziņas prakses interpretēt kā pastorālās varas attiecībās īstenotas.

Cilvēku zināšanas par sevi, savu izcelsmi un novietojumu radnieku vidū arī top noteiktā diskursīvā ietvarā, saiknē ar valsts pārvaldībā artikulētām vērtībām, kuras, laikam ritot, var mainīties un tādējādi konkrētos laika periodos veidot atšķirīgas subjektivitātes. Kā jau iepriekš rakstīju, kopš pagājušā gadsimta 90. gadiem genealoģiskajai izziņai Latvijas skolās tikusi piedēvēta liela sociāla, bieži vien arī politiska nozīmība – arī pārvaldības rakursā, jo dzimtas vēstures izziņa vedina jauniešus apzināties savu priekšteču iesaisti nācijas un valsts liktenī, tautas sabiedriskajās un kultūras norisēs un tādējādi artikulēt arī pašiem savu sociālo un pilsonisko identitāti.

*Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
genealoģiskās izziņas prakses Latvijā skolās*

Pedagogi ir tie, kas (konstruējošas prakses īstenojot) šo nozīmību dara zināmu saviem audzēkņiem, vadoties no mācību programmām un līdzekļiem un izmantojot gan obligātās, gan fakultatīvās nodarbības un individuālās konsultācijas. Tieši skolotāji (ierakstīšanas prakšu gaitā) formulē genealoģiskus uzdevumus kā tādas, kam ir potenciāls ģenerēt patiesas atziņas – ne tikai par konkrētām dzimtām un personām, bet arī vēstures notikumiem, etniskajām kopienām vai ģenētikas likumbām. Turklāt dokumentēt ciltskokus un dzimtas stāstus nozīmē radīt arī individualizētas, privātās dzīves jomā iegūstamas zināšanas.

Kā pastorālās varas aģenti, kas veic ne tikai izglītojošu, bet arī pastorālu darbu, skolotāji paši praktizē radurakstu izdibināšanu – palīdzēt tos izpētīt skolēniem skolotāji var tāpēc, ka ir uzkrājuši pieredzi, veidojot paši savus ciltskokus, tādējādi apstiprinot genealoģisku darbu kā sociāli augstu vērtējamu nodarbi (kolektīvu praksi). Savukārt skolēni ierakstīšanas un kolektīvo prakšu gaitā par priekštečiem uzzināto dažādi pielāgo sava radniecības stāsta sociālajam kontekstam – vai tā būtu sociālo zinību stunda, ZPD konkursa darbs, vai ģenētikas jautājumiem veltīta darba burtnīca.

Visbeidzot, līdzīgi dvēseļu ganiem, arī skolotāji nereti pārrauga, lai viņu audzēkņi artikulētu savu genealoģisko identitāti diskursīvi pieņemamā un skaidrā veidā. Tādējādi, radot un reprezentējot genealoģiskas zināšanas, gan paši audzēkņi, gan viņu pedagogi atrodas pastorālās varas attiecībās, kādas izriet no publiskās izglītības sistēmā – šajā mūsdienu valsts aparāta atzarā – īstenotās pārvaldības. Šādās attiecībās tiek sagaidīts, ka individa zināšanas par sevi sekmēs viņa pašregulāciju un iekļaušanos valstiski proponētos normatīvajos standartos, šajā gadījumā – ģimenisko un starppaaudžu attiecību standartos.

Jāatzīmē gan, ka pastorālajām attiecībām raksturīgā disciplinējošā pārraudzības prakse var nonākt pretrunā ar dialogā dibināto ierakstīšanas praksi. Proti, nereti pedagogus izaicina jautājums: kā salāgot prasību pēc genealoģisko diagrammu patiesīguma ar vērtībām, kādas spēkā uzturēt tiecas diskurss par kuplām, pašapzinīgām dzimtām kā izšķirošu etniskas un nacionālas saliedētības pamatu? Ciktāl runa ir par radurakstiem kā vienu no jaunieša identitātes resursiem, izglītības iestādē veidojamās ģimenes hronikas, ciltskoki un diagrammas top, galvenokārt uzsverot identitātes publisko dimensiju, pēc iespējas sasaistot to ar diskursīvi uzturētām sociālajām normām un vērtībām.

Kā iepriekš parādīts, metodisko materiālu un mācību līdzekļu autoru (un pēc noklusējuma – arī redakciju un recenzentu) domāšanā visai izteikti iezīmējas normatīvi priekšstati: skolēniem būtu – vismaz ideālā gadījumā – jāspēj kontaktēties ar abiem bioloģiskajiem vecākiem un visiem četriem vecvecākiem vai vismaz iztaujāt kādus tuviniekus par priekštečiem un citiem radniekiem, to fiziskajām pazīmēm, raksturu, nodarbošanos, sasniegumiem. Tomēr

nereti, sekojot standartizētajam skatījumam uz radniecību, bērniem un jauniešiem nākas atzīt, ka emocionāli tuvas un nozīmīgas attiecības, kas balstītas vairāk tuvniecībā, mazāk asinsradniecībā, īsti nav iederīgas skolā veidojamos ciltskokos.

Taču dzimtu vēsture un raduraksti, neapšaubāmi, ir būtiski arī personiskākā ietvarā – pašidentitātes rakursā. Pašidentitāte veidojas, cilvēkam pamanot savu līdzīgumu ar vieniem radniekiem un atšķirību no citiem. Ne līdzīgums, ne atšķirīgums nav kaut kas bioloģiski dots: identitātes veidošanās procesā asinsradniecībā sakņotām attiecībām uzslāņojas kultūrā un sadzīvē iemantotas. Identitāte ir divdabīga: ģimeniskās, sociālās, pilsoniskās attiecības katrs mūža garumā veido pats, turpretī pār paša iedzimtību nevienam nav varas (kaut prenatalā testēšana vecākiem nu ir pavērusi tādu iespēju), un arī radus – tāpat kā etnisko izcelsmi – cilvēks neizvēlas. No šīs divdabības izriet, ka cilvēkam, par savu izcelsmi un sevi kā personu vēstot, arvien ir iespēja lemt, ko ietvert vēstījumā, ko tajā izcelt, ko noklusēt. Piemēram, iepriekš aplūkotajā Ausmas gadījumā kādām asinsradnieciskām attiecībām netika piedēvēta sociāla nozīmība.

Nobeigums

Vispārējās izglītības sistēmai ir bijis ievērojams iespaids uz to, kā audzēkņi, stāstot par sevi, konstruējuši savu piederību tai vai citai radniecības kategorijai, radu grupai vai lokam. Saturisko, diskursīvo – un reizē normatīvo – ietvaru ģenealoģiskās izziņas praksēm sniegusi virkne aktoru: mācību līdzekļu un metodisko materiālu autori, muzeji un skolotāju biedrības, kā arī atsevišķi pedagogi. Dažkārt dzimtu izpētes darbā iesaistījušies arī skolēnu tuvinieki. Savukārt Izglītības un zinātnes ministrija apstiprina mācību priekšmetu standartus un mācību līdzekļu atbilstību tiem, kā arī administrē Eiropas Sociālā fonda projektus, veltītus izglītības kvalitātes celšanai. Valsts izglītības satura centrs atbalsta metodisko darbu priekšmetu programmu īstenošanā. Mācību grāmatās, darba burtniecās atspoguļojas ne tikai sava laika zinātniskās pieejas, bet arī pārvaldības diskursi – konkrēta perioda aktuālā sociāli politiskā dienaskārtība un ideoloģiskās vērtības.

Pedagogi, būdami ikdienas saskarsmē ar audzēkņiem, labi saprot, ka bieži vien normatīvie ietvari, kādos priekšmetu programmas un mācību līdzekļi – un arī sabiedrības gaidas – paredz veidot vēstījumus par ģimenēm un dzimtām, disonē ar skolēnu personisko pieredzi attiecībās ar tuviniekiem, asinsradniekiem un tālākiem radiem. Radurakstus reprezentējot, jārēķinās gan ar skolēnu tuvinieku gaidām, gan skolēnu jūtām, tādēļ trauslo robežu starp publiskojamo

Agita Lūse. "Manas dzimtas vēsture – tā ir daļa no manas valsts vēstures":
ģenealoģiskās izziņas prakses Latvijas skolās

un ģimenes lokā paturamo nākas vilkt piesardzīgi. Tādējādi skolotājiem ir vidutāja vai pat uzticības personas loma, palīdzot audzēkņiem tikt skaidrībā par tiem nozīmīgām radniecības saitēm, arī par jūtām, kādas šīs saites raisa, un, visbeidzot, atrast veidu, kā pastāstīt par tām citiem šaurākā vai plašākā lokā – tā, lai šī reprezentācija nenonāktu pretrunā ar jaunieša pašidentitātes apziņu. Sekojot Mišela Fuko domai, tāda vidutāja loma visnotaļ atbilst pastorālā darba veicēja jeb mūsdienu dvēseļu gana lomai.

Ciktāl runa ir par radurakstu "sociālo dzīvi", teju neizbēgama ir nesakritība starp ģenealoģiskajā izpētē uzzināto un tā sociālo reprezentāciju (jeb veidu, kā šīs zināšanas tiek atainotas). Skolēns var izveidot priekšstatu par sociālo un bioloģisko faktoru mijiedarbību tajā, kā viņa priekšteči un tuvinieki konstruē radurakstus – pat ja izglītības procesa gaitā, mācību un izpētes uzdevumus veicot (Fuko teiktu: darbojoties noteiktā patiesības režīmā), viņam/viņai šis priekšstats nav tekstuāli jāformulē un jāprezentē. Skolotāji ļoti bieži ir līdzās, kad top un tiek daudzveidīgi artikulētas šādas personiskas zināšanas – kā mūsdienu dvēseļu gani viņi dod audzēkņiem iespēju būt radošiem veidā, kādā tie vēsta (vai kaut ko noklusē) par saviem radurakstiem – tādējādi paužot aktīvu nostāju iepretī normalizējošiem diskursiem par izcelsmi un radniecību.

Pieminētā literatūra

- Andersone, Gita, Ingunā Irbīte, Ausma Pastore un Daina Zelmene. 2008. *Sociālās zinības 7. klasei: Mācību grāmata*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Carsten, Janet. 2000. *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*. Edited by Janet Carsten. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dean, Mitchell. 2010. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. Los Angeles, CA: SAGE.
- Evans, Tanya. 2021. "How Do Family Historians Work with Memory?" *Journal of Family History* 46 (1): 92–106. doi:10.1177/0363199020967384
- Fejes, Andreas. 2008. "To Be One's Own Confessor: Educational Guidance and Governmentality." *British Journal of Sociology of Education* 29 (6): 653–664. doi:10.1080/01425690802423320.
- Fejes, Andreas. 2013. "Foucault, Confession and Reflective Practices." No *Social Theory and Education Research: Understanding Foucault, Habermas, Bourdieu and Derrida*, red. Mark Murphy, 1st ed., 52–66. Taylor & Francis Group.
- Foucault, Michel. 1982. "The Subject and Power." *Critical Inquiry* 8 (Summer): 777–795.
- Goldmane, Sarmīte, Aija Kļaviņa, Ināra Misāne un Ligita Straube. 2011. *Latvijas vēsture pamatskolai. 1. Mācību grāmata 6. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Ikale, Iveta. 2005. *Sociālās zinības 4. klasei. I burtnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.

- Juškēvičs, J. 1936. "Par tautas ciltsrakstiem." *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 1: 57–62.
- Ķēniņš, Indulis. 1997. *Latvijas vēsture 20. gadsimts 1. daļa. Eksperimentāls mācību līdzeklis*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Klētnieks, Valdemārs. 1939a. "Dzimtu vēstures pētīšana." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 4 (12): 581–614.
- Klētnieks, Valdemārs. 1939b. "Dzimtu vēstures pētīšana." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 3 (11): 403–440.
- Kramer, Anne-Marie. 2011a. "Kinship, Affinity and Connectedness: Exploring the Role of Genealogy in Personal Lives." *Sociology (Oxford)* 45 (3): 379–395. doi:10.1177/0038038511399622
- Kramer, Anne-Marie. 2011b. "Telling Multi-Dimensional Family Histories: Making the Past Meaningful." *Methodological Innovations Online* 6 (3): 17–26. doi:10.4256/mio.2011.003
- Kurlovičs, Gunārs, un Andris Tomašūns. 2000. *Latvijas vēsture: Mācību grāmata pamatskolai*. Sast. Andris Tomašūns. 3. izdevums. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Lūse, Agita. 2021. "Identitāte." *Nacionālā enciklopēdija*.
- Martin, Graham P., un Justin Waring. 2018. "Realising Governmentality: Pastoral Power, Governmental Discourse and the (Re)Constitution of Subjectivities." *The Sociological Review* 66 (6): 1292–1308. doi:10.1177/0038026118755616
- Prīmanis, J. 1935a. "Ģimenes locekļu un senču pētīšana." *Mazpulks* 11: 404–405.
- Prīmanis, J. 1935b. "Ģimenes locekļu un senču pētīšana." *Mazpulks* 12: 451–454.
- Pritzker, Sonya E., un Whitney L. Duncan. 2019. "Technologies of the Social: Family Constellation Therapy and the Remodeling of Relational Selfhood in China and Mexico." *Culture, Medicine, and Psychiatry* 43 (3): 468–95. doi:10.1007/s11013-019-09632-x
- Saleniece, Dace. 2011. *Mācību stundu piemēri Latvijas vēsturē 6. klasei. Metodiskais materiāls*. Rīga: Valsts izglītības satura centrs.
- Thompson, Kevin. 2003. "Forms of Resistance: Foucault on Tactical Reversal and Self-Formation." *Continental Philosophy Review* 36 (June): 113–138. doi:10.1023/A:1026072000125
- Zeids, Teodors. 1937. "Latviešu dzimtu vēstures pētīšana." *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 2: 310–315.
- Zerubavel, Eviatar. 2011. *Ancestors and Relatives: Genealogy, Identity, and Community*. Cary: Oxford University Press.

6. nodaļa

"It kā ģimene": radniecība Saeimas deputātu diskusijās

Anna Žabicka, Klāvs Sedlenieks

Ievads

Rietumu sociālajās teorijās ir izplatīts pieņēmums, saskaņā ar kuru laika gaitā radniecība kā sociālās organizācijas pamats pamazām atkāpjas un tā vietu ieņem ārpusģimenes pārvaldes struktūras, t. i., valsts (Granovetter 1973; Maine 2001; Marx un Engels 1969; Parsons un Bales 1955; Putnam 1993; Tönnies 2001; Weber 2019). Tomēr savulaik jau Emīls Dirkeims (*Émile Durkheim*) interpretēja Rietumu valsti un radniecību kā viena veseluma sastāvdaļu, uzsverot, ka tās ir nesaraujami saistītas, bet arī pieņemot, ka valsts tomēr pamazām aizvieto radniecības savulaik pildītās funkcijas (Durkheim 2013).

Arī vairāki mūsdienu antropologi (Carsten 2000; McKinnon un Cannell 2013, 13; Thelen un Alber 2018) norāda, ka radniecība ne tikai saglabā savu nozīmi, bet ir arī neatņemami saistīta gan ar to, kā valsts funkcionē, gan to, kādā veidā valsts darbība tiek iztēlota un kā pilsoņi izjūt savu iesaisti un piederību valsts struktūrām. Attiecīgi radniecība nav vienkārši pakļauta valsts darbībām un regulējumam, bet ir neatņemama sastāvdaļa tam, kas valsts ir un ko tā nozīmē.

Izmantojot dažādus birokrātiskus līdzekļus, valsts kontrolē, definē, leģitimē un ierobežo dažādas radniecības attiecības. Arī pati valsts būtība veidojas un pastāv caur tādām darbībām kā pilsonības piešķiršana, dzimšanas un miršanas sertifikātu izdošana, mantojuma tiesību un kārtības reglamentēšana, īpašumu reģistrēšana, nodokļu administrēšana, kas rada un pilnvaro līdzekļus, kā cilvēki top savstarpēji saistīti vai šķirti, piemēram, kļūst par vecākiem, laulātajiem vai pēcnācējiem (Lambek 2013, 256–257).

Šajā nodaļā mēs analizējam vidi, kurā valsts un radniecības ciešā mijiedarbība izpaužas, iespējams, visskaidrāk, t. i., Saeimas plenārsēžu stenogrammas¹.

¹ Saeima. LR 5.–13. Saeimas sēžu stenogrammu korpus. *Nacionālā korpusu kolekcija*.

Būtiski norādīt, ka Saeima veido nevis vienotu, bet gan mainīgu, daudzšķautņainu un pat stridīgu diskursu, kurā Saeimas sēžu dalībnieki pauž savus bieži vien atšķirīgos uzskatus un vērtības. Lai gan deputāti, protams, nav visa sabiedrība, tomēr viņu izteikumi ieņem būtisku vietu publiskajā telpā. Turklāt deputāti paši pārstāv samērā plašus sabiedrības slāņus un tādā veidā reprezentē heterogēno Latvijas sabiedrību.

Saeimas korpusa plenārsēžu materiāls ir jau iepriekš analizēts (Ijabs 2007; Kruk 2007), pievēršot uzmanību politiskajai retorikai un valsts jēdziena konstruēšanai. Tomēr radniecības aspekti šajā vidē līdz šim nav pētīti.

Analizējot Saeimas plenārsēžu stenogrammu materiālu, izkristalizējās četras būtiskas iezīmes. Pirmkārt, spilgti izpaužas cīņa starp deputātu morāles normām un to, kas šeit nosaukts par "spuraino" radniecību. Tā ir "spuraina" tāpēc, ka cilvēku ikdienas dzīves prakses neiekļaujas normu rāmjos, kurus cenšas veidot daļa Saeimas deputātu. Šo cīņu pastiprina izteiktā pretruna, kas sakņojas idejā par valsts un privātuma nošķirumu. Proti, valsts pastāvēšana ir atkarīga no sabiedrības atražošanās, bet valsts pati kā institūcija nevar šo atražošanos nodrošināt un ir atkarīga no procesiem ģimenē. Turklāt radniecības process (tajā skaitā, kas ar ko veido ģimenes, kā šīs ģimenes turas vai neturas kopā, kā tās rada un audzina bērnus) pakļaujas pats savai loģikai. Arī potenciālie pilsoņi, kas rodas ģimenes vidē, ne vienmēr atbilst tiem ideāliem, kuri tiek kultivēti valsts idejas kontekstā. Tāpēc liela daļa deputātu uzmanības ir veltīta šīs "spurainās" radniecības pakļaušanai, cenšoties noteikt rāmjus, kādos ir veidojama ģimene un audzināti topošie pilsoņi.

Otrkārt, ģimenes kontekstā spilgti iezīmējas uzskats, ka ģimene, lai gan ir cilvēku brīvas gribas izpausme, tomēr, neapšaubāmi, ir atkarīga no valsts. Proti, par "īstām" vai "pareizām" ģimenēm daļa deputātu uzskata tikai tādas, kas ir izveidotas noteiktā valsts iedibinātā morālajā diskursā un valsts kontrolētā procedūrā. Ģimenes, kas nav šādu procedūru izgājušas, t. i., ir pašu cilvēku neatkarīgi veidotas, vai nu netiek uzskatītas par ģimenēm vispār, vai arī tiek tēlotas kā nepilnīgas un problemātiskas. Nereti tiek atkārtoti apgalvojumi, ka laulību oficiāla reģistrēšana ir priekšnosacījums dzimstības līmeņa pieaugumam. Savā ziņā tas liek domāt, ka vienīgi ar valsts palīdzību ir iespējams izveidot "īstu" ģimeni un tikai ar valsts palīdzību ģimene var pilnībā īstenot savu reprodutīvo un morālo potenciālu.

Treškārt, ģimenes un bērni Saeimas diskusijās regulāri tiek uzsvērti kā valsts pamatvērtības, tomēr kā vienu, tā otru vērtība neizriet no to pastāvēšanas vai iekšējās būtības, bet gan instrumentāli – no to spējas radīt jaunus pilsoņus, turklāt tādus, kas atbilstu noteiktiem kritērijiem. Tādējādi ir redzama robežu vilkšana un strīdi par to, kuras ģimenes un kuras bērnus ir iespējams vai būtu

vēlams iekļaut un kuras – izslēgt no valsts rūpju loka. Iekļaušana vai izslēgšana notiek galvenokārt divās frontēs: caur izglītības elementiem, kuru mērķis ir "spurainajās" ģimenēs radušos bērnus ievirzīt "pareizākā" gultnē, un izšķiroties par pilsonības piešķiršanu nepilsoņu bērniem.

Ceturtkārt, diskusijās ļoti skaidri iezīmējas ar dzimtes lomām saistītās iedomātās paralēles attiecībā uz valsti: vīriešu ieguldījums tās tapšanā, vēsturiskajos procesos un darbībā ir skaidrāk saskatāms un tiek biežāk pieminēts (piemēram, "Satversmes tēvi", "tēvi un dēli, kas krituši par šo valsti" utt.). Var teikt, ka valsts šeit parādās kā vīriešu, tēvu un dēlu veidojums. Deputāti nereti uzsver arī paši savu radniecībā balstīto saikni ar valsti, kas spilgti izpaužas deputātu runās, kurās valsts radīšana, veidošana, kā arī smagu vai represīvu periodu pārvarēšana cieši savijas kopā ar ģimenes vēstures notikumiem. Valsts tiek pieredzēta un praktizēta caur radniecību, turklāt pārsvarā caur maskulīno diskursu, proti, valsts veidošanā un pastāvēšanā daudz ievērojamāks uzsvars tiek likts uz vīriešu paveikto, un tie tiek asociēti ar valsti. Arī sievietes piedalās šajā procesā, bet, līdzīgi kā jautājumā par bērnu un ģimenes vērtību, sieviešu/māšu nozīme ir gandrīz vienīgi kā bērnu radītājam un audzinātājam. Valsts veidošanā un uzturēšanā sieviešu loma netiek pieminēta.

Metodes un dati

Empīriskais materiāls, t. i., Saeimas debašu runu atšifrējumi, ir iegūti no Rīgas Stradiņa universitātes Komunikācijas fakultātes un Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas pētnieku² izstrādātās vietnes "Saeimas debašu korpus"³.

Pētījumā lielākoties ievērojām induktīvo izpētes principu, ļaujot, lai pētījuma laikā iegūtās atziņas izrietētu no empīriskā materiāla, tālāk sekojot to piedāvātajiem pavadieniem, kuri iepriekš varēja būt nezināmi.

Datu atlasī veicām secīgi pa ievēlēto Saeimu periodiem, vadoties pēc valdības vadītāja jeb premjerministra. Ņemot vērā Saeimas korpusā ietvertu Saeimas sēžu runu lielo skaitu, noteicām datu atlasē pamatprincipus, lai sašaurinātu analizējamā teksta apjomu. Vispirms ar korpusa meklētāja palīdzību atlasījām visas tās runas, kurās ir minēti biežāk lietotie ar radniecību saistītie termini. Šo terminu saraksts tika iegūts no Vikipēdijas sadaļas "Radniecība", kas sniedz pašlaik vispilnīgāko pieejamo radniecības terminu sarakstu. Šis

² Valsts pētījumu programmas projekta EKOSOC-LV Nr. 5.2.5. ietvaros.

³ Saeima. LR 5.–13. Saeimas sēžu stenogrammu korpus. *Nacionālā korpusu kolekcija*.

saraksts tika salīdzināts ar visu vārdu sarakstu, kas atrodami Saeimas korpusā.⁴ Rezultātā tika iegūts radniecības terminu un to pieminēšanas biežuma saraksts (sk. 1. tabulu).

1. tabula. Radniecības terminu pieminēšanas biežums Saeimas korpusā. Daži termini (piemēram, bērns un bērniņš) apvienoti. Vārdi skaitīti kā lemmas, t. i., visos locījumos

Termins	Skaits, n	Termins	Skaits, n
Bērns, bērniņš	18395	Onkulis	74
Ģimene	7192	Tante	65
Māte, māmiņa, mamma	1514	Vecāks	38
Tēvs, tētis	1067	Mazdēls	31
Vīrs	924	Sievasmāte	26
Radinieks, rads	759	Brālēns	19
Brālis	748	Sievestēvs	15
Laulība	623	Māsīca	14
Sieva	491	Tēvutēvs	14
Dēls	401	Pamāte	13
Māsa	303	Tēvocis	11
Meita	287	Mazmeita	10
Mazbērns	238	Svainis	10
Tuvinieks	155	Pusbrālis	8
Vectēvs, vectētiņš, vecaistēvs	141	Pusmāsa	7
Vecmāte, vecmāmiņa, vecāmāte	101	Znots	7
		Patēvs	5

Tālākā datu atlase un kodēšana bija induktīva un kvalitatīva, analizējot debašu tekstus, kas tapuši laikā no 1993. līdz 2017. gadam. Saeimas sēžu dalībnieku runās meklējām dažādus izteikumus un spriedumus, kas jebkādā veidā atklāj valsts un radniecības savstarpējās attiecības, no kā arī attiecīgi veidojās teksta kodēšanas kategorijas un iezīmējas galvenās analizējamās tēmas. Šī kodēšanas posma mērķis bija no kvantitatīviem datiem (konkrētu vārdu minēšanas biežuma runās) iegūt kvalitatīvus datus, kas veido nozīmīgu saturisku, nevis kvantitatīvu pienesumu.

⁴ Saeimas debašu korpus.

Pievērsām uzmanību ne vien radniecības terminiem, bet arī tādiem vārdiem kā *patriotisms*, *audzināšana*, *laulība* un *tikumība*. Lai arī šo vārdu minēšanas biežums nav tik iespaidīgs, tie aktualizējas konkrētos periodos, piemēram, vārdi *laulība* vai *tikumība* atsevišķu valdību laikā vispār netiek pieminēti, bet citos periodos tiek pārspriesti daudz un pamatīgi.⁵

"Spurainā" radniecība

Analizētajās Saeimas sēžu dalībnieku runās redzama deputātu reakcija uz dažādām radniecības formām, piemēram, vai tās ir vairāk balstītas uz bioloģiskām vai sociālām saiknēm. Parasti šie spriedumi ir saistīti ar centieniem "savaldīt" radniecības prakses un izpausmes, mēģinot panākt, ka tās atbilst noteiktiem iepriekš definētiem kritērijiem.

Visbiežāk deputāti spriež tieši par laulību un dažādām ģimenes formām, mēģinot tās veidot vai kategorizēt caur vērtībās orientētu politiku. Runas par "spurainās" radniecības savaldīšanu pārsvarā veicina konkrētu jautājumu apspriešana, piemēram, runājot par:

- 1) mantojuma tiesībām, tiesībām saņemt finansiālus aizdevumus vai iespējamiem interešu konfliktiem, kas saistīti ar radniecību:

"Pirmās pakāpes radinieki – tātad vecāki un bērni." (2014. gads);

- 2) viendzimuma pāru attiecībām un tiesībām:

"[...] sociālajās zinībās māca par ģimenēm un kā ceturtais modelis tiek nosaukts "moderna ģimene" ar skaidrojumu, ka moderna ģimene šodien ir tur, kur dzīvo vīrietis ar vīrieti un sieviete ar sievieti." (2014. gads);

- 3) bērnu tiesībām un aizsardzību, jo īpaši t. s. sociāli nelabvēlīgās ģimenēs:

"It kā ģimene. Divi cilvēki, kuri savu dzīvi pavadījuši bērnumā, ir sagājuši kopā. Es negribu viņus nosaukt par ģimeni, bet viņiem piedzimst trīs bērni." (2014. gads);

- 4) bērnu aprūpi ģimenē un ārpusģimenē (bērnu nami, internāti u. c.) un adopcijas jautājumiem:

"Latvijā ir vai nu ģimenes aprūpe, vai ārpusģimenes aprūpe. Un ar ģimeni tik tiešām saprot... kāda nu katram tā ģimene ir – ir ģimenes, kuras ir šķirtas, kur vai nu māmiņa bērnu audzina, vai arī tēvs... Arī adopcija ir ģimenes aprūpe... Arī vecvecāki. Arī tā ir ģimenes aprūpe! Un mēs šo ģimenes aprūpi nedalām." (2015. gads)

⁵ Diskusijas par tikumību īpaši saasinās Laimdotas Straujumas valdības laikā ap 2014.–2015. gadu.

Šie piemēri demonstrē deputātu centienus salāgot pašu veidoto likumisko rāmi ar dzīves realitāti, kurā notiekošais neatbilst šim rāmim, t. i., reālā radniecība "spurojas pretī" terminiem un kategorijām, kas ir paredzēti normatīvajos aktos.

Tieši adopcijas jautājumi, aizbildniecība un ārpusģimenes aprūpes jautājumi visvairāk liek apjaust, ka ģimene ir balstīta ne tik daudz bioloģiskos parametros, bet drīzāk sociālās un emocionālās saitēs, piemēram:

"[V]isbūtiskākā bērna interese ir bērna piesaiste pie viņu aprūpējošās personas. Nav runa par pierašanu vai pieķeršanos vienkāršā nozīmē, bet gan par bērna attīstībai pilnīgi nepieciešamu pamatu, vismaz tikpat svarīgu kā ikdienas uzturs. Izšķirīga loma šādas piesaistes veidošanā nav asinsradniecībai, bet gan laika garumam un kvalitātei, kādā tā notiek. [...] Nereti bērni, kas atrodas tā sauktajā ārpusģimenes aprūpē, faktiski atrodas ģimenē. Viņiem ir šī piesaiste pie audžuvecākiem vai aizbildņiem. Praksē diemžēl bāriņtiesas šo aspektu ne vienmēr ievēro." (2009. gads)

No deputātu runām ir samērā grūti noprast, kas tieši, viņuprāt, ir ģimene. Salīdzinoši skaidrāk deputāti pauž savus uzskatus par to, kas ir laulība. Laulības definēšanu kā savienību starp vīrieti un sievieti deputāti var visai viegli pamatot ar pašreizējo juridisko situāciju Latvijā (lai arī laulības definīciju regulāri izaicina reālajā dzīvē pastāvošās alternatīvas), savukārt savaldīt dažnedažādas citas radniecības formas no morālā vai juridiskā skatpunkta ir daudz sarežģītāk. Tā valsts varas bezspēcību vienā brīdī atzīst kāda deputāte, sacīdama:

"[e]s gribu atgādināt, ka mēs ar likumu nevaram veidot cilvēku attiecības; mēs varam tās izjaukt, bet veidot tās nevaram." (2014. gads)

Arī citi deputāti ik pa brīdim atzīst, ka iegrožot emocionālu attiecību pastāvēšanu un līdz ar to dažādu sociāli radniecisku formu veidošanos ir ārkārtīgi grūti. Šāda nostāja īpaši vērojama jautājumā par adopciju:

"Bērnu adoptē, tas ir, pieņem ģimenē, jo viņu mīl, un šādu attiecību rašanās laiku nevar noteikt ar likumu. Es uzskatu, ka komisija nav ņēmusi vērā apstākli, ka personiskās attiecības likums neregulē." (2002. gads)

Grūtības regulēt pastāvošās radniecības formas var risināt, vai nu šīs attiecību formas juridiski neatzīstot (piemēram, ieviešot viendzimuma partnerības regulējošu mehānismu vai tā dēvētos tikumības grozījumus), vai praktizētās radniecības formas pakāpeniski pieņemot un iekļaujot likumu normās. Pakāpeniska iekļaušana morāles, bet ne juridiskajās normās novērojama saistībā ar neregistrētajām partnerattiecībām un tajās dzimušo bērnu skaitu, kas strauji sāka pieaugt kopš pagājušā gadsimta 90. gadu sākuma. Tā, piemēram,

kāds deputāts 2015. gadā, kad notika vienas no kaismīgākajām diskusijām par ģimeni, laulību un tikumisko audzināšanu, ir spiests negribīgi atzīt, ka viņš izjūt:

"[...] aizvien lielāku un lielāku spiedienu paplašināt robežas šim it kā pašsaprotamajām vērtībām – laulība, ģimene, tikumība." (2015. gads)

Realitātē pastāvošā radniecība izaicina iepriekš pieņemtas normas un, kā deputāts atzīst, "it kā pašsaprotamas vērtības". Centieni regulēt pastāvošās radniecības prakses bieži notiek ar mēģinājumiem likumos nostiprināt pie varas esošajiem deputātiem pieņemamas vērtības. Šāda darbība liecina par valsti kā diskursīvu procesu, ko veido indivīdi, bet kas vienlaikus veido arī pašus indivīdus.

Valsts un radniecības dinamika novērojama divos līmeņos. Pirmkārt, pastāv mēģinājumi juridiski ierobežot nevēlamas (sa)radošanās vai (at)radošanās (angļu literatūrā: *kinning and dekinning*), piemēram, ik pēc kāda laika aktualizējot diskusijas par abortu pieejamības ierobežošanu. Otrkārt, pastāv t. s. pozitīvi regulējošs darbs (aizguvums no kādas deputātes izteikumiem), kas aptver normatīvajos aktos nostiprinātas darbības, kas vērstas uz morāli "pareizu" pilsoņu radišanu un pārveidošanu.

Nākamais citāts ir izvilkums no kādas deputātes runas par abortu "problēmātiku", kas aptver pārdomas gan par negatīvi regulējošu (aizliegumu), gan pozitīvi regulējošu (morālo veidošanu) darbu radniecības veidošanā:

"Galvenais iemesls tomēr, kāpēc man nav pieņemams šis Iedzīvotāju reproduktīvās veselības likums, ir tas, ka šis likumprojekts patiesībā paredz abortu liberalizāciju. [...] Tātad vispirms likumam būtu strikti jānoteic, ka Latvijas valsts uzņemas katra cilvēka dzīvības aizsardzību un ka aborts nav un nevar būt kontracepcijas veids. Visai tautas reproduktīvās veselības koncepcijai jābūt virzītai uz grūtnieces un bērna, arī bērna, kas nav vēl piedzimis, aizsardzību, jo tieši tas ir latviešu tautas interesēs.

Pēc tam, kad ir skaidri un nepārprotami deklarēta šī nostāja, mēs varam sākt diskutēt par to, kādi ir tie gadījumi un vai tādi maz ir, kad mākslīgi pārtraukt grūtniecību tiek atļauts, kāda ir speciālistu, mediķu, loma un kāds ir šis loks, kas šo jautājumu izlemj. Proti, te ir runa par visu to jautājumu kopumu, kas mazāk ir virzīts uz deklarāciju – aizliegt. [...]

Mēs nevēlamies tukši un viennozīmīgi kaut ko aizliegt tikai aizliegšanas pēc, nedomājot par pārējo. Pirmajā vietā, mūsaprāt, ir iedzīvotāju izglītošana. Ar likumu ir jānosaka tās normas un tā līnija, cik tālu kas un kam jāveic. Otrām kārtām ir jārunā par veselības un ģimenes mācības ieviešanu skolā, lai jau kopš agriem gadiem bērns dzīvību un savu tīro intīmo pasauli un ģimeni vērtētu kā augstākās vērtības. [...]

Dzīvība ir svēta, un par to, vai tā mūsu ģimenē šobrīd ir vajadzīga, vai mēs šobrīd varam uzturēt un audzināt vēl vienu bērnu, ir jādomā, pirms bērns ir ieņemts. Šajā ziņā ģimenei ir visas tiesības noteikt savu lielumu, savukārt valstij ir jārada visas iespējas un jāpalīdz šajā pozitīvi regulējošajā darbā. To mēs uzskatām par savu likumprojektu galveno domu. Gribu uzsvērt arī vīriešu lomu un atbildību, jo topošais bērns un ģimenes plānošana nav tikai sievietes darīšana vien. Tātad – ģimenes plānošana, valsts medikū atbalsts un sadarbība.” (1996. gads)

Šajā citātā izteiksmīgi parādās ne vien negatīvi un pozitīvi regulējošas darbības, bet arī tas, kā deputāte saredz valsts lomu ģimenes plānošanā, uzsverot, ka nedzimuša bērna saglabāšana ir Latvijas valsts interesēs, tomēr ģimenes lielumu var noteikt pati ģimene.

Atsevišķu partiju centieni ar valsts institūciju palīdzību veicināt noslēgto laulību skaitu ir saistīti ar uzskatu, ka tieši šāda laulība stimulē dzimstību. Ar to savukārt saistīta vēlme regulēt reālajā dzīvē novērojamās dažādās radniecības formas caur “morālo pilnveidošanu”, piemēram, ar t. s. tikumības grozījumiem Izglītības likumā, kuros sniegsim ieskatu vēlāk.

Kopš pagājušā gadsimta 90. gadu sākuma ir būtiski palielinājies ārvalstīs jeb nereģistrētās partnerattiecībās dzimušu bērnu skaits. Pirms 30 gadiem apmēram 80 % bērnu dzima laulātiem vecākiem, savukārt 2019. gadā šis skaits bija pakāpeniski nokrities līdz 61,6 %.⁶ Turklāt ārpus laulības dzimušo skaita palielināšanās notiek uz kopējās dzimstības samazinājuma fona. Dažiem deputātiem tas ir ļāvis meklēt saistības starp abiem lielumiem, par problēmas cēloni pieņemot laulības un tradicionālas ģimenes kā vērtības samazināšanos sabiedrībā:

“Stipra, tradicionāla ģimene ir valsts vislielākā vērtība. Un, tikai stiprinot un aizsargājot to, mēs varam pārvarēt demogrāfisko krīzi un novērst Latvijai draudošo demogrāfisko katastrofu.” (2005. gads)

“Ģimenei jābūt balstītai uz stabiliem laulības pamatiem, ar ko ir iespējams nodrošināt laulāto un viņu bērnu stabilitātes un drošības sajūtu. Tas ir ļoti nozīmīgs pamats ne tikai sabiedrības emocionālajai veselībai, bet arī veicina demogrāfiskā stāvokļa problēmas risināšanu mūsu valstī.” (2014. gads)

“Tradicionālā ģimene tiek nonievāta un atrodas zem agresīva spiediena. Kritas dzimstība, pieaug laulības šķiršanas gadījumu skaits, un Latvijai draud depopulācija, par ko satraucas dažādi speciālisti – ārsti, demogrāfi, pedagogi. Bērnam nepārprotami ir nepieciešama īpaša aizsardzība un gādība. Un tieši valsts neatliekams pienākums ir rūpēties par bērna tiesībām un interesēm, kā arī par ģimenes un laulības institūta stiprināšanu.” (2014. gads)

⁶ Centrālās statistikas pārvaldes datubāze IDG040 “Dzīvi dzimušie laulībā un ārpus laulības statistiskajos reģionos un republikas pilsētās”. *Oficiālās statistikas portāls*.

Ideja par laulību kā vienu no faktoriem demogrāfijas veicināšanā pirmo reizi parādās jau 90. gadu sākumā. Piemēram, 1993. gadā izskanēja uzruna, kur pausta šāda pārliecība:

"Latviešu bīstami mazais īpatsvars Latvijā, nelabvēlīgā vecuma un dzimuma struktūra, mazā dzimstība, lielais šķirto laulību un nelabvēlīgo ģimeņu skaits spiež domāt par vispusīgu un tālejošu demogrāfisko politiku latviešu tautas nākotnes nodrošināšanai." (1993. gads)

Par to, vai stabila, "vispusīga un tālejoša demogrāfiskā politika" jebkad ieraudzīja saules gaismu, ir grūti spriest.⁷ Taču deputātu runas visos Saeimas iesaukumos apstiprina, ka vismaz vārdos, ja ne darbos demogrāfijas jautājumi tiek akcentēti kā būtiska problēma, bērni tiek raksturoti kā valsts nākotne un ģimene – kā valsts pamatvērtība:

"Turpretim pēdējos 13 gados ir bijis tik katastrofāls iedzīvotāju skaita samazinājums, tāds, kāds nav bijis nekad visā Latvijas pastāvēšanas laikā, pat abus pasaules karus ieskaitot. Šajos pēdējos 13 gados Latvijas iedzīvotāju skaits ir tā samazinājies, ka nav vairs Daugavpils, Liepājas, Ventpils, Jelgavas, kopā ņemot. Un tas nozīmē, ka katrs bērns mums ir vērtība. Tas nozīmē, ka katrai ģimenei ir jāsniedz maksimāla palīdzība. Man gribētos teikt, ka faktiski jebkuras ministrijas darbam, jebkuram likumam vajadzētu tikt mērītam ar bērnu un ģimenes interesēm." (2004. gads)

Kāds deputāts 2014. gadā uzrunāja savus kolēģus, piesakot "ārpuslaulības sakaru problemātiku" kā vienu no dzimstības samazinājuma cēloņiem un ieteica veikt pētījumu par to, kāpēc Latvija kopā ar Igauniju uz Eiropas Savienības fona ieņem tik augstu vietu ārpuslaulībā dzimušo bērnu skaita ziņā. Šāda pētījuma mērķis būtu stiprināt laulību un konstatēt, "kas ir iemesls tam, ka cilvēki izvairās no laulības noslēgšanas un dod priekšroku ārpuslaulības sakariem [...]".

Sociālekonomisko faktoru potenciālo ietekmi uz demogrāfiskajiem rādītājiem Latvijas deputāti īpaši izcēla 90. gados, kad tika aktīvi diskutēts par jauno vecāku pabalstu palielināšanu un citu vecākiem un ģimenēm domātu valsts atbalsta pakalpojumu un mehānismu radīšanu, kas varētu sekmēt bērnu dzimstības rādītājus:

"Demogrāfiskais sprādziens Latvijā bija 1987. gadā. Atvieglājumi ģimenēm, pabalsti mātēm un bērniem veicināja dzimstības paaugstināšanos.

⁷ Latvijas demogrāfiskā politika ilgu laiku palika lielākoties deklaratīva. Apgalvojumi par to, ka šis jautājums valdībai un politiskajām partijām ir svarīgs, tika iekļauti dažādu līmeņu dokumentos, bet finansējums un institucionālais atbalsts vai nu nebija vispār, vai bija fragmentārs. Par puslīdz pilnasinīgu programmu varētu runāt tikai no 2012. gada, kad Nacionālajā attīstības plānā 2014.–2020. gadam šai jomai tika paredzēti līdzekļi (vairāk sk. Krūmiņš 2020).

Salīdzinājumam, lūdzu, ieklausieties skaitļos! 1987. gadā laulību skaits bija 25 539, 1993. gadā tas saruka līdz 14 605 pāriem. Dzimušo reģistrācija: 1987. gadā – 42 265, bet 1993. gadā tikai 27 589. Taču arī miršanas gadījumi kaut ko liecina. 1987. gadā bijuši 32 135, bet 1993. gadā – 39 236 miršanas gadījumi. Tāda šodien ir realitāte. Tātad, ja gribam tautu redzēt atdzimstam skaitliskā izteiksmē, ir nepieciešama konkrēta sociālā programma, kas risinās sievietes, bērna un ģimenes problēmas.” (1994. gads)

“Visas partijas savās programmās, īpaši Kristīgie demokrāti, bet arī liberāļi, ir teikuši, ka sabiedrībā viens no galvenajiem elementiem ir ģimene. Kā lai citādk atbalsta šo ģimeni reāli, praktiski, ja nedod līdzekļus šo ģimeņu pabalstiem? No kā? Ko līdz šīs visas skaistās runas par izglītību, par ģimeni, par kaut kādām visām pārējām lietām, ja mēs nedodam konkrētu materiālo palīdzību?” (1996. gads)

Idejas par to, ka vajadzētu palielināt reģistrēto laulību skaitu vai stiprināt tradicionālo ģimeni, lai sekmētu dzimstību, ir drīzāk saistāmas ar morāliem pieņēmumiem par to, kādai jābūt pareizai kopdzīvei, ģimenei un Latvijas valstij piederīgam individam. Tā rezultātā deputātu runās atklājas sadursme starp demogrāfijas zemajiem rādītājiem kā vienu no galvenajām valsts problēmām ilgtermiņā un morālajiem apsvērumiem, kas velk robežas starp to, kuri bērni un vecāki ir un būs morāli piederīgi šai valstij, t. i., būs valsts pamatvērtība, un kuri – nebūs.

No vienas puses, deputātu runās tiek īpaši uzsvērts, ka bērni ir valsts nākotne (“[...] Latvija nepieder mums, tā pieder bērniem, kas vēl tikai piedzims”) un ģimene ir valsts pamatvērtība (“[š]is valdības prioritāte bija, ir un paliks ģimene un cilvēks, ikviens cilvēks”). No otras puses, deputātu runās spēcīgi iezīmējas arī morāli iedēriģu indivīdu noteikšana (tas daļēji izpaužas to deputātu runās, kas argumentē par nepilsoņu statusa saglabāšanu vai šī lēmuma atstāšanu bērna vecāku rokās) un veidošana, piemēram, caur valsts noteiktiem izglītības standartiem.

Pievēršot uzmanību dzimstības veicināšanai, deputātu runās nav skaidrības, cik iekļaujoša vai izslēdzoša kategorija ir tradicionālā ģimene un vai tā vienmēr ir laba un labvēlīga ģimene. Lai gan to deputātu runās, kas pauž atbalstu “tradicionālajai ģimenei”, skaidru šī jēdziena definīciju nav iespējams nolasīt, ir noprotams, ka ideālā variantā tradicionāla ģimene ir balstīta uz oficiāli valsts institūcijās reģistrētu laulību starp vīrieti un sievieti. Uz to norāda centieni aktualizēt laulību reģistrēšanas nozīmi un tikumību, kas gan netiek sīkāk skaidrota, bet bieži tiek minēta kopā ar norādi par heteronormatīvām (t. i., tādām, kur par normu tiek uzskatīta heteroseksualitāte) attiecībām. Šajos izteikumos valsts tiek iezīmēta kā “pareizās” radniecības pamata sastāvdaļa.

Tāpēc nākamajā nodaļā sīkāk aplūkosim iekļaušanas un izslēgšanas kritērijus (angļu val. *inclusion and exclusion criteria*) un to izpausmes.

Iederīgie un neiederīgie

Mēģinājumi "savaldīt" radniecību ir cieši saistīti ar morāli pareizu indivīdu veidošanu. Par morāli atbilstīgiem indivīdiem runātāji parasti uzskata personas, kuru vērtības sakrīt ar viņu pašu un to pārstāvēto partiju vērtībām. Tas, protams, arī nozīmē, ka vērtību saturs un izpratne deputātiem stipri atšķiras. Kā 2011. gada 18. novembra svinīgajā uzrunā teica kāda Saeimas pārstāve: "Vārdā "patriotisms" mēs mēdzam ielikt katrs savu nozīmi."

Līdzīgi ir ar citiem vērtību piesātinātiem vārdiem. Piemēram, par to, ka ģimene ir vērtība, runā gan konservatīvāk, gan liberālāk noskaņoti politiķi, gan t. s. latvieši, gan krievu partiju pārstāvji. Taču var atšķirties, ko katrs no viņiem saprot ar vārdiem "ģimene" vai "laulība". Vienlaikus daudz biežāk un, iespējams, arī skaļāk par šiem jautājumiem izsakās konservatīvāk noskaņoto partiju pārstāvji, savukārt pilsonības jautājumos vienlīdz aktīvi iesaistās teju visu partiju deputāti.

Vērtības, kas var būt izšķirošas viena vai otra indivīda, tuvniecības vai radniecības⁸ prakšu atzīšanā, parasti cenšas nostiprināt, tās realizējot vai nu ar negatīvi, vai pozitīvi regulējošām darbībām. Abas darbības veido kritērijus, kas nosaka indivīda piederību valstij jeb iekļaušanu un izslēgšanu. Aizliegumi mēdz būt iestrādāti juridiski, turklāt arī tie var tikt formulēti gan pozitīvi, gan negatīvi. Piemēram, Satversmes 110. pants nosaka, ka "valsts aizsargā un atbalsta laulību – savienību starp vīrieti un sievieti", taču Civillikumā heteronormatīvā laulība ir nostiprināta ar negatīvu un izslēdzošu formulējumu: "Aizliegta laulība starp viena dzimuma personām" (Civillikums, 35. pants). Līdzīgi Civillikumā tiek aizliegtas noteiktu kategoriju radnieku laulības, tādējādi nosakot incesta robežas: "Aizliegta laulība radniekiem taisnā līnijā, brāļiem ar māsām un pusbrāļiem ar pusbāsām" (Civillikums, 35. pants).⁹

Savukārt pozitīvi regulējošas darbības parasti tiek realizētas caur izglītību, kas, lai gan ir balstīta uz valsts noteikto obligāti apgūstamo izglītības standartu, bieži ir atkarīga arī no skolas un pedagoga nospraustajām vērtībām un uzskatiem. Atsevišķu deputātu apjausma, ka izkontrolēt skolās apgūstamo vērtību saturu patiesībā ir ārkārtīgi sarežģīti (un tādējādi teju neiespējami kontrolēt,

⁸ Termins "tuvniecība" (angļu val. *relatedness*) tiek lietots, lai apzīmētu attiecības, kas veidojušās ne tikai caur dzimšanu, bet arī caur sociālu interakciju. Tas tiek izmantots tāpēc, ka bieži vien sociāli ir grūti (un nav jēgpilni) nošķirt bioloģiskās attiecības no sociālajām.

⁹ Dažādās sabiedrībās uzskati par nepieņemamām seksuālām vai laulības attiecībām radnieku starpā mēdz samērā radikāli atšķirties, tāpēc arī incesta robežas variē (vairāk sk. Goody 1956).

kādi pilsoņi tajās tiek veidoti), pastiprinājās 2014.–2016. gadā, kad tikumības, bērnu seksuālās audzināšanas, kristīgo vērtību un patriotisma apspriešana un šo vērtību nodošana tālākām paaudzēm caur Izglītības likumu kļuva par regulāru Saeimas sēžu tēmu.

Arī Satversmes preambulas apstiprināšana 2014. gadā kļuva par īpaši svarīgu atspēriena punktu pozitīvi regulējošām darbībām, jo nacionālā līmenī caur izglītības saturu leģitimēja vispārcilvēciskās un kristīgās vērtības un tādu vērtību kā latviskā dzīvesziņa, brīvība, vienlīdzība, solidaritāte, taisnīgums, godīgums, darba tikums un ģimene pastiprinātu lomu bērnu audzināšanā un saliedētas sabiedrības veidošanā. Tā kāds deputāts 2015. gadā teica: "Tikumiskai audzināšanai skolās ir jāatbilst Satversmē ietvertajām un aizsargātajām vērtībām, īpaši tādām kā laulība un ģimene." Tādēļ šis deputāts ar trīs bīskapu vēstules starpniecību aicina savus kolēģus "nodrošināt jaunās paaudzes tikumisko audzināšanu atbilstoši Satversmē iekļautajām vērtībām, jo valsts likumdošanai jāaizsargā bērni un jaunieši no destruktīvu materiālu izmantošanas apmācības procesā".

Līdztekus deputāti dažreiz sevi redz arī kā morāli pareizas valsts kā indivīdu kopuma tiešos veidotājus, tajā skaitā radot jaunajos pilsoņos izpratni par to, kāda ir morāli pareiza laulība un ģimene:

"No mums atkarīgs, kāda būs mūsu valsts un tautas nākotne. Tas savukārt atkarīgs no tā, ko šodien ieguldām jaunās paaudzes ne tikai intelektuālajā un fiziskajā izglītībā, bet arī garīgajā attīstībā un izaugsmē. Mūsu sabiedrība veidosies tāda, kāda jaunajai paaudzei būs izpratne par cilvēka esamības jēgu, par viņa divkāršo dabu – garīgo un fizisko –, par ģimeni, laulību un to lomu, sūtību un nozīmi." (2015. gads)

Plašās diskusijas 2015. gadā rezultējās ar pavisam tiešu valsts iesaisti morāli atbilstīgu indivīdu veidošanā, veicot izmaiņas Izglītības likumā, kas tagad nosaka, ka:

"(1) Izglītības sistēma nodrošina izglītojamā tikumisko audzināšanu, kas atbilst Latvijas Republikas Satversmē ietvertajām un aizsargātajām vērtībām, īpaši tādām kā laulība un ģimene.

(2) Izglītības iestāde, izņemot augstskolas, aizsargā izglītojamo no tādas informācijas un metodēm izglītības un audzināšanas procesā, kas neatbilst šā likuma mērķi ietvertajai izglītojamā tikumiskās attīstības nodrošināšanai." (Izglītības likums, 10.¹ pants)

Lai arī Satversmes preambulā papildus uzsvērtā un leģitimēta tieši šo vērtību nozīme, tas nenozīmē, ka līdzīgas runas un nostājas par valsts lomu morāli atbilstīgu indivīdu veidošanā vai atziņā nav pastāvējušas iepriekš. Tā, piemēram, jau 90. gados pavidēja naratīvs par ģimeni kā latviskas Latvijas pamatvienību,

kas pēdējos piecdesmit gadus ir tikusi apzināti morāli grauta, līdz tā sasniegusi savu līdzšinējo degradēto stāvokli:

“Latvietim ģimene laiku laikos ir bijusi tas stabilizējošais spēks, kas ļāvis saglabāt latvietību, latvisko garīgumu un darba tikumu. Taču, zinot to, kā pēdējās desmitgadēs ir grauta ģimenes institūcija, kā tika degradēta ģimenes loma, bērnu audzināšana, pašlaik mēs varam izvērtēt sekas, jo ir iestājies šis neaudzināšanas ražas plaušanas laiks. Ētisko un tikumisko normu ignorance, noziedzības pieaugums, alkoholisma un narkomānijas izplatīšanās – tās jau ir sekas. Laulības šķiršana un bērnu dalīšana starp vecākiem atsedz mūsu sabiedrības morāli.” (1994. gads)

Tātad valsts funkcijās ietilpst izglītības nodrošināšana, ar kuras palīdzību jaunajos pilsoņos tiktu ieaudzinātas noteikta veida tuvniecības vērtības un prakses. Saskaņā ar šo naratīvu valstu ideoloģiskie aspekti mainās, bet šī funkcija būtībā nemainās. Tādējādi padomju okupācijas režīms veica viena veida audzināšanu (kas sagrava ģimeni), bet neatkarīgās Latvijas valstij būtu jāveic korekcijas ģimenes stiprināšanas virzienā. Attiecīgi valsts izglītības programmas īstenošana ir viena no darbībām, caur ko veidojas un pastāv valsts. Atzīstot noteikta veida audzināšanas metodes un tādējādi arī noteikta veida ģimenes modeļus, valsts dod priekšroku vieniem modeļiem un marginalizē citus.

Jau kopš neatkarības atgūšanas deputātu runās ir izteikti manāms vēl cits veids iederīgo un neiederīgo šķirošanā un veidošanā: pilsonības statuss un tā iegūšana nepilsoņu bērniem līdz pat mūsdienām ir viens no visplašāk apspriestajiem jautājumiem. Diskusijai par to, vai bērnam, kas dzimis divām personām ar nepilsoņa statusu, būtu automātiski jāpiešķir pilsonība vai tas jāatstāj vecāku izvēlei, ir divējāda loma. No vienas puses, tas ir acīmredzamais piederības šķirošanas mehānisms – kurš pieder pilsoņu kopai, baudot tās privilēģijas, un kurš ne. No otras puses, vienlaikus ieskanas arī ne tik viegli pamanāmais jautājums par valsts un ģimenes atbildības jomām attiecībā pret bērnu: par ko un cik daudz atbild un lemj valsts un par ko un cik daudz – vecāki? Kopumā izteikti ir dominējis viedoklis, ka valstij ir maksimāli jāvienkāršo pilsonības iegūšanas procedūra nepilsoņu bērniem (kas pakāpeniski tā arī ir noticis), tomēr tā nav jāatceļ pavisam:

“Ja vecāki izvēlēties bērnam atstāt nepilsoņa statusu, tad vecāki par to uzņemsies visu atbildību. Valsts ir devusi iespēju, un, kā likumā ir ierakstīts, ikvienam ir tiesības to izmantot. Līdz ar šo lēmumu apakškomisija ir pilnībā noraidījusi debates par kādu iespējamu automātisko pilsonību vai līdzīgu formulējumu lieku lietošanu mūsu likumdošanā.” (2011. gads)

Bērns šajā gadījumā ir piesaistīts vecāku izvēlei, bet valsts signalizē, ka tai nav konkrētu ambīciju uz bērna kā pilsoņa iegūšanu. Šī nostāja ir ārkārtīgi interesanta saistībā ar deputātu bieži pausto nostāju, ka bērni ir valsts nākotne un

ģimene ir valsts pamatvērtība. Personai ar nepilsoņa statusu ir ierobežotas tiesības piedalīties dažādos valsts veidošanas un uzturēšanas mehānismos, piemēram, ir liegts ieņemt noteiktus amatus vai piedalīties Saeimas un pašvaldību vēlēšanās, taču tiek nodrošinātas tāds pats sociālo pakalpojumu klāsts kā pilsoņiem.

Savā ziņā šī lēmuma atstāšana bērna vecāku rokās liecina, ka valsts pārstāvji dažādu apsvērumu dēļ neatzīst jaundzimušā pilsonisko piederību valstij, viņam nenodrošinot pilnu tiesību un arī atbildību paketi, bet ierindojo to viņu kategorijā pie tiem, kuriem pilsoniskā piederība valstij ir jāpierāda un jānopelna. Turklāt atbildība par šo lēmumu tiek atstāta uz vecāku pleciem. Līdzīgi kā jautājumos par sociālo pakalpojumu vai finansiālā atbalsta saņemšanu no valsts, arī pilsonība rada jautājumu par to, kuri *ir pelnījuši* vai kuri *ir cienīgi* tādu iegūt un kuri nav. Šeit var runāt par to, kā valsts struktūru pārstāvji veido šīs *pelņīgušo* un *cienīgu* kategorijas jeb angļu valodā – *categories of deservingness* (Kay 2011a, 2011b).

Taču interesanti, ka nepilsoņa statuss ir izslēgšanas kategorija tikai attiecībā pret pilsoņa statusu. Savukārt attiecībā pret ārvalstnieka statusu nepilsoņa statuss darbojas kā iekļaušanas un piederības kritērijs. Par to liecina debates šīs tūkstošgades sākumā, kad deputāti sprieda par gadījumiem, kad bērns ir dzimis nepilsoņa un ārvalstnieka savienībā. Šajā gadījumā t. s. krievu partijas iestājās par šo bērnu tiesībām saņemt nepilsoņa statusu, to pamatojot šādi:

“Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde atsakās reģistrēt bērnu kā nepilsoni, piespiedu kārtā piešķirot viņam zemāku – ārvalstnieka statusu. [...] Tiesa atzīst, ka nepilsoņa saikne ar Latvijas Republiku ir ciešāka, nekā tā ir bezvalstniekam vai ārvalstniekam. Un, ņemot vērā to, ka bērna vecāki par dzīvesvietu ir izvēlējušies Latviju, bērnam, iegūstot nepilsoņa statusu Latvijā, netiek ierobežotas viņa cilvēktiesības. Un, lūk, tagad, zaudējusi tiesā, Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde, izmantojot Saeimas balsojumu, vēlas revanšēties un atcelt tiesības uz brīvu bērna statusa izvēli. [...] Šāda izvēles brīvība [reģistrēt kā nepilsoni vai ārvalstnieku] pastāv mūsu likumdošanā jau septiņus gadus. Pēc mūsu aplēsēm, šajā laikā pasaulē šeit nākuši apmēram 1000 šādu bērnu. Daudzi no viņiem, izgājuši šo starpposmu – nepilsoņa statusu –, jau ir reģistrēti kā Latvijas pilsoņi. Vai tad viņi kaut kādā veidā bija grāvuši mūsu valsts drošību?” (2005. gads)

Kopumā galvenie indivīda iekļaušanas kritēriji ir pilsoniskā un morālā piederība, kas ietver arī grūti izmērāmo patriotismu pret valsti, kā arī piederību dominējošām, bieži juridiski nostiprinātām vērtībām, piemēram, laulība kā savienība starp vīrieti un sievieti vai plaši interpretējamā tikumība. Šeit par kritēriju jaundzimušā iekļaušanai vai izslēgšanai kalpo tikai radniecības principi. Šajā ziņā Latvijas deputātu domu gājiens ir līdzīgs tam, kāds pastāvēja jau PSRS laikā un kura dēļ izsūtīšanai pakļāva visus ģimenes locekļus neatkarīgi no vecuma (sk. [šī krājuma ievadu “Valsts – radniecība – īstenošana – performance”](#)). Kā

tolaik, tā tagad acīmredzami darbojās princips, ka "asinis ir biezākas par ūdeni", t. i., radniecība veido saites, kuru saraušana ir maz iespējama.

Indivīda vai ģimenes neatbilstība konkrētām vērtībām var veicināt deputātu vēlmi stiprināt valsts lomu indivīda un ģimenes dzīvē. Piemēram, tikumības iekļaušana Izglītības likumā liecina par to, ka deputāti caur izglītību, skolu un pedagogiem cenšas īstenot savus ideālus un ieceres attiecībā pret bērniem un (nākotnes) pieaugušajiem. Šis gadījums liecina arī par to, ka politiķi acīmredzot uzskatīja, ka pastāvošais valsts izglītības standarts un pedagogu profesionālā kvalifikācijā ir nepietiekama, lai īstenotu likumos deklarētās vērtības.

Tiesības un pienākumi

Valsts prakses un vēlmes (patiesībā – deputātu vēlmes, kas tiek iemiesotas ar publisko institūciju starpniecību) attiecībā pret bērniem īsteno arī citās situācijās, kurās tiek uzskatīts, ka vecāki nav spējīgi vai negrib nodrošināt noteiktu morāli, fiziski vai psiholoģiski atbilstīgu audzināšanu un vidi. Uz šāda pamata notiek valsts institūciju iejaukšanās ģimenes dzīvē, ja tiek konstatēti bērnu tiesību pārkāpumi, piemēram, vardarbība ģimenē vai nolaidība pret bērnu.

Analizētajās Saeimas sēžu dalībnieku runās deputāti bieži spriež par valsts pienākumu un iespējām atbalstīt trūcīgās ģimenes, ģimenes ar bērnu invalīdu, jaunos vecākus, bērnus, kas palikuši bez vecāku gādības, kā arī dažādos veidos stimulēt daudz bērnu ģimenes un palīdzēt tām. Papildu valsts atbalstu var saņemt tās ģimenes, kas atbilst vai nu kādiem ideoloģiskās vērtības balstītiem kritērijiem, piemēram, daudz bērnu ģimenes, vai kritērijiem, kas apraksta īpaši apgrūtinātos apstākļus, piemēram, daudz bērnu, viena vecāka vai trūcīgās ģimenes.

Dažādu veidu finansiālie un sociālie pakalpojumi un atvieglojumi ir viens no visplašāk apspriestajiem jautājumiem visos Saeimas sasaukumos, taču tas nebūt nenozīmē pietiekama finansiālā un sociālā atbalsta radīšanu un iedzīvināšanu. Brīžiem izskan vienas partijas pārmetumi kādai citai par nepietiekamām darbībām vai darbību nekonsekvenci attiecībā uz labklājības celšanu, vai to, ka bērni un ģimene izskan kā vērtība tikai deputātu vārdos, bet ne darbos.

Papildus šiem sociālekonomiskiem pienākumiem pret valsts iedzīvotājiem likumi nosaka arī tiesības un pienākumus iejaukties ģimenēs, ja tajās ir saskatāmas bērna garīgajai un fiziskajai attīstībai neatbilstošas darbības. Tādējādi arī valsts struktūras atzīst, ka radniecība un ģimene ne vienmēr ir drošības salīņa. Pirmām kārtām ir runa par fizisku, seksuālu vai emocionālu vardarbību ģimenē un nolaidību pret bērnu. Pārsvarā deputātu runās valda vienprātība, ka bērna aprūpes tiesības atņemšana vecākiem vai aizbildņiem ir galējs pasākums un veicams tikai tad, ja "bērns atrodas veselībai vai dzīvībai bīstamos apstākļos,

bērnu izņemt no ģimenes nekavējoties. Tikai tādā gadījumā! Jo ģimene ir aizsargājama un visādi atbalstāma no valsts puses" (2009. gads).

Neatkarīgi no tā, vai deputāti uzskata, ka ģimene ir sociāla, bioloģiska, biosociāla institūcija, vairums ir vienisprātis, ka tā ir labākā vide, kurā uzaugt bērnam. Vienlaikus dominē viedoklis, ka valstij ir pienākums iejaukties ģimenes dzīvē laikus, lai novērstu jebkāda veida vardarbību pret bērnu un arī mazinātu iespējamību, ka bērns no ģimenes tiktu izņemts:

"Ģimenes būtu jāatbalsta, vēl pirms tās ir nonākušas krīzes situācijā, vēl pirms situācija ir nonākusi tik tālu, ka bērns no ģimenes ir jāizņem, jo viņš tur vairs nevar palikt. Bieži vien ir tā: kamēr jūs neesat maznodrošināti, kamēr jūs neesat nelabvēlīga ģimene, kamēr ar jums šķietami viss ir kārtībā, tikmēr tieciet paši galā ar sevi, ar savu situāciju un ar savu bērnu! Un te es gribētu... jā, piekrist tiesībsarga ziņojumā norādītajam, ka ir nepieciešama psiholoģiskā palīdzība gan audžuģimenēm, gan aizbildņiem, gan arī sociālo aprūpes centru iemītniekiem. Bet arī ģimenēm, kurās ir izveidojušās kādas nelabvēlīgas situācijas, ir nepieciešama palīdzība un atbalsts, un arī šīm ģimenēm ir jāpalīdz tikt ar viņu situācijām galā. Tieši tāpat ģimenēm būtu vajadzīga elementāra informācija par to atbalstu, kāds jau ir pieejams." (2014. gads)

Vienlaikus deputāti atzīst, ka savlaicīga iejaukšanās ģimenēs nav viegli realizējama, jo izvērtēt, kurai ģimenei ir nepieciešama palīdzība vai kurā ģimenē tiek apdraudēts bērns, ir ļoti sarežģīti un papildu ģimeņu uzraudzība var izraisīt arī negaidītas nevēlamas sekas. Tādējādi valsts balansē starp ģimenes autonomijas tiesību un bērnu tiesību ievērošanu, atzīstot arī savu struktūru ierobežotās iespējas radniecības formu un izpaušmju kontrolē.

"Kā varētu palielināt pašvaldību ietekmi, iespēju izvērtēt, kuras ir tās ģimenes, kurām ir reāli jāsaņem palīdzība? Un kā šo naudu novadīt tieši līdz bērnam, nevis atļaut to saņemt vecākiem? Jo nelabvēlīgās ģimenēs šī nauda bieži vien tiek izmantota pavisam citām lietām – alkoholisma un citu netikumu piekopšanai." (2005. gads)

"Varbūt vienā otrā citā gadījumā es varētu skatīties uz šo priekšlikumu pozitīvi, jo tiešām dzīvē ir tādas situācijas, ka ģimene, kurā uzturas bērns, varbūt nav bijusi pietiekoši uzraudzīta un tajā ir notikuši noziedzīgi nodarījumi. Bet ir arī tādi gadījumi, ka tikai uz aizdomu pamata vai uz viena kaimiņa sūdzību pamata... Konstatējot, ka bērnam ir zilums uz kājas, un varbūt pat neiedziļinoties, kā viņš to ir dabūjis, bērns tiek ar vienpersoņisku lēmumu izņemts no ģimenes, un visa tā procedūra, kas notiek pēc tam, lai šī ģimene atgūtu bērnu, ir ļoti sarežģīta." (2013. gads)

Valsts loma ģimenes dzīvē veidojas arī netiešākos veidos. Ģimenes dzīvi ietekmē skolās realizētais audzināšanas darbs un izglītības saturs, par ko šeit rakstijām jau iepriekš. Turklāt deputāti spriež un lemj arī par alkohola

tirgošanas aizliegumu vispārējo izglītības iestāžu tuvumā, smēķēšanas un azartspēļu ierobežošanu un šos ierobežojumus pamato ar rūpēm par ģimeni un bērnu veselību. Deputāti lemj arī par citiem audzināšanas veidiem, piemēram, par televīzijā pārraidāmās informācijas satura ierobežošanu televīzijā vai par vecuma sliekšņa noteikšanu kinofilmām, jo "ir nopietni jāpadomā par mūsu ģimeņu pasargāšanu no bērnu un pusaudžu fiziskai, morālai un garīgai attīstībai kaitējošas informācijas":

"Tātad es gribētu nedaudz arī paskaidrot, pie kāda secinājuma esmu nonācis. Pirmām kārtām runa ir par to, ko visvairāk ietekmē vardarbība televīzijas ekrānos. Neapšaubāmi, tā visvairāk ietekmē jaunus, nenobriedušus prātus. Vispirms tā ietekmē pirmsskolas un jaunāko klašu skolas vecuma bērnus. Bet saki, lūdzu, ja bērnudārzi un skolas sākas pulksten astoņos no rīta, vai ir daudz tādu vecāku, kuri atļauj bērniem bērnudārza vecumā skatīties televīziju pēc pulksten desmitiem vakarā? Nu taču nē jau! Mazajiem bērniem ir jāatrodas gultiņā. Ja runā par vardarbību kā tādu, tad jājautā: kas īsti ir vardarbība televīzijas ekrānā? Un ir jānonāk pie secinājuma, ka diemžēl arī tās pārraides, ko mazi bērni skatās šajā legālajā laikā – un šobrīd tas ir pirms pulksten desmitiem vakarā –, ļoti ietekmē bērnu psihi." (2005. gads)

Līdzīgi apsvērumi ir novērojami arī diskusijās tā saucamo tikumības jautājumu uzplaukuma laikā. Šajā laikā īpaši aktīvi tika spriests par bērniem un jauniešiem nepiemērotas informācijas ierobežošanu gan skolā, gan ārpus tās. Lūk, kāds fragments:

"Jūs droši vien visi internetā redzējāt fragmentiņus no grāmatas "Kas ar tevi notika, Anna?" Nu, es šo grāmatu ieinteresēts paņēmu, lai palasītu visu. Nu, es vienkārši nesaprotu, kāpēc tai meitenei 14 gadu vecumā ir jārunā, es nezinu, namu pārvaldes sanitehiķa valodā, un es nevienu iemeslu nevarēju saprast, kāpēc šajā grāmatā... kā šie lamuvārdi tur pastiprina kaut kādu māksliniecisko vērtību vai emocionālo darbību. Nu, protams, tā nav skolas grāmata, bet skolu bibliotēkās šī grāmata ir atrodama. Es arī, protams, neesmu nekāds puritānis, un arī es saprotu, ka meitenes 14–15 gadu vecumā šobrīd lasa "Greja 50 nokrāsas" un skatās filmu, protams, par to pašu. Un šobrīd 8. klases meitene var cilvēku labāk sasiet nekā uztamborēt šallīti, un, piemēram, to es arī saprotu, bet... (Zālē troksnis. Starpsaucieni.) tāpēc, ka man ir sešpadsmitgadīga meita mājās un es interesējos par viņas dzīvi un interesēm. (Zālē smiekli.) Es, protams, šeit nerunāju arī par to, ka no skolas... ka skolā vajadzētu izņemt no aprites informāciju, kas saistīta ar seksuālo izglītošanu pilnīgi visās tās izpausmēs, bet es esmu arī pret to, ka, teiksim, tiek stāstīts, ka attiecības starp viendzimuma pāriem ir labākais, kas vispār šajā dzīvē ar kādu var notikt." (2015. gads)

Šāda veida vēstījumi liek domāt: lai gan ģimenes kopumā ir labākā vieta bērna audzināšanai, tomēr nereti tās pašas nevar tikt galā ar jautājumu par to,

kas bērniem ir piemērots un kas nav. Tāpēc valsts pārstāvjiem jāizveido tāda situācija, kurā viņi nepareizo lēmumu (ļaut bērniem redzēt nepiemērotu saturu) nemaz nevar pieņemt, jo šāds saturs netiek pārraidīts.

Kopsavelkot visu iepriekš teikto, var norādīt uz diviem būtiskiem virzieniem, kas iezīmējas deputātu uzskatos par radniecību. Pirmkārt, radniecībai (tajā skaitā ģimenes formām un attiecībām cilvēku starpā) ir tendence novirzīties no normatīvo aktu rāmjiem, tādējādi padarot normu piemērošanas procesu sarežģītu. Otrkārt, deputāti nereti uzskata par savu pienākumu šo "spuraino" radniecību ievirzīt saviem uzskatiem piemērotākās sliedēs. Diskusijās prominentāk iezīmējas to deputātu uzskati, kas vēlas pakļaut radniecību noteiktiem normu ierobežojumiem. Šie deputāti uzsver, ka ģimene pastāv tikai kā valsts organizētā rituālajā procesā nodibinātas attiecības starp vienu vīrieti un vienu sievieti.

Tāpat radniecības struktūrā tiek uzsvērtas attiecības, kas izriet no dzimšanas fakta, nevis no sociālajām saiknēm. Taču runās ir novērojama arī vēlme drīzāk pielāgot likumkopu dzīves realitātei, pieļaujot zināmu fleksibilitāti morālo normu robežām. Visu viedokļu paudēji nepārprotami saskata ciešu saikni starp valsts regulējumu, institūcijām un ģimeni, kas diskursīvi tiek nodalīta no valsts, bet plaši sazarotajā praksē robežas ir strīdīgas un neskaidras.

Mēs un mūsu tēvi

Veidā, kā Saeimas diskusijās deputāti izmanto radniecības jēdzienus, iezīmējas arī pavisam cita dimensija, kurā radniecība tiek izmantota, lai apjēgtu gan valsts kā cilvēku kopienas būtību, gan pašu deputātu individuālo saikni ar šo valsti: runātāji sasaista sevi ar valsti caur ģimenes radnieciskajām saitēm, caur ģimenes vēsturi un genealoģiju.

Deputāti savu sasaisti ar valsts vēsturi iezīmē divos veidos. Pirmkārt, runās deputāti mēdz atsaukties uz savas ģimenes tuvākā vai tālākā pagātnē pieredzēto. Caur ģimeņu vēstījumiem, kas itin bieži atspoguļo valstiski, etniski vai politiski nozīmīgus pagrieziena punktus Latvijas vēsturē, veidojas runātāja piesaiste valstij gan tagadnē, gan pagātnē, gan nākotnē. Tādā veidā runātājs arī veido papildu ticamību un stiprina savas tiesības izteikties kādā konkrētā jautājumā, jo viņam caur ģimeni ir nodota vajadzīgā pieredze.

Otrs veids, kā runātāji sasaista sevi ar valsti, ir pastarpinātāks un iekļauj plašāku radniecības definīciju, kurā visi pilsoņi ir vienas ģimenes attāli radi. Proti, deputāti savu viedokli vienā vai otrā jautājumā mēdz pamatot ar atsauci uz pirmās Latvijas brīvvalsts dibinātājiem un Satversmes rakstītājiem vai nekonkrētiem vectēviem, tēviem, brāļiem un dēliem, kas krita par Latviju karā vai kas

būvēja, uzturēja un attīstīja Latviju. Zīmīgi, ka šie mītiskie tēli vienmēr ir tikai vīrieši, kas acīmredzami norāda uz simbolisko saikni starp ideju par valsti un vīriešiem, bet ne sievietēm.

Tā, piemēram, 2009. gadā kāda Saeimas deputāte saka: viņa nekādā veidā nevarot iedomāties, ka Latvija un Latvijas karogs viņai nebūtu svēts, jo viņas ģimene ir glabājusi šo karogu par spīti iespējamām represijām. Gan šī deputāte, gan citi īpaši daudz piemin padomju varas represijas pret viņu ģimenēm, kā arī ģimenes locekļu pārstāvniecību Vācu armijas leģionā vai Sarkanajā armijā un šo varu sarežģīto ietekmi uz dzimtas vēsturi, kas iesniedzas arī mūsdienās.

Deputātu ģimeņu pagātnes sarežģītītie notikumi, kas ir savīti kopā ar konkrētu politisko varu režīmiem un represijām, veido specifisku un bieži emocionālu piesaisti valstij, kā arī potenciāli ietekmē nostāju konkrētos jautājumos. Stāsti no pagātnes personīgajiem arhīviem bieži kalpo par piemēru, mācību vai argumentācijas paņēmieni, lai izteiktos kādā būtiskā jautājumā. Piemēram, kāds kungs, kura ģimenē ir gan leģionāri, gan sarkanarmieši, caur savu sarežģīto, teju nesamierināmo stāstu mudina kolēģus vienoties un atrast sadarbības punktu par citiem, daudz vieglākiem, jautājumiem:

"Es esmu leģionāra dēls, tāpēc man šis lēmums bija divtik grūts. Mans tēvs kopā ar mazdēliem godināja savu cīņu biedru piemiņu brāļu kapos Lestenē, pa ceļam apmeklēja arī sava brāļa kapu, kas ir Baldonē: viņš savukārt krita Sarkanajā armijā. Tāpēc es izsaku pateicību sirmajiem vīriem – karavīriem, leģionāriem un arī tiem, kas pulcējās 9. maijā, kas nepadevās provocācijām, bet kopā ar saviem kolēģiem godināja savus kritušos draugus, pieminēja baznīcā un karavīru atdusas vietās. Un tagad ir jūsu, deputātu, izvēle. Vai jūs vēlaties, lai situācija iekšlietu sistēmā kārtējo reizi tiktu destabilizēta, lai apstātos daudzi uzsāktie darbi tikai tāpēc, ka kādai partijai galvenais princips ir nestrādāt un neļaut strādāt citiem?" (2006. gads)

Savukārt kāds cits deputāts caur sava tēva stāstu sniedz ieskatu, ko nozīmē būt nepilsonim neatkarīgā Latvijā. Viņš stāsta, kā ģimenes pieredze veido vai ietekmē viņa tēva attiecības ne tikai ar valsti, bet, iespējams, arī ar pašu deputātu (tēvam nespējot politiski atbalstīt savu dēlu). Tātad valsts noteikts nepilsoņa statuss ietekmē attiecības ģimenē:

"Ar šodienas balsojumu mēs skaidri apliecināsim, ka Latvijas nepilsoņi ir "otrās šķiras" cilvēki, taču pie tā mēs esam jau pieraduši. Es esmu to izjutis arī savā ģimenē, Kantānes kundze, jo mans tēvs mūsu ģimenē arī ir nepilsonis, un līdz ar to viņam nav tiesību vēlēties un ievēlēt savu dēlu nedz pašvaldībā, nedz arī Saeimā. Paldies Dievam, ka manai mātei ir tādas tiesības un ka viņa var piedalīties vēlēšanās. Un manam brālim un manai mātai arī. Paldies arī par to mūsu valstij!" (2004. gads)

Saeimas sēžu dalībnieku personīgajos stāstos ik pa laikam pavīd arī deputātu mātes (mammās) un citas ģimenes sievietes:

“Sākās tas man 1986. gada februārī, un no savas mātes, kura jau bija piekalta pie slimības gultas un nevarēja piecelties, es atvadījos ar vārdiem: “Mamma, tu zini, ka es visu savā dzīvē esmu radis darīt godīgi un līdz galam, un es tev solu, ka pēc manas atgriešanās no Afganistānas neviena karavīra Afganistānā vairs nebūs.”” (2003. gads)

Tomēr deputātu izteikumos par Latvijas iedzīvotāju kopīgajiem senčiem un priekštečiem, kas ir cīnījušies par brīvu Latviju un to politiski, tiesiski vai caur smagu darbu būvējuši un uzturējuši, sieviešu loma krietni sarūk vai nepārādās nemaz. Par sieviešu lomu un nozīmi tagadnē un pagātnē politiķi visbiežāk izsakās saistībā ar bērnu aprūpi, piemēram, 2004. gadā, spriežot par t. s. māmiņu algām, kāds politiķis saka, ka “[s]trādājošās sievietes varētu kļūt mātes, dzemdēt bērnus, un tas mūsu valstij būtu ļoti svarīgi”.

Lai gan bērnu radīšana un aprūpe, kā iepriekš rakstīts, deputātu runās tiek deklarēta par ārkārtīgi svarīgu valstisku problēmu, sievietēm šeit galvenokārt tiek ierādīta darba darītājas loma. Savā ziņā varētu teikt, ka valsts kā vīrietis ir noteikusi mērķus, bet sievietes, dzemdējot bērnus, šos mērķus īsteno. Citādi māšu vērtība valsts tagadnes un nākotnes veidošanā netiek izcelta. Tā vietā vērtība valsts nākotnes būvēšanā un ilgtspējas nodrošināšanā tiek piedēvēta bērniem un ģimenēm kā kopumam:

“Visai tautas reproduktīvās veselības koncepcijai jābūt virzītai uz grūtnieces un bērna, arī bērna, kas nav vēl piedzimis, aizsardzību, jo tieši tas ir latviešu tautas interesēs.” (1996. gads)

“Un es jums atbildēšu: tieši tādēļ, ka mēs, tautas ievēlētie priekšstāvji, esam aicināti rūpēties par savu tautu un domāt par tās nākotni. Un, ja mēs rūpējamies un domājam par savas tautas nākotni, tad pirmais un galvenais mūsu rūpju loks ir saistīts tieši ar ģimeni un ar bērniem.” (2005. gads)

Sociālajās zinātnēs sieviešu īpatnējā un nereti marginalizētā loma mājsaimniecības, vietējā sociālā tīklojuma un ekonomikas uzturēšanā nav nekāds jaunums (Leacock 2011; Rosaldo un Lamphere 1974; Shapiro 1981). Kā savā darbā par itāliešu izcelsmes amerikāņu sievietēm norādījusi antropoloģe Mikaēla di Leonardo (*Micaela di Leonardo*), sievietes atšķirībā no vīriešiem izsenis ir veikušas plaša spektra t. s. radniecības darbu (angļu val. *kin work*). Šis jēdziens raksturo bieži publiski nepamanītus un tāpēc ekonomikas analizē nenovērtētus galvenokārt sieviešu veiktus darbus, kas uztur un paplašina radniecības un tuvniecības tīklus. Vai tā būtu dzimšanas dienas kartiņu sūtīšana, svētku galdu klāšana, dāvanu iegāde, ikdienas telefonsarunas ar jautājumu “kā klājas?” vai

slimu un vecu ģimenes locekļu aprūpe, šāda radniecības darba veikšana, kas uztur ģimenes un radniecības sajūtu un arī vērtīgas sociālās attiecības, prasa laiku, pūles, nemitīgu piedomāšanu un arī zināmas prasmes. Radniecības darbs arī paredz, ka vīriešiem, kuri bieži aizvien tiek uzskatīti par galvenajiem maizes pelnītājiem, nav jāuztraucas par šīm it kā blakuslietām: bērni ir pabaroti, vecāki apkopti un Ziemassvētku kartītes izsūtītas (Leonardo 1987, 442–443).

Atšķirība starp privāto un publisko jomu ir daudz neskaidrāka nekā no pirmā acu uzmetiena var šķist. Sievietes var fiziski atrasties savās mājās, bet viņas ir un vienmēr ir bijušas iesaistītas sabiedriskās dzīves veidošanā pat tad, kad tas nav ticis atzīts. Tas pats attiecas arī, piemēram, uz kara periodiem Latvijas teritorijā – kamēr vīrieši karoja, sievietes vadīja saimniecību, veica lauku darbus un arī strādāja algotu darbu. Tādējādi sievietes ilgstoši ir bijušas tās, kas nodrošinājušas vīriešus, bērnus un citus radniekus ar apģērbu, ēdienu, pajumti, drošību, rūpēm un sociālu un emocionālu atbalstu.

Tomēr politiķu runās par valsti, tās veidošanu un uzturēšanu gandrīz nemaz nav atsauču uz sieviešu veikumu un ieguldījumu valsts veidošanā starpkaru Latvijā, Otrā pasaules kara laikā vai pēc okupācijas. Tā vietā deputāti par valsti runā izteikti maskulinā diskursā, panākumus valsts būvēšanā, neatkarības atgūšanā un arī mūsdienu Latvijas veiksmīgā darbā piedēvējot tieši vīriešiem. Atkal un atkal deputātu runās kā tēls parādās tēvu tēvi, un šeit nocitēsim tikai dažus piemērus:

“[T]ās robežas mums, mazajiem bērniem, šodien jau ar sirmām galvām, rādīja vectēvi un tēvi. Viņi rādīja, kur bija mūsu robežas. Un tagad par naudu tās it kā būtu jāatjauno.” (1994. gads)

“Varbūt notiks tas pats, kas pirmajā Latvijas Republikas valdībā, – visa tauta būvēja Latvijas hidroelektrosistēmu. Šobrīd šo lietu, ko būvēja mūsu vectēvi un tēvi, taisās atņemt viņu bērniem un mazbērniem. Šeit, Saeimas zālē, sēž, es uzskatu, goda pilni deputāti, un šis būs jautājums, kas skar Latvijas iedzīvotāju nākotni.” (1998. gads)

“Tēvu tēvi plēsa līdumus, rāva celmus ar rokām un zirgiem un vēršiem, bet tagad jūs gribat to apmežot, tāpēc ka valsts ir nonākusi tik tālu, ka zeme vairs nav vajadzīga.” (2001. gads)

Tam, ka politiķi valsti saredz kā struktūru, kas tapusi, veidojusies un arī šobrīd pastāv, pateicoties tieši vīriešu fiziskajam spēkam un intelektuālajai kapacitātei, var rast pamatojumu: kaujās nūdien pārsvarā krita vīrieši un zēni, un uz piemiņas plāksnēm ir rakstīti viņu vārdi. Latvijas politikā vīriešu vienmēr ir bijis vairāk nekā sieviešu, turklāt arī Latvijas Satversmi (sk. tālāk) ir rakstījuši vīrieši. Šo parādību Diāna Kinga un Linda Stouna (*Diane King, Linda Stone*) dēvē par lineāro maskulinitāti (King un Stone 2010), norādot, ka tā ir balstīta

uz patrilineārām tradīcijām, kur tieši vīrieši atmiņas stāstos kļūst par tiem, kas veidojuši un nu reproducē *nozīmīgu* sociālo kārtību, sākot ar to, ka vīrieši ierasti dod bērnam (un arī sievai) savu uzvārdu (Gupta u. c. 2000, 2).

Arī Latvijā tik populārajā ciltskoku pētniecības procesā, pateicoties patrilineārajai uzvārdu mantošanas tradīcijai, senči neizbēgami vairāk asociējas ar patrilineiju (pat tad, ja tajā iezīmīgi izceļas viena vai otra sieviete). Kā norāda Kinga un Stouna, jauna patrilineārā izcelšanās dažādās pasaules kultūrās tiek radīta, kad vīrieša pēcnācēji vairākās paaudzēs atzīst viņu par cilts radītāju. Balstoties uz šādu principu, arī kolektīvā atmiņa var tikt maskulinizēta un kodificēta kā vīriešu sasniegums, sievietēm atstājot marginālu vai atbalsta lomu (King un Stone 2010).

Satversmes tēvi

Lineārā maskulinitāte vijas cauri arī samērā biežajā Satversmes tēvu piesaukšanā. Deputātu runās Satversmes tēvu tēls ir piesātināts ar vēlamām vērtībām un nodomiem. Proti, reālie Satversmes veidotāji, piemēram, Jānis Čakste, Fēlikss Cielēns, Arveds Bergs, Marģers Skujenieks, Fricis Menders, kļūst par visai abstraktu, vienotu un simbolisku tēlu, kuru ir viegli "locīt" pēc vajadzības, piepildot ar tādām vērtībām vai viedokļiem, kas labāk atbilst deputāta konkrētajam argumentam. Kā norāda Katrīna Verderija (*Katherine Verdery*), mirušiem ķermeņiem kā simboliem ir liela priekšrocība: viņi vairs nerunā. Tāpēc tagad viņu mutē var ielikt pat visai pretrunīgus vārdus (Verdery 1999, 29).

Vairāki spilgti piemēri bija novērojami 2014. gada diskusijās, kad plaši tika apspriesta t. s. Satversmes preambulas akceptēšana un pievienošana Satversmei. Daļa deputātu argumentēja, ka preambula nekādā ziņā nav pievienojama, jo Satversmes tēvi to nav paredzējuši, bet tikpat spēcīgi Satversmes tēvus piesauca arī tie, kuri oponenta šim argumentam, norādot, ka, Satversmes tēvi nebūtu radījuši negrozāmu dokumentu:

"Satversmes tēvi nav paredzējuši iespēju grozīt preambulu. Mainot to, mēs iegūsim īstenībā citu konstitūciju, jo preambula ir konstitūcijas vienots veselums." (2014. gads)

"Satversmes tēvi [...] neradīja Satversmi kā mūžīgu un negrozāmu! Tieši otrādi! Satversmes 76.–79. pants paredz procedūru, kādā var Satversmi grozīt. Tas nozīmē, ka Satversmes tēvi jau bija paredzējuši, ka nākamais likumdevējs grozīs Satversmi." (2014. gads)

Satversmes tēvus deputāti līdzīgi izmantojuši arī agrāk. Neatkarīgi no tā, vai vispār būtu iespējams noskaidrot, ko tieši Satversmes radītāji ir vai nav

paredzējuši, deputāti rekrutē viņus savai "spoku armijai" (vairāk par šādu "spoku armiju" izmantošanu politiskajā procesā sk. Sedlenieks 2020). Turpmākajos piemēros deputāti apspriež aizklātos balsojumus un Saeimas atlaišanu:

"Šeit tika izteiktas, manuprāt, vairākas neprecīzas lietas. Pirmkārt, nav tiesa, ka Satversmes tēvi ir paredzējuši visos gadījumos aizklātu balsošanu. Satversmes tēvi ir paredzējuši aizklātu balsošanu tikai vienā gadījumā, proti, par Valsts prezidentu. Tikai vienā gadījumā, nevis kā pie mums – desmitiem un desmitiem amatpersonu tiek ievēlētas, apstiprinātas, ieceltas aizklātos balsojumos." (2011. gads)

"Atcerieties to situāciju, kad pagājušajā gadā bija parakstīts rīkojums numur 2! Es tā saprotu, ka Satversmes tēvi, tās veidotāji, bija padomājuši arī par šo situāciju, jo 81. pants darbotos tieši šīnī laika posmā, kad nebija jau vairs vecā parlamenta un vēl nebija izveidots jaunais parlaments." (2011. gads)

Piesaucot tēvu tēvus, kas krita par Latvijas neatkarību vai būvēja Latviju smagā darbā, kā arī atsaucoties uz Satversmes tēviem, kuri bija vai nebija paredzējuši grozījumus Satversmē, deputāti veido savu personisko sasaisti ar valsti pagātnē un tagadnē, kā arī leģitimē sevis pārstāvētās vērtības un uzskatus. Savukārt caur personīgiem ģimenes vēstures stāstiem deputāti ne vien veido savu piederību valstij, bet arī būvē caur tiem argumentāciju un nostiprina savas pozīcijas apspriežamajos jautājumos. Sieviešu vai māšu loma valsts veidošanā cauri laikiem ir teju nemanāma, toties deputāti uzsver sieviešu lomu rūpēs par ģimeni un bērniem, to īpaši nesaistot ar valstisku ieguldījumu vai valstiskas nozīmes ietekmi.

Nobeigums

Saeimas sēžu dalībnieku satura analīze atklāja vairākus virzienus, kuros tiek praktizētas valsts un radniecības attiecības. Visciešākā saikne šajā materiālā atklājās starp biosociālo radniecību, politisko regulējumu un morālo pozīciju, par ko liecina, piemēram, visai karstās debātes par tradicionālo ģimeni kā vērtību un Satversmē iekļauto vērtību stiprināšanu caur morālo audzināšanu. Deputātu runās bieži izpaužas mēģinājumi "savaldīt" radniecību, atbalstot un veicinot vienas radniecības formas un noliedzot citas.

Tomēr savaldīšana ne vienmēr ir sekmīga tieši radniecības izpausmju nenoteiktības, mainības un lielās dažādības dēļ. Iedzīvotāju praktizētās radniecības "spurainība" ir arī iemesls, kāpēc daļai deputātu ir grūti definēt viņu ļoti bieži pieminēto vēlamo ģimenes modeli – tradicionālo ģimeni. Lai arī ar laulības definēšanu šķietami ir gājis gludāk, realizētās prakses, piemēram, kopdzīve neregistrētās attiecībās, laulību šķiršana un viendzimuma attiecības,

mazina skaidrību par pieņemto laulības definējumu. Šī neskaidrība mudina atsevišķas partijas aktīvāk aizsargāt savās vērtībās definētās radniecības formas, bet ierobežot citas radniecības formas, cenšoties mazināt to leģitimitāti saistībā ar valsti.

Centieni kontrolēt radniecību ir cieši saistīti ar personu piederības veidošanu caur iekļaušanas un izslēgšanas kritērijiem. Politiku centieni kontrolēt un veidot dažādas radniecības prakses, piemēram, stiprinot tradicionālo ģimeni, tiek realizēti caur negatīvi (aizliegumiem, ierobežojumiem) vai pozitīvi regulējošām (centieniem nozīmīgas vērtības reproducēt un nostiprināt sabiedrībā caur izglītības un audzināšanas programmām vai kampaņām) darbībām. Radniecības un tuvniecības formu atbalstīšana, veidošana vai ierobežošana lielākoties pamatota uz vairākuma deputātu atbalstīto morālo diskursu, kas, piemēram, aptver heteronormativitāti, tikumību un ģimeni kā vērtību.

Izslēgšanas un iekļaušanas kritēriji tiek piemēroti arī jautājumos par pilsonisko piederību, kas arī iezīmē zināmu nenoteiktību gan valsts lomā šajā jautājumā (vai par bērna pilsonības iegūšanu ir atbildīga valsts vai vecāki?), gan nepilsonības definējumā, kas dažādās situācijās var tik uzskatīta gan par pilsonisko izslēgšanu (nepilsonību pretstatot pilsonībai), gan iekļaušanu (nepilsonības statusu pretstatot citas valsts pilsonības statusam).

Daudz atklātāk valsts iesaisti radniecības jautājumos deputāti pozicionē caur sociālekonomiskām darbībām, caur kurām tie definē un praktizē valsts institūciju tiesības un pienākumus iejaukties ģimenēs. Attiecībā ar ģimeni un valsts iedzīvotājiem valsts struktūras saglabā visai daudzpusīgas attiecības. Valsts gan ierobežo (piemēram, formāls vai neformāls atbalsts konkrētām radniecības formām), gan atbrīvo (piemēram, piešķirot zināmas tiesības), gan soda, gan aizstāv (piemēram, uzliekot konkrētus uzstādījumus un noteikumus šīs valsts piederīgajiem, bet arī iestājoties par savu pilsoņu drošību sarunās ar citām valstīm), gan iekļauj, gan izstumj (piemēram, nodrošinot naturalizēšanās iespējas vai morāli iekļaujot/izstumjot konkrētām vērtībām atbilstošus/neatbilstošus individuus un radniecības un tuvniecības formas).

Tāpat valsts finansiāli un sociāli atbalsta, stimulē un kontrolē tādas radniecības formas vai izpausmes, kuras tā ir iekļāvusi savā uzmanības lokā. Ierasti tās ir t. s. neaizsargātākās grupas, piemēram, ģimenes ar bērnu invalīdu vai viena vecāka ģimenes, t. s. nelabvēlīgās ģimenes vai daudz bērnu ģimenes, kas tiek uzskatītas gan par mazāk aizsargātām, gan par konkrētu morālo vērtību nesējām.

Spilgti valsts un radniecības mijiedarbība izpaužas deputātu runās, kurās valsts radīšana, veidošana, kā arī smagu vai represīvu periodu pārvarēšana cieši savijas kopā ar ģimenes vēstures notikumiem. Deputāti paši valsti pieredz un praktizē caur radniecību, turklāt daudz izteiktāk caur maskulīno diskursu, proti,

valsts veidošanā un pastāvēšanā daudz ievērojamāks uzsvars tiek likts uz vīriešu paveikto. Savukārt sievietes tiek asociētas ar ģimeni un rūpēm par bērniem, bet valsts veidošanas stāstā faktiski neparādās. Lai arī deputāti kā būtisku uzsver demogrāfijas jautājumu un tā nozīmi valsts nākotnes pastāvēšanā, arī šajā diskursā sievietes ieņem marginālu lomu, nākotnes valsts būvēšanu vairāk saistot tieši ar bērniem, kas ļauj par viņiem runāt kā vērtību pašu par sevi.

Saeimas plenārsēžu materiāls atklāja ne tikai veidus, kā biosociālās saites (sa)rado individuus citu ar citu vai (at)rado citu no cita, bet arī to, kā šīs saites ietekmē individu attiecības ar valsti. Deputātu runās valsts vēsture, t. sk. nozīmīgi valstiski notikumi, ir cieši saistīti ar deputātu ģimeņu vēsturi. Šīs saites saista deputātus ar valsti gan pagātnē, gan nākotnē, un runātāji tās mēdz izmantot viena vai otra lēmuma pieņemšanā, argumenta veidošanā vai savas (politiskās) pozīcijas stiprināšanā. Šie piemēri spilgti parāda, kā valsts tiek īstenota caur pieredzes stāstiem, kas sniedzas pāri pašreizējam laikmetam.

Pieminētā literatūra

- Carsten, Janet. 2000. *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*. New York: Cambridge University Press.
- Durkheim, Emile. 2013. *Durkheim: The Division of Labour in Society*, sast. Steven Lukes. 2. izd. Palgrave Macmillan.
- Goody, Jack. 1956. "A Comparative Approach to Incest and Adultery." *The British Journal of Sociology* 7 (4): 286–305.
- Granovetter, Mark. 1973. "The Strength of Weak Ties." *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380. doi:10.1086/225469.
- Gupta, Monica das, Sunhwa Lee, Patricia Uberoi, Danning Wang, Lihong Wang un Xiaodan Zhang. 2000. *State Policies and Women's Autonomy in China, The Republic of Korea, and India 1950–2000: Lessons From Contrasting Experiences. Policy research report on Gender and Development. Working Paper Series No. 16*. The World Bank Development Research Group.
- Ijabs, Ivars. 2007. "Morālā retorika 7. un 8. Saeimas stenogrammās." No *Parlamentārais diskurss Latvijā: Saeimas plenārsēžu stenogrammu datorizētā analīze*, sast. Juris Rozenvalds, 58–68. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Kay, Rebecca. 2011a. "Social Security, Care and the 'Withdrawing State' in Rural Russia." No *Gazing at Welfare, Gender and Agency in Post-Socialist Countries*, sast. Maija Jäppinen; Meri Kulmala un Aino Saarinen, 145–169. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. doi:10.1080/2156857X.2011.604182
- Kay, Rebecca. 2011b. "(Un)caring Communities: Processes of Marginalisation and Access to Formal and Informal Care and Assistance in Rural Russia." *Journal of Rural Studies* 27 (1): 45–53. doi:10.1016/j.jrurstud.2010.11.002.

- King, Diane E. un Linda Stone. 2010. "Lineal Masculinity: Gendered Memory within Patriliney." *American Ethnologist* 37 (2): 323–336. doi:10.1111/j.1548-1425.2010.01258.x.
- Kruk, Sergei. 2007. "Concept of the Nation in Latvian Parliamentary Discourse." No *Parlamentārais diskurss Latvijā. Saeimas plenarsēžu stenogrammu datorizētā analīze*, sast. Juris Rozenvalds, 39–57. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Krūmiņš, Juris. 2020. "Demogrāfiskā politika Latvijā." *Nacionālā enciklopēdija*. Skatīts 03.09.2020.
- Lambek, Michael. 2013. "Kinship, Modernity, and the Immodern." No *Vital Relations: Modernity and the Persistent Life of Kinship*, sast. Susan McKinnon un Fenella Cannell, 241–260. Santa Fe: SAR Press.
- Leacock, Eleanor. 2011. "Class, Commodity, and the Status of Women." No *Women Cross-Culturally: Change and Challenge*, sast. Ruby Rohrlich-Leavitt, 601–618. Berlin: Walter de Gruyter.
- Leonardo, Micaela di. 1987. "The Female World of Cards and Holidays: Women, Families, and the Work of Kinship." *Signs* 12 (3): 440–453.
- Maine, Henry Sumner. 2001. *Ancient Law, Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas [1861]*. Indianapolis: Liberty fund, Inc.
- Marx, Karl un Friedrich Engels. 1969. *Manifesto of the Communist Party*. Moscow: Progress Publishers.
- McKinnon, Susan un Fenella Cannell. 2013. *Vital Relations: Modernity and the Persistent Life of Kinship*. Santa Fe: SAR Press.
- Parsons, Talcott un Robert F. Bales. 1955. *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Putnam, Robert D. 1993. "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life." *The American Prospect* (13): 35–42.
- Rosaldo, Michelle Zimbalist un Louise Lamphere. 1974. *Women, Culture, and Society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Sedlenieks, Klāvs. 2020. "Phantom Rebellion: Performing the State in a Montenegrin Village and Beyond." *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society* 45 (1): 29–48. doi:10.30676/jfas.v45i1.90978.
- Shapiro, Judith. 1981. "Anthropology and the Study of Gender." *Soundings: An Interdisciplinary Journal* 64 (4): 446–465.
- Thelen, Tatjana un Erdmute Alber. 2018. *Reconnecting State and Kinship*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Tönnies, Ferdinand. 2001. *Community and Civil Society*, sast. Jose Harris. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verdery, Katherine. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies*. New York: Columbia University Press.
- Weber, Max. 2019. *Economy and Society. A New Translation*, sast. Keith Tribe. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press.

7. nodaļa

Īpašums, kredīti un mantojums: radniecības ekonomiskā daba un nevienlīdzība Latvijā

Andris Saulītis, Kristīne Rolle

Ievads

Radniecībai nav vien simboliska nozīme ikdienas dzīvē. Ar radniecības palīdzību organizē, uztur un sargā resursus, kas tiek uzskatīti par piederošu dzimtai, t. i., plūstoši definētam radu lokam, kurā var tikt iekļauti gan asinsradinieki, gan svaini un kuras locekļi paši sevi uzskata par tai piederošiem. Radniecība ir arī galvenais īpašumu mantošanas mehānisms no paaudzes paaudzē. Citiem vārdiem, radniecība ir cieši saistīta ar indivīdu ekonomiskajām aktivitātēm: tiklab vienā mājsaimniecībā, kā arī sasaistot vairākas mājsaimniecības vienkopus ekonomisku mērķu īstenošanā attiecībā pret to, ko sauc par dzimtas īpašumiem. Antropoloģiskā skatījumā to apzīmē kā reciprocitāti: pēc noteiktiem principiem organizētu resursu apmaiņu un pārdali noteiktu cilvēku lokā (Sahlins 1972).

Atšķirībā no komerciāliem darījumiem, ko mūsu sabiedrībā visbiežāk saprot ar brīvā tirgus organizēto preču un pakalpojumu tirgu, reciprocitātes ietvaros notiekošās ekonomiskās aktivitātes nav pakļautas principam gūt pēc iespējas lielāku labumu ar pēc iespējas mazāku ieguldījumu. Vēl precīzāk – ja komerciālā darījumā iesaistīto pušu attiecības izbeidzas līdz ar preces nodošanu, tad reciprocitātes gadījumā tas ir tikai sākums ilgstošām savstarpējām attiecībām, kur ikviena nākamā apmaiņa ir turpinājums bezgalīgai darījumu ķēdei (Humphrey un Hugh-Jones 1992).

Tāpēc radniecības ekonomiskā daba, kuras raksturojums ir šīs nodaļas mērķis, ir jāvērtē daudz plašākā dimensijā. Līdzšinējā pētniecība par mājsaimniecībām postsociālisma valstīs Austrumeiropā lielākoties šauri koncentrējusies uz mājsaimniecību neformālajām ekonomiskajām praksēm kā alternatīvu valsts izveidotajai ekonomiskajai sistēmai un izdzīvošanas stratēģijām pēc pārejas no plānveida uz tirgus ekonomiku (Hann 1993; Verdery 2003).

Piemēram, Klāvs Sedlenieks (2012), analizējot Latvijas lauku iedzīvotāju attieksmi pret valsti, identificē valstī pastāvošas “kabatas”, kurās, “reaģējot uz

pastāvīgi mainīgajām politiskajām iekārtām, varām un režīmiem, iedzīvotāji kā vispareizāko attīstības virzienu [...] izvēlas vairāk vai mazāk aktīvu izvairīšanos no iesaistes valsts struktūrās un to darbībās” (Sedlenieks 2012, 89). Līdzīgi Adrians Smits novēro slovēņu mājsaimniecību neformālās – tādas, kas pastāv ārpus valsts organizētas un regulētas sistēmas, – prakses. Neapmaksāts darbs (jeb pakalpojumu sniegšana) radu un draugu lokā, mājsaimniecībā ražoto preču izplatīšana, kā arī nepārtikas preču apmaiņa ir alternatīvas apmaiņas sistēmas kapitālistiskajai sistēmai. Taču, kā uzsver Smits, tās ir refleksiņas: vēsturiski saistītas ar pastāvošajām kultūras praksēm un reaģē uz politekonomiskajām jeb likumvides izmaiņām (Smith 2002).

Mēs vēlamies vērst uzmanību uz šo mājsaimniecības prakšu eksistēšanu plašākā ekonomiskā sistēmā ārpus radniecības loka un izvērtēt valsts un radniecības mijiedarbību Latvijā kopš deviņdesmito gadu sākuma. Līdzīgi kā Ausma Cimdiņa (2012), mēs nenošķiram neformālās mājsaimniecības prakses iepretim formālajām vai arī neoliberālu kapitālistisko saimniekošanas modeli iepretim kultūrsociālajai iesakņotībai, kas piešķir darbībām vērtību. Tiesa, valsts kontekstā mājsaimniecību ikdienas saimniekošanai ir neformāls raksturs, kam nereti nav nedz ekonomiskas efektivitātes, nedz racionāla pamatojuma.

Taču kapitālisma kontekstā mājsaimniecību ekonomiskās aktivitātes nereti ir saistītas ar kapitāla pašakumulēšanās spēju. Izteikti nevienlīdzīgās sabiedrībās ekonomiskās aktivitātes un bagātību aprīte var norītēt šaurā radu lokā. Tā ir parādība, ko vienkāršiem vārdiem var izteikt ar Latvijas sabiedrībā folklorizēto teicienu – “naudai jāpaliek ģimenē”. Šajā nodaļā mēs skaidrojam, cik lielā mērā šis sakāmvārds Latvijā realizējas. Mēs secinām, ka Latvijā valsts vāji regulē un faktiski neierobežo iespējas koncentrēt un akumulēt bagātību atsevišķu dzimtu lokā.

Mēs sākam nodaļu ar ieskatu Latvijas likumvidē, noskaidrojot, kā vēsturiski ir veidojusies pastāvošā īpašumtiesību sistēma un kāda ir to saistība ar radniecību. Mēs identificējam divus būtiskus brīžus Latvijas jaunlaiku vēsturē, kad izveidojās dažādi mājsaimniecību tipi. Vispirms tie ir pagājušā gadsimta deviņdesmitie gadi un divtūkstošo gadu sākums, kad privatizācijas un restitūcijas rezultātā radās namsaimnieki. Šajā laikā viscaur postsociālisma valstīs ievērojama iedzīvotāju daļa kļuva par privātpašniekiem, arī Latvijā, kur 2010. gadā 51 % iedzīvotāju mitinājās pašu privatizētajos mājokļos (Broulíková un Montag 2020). Taču pilnīgi atšķirīga namsaimnieku paaudze radās, sākot no divtūkstošo gadu pirmās desmitgades, kad līdz ar finanšu tirgus liberalizāciju īpašumi tika iegādāti un būvēti uz kredīta (Bohle 2018; Konings 2010; Toporowski 2012).

Kaut gan Austrumeiropā mājīpašnieku īpatsvars lielākoties ir būtiski augstāks nekā Rietumeiropā, pēdējās desmitgadēs arī citās kapitālistiskajās sabiedrībās aizvien vairāk iedzīvotājiem pieder īpašumi (Bohle un Seabrooke

2020; Schelkle 2012). Saskaņā ar *Eurostat* datiem 2021. gadā Eiropas Savienībā 70 % iedzīvotāju apdzīvoja paši savu īpašumu (Latvijā tādu ir 81 %). Tāpēc jautājums par dzimtas īpašumu pārvaldīšanu un mantošanas praksi ir atgriezies pētnieku un sabiedrības dienaskārtībā (Baker un Gilding 2011; Curasi 2011; Douglas u. c. 2011; Finch un Mason 2000; Goodnow un Lawrence 2010; Hann 2008; Izuhara 2008; Rowlingson 2006; Schaeffer 2014).

Mēs konstatējam, ka atšķirīgais īpašuma ieguves veids būtiski ietekmē pastāvošo reciprocitātes sistēmu starp mājsaimniecībām un to ekonomisko aktivitāti teju ikvienā ģimenē. Paralēli tam, analizējot dažādus statistikas datus, mēs novērojam, ka Latvijas bagātākās mājsaimniecības iesaistās pilnīgi citās reciprocitātes praksēs, kam nav saistības tikai ar īpašuma uzturēšanu, bet tās ir vērstas arī uz kapitāla akumulāciju un nobēdzināšanu. Visām mājsaimniecībām gan ir viena kopēja un neizbēgama lieta: mantojuma sadale. Rīcība ar aizgājēja mantu, kam mēs pievēršamies raksta noslēgumā, visspilgtāk raksturo kardinālās atšķirības starp bagātajām un nabadzīgajām mājsaimniecībām, vēstot par pieaugošu nevienlīdzību Latvijā.

Mūsu ieskats veidojas no vairākiem datu avotiem. Etnogrāfiskais materiāls jeb kvalitatīvie dati ir balstīti intervijās, kas veiktas no 2019. līdz 2020. gadam, piedaloties projektā RELATE.LV, ar pārstāvjiem no lauku mājsaimniecībām, kā arī personām, kuras pieteikušas fiziskās maksātnespējas procesu. Raksta tapšanā izmantoti arī etnogrāfiskie dati, kas iegūti antropoloģiskā pētījumā “Tradicionālās prasmes un dzīvesveids Latvijas laukos. Toreiz un tagad”. Tāpat mēs analizējam dažādus kvantitatīvo aptauju rezultātus, fokusējoties uz Eiropas Centrālās bankas īstenoto Mājsaimniecību finanšu un patēriņa aptauju (turpmāk MFPA), ko Latvijā veic Latvijas Banka (skatīti 2017. gada apsekojuma dati), kā arī datiem no Valsts zemes dienesta par iekasēto mantojuma nodokļa apmēru, informāciju, ko sniedza Tiesu administrācija, Latvijas Zvērinātu notāru padome un citi sekundārie avoti.

Īpašumtiesības un valsts

Privātpašums Austrumeiropā ir jauns fenomens. Līdz ar sociālistiskās sistēmas sabrukumu deviņdesmito gadu sākumā uzplauka privātpašumi kā aktīvu pārvaldīšanas forma (The World Bank 1993). Šajā procesā nozīmīga loma bija radniecībai, jo īstenotās restitūcijas rezultātā īpašumus varēja atgūt radnieki savulaik kolektivizācijas laikā nacionalizētajiem īpašumiem (sīkāk sk. 6. nod. šajā krājumā “It kā ģimene”: radniecība Saeimas deputātu diskusijās” par radniecības lomu valsts veidošanas procesā, tai skaitā restitūcijas un

privatizācijas ietvaros). Kā norāda Verderija (*Katherine Verdery*), pētot privātīpašuma institūcijas izveidošanos Rumānijā deviņdesmito gadu sākumā, restitūcijai bija dziļas ekonomiskās un sociālās sekas. Tā radīja jeb atjaunoja turīgo slāni. Kur iepriekš valdīja patronāža, kas balstīta uz horizontāliem reciprocitātes tikliem starp radiem un kaimiņiem, mainot deficīta preces, tagad dominēja hierarhiskas attiecības, kur par noteicošām kļuva īpašumtiesības un tas, kas kuram pieder (Verdery 2003, 347).

Arī Latvijā restitūcija atjaunoja vai izveidoja daļu no turīgā slāņa un šajā procesā nozīmīgs elements bija sabiedrības uzskati par savstarpējām saiknēm caur radniecību. Savukārt visaptverošai dzīvojamā fonda privatizācijai, kas tika uzsākta īsi pēc restitūcijas noslēgšanas 1995. gadā, vajadzēja radīt Rietumu priekšstatiem atbilstošu vidusslāni, kura rīcībā ir privātīpašums ar maiņas vērtību. Pasaules Bankas un Starptautiskā Valūtas fonda Latvijas misiju skatījumā galvenā māsaimniecību problēma tolaik bija kritiski sliktie dzīvošanas apstākļi un necīgā dzīvojamā platība katram nekustamajā īpašumā dzīvojošajam māsaimniecības loceklim. Tieši restitūcijai un privatizācijai vajadzēja veicināt māsaimniecību mobilitāti un mājokļu celtniecības tirgus attīstību (The World Bank 1993). Tāpēc dzīvokļu privatizācija ļāva tajā rezidējošajai māsaimniecībai savā īpašumā iegūt mitekli par mazāk nekā 15 % no tā tirgus vērtības (Hegedūs 2012, 38).

Iespēja privatizēt mitekļus, kuros ģimenes tolaik mitinājās, diez vai deva iedzīvotājiem vidusslāņa apziņu, jo lielākajai daļai tā neradīja kapitālu, kam vajadzētu stimulēt ekonomisko izaugsmi, kā prognozēja starptautiskie eksperti, kas popularizēja šādu pieeju (piemēram, Soto 2001). Nekustamā īpašuma tirgus līdz pat 21. gadsimta pirmajai desmitgadei bija nīkuļojošs. Lai to iekustinātu, bija nepieciešama vēl viena būtiska komponente, kas bija iespējama vien ar Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā un tam sekojošo brīvu kapitāla plūsmu.

Divtūkstošo gadu sākumā īpašumtiesības Latvijā nonāca nesaraujamās attiecībās ar kredītu. Tieši uz kredīta iegādāts un pašu izvēlēts īpašums kļuva par lepnumu un privilēģiju uzskatīt sevi par vidusslāni (Darbiņa 2014; Halawa 2015). Vēl 2001. gada beigās māsaimniecībām izsniegto kredītu apjoms bija vien nepilni 350 miljoni eiro. 2008. gadā, neilgi pirms krīzes, Latvijas māsaimniecībām kopējais izsniegto kredītu apjoms pārsniedza jau deviņus miljardus eiro.

Citiem vārdiem, deviņdesmito gadu privatizācija radīja piederību Rietumiem, divtūkstošo gadu sākuma nekustamā īpašumu kreditēšana – piederību Rietumu vidusslānim. Kā atzīmē Bole un Sībrūks, valsts politika pirms 2008. gada globālās finanšu krīzes daudzviet – un mūsu analīze to apliecina arī attiecībā uz Latviju – transformēja mājokli no sociālajām tiesībām (valsts

Andris Saulītis, Kristīne Rolle. Īpašums, kredīti un mantojums: radniecības ekonomiskā daba un nevienlīdzība Latvijā

pienākums ir nodrošināt pilsoņus ar mitekli) uz mājokli kā brīvā tirgus instrumentu, kur īpašums ir kapitāls: tas ir uzkrājums, kas nodrošina tā īpašnieku pret riskiem (bezdarbs, nabadzīgas vecumdienas, utt.) un veicina patēriņu (Bohle un Seabrooke 2020).

Bole un Sībrūks, analizējot Ungārijas, Īrijas un Dānijas pēckrīzes nekustamā īpašuma politiku, secina, ka pienākumu rūpēties un uzturēt īpašumu valsts mēdza uzkraut uz dzimtu pleciem. Tādējādi īpašumu aizvien ciešāk saistīja ar mantojuma tiesībām, kur tas nav paredzēts pārdošanai, bet gan noturams ģimenē un cieši sargājams. Šādā situācijā valsts pamatuzdevums nekustamā īpašuma jomā ir nodrošināt privātpašuma tiesības un nodokļu atvieglojumus dzimtas īpašumiem (Bohle un Seabrooke 2020). Citiem vārdiem, ja iepriekš svarīgākais bija nekustamajam īpašumam radīt tirgus vērtību, tad pēc globālās finanšu krīzes – reciprocitātes vērtību, kur īpašums tiek uzturēts un mainīts galvenokārt radnieku lokā.

Boles un Sībrūka secinājumi norāda uz ciešo mijiedarbību starp valsts veidoto politiku īpašumtiesību jomā un radniecību. Patrimoniālā nekustamā īpašuma sistēmā reciprocitāte ir noslēgta sistēma, kuras uzdevums ir nepieļaut īpašuma izslidēšanu no dzimtas rokām. Vienlaikus tas nozīmē rūpēties par katru radu lokā esošo māsaimniecību un neļaut tai aiziet postā. Nākamajā apakšnodaļā mēs analizējam Latvijas māsaimniecību reciprocitātes prakses, lai konstatētu, kā izpaužas to savstarpējā sadarbība nekustamo īpašumu apsaimniekošanas jomā un kāds ir tās mērogs un īpatnības.

Māsaimniecību reciprocitātes prakses

Ikdienā par īpašumu Latvijā mēdz rūpēties vairāk nekā tikai viena māsaimniecība. To pagērē gan iepriekšējā apakšnodaļā izklāstītā nekustamā īpašuma politika Latvijā, gan arī vairāku desmitgažu negatīvā demogrāfiskā situācija Latvijā. MFPA dati liecina, ka trešdaļā māsaimniecību Latvijā dzīvo tikai viens cilvēks. Aptuveni tikpat daudz māsaimniecībās mitinās divas personas. Samazinoties vienā māsaimniecībā dzīvojošo skaitam, pieaug reciprocitātes mērogs un savstarpēja palīdzība tiek sniegta ne vien zem viena jumta dzīvojošajiem, bet arī citos īpašumos esošajiem radniekiem. Šādas reciprocitātes mērķis ir ne vien nekustamā īpašuma noturēšana un attīstīšana dzimtā, bet arī vispārēja pienākuma apziņa uzturēt radniecības lokā esošos īpašumus kopā ar tajos mītošajiem māsaimniecības locekļiem.

Māsaimniecībā dzīvojošo skaita samazinājums diezgan reti ir saistīts ar jauna īpašuma iegādi, kā to prognozēja Pasaules Banka un Starptautiskais

Valūtas fonds. Daudz biežāk mobilitāte sākas stipri agrāk un citu iemeslu dēļ. Bērniem tā visbiežāk uzsākas pēc vidusskolas absolvēšanas ar pārcelšanos tuvāk jaunajai mācību vietai, bet pieaugušajiem – ar nodarbinātības iespējām. Atgriešanās dzimtajās mājās vai to tuvumā nenotiek, kaut vecāki uz to cer:

Janīna, 71 gads, dzīvo Vidzemē: Es jau cerēju, ka Elīna [meita] izskolosies Rīgā un atgriezīsies, bet dabūja darbu tur, tad satika brūtgānu no otra Latvijas gala un tagad ar visiem mazbērniem dzīvo Ventspilī. Kad nu brīvdienās atbrauc apciemot, tad priecājos. Ja vajag pieskatīt [mazbērnus], aizbraucu, bet tālu jau sanāk, turklāt veselība jau arī nekāda.

Citiem vārdiem, divu paaudžu kopdzīvei mājsaimniecībā ir temporāls raksturs. Proti, sākotnēji raksturīgi, ka mājsaimniecībā dzīvo vecāki ar saviem nepilngadīgajiem bērniem, līdz tie sasniedz pilngadību vai dažus gadus pēc tās. Tāpēc Latvijas mājokļiem ir raksturīga (it sevišķi pēdējās desmitgadēs tapušajos projektos) liela kvadrātūra, kur katram bērnam paredzēta sava istaba, bet tās lielākoties ir neapdzīvotas, jo bērni pēc vidusskolas absolvēšanas reti tur uzturas (Darbiņa 2014, 122).

Taču, kā redzams iepriekšējā etnogrāfiskajā piemērā, arī bez kopdzīves vienā mājsaimniecībā tiek veidotas recīprokālas attiecības, kad ģimenes locekļi īstermiņā uzturas pie radiem un veic neformālo darbu, piemēram, nepieciešamības gadījumā pieskatot mazbērnus. Vēlāk paaudžu kopdzīve, ja tāda vispār izveidojas, raksturīga ar dzimtas vecāko paaudzi, ja kādam no radiem nepieciešama regulāra ikdienas aprūpe vecuma un/vai slimības dēļ:

Inguna, 56 gadi, dzīvo Pierīgā: 2015. gadā zaudēju darbu, mammai ap to laiku veselība pasliktinājās, tad es uzņēmos mammas aprūpi. Tad vēl ar vēzi saslima mammas vīrs, kopu abus. Bet vienā brīdī gan palika par smagu, tīri fiziski, tad mēģināju viņam atrast pansionātu vai vismaz uz 10 dienām slimnīcā uz paliatīvo aprūpi ielikt, gāju gan uz sociālo dienestu, gan uz slimnīcām, bet tur visur tādas rindas. Kamēr izstāvējām, viņš jau pavisam švaks bija palicis, tad cilvēciski vairs nevarēju aizvest, ļāvu mājās palikt un nomirt. Trīs gadus katru dienu braucu pie mammas, taču ceļam aizgāja puse no naudas. Tagad viņa jau divus gadus dzīvo pie mums, tā ir labāk un drošāk gan mammai, gan man. Citādi katru reizi viņu vienu atstāt līdz nākamajai dienai un ja nu kas notiek... Arī cilvēciski tāds nemiers.

Šādas kopdzīves formas ir gandrīz neiespējami dokumentēt socioloģisko aptauju apsekojumos, jo tās ir nepastāvīgas un neformālas pēc savas būtības. Taču indikatīvi par šādas kopdzīves intensitāti liecina pētījumos konstatētais, ka rūpēties par tuvākajiem ģimenes locekļiem un vecāko paaudzi visupirms jau ir dzimtas pienākums, ne valsts veidotajai sociālajai aprūpes sistēmai (Rolle un Lūse 2020). Tāpat arī Rīgas Stradiņa universitātes projekta *Interframe-LV* ietvaros

Andris Saulītis, Kristīne Rolle. Īpašums, kredīti un mantojums: radniecības ekonomiskā daba un nevienlīdzība Latvijā

veiktajā aptaujā 2019. gadā vairāk nekā trīs no katriem četriem aptaujātajiem apstiprināja, ka pieaugušiem bērniem ir pienākums rūpēties par saviem vecākiem vecumdienās. Dzimtas locekļa – vecāka, vecvecāka, bāreņa vai citādi par sevi rūpēties nespējīga tuvinieka – atstāšana valsts aprūpē, piemēram, sociālās aprūpes namā, tiek vērtēta kā savas dzimtas pienākumu neizpilde, kas ir pieļaujama bezizejas situācijā.

Tā vietā radiem ir jāpilda reciprocitātes pienākums, kas pagērē mobilitāti starp dzimtas īpašumiem un īslaicīgu nometināšanos pie kāda no radiem. Tam pretēja ir pastāvīga kopdzīve vienā īpašumā vairākām paaudzēm, kur ikkatra no tām ir sasniegusi pilngadību. Šāda kopdzīve tiek uzskatīta par ekonomisku un sociālu nespēju, kas nedara godu nevienam dzimtas loceklim – tas ir uzskats, kas veidojies kopš privatizācijas procesa sākuma, ja ne vēl senāk.

Dzimtu kopējam un katra individuālajam labklājības līmenim tiek īpaši sekots tajās ģimenēs, kur ienākumi ir samērā zemi. Šādā gadījumā dzimtas ietvaros mājsaimniecībām ir plašas savstarpējas zināšanas par ikviena ekonomisko situāciju. Līdz ar šīm zināšanām nāk kopīga atbildība savstarpēji izlīdzēt, lai nodrošinātu ikvienas dzimtas mājsaimniecības pamatvajadzības un citus nepieciešamus izdevumus. Šajās dzimtās arī raksturīga vecvecāku iesaistīšana mazbērnu audzināšanā, lai vecāki varētu maksimāli palielināt ienākumu gūšanas iespējas (t. sk. strādājot vairākās slodzēs vai ārzemēs), vēl vairāk veicinot mobilitāti starp mājsaimniecībām:

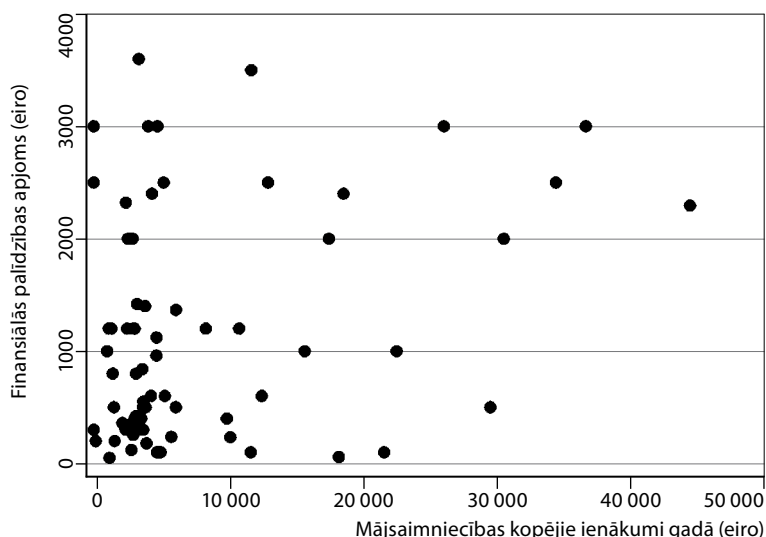
Valērija, 65 gadi, dzīvo Latgalē: Kad meitai piedzima jaunākais [bērns], viņa tik mēnesi bija Latvijā, lai pārliecinātos, ka mazajai viss labi. Tad aizbrauca pie meiteņu tēva uz Angliju, tur viņi abi uz maiņām strādā. Kad nevar maiņas salikt tā, lai paši pieskatītu mazo, palīdz bērnu tēva radi, tie jau visi dzīvo tur. Vecākā meita gan tikai pa vasaru tur, viņai skolā jāiet [Latvijā]. Dzīvo pie manis. Kamēr meitai vēl darbā [Latvijā] nav jāatgriežas, tikmēr strādās tur. Nav jau variantu – tur dzīvoklis uz kredīta paņemts, te arī, kaut kā taču jānomaksā.

Intervijās radu atšķirīgā materiālā (ne)labklājība ir klātesoša visai regulāri – tā netiek uzsvērta, bet netieši tomēr minēta kā pamatojums noteiktām rīcībām, pienākumiem un gaidām: “viņš ir turīgāks”, “viņiem tur tā grūtāk iet”. Kaut arī etnogrāfiskie novērojumi liecina, ka dzimtas ietvaros ir tendence ģimenēm savstarpēji dalīties, palīdzēt un atbalstīt citai citu, tomēr kopumā Latvijas sabiedrībā nav izteikts, ka turīgākiem radiem būtu pienākums citam citu atbalstīt.

No vienas puses, kā liecina Rīgas Stradiņa universitātes projekta *Interframe-LV* veiktās aptaujas rezultāti, 41 % Latvijas iedzīvotāju uzskatīja, ka turīgajiem radiem ir pienākums atbalstīt trūcīgos radniekus. No otras puses, MFPA apsekojuma dati liecina, ka šādu regulāru palīdzību 2016. gadā saņēma

vien 7 % Latvijas mājsaimniecību. Šāda palīdzība visbiežāk nonākusi mājsaimniecībās, kurās dzīvo viena persona, – aptuveni desmitā daļa jeb 11 % šādu mājsaimniecību saņēmušas finansiālu atbalstu, pārējo mājsaimniecību vidū šāds atbalsts saņemts uz pusi retāk.¹

Saskaņā ar MFPA apsekojuma datiem no citām mājsaimniecībām saņemtais finansiālās palīdzības apmērs vienai mājsaimniecībai vidēji ir 1300 eiro gadā jeb aptuveni 100–110 eiro mēnesī. Visbiežāk šādu palīdzību saņēmušas mājsaimniecības divās zemākajās ienākumu kvintilēs jeb 40 % nabadzīgāko mājsaimniecību (sk. 1. attēlu).

1. attēls. Finansiālā atbalsta lielums mājsaimniecībām no radniekiem, draugiem u. c. pēc to kopējā gada ienākuma

Avots: autoru aprēķins no MFPA apsekojuma datiem, Eiropas Centrālā banka, 2017.

Saskaņā ar MFPA datiem lielu dāvanu (vidēji 16 000 eiro) saņemšana no ārpus mājsaimniecības dzīvojošām personām Latvijā notiek reti, jo par šādu atbalstu kopumā ir ziņojušas tikai 3 % Latvijas ģimeņu. Šī parādība ir izteiktāka

¹ Jāņem vērā, ka šī finansiālā palīdzība var ietvert arī ārzemēs strādājošo ģimenes locekļu sūtīto naudu. Kopumā ir vērojama tendence, ka iedzīvotāju emigrācija pēc 2008. gada krīzes ir paplašinājusi reciprocitātes mērogus un intensitāti, kas novērojams arī MFPA datos.

Andris Saulītis, Kristīne Rolle. Īpašums, kredīti un mantojums: radniecības ekonomiskā daba un nevienlīdzība Latvijā

starp finansiāli labi nodrošinātām mājsaimniecībām; konkrēti, 20 % no Latvijas visbagātākajām mājsaimniecībām ir saņēmušas šādas dāvanas gandrīz divkārt biežāk, aptuveni 8 % gadījumu. Citiem vārdiem, nabadzīgajām mājsaimniecībām izpalīdz radi un draugi ar regulārām nelielām naudas summām, savukārt bagātākās īsteno neregulāru dāvināšanas praksi, un tās apmērs vidēji ir vairāk nekā desmit reizes lielāks par to, ko gada laikā saņem nabadzīgākās mājsaimniecības.

Latvija šajā gadījumā nav izņēmums. Līdzīga tendence, kad bagātību transferti biežāk notiek bagātāko iedzīvotāju vidū, konstatējama arī citviet Eiropā, tai skaitā tās Austrumu daļā (Fessler un Schürz 2018; Korom 2018; Semyonov un Lewin-Epstein 2013). Šādu dāvinājumu gadījumi starp bagātākajām Latvijas ģimenēm ik pa laikam pavīd Latvijas preses slejās, ļaujot spriest par šo dāvanu mērogu, apstākļiem un mērķiem.

Tā, piemēram, plašsaziņas līdzekļos nereti par Latvijas bagātāko ģimeni dēvētie Lembergi dāvanās saņēmuši desmitiem miljonu eiro. Aivars Lembergs 2005. gadā dāvājis nekustamos īpašumus, naudu un kapitāldaļas 24 miljonu latu (~34 miljoni eiro) vērtībā (Galzons 2006). Lielāko daļu no tā visa saņēma viņa bērni Anrijs un Līga. Kā skaidroja Aivars Lembergs, tolaik Ventspils mērs, “mans mērķis ir nodot viņiem [bērniem] visu un pašam sākt sapņot par bezbēdīgām vecumdienām kā kompensāciju par to, ka jau agrā bērnībā un skolas gados biju spiests rūpēties un gādāt par savu ģimeni” (Galzons 2005). Tiesa, korupcijas pētnieks Valts Kalniņš šajā pašā publikācijā vērsa uzmanību, ka šādas darbības var liecināt arī par vēlmi izvairīties no aktīvu iesaldēšanas kriminālprocesa ietvaros un interešu konflikta novēršanu (*Ibid.*, 2005).

Piemēri, kad līdz ar kriminālprocesa ierosināšanu jaunākā paaudze pārņem savu vecāku aktīvus, Latvijā nav reti gadījumi. Viens no bagātākajiem jauniešiem Latvijā ir 1993. gadā dzimušais Mārcis Martinsons, kurš aptuveni tajā pašā laikā, kad viņa tēvs Māris 2013. gadā tika apsūdzēts finanšu noziegumos, kļuva par īpašnieku būvniecības un nekustamo īpašumu uzņēmumu impērijai, kuras kopējā vērtība sasniedz 17,3 miljonus eiro (Delfi Bizness 2018).

Savukārt 1992. gadā dzimušais Rihards Rāvis “Skonto” grupas uzņēmumus, kuru vērtība mērāma vismaz 80 miljonos eiro, no sava tēva Gunta pārņēma vien pāris nedēļas pēc tam, kad Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs (KNAB) 2019. gada jūlijā aizturēja bijušo tieslietu ministri Baibu Broku aizdomās par kukuļņemšanu Latvijas Universitātes Rakstu mājas iepirkumā (LSM 2019). KNAB veica arī procesuālas darbības Gunta Rāvja biroja un dzīvesvietā, bet pēcāk prokuratūra viņam šajā lietā cēla apsūdzību kukuļdošanā (Sprance un Brauna 2021).

Šādi apjomīgi, miljoniem vērti darījumi varbūt ir atsevišķi, tomēr būtiski izņēmumi kopējā dāvinājumu plūsmā. Saskaņā ar Latvijas Zvērinātu notāru padomes mums sniegto informāciju, gadā tiek slēgti vidēji divarpus tūkstoši

dāvinājumu līgumi jeb dienā vidēji septiņi dāvinājuma līgumi. To apmērs nav publiski zināms, un par to nav iegūstama pilnīga informācija, jo par dāvinājumu starp radniekiem, ja vien tas nav nekustamais īpašums, nav paredzēti nodokļi vai valsts nodevas – vienīgi notāram paredzētā atlīdzība. Citiem vārdiem, vai tie ir daži simti eiro, kurus regulāri saņem nabadzīgākās Latvijas mājsaimniecības, vai simtiem tūkstošu skaidrā naudā, vai arī miljoniem vērtas uzņēmumu daļas, kas dāvinājumu veidā pārceļo no viena radnieka pie otra starp sabiedrības turīgākajiem, valsts šos darījumus nekontrolē un ar nodokļiem tos nepaliek, ja vien šie transferti notiek radniecībā līdz trešajai pakāpei.

Aizdevumi, kredīti un radniecība

Finansiāla atbalsta saņemšana nav vienīgais reciprocitātes veids, kas nosaka radniecības ekonomisko dzīvi. Krasi atšķirīgs no iepriekš aprakstītajām praksēm – finansiāla palīdzība vai dāvana – ir aizdevums. Tomēr aizņēmumi starp radniekiem vai draugiem ir reta parādība. Saskaņā ar MFPA datiem vien 4 % Latvijas mājsaimniecību ir aizņēmumi no privātpersonām (radniekiem vai draugiem). Citiem vārdiem, tā ir krietni retāk izplatīta prakse starp mājsaimniecībām nekā regulāra naudas došana vai savstarpējie dāvinājumi.

Mūsu novērojumi liecina, ka aizdevumi starp tuvākajiem radniekiem faktiski neeksistē. Precīzāk, naudas došana starp tuvākajiem radniem vertikāli (vecāki finansiāli atbalsta bērnus vai otrādi) visbiežāk vispār netiek uzskatīta par aizdevumu, bet raksturota kā pienākums palīdzēt, neko negaidot pretī. Savukārt plašākās radnieciskās attiecībās naudas devumu uzskata par aizdevumu, pat ja atdošanas termiņi nav stingri atrunāti.

Aizdošana radu lokā raksturīga krīzes situācijās. Ilustratīvs piemērs ir brīdis, kad nolemts atbrīvoties no parādu nastas un uzsākt maksātnespējas procesu. Šajā brīdī indivīdam jābūt pieejamiem vairāk nekā 900 eiro dažādu maksājumu un nodevu apmaksai. Vienlaikus Maksātnespējas procesa likumā noteikts, ka jābūt vairāku tūkstošu neizpildītām saistībām, lai kvalificētos maksātnespējas procesa uzsākšanai. Citiem vārdiem, maksātnespējīgajai personai, no vienas puses, jābūt gandrīz tūkstoš eiro uzkrājumiem, bet, no otras puses, – neapmaksātiem rēķiniem par pakalpojumiem un/vai kredītiem vairāku tūkstošu eiro apmērā. Teju ikviena intervētā persona, kas pieteikusies privātpersonu maksātnespējas procesam, norāda, ka tā ir neiespējama kombinācija. Nepieciešamie naudas līdzekļi tiek nopelnīti, nedeklarējot ienākumus, un bieža alternatīva ir arī radu palīdzība:

Daina, dzīvo Zemgalē: To [pirmo iemaksu] es nesakrāju. Tā ir problēma. Jā, cilvēkiem, kam nav, kas palīdz, tā ir problēma. Man vecākā meita strādā Berlīnē, viņa samaksāja par mani. Pati es to nevarētu samaksāt.

Andris Saulītis, Kristīne Rolle. Īpašums, kredīti un mantojums: radniecības ekonomiskā daba un nevienlīdzība Latvijā

Šajā gadījumā novērojams, ka aizdevuma principi starp radiem ir identiski iepriekš aprakstītajiem reciprocitātes mehānismiem starp mājsaimniecībām radnieku tīklā. Pirmkārt, šādi maksājumi starp bērniem un vecākiem netiek uzskatīti par aizdevumiem, par ko liecina Dainas norāde, ka meita ir samaksājusi, ne aizdevusi maksātnespējas procesa uzsākšanai nepieciešamos līdzekļus. Otrkārt, plašākā radu lokā raksturīga pilnīga situācijas pārzināšana par postā nonākušajiem radniekiem un tiek izskatīta iespēja naudu atdot bartera veidā:

Konstantīns, dzīvo Rīgā: Es no radniekiem aizņēmos [naudas līdzekļus maksātnespējas procesa uzsākšanai].

Kā jūs viņiem paskaidrojāt, kam tas nepieciešams?

Konstantīns: Viņi jau manu vēsturi labi zina. Viņi man palīdzēja, un viss.

Jūs viņiem atdevāt to naudu?

Konstantīns: Pagaidām nē, mēs sarunājam, ka es citā veidā viņiem to atdarīšu. Ja viņiem vajadzēs dzīvokli instalāciju veikt, vai citādā veidā.

Taču šajā gadījumā reciprocitāte sniedzas krietni tālāk par sākotnējās summas savākšanu no radnieku loka. Izmantojot reciprocitāti, mājsaimniecības spēj nodalīt dzimtas īpašumus no kredītiem, kas ar tiem šķietami ir sasaistīti uz mūžu. Daudzos gadījumos maksātnespēja tiek uzsākta tikai tad, kad dzimtas īpašumi jau ir laikus pasargāti no kreditoriem, raksturojot šos paņēmienus kā “noslēpt”, “neaižlaist”, “sakārtot” īpašumus vai “laikus tikt valā” no tiem:

Zigurds, dzīvo Rīgā: Nē, man īpašumu [kad pieteicos maksātnespējas procesam] jau vairs nebija. Tas viss, kas bija bankām, tas viss tika atdots bankām. Tas, kas bija mans, tas bija pārrakstīts uz vecākiem. Tas mani nevienā brīdī nebremzēja [uzsākt maksātnespējas procesu]. Vienā brīdī aizgāju, noslēdzu līgumu par to darījumu [lai pārrakstītu īpašumu uz vecākiem]. Viss.

Pastāv arī sarežģītākas stratēģijas, kad īpašumi tiek nopirkti, piespiedu izsolēs iesaistot ārpus radniecības esošas personas, bet pēc tam tie tiek pārdoti atpakaļ dzimtā, lai mantojuma kārtībā nonāktu atpakaļ pie sākotnējiem īpašniekiem:

Gunārs, dzīvo Rīgā: Sievai tā māja bija. Mēs tur pa druskaļi maksājām, maksājām. Mēs vienojāmies ar banku, ka pa druskaļi maksāsim. Vienā dienā mēs braucām uz Franciju slēpot, viņi mums piezvanīja – viss, divu mēnešu laikā jāpārdod. Man bija jāatrod nauda četrdesmit tūkstoši, lai to nopirktu. [...] Tad man to māju nopirka draugs, pēc britiņa no mana drauga mans tēvs viņu nopirka. Kaut kad jau man viņa jāamanto būs. Būtībā bija tā: māja bija sievai, tad nopirka viens personāžs, tad nopirka otrs personāžs, tad mantošu es, un tad viņa atgriezīsies pie sievas.

Daudzveidīgās īpašuma nosargāšanas stratēģijas bieži tiek īstenotas tāpēc, ka maksātnespējas process ir ilgs un dārgs (trešdaļa no ienākumiem ir jānovirza kredītmaksājumiem visa maksātnespējas procesa laikā). Savukārt valsts piedāvātais regulējums netiek uzskatīts par efektīvu, lai maksātnespējas procesa laikā būtu nodrošināts nepieciešamas dzīves minimums.

Raitis, dzīvo Rīgā: Ja mēs gribētu iet to maksātnespējas procesu pareizi un godīgi līdz galam, tad tas nav iespējams, tas nekādi nav realizējams. Tur tev nepaliek nekas pāri, tu paliec uz ielas. Vienīgā iespēja pastāv, ja tu vari kaut kā šitā te. [..]

Dzīvesvietu jums izdevās saglābt?

Raitis: Tur mums radi principā nopirka, ar norunu, kad nākotnē būs nauda, tad varēs atpirkt. Dzīvot bija kur iet.

Ja nebūtu radu palīdzības, tad jūs pat maksātnespējai nepieteiktos?

Raitis: Tad mūs būtu parāvuši. Tur būtu stāsts uz ielas. Jā, tas, ka bija plašas radu iespējas, pašu iespējas, pazīšanās, tas bija tas, kas nospēlēja to plusu. Viss pārējais bija pilnīga katastrofa. Tas bija vienīgais, kas mūs izvilka no tā visa. Kā es saku, valsts mehānismi nestrādā, juristi brīžiem ir bezpalīdzīgi.

Īpašumus mēdz pārrakstīt uz bērniem, tāpat maksātnespējīgo personu vidū ir raksturīgi laulības līgumi, kas ir viens no veidiem, kā laikus pasargāt īpašumus. No fizisko personu maksātnespējas procesiem, kas uzsākti laikā no 2011. līdz 2014. gadam, 13 % ir reģistrēts laulības līgums, savukārt Latvijas sabiedrībā kopumā laulības līgums ir 1 % iedzīvotāju. Īpaši raksturīgi laulības līgumi ir tām personām, kas nodarbojas ar uzņēmējdarbību. Šajos līgumos visbiežāk noteikta pilnīga mantas šķirtība un īpašumi reģistrēti uz tā laulātā vārda, kas nav pieteicis maksātnespēju.

Jums ir laulības līgums?

Gunārs: Jā. Pirmajā dienā noslēdzām.

Pirmajā laulību dienā?

Gunārs: Jā.

Ar kādu mērķi?

Lai kāda stulba banka nepiesietos.

Īpašumi ir uz viņu, kredīti ir uz jums?

Jā. Nē, nu sievai jau arī bija īpašuma kredīti. Tikai es esmu ekonomiski aktīvs. Es eju, es jau nezinu, kurā mirklī tev var uzklupt un sākt kaut ko atņemt. Ja uzņēmējs nav galīgi dumjš, tad viņam nekas nepieder.

Vienlaikus Latvijā kredītdevēju pieejā ir novērojams pretējs process: vēlme kredītu sasaistīt ne vien ar kredītēto īpašumu, bet ar plašāku radu loku. Proti, finanšu iestādes Latvijā ir īstenojušas savdabīgu hipotekāro kredītu galvojumu praksi. Aizņēmums tiek galvots ne vien ar īpašumu, uz kuru uzlikta hipotēka, bet galvot var arī vēl viena vai pat vairākas privātpersonas (Sommers 2018). Raksturīgi, ka galvotāji var būt gan laulātie partneri, gan vecāki un brāļi/māsas, gan arī draugi. Citiem vārdiem, galvotāju tīkls Latvijā ir plašs un stiepjas tālu ārpus kredītņēmēja. Tādējādi šobrīd Latvijā radniecība ir iesaistīta ne vien savstarpējā materiālā palīdzēšanā, bet arī atbildībā pret kreditoriem.

Oskars, dzīvo Rīgā: Tā jau bija izstrādāta metodika visām bankām, viņiem vienkārši vajadzēja nodrošinājumu. Arīdzan, ja ar mani kaut kas notiek. Es vēl atceros tos laikus, kad mani kā kredītņēmēju banka pati apdrošināja pret kaut kādiem riskiem. Tas kaut kādā brīdī pazuda, bet uzradās šie te galvotāji. Man ir jāiegulda mans nekustamais īpašums vai tas, kas man pieder ar kaut kādu konkrētu vērtību, lai to nostiprinātu. Vienmēr bija jābūt galvojumam.

Dažās situācijās galvotāju kredībspēja netika pārbaudīta un tādējādi arī respondentu ieskatā šķitusi vien formāla:

Raitis: Es nebiju vienīgais galvotājs [tēva kredītam], māte arī bija galvotāja.

Banka pieprasīja galvot?

Raitis: Jā, to pieprasīja banka. Ja godīgi, tad toreiz man nebija ne darba, nekā, es biju jauns, vēl studēju. Tikko biju sācis studēt.

Galvojumi par kredītsaistībām mazina iespējas īstenot iepriekš aprakstītās dzimtas īpašumu nosargāšanas stratēģijas, kā arī iespēju pieteikties maksātnespējas procesam, jo kreditori neatgūtos kredītlīdzekļus var pieprasīt no galvotājiem. Proti, pat ja savus īpašumus izdodas nosargāt, maksātnespēja aizrauj līdzīgi citus – paplašinātās radniecības – indivīdus. Tas rada papildu kaitējumu, kas var sniegties pāri vienas dzimtas robežām un rīcībspējai.

Kredītdevēju īstenošana praksē noteikti ir viens no iemesliem, kāpēc kopš 2008. gada, kad Latvijā privātpersonām ir pieejams maksātnespējas process, ir sākti vien aptuveni 14 000 parādu dzēšanas procesi, jo fizisko personu maksātnespējas process neskar vienu vienīgu fizisku personu. Maksātnespēja nav individuāla lieta, bet gan radniecības tīklā esošo māsasaimniecību kopējā problēma. Šobrīd tām ne vien jā rūpējas par labklājības uzturēšanu, atbalstot citam citu materiāli, bet kolektīvi jāatbild arī par saistību izpildi pret kreditoriem.

Dzimtas mantojums un radniecība

Noslēdzošajā apakšnodaļā apskatīta mantošana kā būtiska mājsaimniecību ekonomiskā prakse. Tā ir neizbēgama lieta ikvienai mājsaimniecībai, bet reti saistīta ar vienu vienīgu mājsaimniecību. Visbiežāk tas ir plašāku radu loka jautājums – ko darīt ar aizgājēja atstāto mantu un kā to taisnīgi sadalīt. Citiem vārdiem, ir jāvienojas par reciprocitātes principiem. Arī šajā gadījumā mēs saskatām, ka īstenotās prakses mēdz atšķirties atkarībā no dzimtu turības. Nabadzīgās mājsaimniecības mēdz atteikties no mantojuma vai tā daļas. Bagātās mājsaimniecības akumulē bagātību, to laikus (vēl pirms senioru nāves) plānveidīgi pārdala ierobežotās reciprocitātes ietvaros, lai pēc iespējas mazāk dalītos ar sabiedrību no gūtā labuma.

Latvijā mantojuma kārtību regulē Civillikuma otrā daļa. Tas nosaka trīs mantošanas kārtības – ar likumisko, testamenta un mantojuma līgumu. Visbiežāk praksē tiek īstenota pirmā kārtība, mantojumu sadalot vienlīdzīgās daļās starp laulātajiem un bērniem. Ja to nav, tad atbilstoši Civillikumam to ir tiesīgi mantot citi radnieki secīgi pa šķirām – sākumā mazbērni, tad māsas un brāļi, pēc tam pusmāsas un pusbrāļi un, visbeidzot, visi pārējie radnieki.

Latvijā mantojumu saņēmušas 13 % mājsaimniecību, un visbiežāk mantojumā, tāpat kā dāvinājumā, ir saņemts nekustamais īpašums (74 % gadījumu), liecina MFPA aptaujas dati. Saskaņā ar Tiesu administrācijas izsniegtajiem datiem par pēdējiem trim gadiem (2017–2020) visbiežāk mantotais nekustamais īpašums nonāk pārdzīvojošā laulātā un pirmās šķiras mantinieku (bērnu un mazbērnu) rokās. Kopumā pēdējo četru gadu laikā šie radnieki ir mantojuši aptuveni 80 % nekustamo īpašumu, kas pēc nāves pārrakstīti uz radnieku vārda. Otrās šķiras mantinieki (māsas un brāļi) mantojuši 7 % gadījumu, pusmāsas un pusbrāļi (trešās šķiras mantinieki) vien retos gadījumos (0,5 %), biežāk (2 %) tie ir ceturtās šķiras mantinieki (māsīcas, brālēni) vai indivīdi, kam nav radniecības ar aizgājēju (6 %).

Pastāv atšķirīgs skatījums, kāda nozīme mūsdienās ir mantojumam un starppaaudžu transfertiem. Savulaik bezvalstu sabiedrībās tas ir bijis viens no galvenajiem resursu pārdales un sadales mehānismiem ciešā kopdarbībā ar laulībām. Antropologa Pjēra Burdjē (*Pierre Bourdieu*) darbā “Praktiskā jēga” (Burdjē 2004) redzams, cik cieši radniecība ir saistīta ar īpašumtiesībām un savstarpējām attiecībām – viņa gadījumā alžīriešu zemnieku vidū. Tā strukturē sabiedrību, novērš konfliktus un tiklab stiprina dzimtu (kad laulības tiek slēgtas starp radniecīgām dzimtām), kā arī spēj novērst konfliktus starp dažādām dzimtām (kad laulības tiek slēgtas ārpus sava radniecības loka).

Burdjē, atsaucoties uz Kārli Marksu (*Karl Marx*), uzsver, ka mantinieka iecelšanā svarīga ir inkorporācija, kurā īpašnieks saaug vienā veselumā ar īpašumu (Burdjē 2004, 203–204). Savukārt Rietumeiropā 20. gadsimtā likumvidē ir konsekventi nošķirtas lietas no personām, tādējādi laulību un mantojuma nozīme mazinājusies līdz ar labklājības valsts izplešanos. Tāpēc Alēns Potāžs (*Alain Pottage*) rezumē, ka Rietumu sabiedrībā mantošanas juridiskā un sociālā funkcija ir kļuvusi margināla. Sagaidāmo sociālo drošību šobrīd dod apdrošināšana (pensiju sistēma u. tml.), nevis mantojums. Labākajā gadījumā īpašumam ir pirmsnāves nozīme: “[...] attīstīt adaptīvas kompetences [pēcncēju vidū], nevis nodrošināt neizzūdošas patrimoniālas vērtības” (Pottage 2004, 252).

Radikāli pretējos uzskatos ir franču ekonomists Tomass Piketī (*Thomas Piketty*). Viņa skatījumā mantojuma nozīme ir nevis mazinājusies, bet tieši otrādi – tā ir palielinājusies un ir viens no fundamentālajiem pamatiem Rietumu sabiedrības pastāvošajai ekonomiskajai sistēmai, precīzāk – pastāvošajai un pieaugošajai nevienlīdzībai. Darbā “Kapitāls 21. gadsimtā” (Piketī 2015), analizējot vairāku valstu mantojumu plūsmu no 19. gadsimta līdz pat 21. gadsimta sākumam, viņš secina, ka tā nebūt nav apstājusies, bet gan aizvien koncentrējusies sabiedrības bagātākajā daļā.

“Ņemot vērā, ka kapitāla atdeves līmenis spēcīgi un ilgstoši pārsniedz ekonomikas izaugsmes līmeni, ir gandrīz neizbēgami, ka mantojums, t. i., no pagātnes nākuši īpašumi, dominē pār uzkrāšanu, t. i., īpašumiem, kas nāk no tagadnes,” raksta Piketī (Piketī 2015, 476). Viņa skatījumā globālā demogrāfiskā situācija un ekonomiskā izaugsmes samazināšanās tuvākajās desmitgadēs palielinās mantojuma nozīmi ne vien “vecajās” Eiropas valstīs, bet arī visā pasaulē.

Piketī zīmē satraucošu un ārkārtīgi nevienlīdzīgu nākotnes ainu: mazo rantjē sabiedrību. Proti, pastāv augsta iespējamība, ka aizvien biežāk relatīvi maza daļa iedzīvotāju (Francijā, pēc Piketī aprēķiniem, tā būtu sestā daļa jeb aptuveni 15 %) saņems mantojumā vairāk kapitāla nekā puse iedzīvotāju nopelnīs ar savu darbu visas savas dzīves laikā. Vairumā gadījumu tie nebūs miljonu vērti īpašumi, tomēr šis kapitāls būs pietiekami ienesīgs, lai no tā nestā ienesīguma varētu pārtikt (tāad papildus nestrādājot – vai arī izvēloties bez mantojuma atdeves gūt vēl papildu ienākumus strādājot), kamēr lielākajai sabiedrības daļai būs iespējams pelnīt tikai ar darbu vien (Piketī 2015, 525–530). “Runa ir par diezgan satraucošu nevienlīdzības formu, kas atrodas pārejas fāzē, lai sasniegtu vēsturē nepieredzētu plašumu,” brīdina Piketī (*Ibid.*, 529).

Piketī interesē galvenokārt Francijas situācija, taču viņa minētajos piemēros apskatītas arī bagātās Eiropas valstis un ASV. Vai minētās prognozes ir objektīvi

attiecināt arī uz Latviju? Brīdī, kad Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (*Organisation for Economic Co-operation and Development* – OECD) publicēja pārskatu par mantojuma un dāvinājumu nodokļa nepieciešamību tās dalībvalstīs, tai skaitā Latvijā, lai mazinātu nevienlīdzību (OECD 2021), tas Latvijas publiskajā telpā izraisīja milzīgu pretreakciju.

Viens no lielākajiem Latvijas portāliem DELFI ātri vien publicēja viedokļus apkopujošu rakstu, paužot, ka mantojuma nodoklis nevienlīdzību nemazinātu, jo “Latvijā arī ir salīdzinoši neliela bagātības pārnese no paaudzes uz paaudzi ar mantojumu” (Vilūns 2021). Tam par pamatu ņemts Latvijas Bankas pētījums, kurā norādīts, ka Latvijā un Austrumeiropā vislielākā bagātība raksturīga vecuma grupai no 50 līdz 55 gadiem, savukārt Rietumeiropā tie ir 65–70 gadu vecie iedzīvotāji (Fadejeva un Kantura 2020). Tāpat rakstā uzsvērts, ka Latvijā faktiski neesot t. s. vecās naudas, kas tiktu nodota no paaudzes paaudzē, jo Austrumeiropā kapitāls privātpersonām pieder tikai kopš deviņdesmito gadu sākuma.

Līdz ar OECD pētījuma publicēšanu, kas sakrita ar pašvaldību priekšvēlēšanu periodu 2021. gadā, sabiedrība pēkšņi atskārta un politiskie konkurenti pamanīja, ka partijai “Progresīvie”, kas vēlēšanās neieguva mandātu Saeimā, mantojuma nodoklis jau vairākus gadus ir rakstīts tās programmā. To atgādināja arī “Progresīvo” biedrs Mārtiņš Kossovičs, bet, saņemot krietnu devas kritikas, pat viņa partijas biedri no reģionālajām nodaļām sociālajos tīklos vēlētajiem solīja apsvērt šo priekšlikumu un svītrot no partijas programmas (Barkāns 2021). Tikmēr Finanšu ministrija norādīja, ka nevienā plānošanas dokumentā un valdības deklarācijā nav minēta mantojuma nodokļa ieviešana (Dzedulis 2021) – diskusijas tur arī apstājās, jo pēc saceltās vētras pret “Progresīvajiem” citi politiskie konkurenti laikam nosprieda, ka tas nav tā vērts.

Kamēr publiskajā diskusijā vairums uzsvēra, ka lielai iedzīvotāju daļai ir relatīvi mazvērtīgi īpašumi, tajā maz uzmanības tika pievērsts kādam citam aspektam, kas aplūkots iepriekšminētajā OECD ziņojumā: no apskatītajām valstīm Latvijā ir ceturrtā augstākā (aiz ASV, Nīderlandes un Dānijas) bagātību koncentrācija bagātāko mājsaimniecību vidū. Latvijā 10 % bagātāko mājsaimniecību pārvalda vairāk nekā 60 % no visas bagātības. Rezultātā Latvijā pastāv būtiskas atšķirības mantojuma plūsmas intensitātē starp bagātākajām un nabadzīgākajām mājsaimniecībām. Bagāto mājsaimniecību galā jeb 20 % turīgāko vidū Latvijā mantojumu vai vērtīgu dāvinājumu ir saņēmušas divas no piecām mājsaimniecībām, savukārt 20 % nabadzīgāko mājsaimniecību vidū tādas ir vien desmitā daļa (OECD 2021, 5).

Tas liecina par vienu: kapitālisma atdzimšana Latvijā deviņdesmitajos gados nebija vienlīdzīga, bet tā nosvērās par labu 10 % Latvijas iedzīvotāju. Jau iepriekš aprakstīts, kā deviņdesmitajos vairums iedzīvotāju kļuva par nevērtīga

īpašuma turētāju slāni, kam pēcāk sekoja uz kredīta ņemtu īpašumu vidusslāņa izveidošanās. Tam paralēli norisinājies cits process: radās bagātas mājsaimniecības, kuru dzimtās šobrīd notiek ievērojamu, miljonos vērtu vērtību aprīte, kas netiek apliktas ar nodokli. Tāpēc bagātāko mājsaimniecību vidū mantojumu un dāvinājumu biežums būtiski neatpaliek no citām OECD dalībvalstīm (OECD 2021, 4–5), bet to mērogs, ņemot vērā bagātības koncentrāciju, varētu būt pat nevienlīdzīgāks nekā Rietumeiropas valstīs. Piemēram, 2017. gadā no desmit Latvijas bagātākajiem jauniešiem uzņēmējiem vien četri ir izveidojuši uzņēmumus pašu spēkiem. Pārējie seši tos ir mantojuši vai pārņēmuši no saviem vecākiem.

Diskusijās par mantojuma nodokli Latvijā gan vienmēr figurē cits tēls. Arī iepriekšminētais DELFI raksts, kur kritizēts mantojuma nodoklis, sākas ar it kā skaudru stāstu par sievieti Anastasiju, kurai nav pat tūkstotis eiro uzkrājumos. Tāpēc nācies aizņemties naudu, lai nomaksātu pieprasītās valsts nodevas un citus izdevumus saistībā ar mantojumu. Taču šis stāsts vien virspusēji izskatās pēc trūkumu cietušas ģimenes likstām, ko nesis mantojums. Anastasija atklāj, ka saistībā ar mantojuma saņemšanu samaksātā nodeva par nekustamā īpašuma tiesību nostiprināšanu (kas Latvijas gadījumā daļēji pilda mantojuma nodokļa funkciju) veidoja vien 0,25 % no tā vērtības. Citiem vārdiem, minētais tūkstotis, no kā šķīrās Anastasija, drīzāk liecina, ka mantojums ir bijis gana vērtīgs – tik vērtīgs, ka dod iespēju tā ieguvējam kļūt par topošā mazo rantjē slāņa pilntiesīgu locekli.

Pēdējo četru gadu laikā vidējā nodeva par nekustamā īpašuma tiesību nostiprināšanu saistībā ar mantojuma saņemšanu ir bijusi ap 150 eiro. Anastasijai tā ir būtiski lielāka (pat pieļaujot, ka divas trešdaļas no izdevumiem ir nomaksātas citās nodevās un administratīvajās izmaksās), nekā vidēji maksā pirmās šķiras mantinieki, kas dzīvoja kopā ar aizgājēju. Ar šo mantoto kapitālu samaksāto tūkstoti viņai vajadzētu sanākt atgūt ļoti īsā laikā. Ņemot vērā, ka atdeve no kapitāla ir vidēji 5 % gadā no tā vērtības (Piketi 2015, 470), tad vienreizējs maksājums 0,25 % apmērā no kadastrālās (ne reālās, kas parasti ir krietni augstāka) īpašuma vērtības par tā mantošanu ir stipri niecīga.

Lielākajā daļā mantošanas gadījumu Latvijas budžets ir saņēmis maz no mantoto īpašumu nonāksanas topošo mazo rantjē rīcībā. Pēdējos trīs gados valsts budžetā no mantoto īpašumu pārrakstīšanas ir ienākuši aptuveni 140 000 eiro gadā. Lielākās summas veidojas tieši no ceturtais šķiras vai bez radniecības saitēm esošo mantinieku iemaksām (sk. 1. tabulu). Tas tāpēc, ka nodevas apmērs ir ļoti atkarīgs no radniecības pakāpes: jo tuvāka radniecība un kopdzīve, jo mazāks nodoklis jāmaksā. Kopumā tas ir no 0,25 % līdz pat 7 %, ja nepastāv nekāda radniecība un kopdzīve starp aizgājēju un testamentā norādīto mantinieku.

1. tabula. Mantineiku apmaksātās nodevas par īpašumtiesību nostiprināšanu (2017–2020)

Mantineiks	Vidējais nodevas apmērs (mediāna), eiro	Maksimālais nodevas apmērs, eiro
Laulātais	27	2064
1. šķiras mantinieki (dzīvoja kopā ar aizgājēju)	34	4500
1. šķiras mantinieki (nedzīvoja kopā ar aizgājēju)	40	7862
2. šķiras mantinieki (dzīvoja kopā ar aizgājēju)	26	325
2. šķiras mantinieki (nedzīvoja kopā ar aizgājēju)	36	4918
3. šķiras mantinieki (dzīvoja kopā ar aizgājēju)	47	209
3. šķiras mantinieki (nedzīvoja kopā ar aizgājēju)	72	5063
4. šķiras mantinieki	47	12 871
Nav radniecības	45	19 035
Pārējie testamentārie vai līgumiskie mantinieki	900	25 359

Avots: autoru aprēķins no Tiesu administrācijas sniegtās informācijas, 2021.

Rezumējot: Latvijā valsts šobrīd neiejaucas starppaaudžu transfertos. Ja tie notiek starp tuviem radniekiem, kuri dzīvo kopā, valsts pieprasa vien simbolisku summu par tā nonākšanu jaunākas paaudzes rokās – un arī tikai tad, ja runa ir par nekustamo īpašumu. Citos gadījumos – par dāvinājumu vai mantojumu tuvāko radu lokā (līdz trešajai radniecības pakāpei) – netiek prasīta pat simboliska maksa. Taču MFPA dati liecina, ka pat ar šādu labvēlīgu nodokļu politiku mantojumu saņēmēši vien 13 % Latvijas mājsaimniecību. Kā var būt tāda situācija, ka Latvijā īpašums pieder 80 % mājsaimniecību, bet vismaz pagaidām mantojumu plūsma ir salīdzinoši niecīga, skarot vidēji vien katru septīto mājsaimniecību?

Mūsu novērojumi liecina, ka ģimenēm, it sevišķi lauku teritorijās, ir raksturīga problēma: mantojumu īsti nav kam atstāt, un to neviens nevēlas. Tikai vienā no mūsu vairāk nekā 30 aptaujātajām mājsaimniecībām saņēmām atbildi, kurš mantos īpašumu. Pārējos gadījumos biežākā atbilde bija vispārīga: kuram bērnam būs vēlme saimniekot/dzīvot laukos, tas arī varēs mantot.

Saimniecībās, kurās nebija pēcnācēju vai tie emigrējuši no valsts, liek cerības uz citiem radniekiem, bet nereti intervējamie atzina, ka, visticamāk, mājas paliks tukšas.

Maija, 73 gadi, dzīvo Daugavpils novadā: dēli – Jānis un Raitis, abi Anglijā. Viens brauc par kurjeru, otrs strādā bankā. Jaunākais, Raitis, jau 20 gadus prom, sākumā bija Īrijā, pēc tam uz Angliju, vecākais, Jānis, tur jau 15 gadus. Kas to zina, kas ar atgriešanos... Ja nu vienīgi – kā paši saka, kad bērni izaugs un paši būs pensijā.

Saskaņā ar Civillikumu radiem ir tiesības arī atteikties no mantojuma, un tas nereti tiek izmantots. Atsevišķās notāru praksēs 10 % gadījumu mantinieki atsakās no mantojuma (Helmane 2021). Piemēram, raksturīgs, ka atraitne vai atraitnis atsakās no savas daļas, lai to atstātu bērniem. Tāpat mēdz būt arī vienošanās, ka mantojumu patur tikai viens no radniekiem. Tā notiek gadījumos, kad mantojuma vērtība ir neliela: tad to mēdz mantot viens no radniekiem, pārējiem izmaksājot to neatraidāmo daļu vērtību. Citiem vārdiem, mantojuma gadījumos svarīga ir ne vien mantošanas simboliskā vērtība (tā raksturīga testamenta rakstītājiem), bet arī spēja un vēlme apsaimniekot īpašumu, par ko lēmumu radinieki nereti pieņem kopā, savstarpēji vienojoties.

Kopumā redzams, ka nevienlīdzība nav nākotnes, bet gan eksistējoša situācija Latvijas mājāsaimniecībās, kuru spilgti iezīmē mantojuma lietu kārtošanas prakses. No vienas puses, ir bagātās mājāsaimniecības, kuras nereti vēl vecāku dzīves laikā iegūst gan nekustamos īpašumus, gan citus labumus, to skaitā naudu un uzņēmumu daļas. Nomaksājot par to ārkārtīgi mazus vai vispār nekādus nodokļus un nodevas, viņi ir spējīgi dzīvot vien no kapitāla pieauguma. No otras puses, ievērojama daļa mājāsaimniecību atsakās no mantojuma, jo tas ir mazvērtīgs vai tā apsaimniekošana nav finansiāli nodrošināma. Tas liecina, ka Latvijā ir potenciāls mazo rantjē sabiedrības uzplaukumam.

Kaut gan kapitāla uzkrāšana ir ilgtermiņa process vairāku paaudžu garumā, tas, nenoliedzami, ir uzsācis savu gaitu arī Latvijā, līdz nesot arī pieaugošas nevienlīdzības risku, ja tā notiks nekontrolēti. Piketī spriež, ka nevienlīdzību iespējams novērst, ja mantotajam/dāvinātajam kapitālam būtu nodoklis 30 % apmērā, tādējādi samazinot kapitāla 5 % atdevi līdz 3,5 % un to tuvinot prognozētajai ekonomiskajai izaugsmei (Piketī 2015, 470). Tas ļautu bagātību uzkrāt nevis mazajiem rantjē, kuriem šobrīd no kapitāla saņemšanas nieks vien jāmaksā, bet gan nodarbinātajiem, kuriem darbaspēka nodokļu slogu būtu iespējams samazināt uz ieviesto mantojuma un dāvinājumu nodokļa rēķina.

Nobeigums

Iepriekšminētie etnogrāfiskie piemēri un socioloģiskās aptaujas rezultāti liecina, ka mājsaimniecību ekonomisko aktivitāšu mērķis ir divējāds: no vienas puses, būt patstāvīgām un spēt nodrošināt ilgtspējīgu ekonomisko attīstību, kaut tajā visbiežāk dzīvo viens vai divi indivīdi. No otras puses, mājsaimniecības aktīvi iesaistās savstarpējā reciprocitātē. Citiem vārdiem, pastāv aktīvs radniecības tīkls, kurš uztur ikdienas ekonomiskās saites un kura aktivitāte ir atkarīga no katras atsevišķās mājsaimniecības labklājības līmeņa.

Mūsu novērojumi padziļina izpratni par reciprocitātes tīklu īpatnībām sabiedrībā, kuru spēcīgi ietekmējusi nekustamo īpašumu nonākšana iedzīvotāju rokās *par sviestmaizi* pagājušā gadsimta deviņdesmitajos gados, kā arī vidusslāņa dzimšana 21. gadsimta sākumā kreditētos mājokļos ar tukšām guļamistabām. Taču, kā jau minējām iepriekš, mūsu skatījumā, reciprocitāte jāskata daudz plašākā mērā. Ne vien mājsaimniecības resursiem ir apmaiņas vērtība, bet arī pašam nekustamajam īpašumam, kurā mājo cilvēki.

Latvijas mājsaimniecības ir relatīvi nelielas, un radiem nav izteiktas tendences dzīvot ģeogrāfiski tuvu cits citam. Vienlaikus šīs mājsaimniecības saauž neredzams radniecības tīkls, kas īpaši svarīgs ir krīzes situācijās – vai tā ir radnieka nespēja parūpēties par sevi, nāve vai finanšu problēmas. Nenotiek *homo oeconomicus* jeb neolīberāla individuālisma prevalēšana pār dzimtas atbildību, kas būtu izsakāms tēzē “katrs pats savas laimes kalējs”. Radniecība joprojām ir būtisks elements īpašumu pārvaldē, kas ir formalizēta līdz ar finanšu institūciju uzstieptiem savstarpējiem kredītu galvojumiem. Nu par citu radnieku maksātspējīgumu ir jāatbild ne vien ar godu, bet arī ar personīgo mantu. Raksturīgi, ka radniecībai un tās izveidotajiem reciprocitātes tīkliem ikdienā ir tiklab liela nozīme mazāk turīgās mājsaimniecībās, kā arī bagātajās dzimtās.

Ne vienā, ne otrā gadījumā izpratne par radniecības nozīmi saimniekošanā nav stipri atšķirīga, un pastāvošās prakses ir līdzīgas. Atšķirīga ir tikai rocība un prakšu vēriens, kas atkarīgi no dzimtu labklājības līmeņa. Tāpat atšķirīgas ir sekas: liela daļa mājsaimniecību mēģina vilkt dzimtas galus kopā, savukārt paši bagātākie turpina vairot bagātību uz kapitāla pieauguma rēķina, to nododot cits citam bez liekiem izdevumiem jeb nodokļiem, kas tiktu investēti kopējā sabiedriskajā labumā.

Jāsecina, ka Latvijas mājsaimniecības ir spējīgas ne vien domāt īstermiņā, bet kopīgiem spēkiem ar radniekiem izstrādāt ilgtermiņa stratēģijas, kas nodrošina to ekonomisko ilgtspēju iepretim ārējiem un iekšējiem finanšu satricinājumiem. Citiem vārdiem, Latvijā ir labvēlīga likumvide un sociālās normas, lai kultivētu

“naudai jāpaliek ģimenē” praksi. Laulības līgumi, mantošana un dāvināšana bez dalīšanās ar sabiedrību, savstarpēja izpalīdzēšana un mantas nobēdzināšana radu lokā kriminālprocesa vai maksātnespējas draudu priekšā liecina par gadu gaitā uzkrātu kolektīvu neformālo praksi pieredzi un spēju individiem elastīgi pielāgoties dažādiem politekonomiskajiem režīmiem, lai gudri saimniekotu.

Tādējādi mēs vēršam uzmanību, ka daudz biežāk ikdienā novērojams nevis *homo oeconomicus*, ar ko apzīmē racionālu personu, kas darbojas aiz salta aprēķina savam pašlabumam, bet kāds, ko varētu apzīmēt kā *homo cognatio* (latīņu val. radniecības) *oeconomicus*. Šādu indivīdu rīcība balstās nevis šauri personīgās, bet gan savas dzimtas labklājības uzturēšanas un pavairošanas interesēs, kas dod labumu tiklab sev, kā citiem radniekiem.

Šajā nodaļā mēs aprakstījām, kā šāda kolektīva kapitāla pārvaldīšana radniekiem nodrošina iespējas un tādu labklājības līmeni, kas individuāli nebūtu iespējams. Šāda saimniekošana, neapšaubāmi, daudzos gadījumos novērš nabadzību. Tomēr vienlaikus citos gadījumos tas pastiprina nevienlīdzību un mazina taisnīgumu. Tā, piemēram, var droši apgalvot, ka šobrīd Latvijā vairums bagāto uzņēmumu nevis tiek radīti, bet gan ir mantoti vai dāvināti. Šajā nodaļā veiktā datu analīze apstiprina, ka lielu mantojumu un dāvinājumu transferti Latvijā nav vien atsevišķi izņēmumi, bet gan regulāras ekonomiskās aktivitātes. Tas nenozīmē, ka citi finanšu tirgus dalībnieki snauž un uz to vienkārši noskatās.

Nodrošināšanās pret riskiem raksturīga ne vien dzimtām, bet arī finanšu institūcijām, kurām ikdienā jāsaskaras ar radniecības ietekmi ekonomikā (sk. Saulītis 2022). Vienīgā, kas šobrīd snauž, ir Latvijas valsts, kura nespēj vai nevēlas aiz radniecības ierobežotās reciprocitātes ekonomiskajām aktivitātēm saskatīt bīstamību Latvijā vairoties nevienlīdzībai.

Pieminētā literatūra

- Baker, Christopher un Michael Gilding. 2011. “Inheritance in Australia: Family and Charitable Distributions from Personal Estates.” *Australian Journal of Social Issues* 46 (3) (septembrī): 273–289. doi:10.1002/j.1839-4655.2011.tb00219.x.
- Barkāns, Elmārs. 2021. “Uzjundi viedokļu karš par iespējamo mantojuma nodokli.” *Jauns.lv*. Skatīts 29.08.2021.
- Bohle, Dorothee. 2018. “Mortgaging Europe’s Periphery.” *Studies in Comparative International Development* 53 (2) (1. jūnijā): 196–217. doi:10.1007/s12116-018-9260-7.
- Bohle, Dorothee un Leonard Seabrooke. 2020. “From Asset to Patrimony: The Re-emergence of the Housing Question.” *West European Politics* 43 (2) (23. februārī): 412–434. doi:10.1080/01402382.2019.1663630.

- Broulíková, Hana M. un Josef Montag. 2020. "Housing Privatization in Transition Countries: Institutional Features and Outcomes." *Review of Economic Perspectives* 20 (1) (1. martā): 51–71. doi:10.2478/revecp-2020-0003.
- Burdjē, Pjērs. 2004. *Praktiskā jēga*. Tulk. Inta Geile-Sipolniece. Rīga: Omnia Mea.
- Cimdiņa, Agnese. 2012. "Lauku dzīves racionalitāte." No *Cilvēks un darbs Latvijas laukos. Sociālantropoloģisks skatījums*, 107–160. Rīga: Zinātne.
- Curasi, Carolyn F. 2011. "Intergenerational Possession Transfers and Identity Maintenance." *Journal of Consumer Behaviour* 10 (2) (martā): 111–118. doi:10.1002/cb.354.
- Darbiņa, Gunta. 2014. "Postsociālistiska patēriņa prakse piepilsētas vidē: vēlmju par jaunu privātmāju Pierīgā īstenojums." Promocijas darbs sociālo zinātņu doktora grāda iegūšanai, Rīgas Stradiņa universitāte.
- DELFI Bizness. 2018. "Top 10 – bagātākie Latvijas jaunieši uzņēmēji." *delfi.lv*. Skatīts 23.08.2021.
- Douglas, Gillian, Hilary Woodward, Alun Humphrey, Lisa Mills un Gareth Morrell. 2011. "Enduring Love? Attitudes to Family and Inheritance Law in England and Wales." *Journal of Law and Society* 38 (2): 245–271. JSTOR.
- Dzedulis, Zigfrīds. 2021. "Ar nodevām nav jāgrūž cilvēki nabadzībā! Kāpēc Latvijā neplāno ieviest mantojuma nodokli." *LA.LV*. Skatīts 29.08.2021.
- Fadejeva, Ludmila un Zeinepa Kantura. 2020. *Bagātības sadalījums un monetārā politika*. Rīga: Latvijas Banka.
- Fessler, Pirmin un Martin Schürz. 2018. "Private Wealth Across European Countries: The Role of Income, Inheritance and the Welfare State." *Journal of Human Development and Capabilities* 19 (4) (2. oktobrī): 521–549. doi:10.1080/19452829.2018.1507422.
- Finch, Janet un Jennifer Mason. 2000. *Passing on: kinship and inheritance in England*. London, New York: Routledge.
- Galzons, Edgars. 2005. "Lembergs dāvina īpašumus bērniem." *Diena*, 9. decembrī.
- Galzons, Edgars. 2006. "Lembergam — ienākumu rekords." *Diena*, 6. aprīlī, apakšnod. Latvijas ziņas.
- Goodnow, Jacqueline J. un Jeanette A. Lawrence. 2010. "Inheritance Norms for Distributions of Money, Land, and Things in Families." *Family Science* 1 (2) (aprīlī): 73–82. doi:10.180/19424620.2010.536411.
- Halawa, Mateusz. 2015. "In New Warsaw: Mortgage Credit and the Unfolding of Space and Time." *Cultural Studies (London, England)* 29 (5–6): 707–732. doi:10.1080/09502386.2015.1017141.
- Hann, Chris. 1993. "From Production to Property: Decollectivization and the Family-Land Relationship in Contemporary Hungary." *Man* 28 (2) (jūnijā): 299. doi:10.2307/2803415.
- Hann, Chris. 2008. "Reproduction and Inheritance: Goody Revisited." *Annual Review of Anthropology* 37 (1) (1. oktobrī): 145–158. doi:10.1146/annurev.anthro.37.081407.085222.
- Hegedüs, József. 2012. "Housing Privatization and Restitution." No *Social Housing in Transition Countries*, sast. József Hegedüs u. c., 33–49. London: Taylor & Francis Group.
- Helmane, Inese. 2021. "Kā rīkoties ar bezmantineka un bezīpašnieka mantu." *Latvijas Vēstnesis*. Skatīts 31.08.2021.

- Humphrey, Caroline un Stephen Hugh-Jones. 1992. "Introduction: Barter, exchange and value." No *Barter, Exchange and Value: An Anthropological Approach*, sast. Caroline Humphrey un Stephen Hugh-Jones, 1–20. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511607677.001.
- Izuhara, Misa. 2008. *Housing, Care and Inheritance*. Routledge. doi:10.4324/9780203890790.
- Konings, Martijn, sast. 2010. "How the Neoliberals Bankrupted 'New Europe': Latvia in the Global Credit Crisis." No *The Great Credit Crash*, 244–263. London: Verso.
- Korom, Philipp. 2018. "Inherited Advantage: Comparing Households that Receive Gifts and Bequests with Non-receiving Households across the Distribution of Household Wealth in 11 European Countries." *European Sociological Review* 34 (1) (1. februāri): 79–91. doi:10.1093/esr/jcx084.
- LSM. 2019. "Skonto" grupas vadību no Gunta Rāvja pārņem viņa dēls Rihards Rāvis." *LSM.lv*. Skatīts 09.10.2022.
- OECD. 2021. "Inheritance Taxation in OECD Countries." OECD Tax Policy Studies. Paris: OECD Publishing.
- Piketī, Tomass. 2015. *Kapitāls 21. gadsimtā*. Rīga: Lauku bibliotēku atbalsta biedrība.
- Pottage, Alain. 2004. "Our Original Inheritance." No *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, sast. Alain Pottage un Martha Mundy, 249–285. Cambridge Studies in Law and Society. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511493751.009.
- Rolle, Kristīne un Agita Lūse. 2020. "Between the State and the Kin in Latvia: One-Person Household Social Security from Social Anthropological Perspective." *European Integration Studies* 1 (14) (22. oktobrī): 90–102. doi:10.5755/j01.eis.1.14.26375.
- Rowlingson, Karen. 2006. "Living Poor to Die Rich? Or 'Spending the Kids' Inheritance? Attitudes to Assets and Inheritance in Later Life." *Journal of Social Policy* 35 (2) (aprīlī): 175–192. doi:10.1017/S0047279405009475.
- Sahlins, Marshall. 1972. "On the Sociology of Primitive Exchange." No *Stone Age Economics*, 185–276. New York: Routledge.
- Saulītis, Andris. 2022. "Debt Relief or Exit: The Long-Term Effects of Forex Loans on Latvian Households." *Critical Housing Analysis* 9 (1): 48–56. doi:10.13060/23362839.2022.9.1.540.
- Schaeffer, Merlin. 2014. "The Social Meaning of Inherited Financial Assets. Moral Ambivalences of Intergenerational Transfers." *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 39 (3 (149)): 289–317. JSTOR.
- Schekle, Waltraud. 2012. "A Crisis of What? Mortgage Credit Markets and the Social Policy of Promoting Homeownership in the United States and in Europe." *Politics & Society* 40 (1) (1. martā): 59–80. doi:10.1177/0032329211434690.
- Sedlenieks, Klāvs. 2012. "Dzīve valsts kabatās. Apzināta izvairīšanās no valsts kā izdzīvošanas (attīstības) stratēģija Latvijas laukos." No *Dzīve, attīstība, labbūtība Latvijas laukos*, sast. Agnese Cimdiņa un Ieva Raubiško, 88–117. Rīga: Zinātne.
- Semyonov, M. un N. Lewin-Epstein. 2013. "Ways to Richness: Determination of Household Wealth in 16 Countries." *European Sociological Review* 29 (6), 1. decembrī: 1134–1148. doi:10.1093/esr/jct001.

- Smith, Adrian. 2002. "Culture/Economy and Spaces of Economic Practice: Positioning Households in Post-communism." *Transactions of the Institute of British Geographers* 27 (2) (1. jūnijā): 232–250. doi:10.1111/1475-5661.00051.
- Sommers, Jeffrey. 2018. Decline of the Demos: Latvia, the Face of New Europe and Austerity's Return. No *Crises in the Post-Soviet Space from the Dissolution of the Soviet Union to the Conflict in Ukraine*, sast. Felix Jaitner, Tina Olteanu and Tobias Spöri, 196–208. London: Routledge.
- Soto, Hernando de. 2001. *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. Black Swan.
- Sprance, Indra un Anita Brauna. 2021. "Kukulis vai ziedojums: Kā Baiba Broka palīdzēja "Skonto" būvniekiem." *LSM.lv*. Skatīts 09.10.2022.
- The World Bank. 1993. *Latvia. The Transition to a Market Economy*. The World Bank. doi:10.1596/0-8213-2324-5.
- Toporowski, Jan. 2012. "Eastern Europe: Post-communist Assets in Crisis." *Socialist Register* 48.
- Verdery, Katherine. 2003. *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania*. 1. izd. Ithaca: Cornell University Press.
- Vilūns, Raivis. 2021. "OECD apspriestais mantojuma nodoklis Latvijā nabadzību nemazinātu." *delfi.lv*. Skatīts 29.08.2021.

8. nodaļa

“Ne visiem tie *bēbji* un *punči* nāk tik viegli”: valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

Diāna Kiščenko

levads

Šis nodaļas virsrakstā par *bēbjiem* un *punčiem* ir izmantots citāts no Madaras un Emīla Senkanu bloga “Te un tur 2.0”¹, kurā viņi raksta par “visādiem ceļiem un ceļojumiem”. Par ceļojumiem viss ir skaidrs, un tos nevar nepamanīt – bloga pirmajā lapā pretī veras fotogrāfijas ar kalniem, okeānu un *busiņu*, ar ko pāris 2018. gadā apbraukāja Eiropu. Ceļojuma plānā ietilpa arī – kā viņi paši raksta – “mēģinājumi nomakšķerēt savu *bēbīti*”. Tomēr tas neizdevās kā cerēts. Pēc atgriešanās mājās no ceļojuma sākās Madaras un Emīla mēģinājumi tikt pie sava *bēbja* – ārstu konsultācijas, neauglības diagnoze, valsts atbalsts, medicīniskā apaugļošana, viena apstājusies grūtniecība un cerība kādu dienu tomēr kļūt par vecākiem.

Varētu šķist, ka bērnu radīšana ir ļoti privāts un intīms process, kas ir tālu no valsts un tās regulējumiem. Tomēr valsts un medicīniskās zināšanas mūsdienās ir kļuvušas par galvenajiem spēlētājiem radniecības veidošanā, radot un pārstrukturizējot cilvēku attiecības (Ross un Moll 2020, 2). Valsts, radniecības un biomedicīnas tehnoloģiju mijiedarbība šajā nodaļā tiks skatīta caur cilvēku neauglības pieredzi, valsts sniegto atbalstu tās ārstēšanā un asistētās reprodukcijas tehnoloģiju (turpmāk – ART)² izmantošanu Latvijā.

¹ Grāmatas nodaļā izmantoti citāti no Madaras un Emīla Senkanu bloga *teuntur.lv* un daļēji strukturētas intervijas. Citātu izmantošana no bloga, kā arī abu personu vārdu un uzvārdu norādīšana šajā grāmatas nodaļā ir rakstiski saskaņota. Lai gan pētījumā ar savu neauglības pieredzi dalījās divpadsmit cilvēku, šajā grāmatas nodaļā caur Madaras un Emīla stāstīto atklāta arī citu pētījuma dalībnieku pieredze.

² Mūsdienās neauglības ārstēšanā tiek lietotas asistētās reprodukcijas tehnoloģijas (*assisted reproductive technologies*) jeb, kā Latvijā bieži saka, medicīniskā apaugļošana, kas ietver sievietes un vīrieša dzimumšūnu asistētu sapludināšanu un embrija transplantāciju sievietes organismā.

*Diana Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli":
valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas*

Analizējot valsts politikas dokumentus, politiķu un ārstu izteikumus, kā arī cilvēku pieredzes, šajā nodaļā tiks parādīts, kā, no vienas puses, neauglības ārstēšanā iesaistītās puses (ārsti, politiķi), artikulējot valsts atbalstu neauglības ārstēšanā, piemēro tirgus ekonomikas terminus un principus. Valsts atbalsts tiek definēts kā darījums, kurā valsts tiek pozicionēta kā investors, un cilvēkiem saņemtās investīcijas ir jārealizē, radot bērnus. No otras puses, neauglības ārstēšanas risinājumus – dzimumšūnu donāciju un potenciālo surogāciju – ārsti un politiķi formulē kā dāvanu vai ziedojumu, mēģinot izvairīties no tirgus ekonomikas pamatprincipiem. Šāds kontrasts liecina, ka politiķi un ārsti saredz valsti kā institūciju, kurai, līdzdarbojoties indivīdu reprodukcijas jomā, piemīt morāli pareiza motivācija – pat situācijās, kam ir saistība ar naudu.

Turpretim indivīdu personīgā motivācija, iesaistoties valsts regulētos reprodukcijas pasākumos (donēšanā, potenciālā surogācijā nākotnē), tiek tvērtā kā līdz galam neskaidra un morāli apšaubāma. Tieši tāpēc ārsti un politiķi aktīvi izmanto dāvināšanas, ziedošanas terminoloģiju, pastāvīgi cenšoties kalibrēt cilvēku motivāciju un nodrošināt morāli pareizu pamatojumu reprodukcijas jautājumos. Kopumā priekšstati par morāli pareizu reprodukciju izpaužas izteiktā heteronormativitātē – sievietē tiek pozicionēta kā reprodiktīvo procesu centrs, bet vīrietis vai nu tiek atbīdīts perifērijā vai vispār izslēgts no valsts rūpu loka.

Sociālajā antropoloģijā diskusijas par šo it kā kontrastējošo pieeju – dāvanu pret darījumu – cilvēka reprodukcijas jautājumos nav jaunas. Merilina Straterna (*Marilyn Strathern*) ir pētījusi dāvanas un naudas attiecības cilvēka ķermeņa daļu donācijas kontekstā, un viņa norāda, ka "pastāvot nebeidzamām diskusijām par atlīdzību, kuras uzdevums ir izvairīties no tiešas pirkšanas, cilvēki mēdz koncentrēties uz dažādu orgānu un audu, tostarp dzimumšūnu, īpašībām un pieņem, ka viņi zina gan to, kas ir nauda, gan kas ir dāvana. Antropologi ir mazāk pārliecināti" (Strathern 2012, 397). Uz šo neviennozīmīgumu savā darbā par vērtībām norāda arī Deivids Grēbers (*David Graeber*; Graeber 2001). Viņš aicina atcerēties Marselu Mosu (*Marcel Mauss*), kas ir pētījis dāvināšanas prakses dažādās sabiedrībās un secinājis, ka nav jēgas mēģināt nošķirt dānumu no pašlabuma (*Ibid.*, 162) "Mēs esam tie, kas pieņem, ka abiem parasti ir jābūt konfliktā," norāda Grēbers (*Ibid.*).

Lai mēģinātu atšķetināt šīs it kā konfliktējošās pozīcijas reprodukcijas jomā, pirmkārt, darbā izmantošu Māršala Sālinsa (*Marshall Sahlins*) definētos trīs reciprocitātes veidus (vispārējo, sabalansēto un negatīvo reciprocitāti) un to saistību ar dzīvesvietu un sociālo attālumu (Sahlins 1972). Dažādie reciprocitātes veidi, kas atklājas pētījuma dalībnieku izteikumos par valsts atbalstu neauglības ārstēšanā, dzimumšūnu donācijā un surogācijā, norāda uz dažādo iesaistīto pušu vēlamo attiecību veidu – cik tām ir jābūt tuvām vai tālām

*Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli":
valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas*

(simboliski) un kāda tādējādi būs šīs apmaiņas morālā vērtība. Otrkārt, šajā grāmatas nodaļā skaidrošu, kāpēc par dzimumšūnu donāciju un surogāciju politiķi un ārsti runā kā par procesu, kam būtu jābalstās uz altruisma (pēc Mosa rakstītā – dāsnuma), vienlaikus cenšoties tajā “neielaist” naudu (pēc Mosa rakstītā – pašlabumu). Lai mēģinātu izprast šo konstruēto pretnostatījumu, izmantošu Straternas (Strathern 2012) atziņas par to, kā un kāpēc tiek uzturētas šīs konfliktējošās attiecības starp dāvanu un precī cilvēka ķermeņa daļu donācijas kontekstā.

Nodaļa ir balstīta uz valsts regulējošo dokumentu analīzi, daļēji strukturētām intervijām³ un līdzdalīgajiem novērojumiem, kas tika veikti 2020. gada jūlijā, augustā un septembrī.⁴ Pētījumā veicu desmit daļēji strukturētas intervijas ar astoņām sievietēm un diviem vīriešiem, kas kādā dzīves posmā saskārušies ar neauglību.⁵ Pētījuma dalībnieki bija latviski runājoši, precēti,⁶ vecumā starp 32 un 46 gadiem, Rīgā un ārpus Rīgas dzīvojoši.⁷

Lai ieskicētu valsts politiku reprodukcijas jautājumos, pētījumā analizēju saistošos valsts politikas dokumentus (likumus, Ministru kabineta noteikumus un politikas plānošanas dokumentus), kā arī veicu daļēji strukturētas intervijas ar divām Nacionālā veselības dienesta pārstāvēm, kas administrē valsts apmaksātu neauglības ārstēšanu. Papildus notika daļēji strukturētas intervijas ar politiķēm Andu Čakšu (“Jaunā Vienotība”)⁸, Lindu Ozolu (“Jaunā konservatīvā

³ Intervijas norisinājās gan attālināti, izmantojot *Zoom* platformu, gan klātienē, ņemot vērā valstī noteiktos epidemioloģiskos noteikumus *Covid-19* epidēmijas laikā. Saņemot mutisku informāciju piekrišanu, tika veikti audio ieraksti, kas vēlāk tika transkribēti.

⁴ 2020. gada 23. jūlijā saņēmu Rīgas Stradiņa universitātes Pētījumu ētikas komitejas atļauju pētījuma veikšanai.

⁵ Medicīnas literatūrā izdala primāro un sekundāro neauglību. Primārā neauglība nozīmē to, ka nekad nav iestājusies grūtniecība. Sekundārā neauglība ir situācija, kad ir bijusi grūtniecība neatkarīgi no tās iznākuma (American Society for Reproductive Medicine 2013).

⁶ Lai gan intervijās netika uzdots jautājums par cilvēka seksualitāti, visi pētījuma dalībnieki (sievietes un vīrieši, kas kādā dzīves posmā bija saskārušies ar neauglību) bija reģistrētās attiecībās ar pretējā dzimuma partneri. Jāatzīmē, ka šajā grāmatas nodaļā tiek apskatīti jautājumi arī par homoseksuālu personu iespējām saņemt medicīniskās apaugļošanas pakalpojumus Latvijā.

⁷ Viena no sievietēm pētījuma laikā dzīvoja Latgalē, citas sievietes pastāvīgā dzīvesvieta bija Meksika, savukārt viens no intervētajiem pāriem dzīvoja 40 km attālumā no Rīgas.

⁸ Anda Čakša pārstāv centriski labējo partiju “Jaunā Vienotība”. No 2016. līdz 2019. gadam politiķe bija veselības ministre.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

partija")⁹ un politiķi Imantu Parādnieku (Nacionālā apvienība "Visu Latvijai!" – "Tēvzemei un Brīvībai/LNNK")¹⁰. Lai gan politiķu pārstāvēto partiju ideoloģija pilnībā neatbaidīja Latvijas politisko spektru, tomēr viņu politiskā darbība dažādos laikposmos pēdējo desmit gadu laikā Latvijā ir bijusi saistīta ar veselības un demogrāfijas jautājumiem. Ņemot vērā tēmas medicīnisko dimensiju, pētījumā veicu arī trīs daļēji strukturētas intervijas ar ārstiem – diviem ginekologiem reproduktologiem un vienu urologu andrologu. Intervētie ārsti pārstāvēja divas neauglības diagnostikas un ārstēšanas klīnikas, kas ir iesaistītas arī valsts apmaksātā neauglības ārstēšanā.

"Kas pie bērniņa netiek un netiek"¹¹: neauglības situācijas raksturojums Latvijā

Madara (32 gadi) un Emīls (30 gadi) kā pāris ir kopā astoņus gadus. Pēc vairāku gadu draudzības viņi apprecējās un 2018. gada vasarā devās pusgada ilgā braucienā pa Eiropu, ceļojot un dzīvojot pārbūvētā *busiņā*. Braucienā pāris pieņēma lēmumu, ka ir pienācis laiks – kā Emīls saka – "tos bērnus taisīt". "Vizināsimies pa Eiropu, tālu no tramdīgiem modinātājpulksteņiem, stresiem un cilvēkiem, tvarstīsim garos, karstos vakarus, un kādā zeltainas gaismas un vīna pielietā vakarā Toskānā vai sālītā Portugāles pludmalē, vai ielas malā, kas neraisa pat niecīgāko romantikas tvīksmi, pār mums nolaidīsies rožaina varavīksne, skanēs peruāņu flautas, un brīnums būs noticis," tā par izsapņoto bērnu radīšanu abu kopējā blogā raksta Madara. Tomēr gaidītā grūtniecība brauciena

⁹ Linda Ozola, pārstāvēt "Jauno konservatīvo partiju", 2020. gadā Rīgas domes ārkārtas vēlēšanās tika izvirzīta kā partijas līdere un ieguva Rīgas domes priekšsēdētāja vietnieces amatu. Pirmsvēlēšanu periodā partijas izplatītajā programmā bija solīts, ka no Rīgas domes budžeta tiks līdzfinansēta medicīniskās apaugļošanas un auglības atjaunošanas programma rīdziniekiem, kā arī pakalpojuma pieejamības vecuma ierobežojums tiks paaugstināts līdz 40 gadiem.

¹⁰ Imants Parādnieks pārstāv nacionāli konservatīvo partiju Nacionālā apvienība "Visu Latvijai!" – "Tēvzemei un Brīvībai/LNNK" (turpmāk tekstā – Nacionālā apvienība VL-TB/LNNK) un ir viens no redzamākajiem politiķiem Latvijā, kas strādā ar demogrāfijas jautājumiem. Latvijas Republikas parlamenta 11. sasaukumā, kas savu darbību uzsāka 2011. gada 17. oktobrī, Imants Parādnieks vadīja Budžeta un finanšu (nodokļu) komisijas Demogrāfijas lietu apakškomisiju. Kopš 2016. gada viņš ir Demogrāfisko lietu centra vadītājs. Kad 2019. gadā darbu uzsāka Krišjāņa Kariņa valdība, Imants Parādnieks kļuva par Ministru prezidenta padomnieku demogrāfijas jautājumos.

¹¹ Citāts no Madaras un Emīla Senkanu bloga.

*Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli":
valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas*

laikā neiestājās. Pēc pusgada vizināšanās pa Eiropu pāris atgriezās Latvijā un turpināja sekot līdz ovulācijas ciklam, ko bija uzsākuši darīt ceļojuma laikā, un nodarboties – kā viņi paši saka – ar seksu pēc grafika. Ne ovulācijas “medīšana”, ne sekss pēc grafika cerēto rezultātu nedeķa. Bija pagājis gads, un gaidītā grūtniecība nebija iestājusies.

Madara un Emīls ir starp tiem 15 % heteroseksuālo pāru pasaulē, kam ir diagnosticēta neauglība jeb nespēja vienā gadā radīt bērnu, dzimumakta laikā neizsargājoties (Sharlip u. c. 2002). Šis rādītājs tiek plaši izmantots, runājot par neauglības apmēriem globāli, tomēr tas neatspoguļo konkrētu reģionu un valsti, kur šis rādītājs var būt augstāks vai zemāks (Agarwal u. c. 2015).

Latvijā precīzas un visaptverošas statistikas nav, liedzot apjaust problēmas mērogu.¹² Vienīgie publiski izskanējušie skaitļi ir pieejami politikas plānošanas dokumentā “Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.–2017. gadam”. Tajā ir sniegta atsauce uz pētījumu, ko 2006. gadā veicis farmācijas uzņēmums “Organon”. Pētījumā tika aptaujāti vienpadsmit ārsti, kuri norādīja, ka Latvijā ir aptuveni 15 000–20 000 neauglīgu pāru.

Nedaudz precīzāku ainu varētu iegūt, ja tiktu apkopoti privāto medicīnas iestāžu dati, jo neauglības ārstēšana Latvijā norisinās tikai privātajā medicīnas sektorā¹³ – gan par valsts, gan privātajiem līdzekļiem. Tomēr šāda statistika valstī netiek apkopota. Publiski ir pieejami dati no Nacionālā veselības dienesta, kas administrē valsts atbalstu neauglības ārstēšanā. Dienests apkopo kvantitatīvos datus par valsts apmaksāto neauglības noteikšanu un ar to saistīto veselības aprūpes pakalpojumu sniegšanu. Piemēram, no 2012. gada, kad tika uzsākts valsts atbalsts, līdz 2021. gadam programmas ietvaros tika veiktas 5516 medicīniskās apaugļošanas procedūras, kuru rezultātā ir notikušas 2165 dzemdības.¹⁴

¹² 2003. gada 16. decembra Ministru kabineta noteikumu Nr. 716 “Medicīniskās apaugļošanas organizatoriskā kārtība un neauglīgo ģimeņu reģistra, medicīniskās apaugļošanas reģistra, dzimumšūnu donoru reģistra un donoru dzimumšūnu banku izveidošanas kārtība” 14. punkts paredz, ka reģistrus uztur ārstniecības iestādes.

¹³ Latvijā medicīnas iestādes, kurās tiek diagnosticēta un ārstēta neauglība, tiek dēvētas par auglības klīnikām, neauglības ārstēšanas klīnikām, kā arī reproduktīvās veselības klīnikām. Apzīmējums “auglības klīnika” rada krasu kontrastu tam, ar kādām veselības problēmām cilvēki apmeklē ārstniecības iestādi.

¹⁴ Informācija iegūta no 2022. gada 9. februāra privātas elektroniskās sarakstes ar Nacionālā veselības dienesta pārstāvi: “Dzimušo bērnu skaits varētu būt lielāks, jo sievietēm pēc 35 gadu vecuma pakalpojums pieļauj veikt divus embriju transfērus, kā arī nav datu par maksas dzemdībām vai ārvalstīs notikušām dzemdībām pēc valsts apmaksāta medicīniskās apaugļošanas pakalpojuma saņemšanas.”

Dāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

Tomēr arī šī aina ir nepilnīga, jo ir skaidrs, ka daļa cilvēku neauglību ārstē par privātajiem līdzekļiem vai arī nevēršas medicīnas iestādēs vispār.

Daļēju priekšstatu par situāciju valstī var iegūt arī no jaundzimušo reģistra Veselības statistikas datubāzē.¹⁵ Divpadsmit gadu laikā (2010–2021) reģistrētas 3451 dzemdības, kurās pie ieraksta par jaundzimušo ir atzīme, ka izmantota IVF, ICSI, IUI.¹⁶ Jāuzsver, ka ne visi ART izmantošanas gadījumi ir saistīti ar neauglību – medicīniskā apaugļošana tiek veikta, piemēram, arī homoseksuāliem pāriem, kuri vēlas radīt bērnus.¹⁷

Jautājumi par neauglību un ART Latvijā tiek aktualizēti masu medijos, iekļauti politikas plānošanas dokumentos, aplūkoti zinātniskos pētījumos, apspriesti interneta forumos un sociālās tīklošanās vietnēs.¹⁸ Piemēram, valsts politikas plānošanas dokumentā "Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.–2017. gadam"¹⁹ viena no apakšnodaļām ir veltīta ģimeņu reproduktīvās veselības un neauglības problēmām. Tajā secināts, ka valsts nesniedz kompleksu atbalstu sievietēm un ģimenēm, kuras saskaras ar reproduktīvās veselības

¹⁵ Datubāzē ir jaundzimušo reģistra sadaļa "MCH080. Mātes slimības, grūtniecības un dzemdību sarežģījumi", kurā iekļauta atzīme par asistētās reprodukcijas tehnoloģiju izmantošanu.

¹⁶ IVF ir starptautiski pieņemts saīsinājums no *in vitro fertilization*, latviešu valodā – ekstrakorporālā apaugļošana jeb olšūnas apaugļošana ārpus sievietes ķermeņa. ICSI ir starptautiski pieņemts saīsinājums no *intracytoplasmic sperm injection*, latviešu valodā – intracelulāra spermatozoīda injekcija jeb viena spermatozoīda ievade tieši olšūnas citoplazmā. IUI ir starptautiski pieņemts saīsinājums no *intrauterine insemination*, latviešu valodā – intrauterīna inseminācija jeb spermas instrumentāla ievade sievietes dzemdes dobumā.

¹⁷ Piemēram, Latvijas medijos ir atspoguļots stāsts par Janu Jarinovsku un Lilitu Porieto, kurām, izmantojot ART, 2021. gada nogalē piedzima meita. Akmentiņa-Smildziņa, Inga. 2022. "Kā Latvijā jūtas un dzīvo ģimene – divas mammas un bērns. Intervija." *Mammām un Tētiem*.

¹⁸ Piemēram, interneta foruma Cālis.lv sadaļā "IVF, ICSI, IUI censonēs" norisinās aktīva komunikācija starp foruma dalībniekiem par medicīniskās apaugļošanas pieredzi, sniedzot padomus un atbalstu. Sociālajā tīklā Twitter ar neauglības ārstēšanu un medicīniskās apaugļošanas pieredzi lielākoties dalās anonīmi lietotāji. Sociālajā tīklošanās vietnē Instagram cilvēki atklāti stāsta par savu neauglības ārstēšanas pieredzi, par pašu cilvēku neizvēlētu dzīvi bez bērniem (*childlessness*), kā arī par ART izmantošanu. Facebook ir pieejama slēgta atbalsta grupa cilvēkiem, kuri ir saskārušies ar neauglību.

¹⁹ Šis grāmatas nodaļas tapšanas laikā, 2022. gada nogalē, nebija publiski pieejams jaunais politikas plānošanas dokuments "Bērnu, jaunatnes un ģimenes pamatnostādnes 2021.–2027. gadam".

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

problēmām, tajā skaitā neauglību. Zinātniski pētījumi par neauglību un ART Latvijā līdz šim veikti, piemēram, medicīnas zinātnē, tiesību zinātnē, kā arī sociālajā antropoloģijā par tādām tēmām kā auglība (Mileiko 2018), medicīniskās apaugļošanas tehnoloģiju pārvaldība un biodrošība un dzimumšūnu ziedošana (Putniņa u. c. 2012).

Atgriežoties pie Emīla un Madaras vēlmes ceļojuma laikā "nomakšķerēt savu *bēbīti*", vēlos parādīt, kā caur neauglības pieredzi šis pāris un arī citi pētījuma dalībnieki atklāj vēlamo bērna radīšanas procesu. "Protams, ja izvēle būtu starp spontānu, brīnišķīgu seksu ar mīļoto, kas brīnumaini pārtop bērnā, vs medicīnisko apaugļošanu, tā būtu viena lieta, bet tie, kas mēnešiem un gadiem medījuši ovulācijas, saskaņojuši seksa grafiku ar tām, medikamentiem un dakteriem, katru mēneši attapušies vilšanās un bezcerības pelķē – jūs zināt, ka ne tāda ir mūsu izvēle." Šajā citātā pāris bērna radīšanu iztēlojas kā spontānu, nejaušu, romantisku un zināmā mērā pat nepamanāmu procesu. Vēlamajā scenārijā nav skaidrs, kurā mirklī ir notikusi olšūnas un spermatozoīda satikšanās.

(Ne)noteiktībai kopumā ir nozīmīga loma cilvēku reprodiktīvajos procesos. No vienas puses, ir situācijas, kurās cilvēki labprāt izvēlas neskaidrību un nenoteiktību – kā iepriekšējā citātā no pāra bloga par iztēloto apaugļošanās procesu. No otras puses, ir dažādu veidu nenoteiktības, no kurām cilvēki vēlas izvairīties, piemēram, medicīniski neizskaidrojami neauglības cēloņi, kā tas ir Madaras un Emīla gadījumā.

Šī nevēlamā neziņa un nenoteiktība, no kuras cilvēki cenšas izvairīties, ir klātesoša arī grūtniecības laikā. Kā norāda antropoloģe Tīne Gammeltofta (*Tine Gammeltoft*), grūtniecība ir periods cilvēka dzīvē, kurā ir daudz neskaidrības (2013, S160). Savā darbā par reprodiktīvo lēmumu pieņemšanu Vjetnamā viņa pētījusi ultrasonogrāfijas izmantošanu grūtniecības laikā un to, kas notiek situācijās, kad auglim tiek diagnosticētas anomālijas (Gammeltoft 2014). Varētu šķist, ka tehnoloģijas palīdz mazināt nenoteiktību un veicina skaidrību. Tomēr, kā norāda pētniece, saņemtā informācija par augli un tā stāvokli rada jaunas šaubas un nenoteiktību par potenciālo bērnu un vecākiem nākotnē.

Madaras un Emīla bloga citāts ne tikai atklāj vēlamo bērna radīšanu kā spontānu un nejaušu procesu, bet arī pozicionē to kā pretēju medicīniskajai apaugļošanai, kas tiek raksturota kā labprātīgi neizvēlēts process, kuru stingri strukturē un uzrauga gan pāris, gan ārsti.

Annai²⁰ ir vīrs un nedaudz pāri trīsdesmit gadiem, jau sešus gadus viņa cenšas palikt stāvoklī, un viņai ir noraidoša attieksme pret medicīnisko

²⁰ Pētījuma dalībnieces vārds ir mainīts, nodrošinot personas lūgumu pēc anonimitātes.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

apaugļošanu: "Ja man būs šī mākslīgā apaugļošana, es negribētu, lai to zinātu visi, jo tas būtu tā kā savādāks bērns. Es domāju, ka daudziem cilvēkiem ir šis te... Arī vecākiem cilvēkiem tā ir mistika, kas notiek."

Annas teiktais atklāj arī kādu lingvistisku niansi – Latvijā termina "medicīniskā apaugļošana" vietā cilvēki dažkārt izmanto apzīmējumu "mākslīgā apaugļošana". Termins "medicīniskā apaugļošana" ir oficiāls, tas ir iekļauts Seksuālās un reproduktīvās veselības likumā un Zāļu valsts aģentūras Ārstniecībā izmantojamo medicīnisko tehnoloģiju datubāzē. "Klinika EGV" vadītāja un ginekoloģe reproduktoloģe Zane Vītiņa uzskata, ka apzīmējums "mākslīgā apaugļošana" ir maldinošs, jo nerada izpratni par šo procesu un stigmatizē pakalpojuma saņēmējus.²¹ Viņa norāda, ka apaugļošanas process, kas norisinās ārpus ķermeņa, var tikt uzskatīts par dabīgu – gan grūtniecība, gan dzemdības pēc medicīniskās apaugļošanas norisinās tāpat kā pēc ķermenī notikušas apaugļošanās. Savā ziņā termina "mākslīgā apaugļošana" lietojums ataino un uztur dabīgā–mākslīgā dihotomiju, kā arī iemieso pētījuma dalībnieku priekšstatus par (ne)normatīvo reproduktīvajos procesos.

"Ar vīriešiem ir sarežģītāk"²²: (re)producējot heteronormativitāti

"Kad mēs pieteicāmies [valsts atbalstam], bija nepieciešams ģimenes ārsta nosūtījums, kas apliecināja, ka sievietei ir diagnoze "neauglība". Nez kāpēc vīrietim šāds nosūtījums nebija nepieciešams, lai gan sievietes "vaina" ir tikai apmēram 30 % neauglības gadījumu, vēl apmēram 30 % ir vīrieša pusē, bet atlikušie – nenoskaidroti vai kombinēti iemesli."

Šajā citātā no bloga ieraksta "Mēs, medicīniskā apaugļošana un Latvija" Madara apraksta savu pieredzi ar valsts atbalstu medicīniskās apaugļošanas jomā. Viņa pauž neizpratni, kāpēc diagnoze "neauglība" un ārsta nosūtījums, lai varētu pretendēt uz valsts atbalstu, pamatā ir sievietes atbildība, lai gan kopumā tiek pieņemts, ka neauglības cēloņi var tikt diagnosticēti sievietei, vīrietim, abiem kopā vai nevienam no viņiem (kad ir tā saucamā neizskaidrojamā neauglība). Latvijā no valsts budžeta līdzekļiem tiek apmaksāta neauglības noteikšana un ārstēšana gan sievietēm, gan vīriešiem, tomēr Nacionālā veselības dienesta administrācijā rindā uz valsts atbalstu neauglības ārstēšanā var tikt uzņemtas tikai

²¹ Intervija ar ārsti Zani Vītiņu: "Dr. Apinis." XTV.

²² Citāts no 2020. gada 20. jūlija intervijas ar vienu no pētījuma dalībniecēm, ginekoloģi reproduktoloģi.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

sievietes.²³ Šis piemērs no Madaras un Emīla bloga ne tikai iezīmē valsts heteronormatīvo regulējumu neauglības ārstēšanas jomā, bet arī kopumā raksturo priekšstatus par bērnu radīšanu Latvijā – kādam ir jābūt morāli pareizam reprodukcijas procesam. Tādēļ šajā apakšnodaļā ar dažādiem piemēriem tiks parādīti veidi, kā heteronormativitāte ir ieaudusies normatīvajos regulējumos, ārstu izteikumos un pētījuma dalībnieku stāstītajā par neauglību, valsts atbalstu un ART izmantošanu bērnu radīšanā.

Heteronormativitāte jeb priekšstats, ka heteroseksualitāte ir dabiska un pārāka par cilvēka cita veida seksualitātēm, Latvijas normatīvajos regulējumos nav nekas jauns. Pieņemums, ka dzimums ir binārs un ka visatbilstošākais attiecību veids ir starp pretēja dzimuma cilvēkiem, ir atrodams ne tikai pēdējā desmitgadē plaši apspriestajā Latvijas Republikas Satversmes 110. punktā, kurā "Valsts aizsargā un atbalsta laulību – savienību starp vīrieti un sievieti" (Latvijas Republikas Satversme), bet arī neauglības definējumā Latvijā. Seksuālās un reproduktīvās veselības likumā neauglība tiek definēta kā "dzimumbriedumu sasniegušu divu pretēju dzimumu personu nespēja radīt bērnu gada laikā, dzīvojot regulāru dzimumdzīvi bez kontracepcijas".

Šāds definējums kontrastē ar Pasaules Veselības organizācijas definīciju, kurā neauglība netiek saistīta ne ar cilvēka seksualitāti, ne noteikumu, ka cilvēkiem ir jābūt heteroseksuālās attiecībās. Pasaules Veselības organizācija neauglību definē kā vīrieša vai sievietes reproduktīvās sistēmas slimību, ko nosaka grūtniecības neiestāšanās pēc divpadsmit mēnešiem vai ilgāk, dzīvojot regulāru un neaizsargātu dzimumdzīvi (World Health Organisation 2020). Jāpiebilst, ka neauglības definīcija Latvijā ir ne vien heteronormatīva, bet arī medikalizēta. Uz to norāda sociālantropoloģe Ilze Mileiko, kura savā pētījumā par auglību secina, "ka auglības medikalizācija ir viena no auglības raksturošanas stratēģijām arī mūsdienu Latvijā" (Mileiko 2018, 111).

Heteronormativitāte izpaužas arī veidā, kā valstī tiek noteikta medicīniskās apaugļošanas pakalpojuma pieejamība. Seksuālās un reproduktīvās veselības likuma 13. panta 2. daļa nosaka: "Medicīnisko apaugļošanu veic pēc heteroseksuāla pāra vai sievietes vēlēšanās, pamatojoties uz ārstniecības iestādei

²³ Valsts apmaksātās neauglības ārstēšanas ietvarā vīrieši var vērsties pie urologa, kurš "izvērtējot pacienta veselības stāvokli, noteiks izmeklējumus, kuri ir nepieciešami, lai noteiktu neauglības iemeslus un apstiprinātu neauglības diagnozi" (Nacionālais veselības dienests 2023). Vīrietim var tikt noteikti šādi izmeklējumi: seksuāli transmisīvo infekciju izmeklēšana un spermogramma. Tomēr vispirms, lai vispār piekļūtu šiem pakalpojumiem valsts atbalsta ietvaros, vīrietim nepieciešama sieviete, kura atbilst kritērijiem un ir iestājusies valsts rindā.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

iesniegtu heteroseksuāla pāra vai sievietes rakstveida iesniegumu." Likumā tiek prioritizēta viena veida seksualitāte, tomēr tajā netiek definēta sievietes seksuālā orientācija un partnerības statuss. Tādējādi šo pakalpojumu Latvijā var saņemt arī homoseksuālas sievietes, kā arī sievietes bez partnera/partneres.²⁴

Paradoksāls šķiet fakts, ka, no vienas puses, Latvijā nav iespējams reģistrēt divu viena dzimuma personu laulību, bet, no otras puses, medicīniskās apaugļošanas regulējums ļauj, piemēram, homoseksuālu sieviešu pāriem, radīt bērnus. Šādam likuma skaidrojumam piekrist arī medicīnas tiesību eksperte asociētā profesore Solvita Olsena, ar kuru pārspriedām šo jautājumu vienā no Rīgas Stradiņa universitātes Seksoloģijas studentu zinātniskā pulciņa sēdēm.²⁵ Te gan ir svarīgi uzreiz piebilst, ka šis regulējums acīmredzami pilnībā izslēdz ne vien homoseksuālus, bet arī heteroseksuālus vīriešus bez partneres. Uz šo reproduktīvo nevienlīdzību norāda arī ginekoloģe reproduktoloģe, kura intervijas laikā apstiprina, ka klīnikā ierodas gan heteroseksuālas sievietes bez partnera, gan arī homoseksuālas sievietes, jo "jebkurai sievietei ir tiesības vēlēties bērniņu. Ar vīriešiem ir sarežģītāk".

Kāpēc "ar vīriešiem ir sarežģītāk"? Ko iepriekš aprakstītie piemēri liecina par veidu, kā Latvijā tiek domāts par bērnu radīšanu? Pirmkārt, sievietei ir ne vien "tiesības vēlēties bērniņu", bet viņa arī var to realizēt praktiski, gan esot viena pati, gan ar partneri. Otrkārt, heteroseksuāliem vīriešiem bez partneres un homoseksuāliem vīriešiem ir sarežģītāk piekļūt neauglības ārstēšanai un bērna radīšanai kopumā. Viņu reproduktīvās vēlmes nevar tikt realizētas atrauti no sieviešu dzimuma. Tāpēc vīriešu pozīciju reproduktīvajā jomā var raksturot kā pakārtotu, otršķirīgu un nelīdzvērtīgu.

Šo asimetriju, kā to definē Straterna, var mēģināt skaidrot ar vēsturiskajiem priekšstatiem par mātišķību (*motherhood*) un tēvišķību (*fatherhood*; Strathern 1992, 148). Vēsturiski tā saucamajās Rietumu sabiedrībās "mātišķība tika uzskatīta par dabisku fenomenu, turpretim tēvišķība tika tverta kā sociāla vai kulturāla – šajā ziņā mākslīga. Ilgu laiku tika uzskatīts, ka pastāv pārliecība par pirmo (pierādījums bija dzemdības) un iekšēja nenoteiktība par otro (paternitāti varēja tikai pieņemt)" (*Ibid.*). Savā darbā viņa atsaucas uz Sibilu Volframu (*Sybil Wolfram*), kas, aprakstot angļu tiesības, norāda, ka "vīrs tiek uzskatīts par tēvu jebkuram bērnam, kas dzimis viņa sievai, ja vien nevar pierādīt, ka viņš

²⁴ Latvijas medijos ir atspoguļoti vairāki stāsti par homoseksuālu sieviešu pāriem, kuros ir piedzimuši bērni. Piemēram, stāsts par Evitas Gošas un Līgas Kļaviņas ģimeni, kurā ir piedzimuši divi bērni, izmantojot medicīnisko apaugļošanu.

²⁵ Rīgas Stradiņa universitātes Seksoloģijas studentu zinātniskā pulciņa sēde norisinājās attālināti Zoom platformā 2021. gada 2. novembrī.

*Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli":
valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas*

nav tā dabiskais tēvs" (Strathern 1992, 148). Par bērna māti uzskatīja sievieti, kas ir piedzemdējusi bērnu, savukārt tēvu noteica viņa sociālā saite (laulība) ar bērna māti jeb "māti veido saikne ar bērnu, bet tēvu veido attiecības ar māti" (*Ibid.*). Šis princips darbojas arī mūsdienu Latvijā. Civillikuma 146. pantā ir noteikts, ka "par bērna māti atzīstama sieviete, kas bērnu dzemdējusi", bet par bērna tēvu atzīstams vīrietis, kas ir laulībā ar bērna māti.²⁶

Heteronormatīvais skatījums uz reprodutīvajiem jautājumiem atklājas arī veidā, kā atsevišķas pētījuma dalībnieces runā par vīriešu iesaisti neauglības ārstēšanas procesā. Tā, piemēram, Maija²⁷, kurai ir trīs bērni un 36 gadu vecumā tika konstatēta sekundārā neauglība, atzīst, ka tieši viņa uzņemas iniciatīvu ārstēšanas procesa organizēšanā: "Faktiski visu ar dakteri kūrēju es, runāju es. Viņam [vīrietim] neviens neko neprasa, viņš netiek intervēts, neko." Lai gan visi pētījumā iesaistīto sieviešu partneri kopā ar sievietēm ir devušies pie ārstiem, veikuši noteiktās analīzes, tomēr viņu loma intervijās neizskan kā līdzvērtīga. Krista, kurai ir 42 gadi un kura piecpadsmit gadus cenšas palikt stāvoklī, vīra iesaisti medicīniskās apaugļošanas procesā atminas kā fizisku atbalstu ikdienā, kurā "viņš bija gatavs visu atvest, aizvest, izdarīt". Sieviešu stāstītajā partneru atbalsts ir izpaudies dažādos veidos – viņi ir veduši uz medicīnas iestādi un sagaidījuši no tās, uzklaušījuši piedzīvoto un morāli atbalstījuši.

Gan veids, kā valstī tiek definēta sievietes un vīrieša loma reprodutīvajos jautājumos, gan tas, kā atsevišķas sievietes runā par savu un vīrieša iesaisti ārstēšanās procesā, sasaucas ar Latvijā veiktu pētījumu par tēvu lomu ģimenē un bērnu audzināšanā. Pētījumā tika secināts, ka ģimenes nemainīgo kodolu pēc noklusējuma veido sievietes ar bērniem un vīriešu iesaistīšanās ir pakļauta iespējami mainīgai lomai (Sedlenieks un Rolle 2016, 3). Respektīvi, tēvu ģimenē uztver kā palīgu, asistentu, bet ne kā līdzvērtīgu vecāku. Šī nevienlīdzīgā pozīcija ir novērojama ne tikai tad, kad bērns ir piedzimis, bet arī pirms bērna piedzimšanas. Kā liecina šī pētījuma dalībnieku teiktais, neauglības ārstēšanas procesā tieši sieviete pēc noklusējuma ieņem reprodutīvo procesu centru, bet vīrietis – perifēriju.

Šāda veida heteronormatīvie priekšstati par sieviešu un vīrieša pozīciju reprodutīvajos procesos, kas šķietami veidojas no viņu ķermeņa konfigurācijas un

²⁶ Civillikuma 146. panta daļa par tēvu: "Par tēvu bērnam, kurš piedzimis sievietei laulības laikā vai ne vēlāk kā 306. dienā pēc tam, kad laulība izbeigusies ar vīra nāvi, laulības šķiršanu vai laulības atzīšanu par neesošu, uzskatāms bērna mātes vīrs (paternitātes pieņemums)."

²⁷ Pētījuma dalībnieču vārdi šajā rindkopā ir mainīti, nodrošinot viņu lūgumu pēc anonimitātes.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

ķermeniskajiem procesiem, ir raksturīgi ne tikai Latvijā. Feministiskās antropoloģijas pārstāve Šerija Beta Ortner (*Sherry Beth Ortner*) vienā no saviem slavenākajiem darbiem "Vai sieviete pret vīrieti ir tāpat kā daba pret kultūru?" ("Is female to male as nature is to culture?") norāda, ka globāli sievietes mazsvarīgums, apspiešana un pakļaušana ir saistīta ar viņas šķietamo tuvību dabai, pretstatot vīrieti, kas šķietami ir tuvāks kultūrai (Ortner 1974). Savā teorētiskajā pārspriedumā viņa uzsver, ka būšana tuvāk dabai tiek skatīta tieši caur sievietes ķermeni un tā funkcijām – grūtniecību, dzemdībām un krūts barošanu (*Ibid.*). Antropoloģe Emīlija Mārtina (*Emily Martin*), analizējot, kā sievietes ASV uztver reprodukciju, secināja, ka, medikalizējot reprodiktīvos procesus (menstruācijas, dzemdības un menopauzi), tiek nostiprināts priekšstats par sievietes ķermeni kā mašīnu, reducējot to līdz atsevišķām daļām, kuras var salabot (Martin 2001).

Vienlaikus ir jāuzsver, ka Latvijā ir mēģinājumi mazināt šo dzimtes asimetriju. Piemēram, kopš 2015. gada darbojas biedrība ģimenes atbalstam "Tēvi"; 2009. gadā tika izveidota jauna un oficiāla svētku diena – Tēva diena. Savukārt 2022. gada septembrī Saeimā tika pieņemti grozījumi likumā "Par maternitātes un slimības apdrošināšanu", paredzot, ka no 2023. gada "katram no bērna vecākiem līdz dienai, kad bērns sasniedz astoņu gadu vecumu, ir tiesības uz vismaz divus kalendāra mēnešus ilgu vecāku pabalsta nenododamo daļu". Ja bērna kopšanas atvaļinājumā būs devusies māte, šādas izmaiņas ļaus bērna tēvam izmantot divus bērna kopšanas atvaļinājuma mēnešus un saņemt par to pabalstu. Šajā gadījumā šos divus mēnešus varēs izmantot tikai tēvs. Viņš tos nevarēs atdot bērna mātei. Kopumā jāsecina, ka šīs un citas iniciatīvas pamatā ir vērstas uz asimetrijas mazināšanu situācijā, kad bērns jau ir piedzimis. Tomēr situācijā, kad cilvēks plāno bērna radīšanu, Latvijā vēl joprojām ir izteikta dzimtes asimetrija un heteronormativitāte.

"Valsts ir ieinteresēta samaksāt, lai dabūtu rezultātu"²⁸: valsts atbalsts neauglības ārstēšanā

"Valsts apmaksā pamata paku," stāsta Madara par savu un vīra pieredzi, saņemot valsts atbalstu neauglības ārstēšanā. Ar "pamata paku" viņa apzīmē procesu no pirmās ārsta konsultācijas līdz pirmajai embrija transplantācijai sievietes dzemdē. "Ja nepieciešamas papildu manipulācijas, pārbaudes, vizīte vai ārstēšana vīrietim, citi medikamenti, vēl kāda transplantācija, būs jāpatukšo

²⁸ Citāts no intervijas 2020. gada 28. jūlijā ar vienu no pētījuma dalībniekiem, ginekologu dzemdību speciālistu.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

savas kabatas," norāda Madara. Viņas izteikums par pamata paku atgādina kāda privāta uzņēmuma viedtelevīzijas piedāvājumu, kur potenciālais klients var izvēlēties ekonomisko, mazo vai "viss iekļauts" paku. Neauglības ārstēšanā iesaistītās puses runā ne tikai par pakām, bet arī par līgumiem, cenām, klientiem, pakalpojumiem, kritērijiem un rezultātiem. Tāpēc šajā apakšnodaļā tiks aplūkots, kā pētījumi dalībnieki, runājot par neauglības ārstēšanu un valsts atbalstu, izmanto un piemēro tirgus ekonomikas terminus un principus.

Atsevišķās intervijās ar ārstiem un politiķiem skaidri iezīmējas tirgus ekonomikas loģika, kurā valsts tiek skatīta kā investors, kas iegulda naudu ar mērķi gūt labumu. Šajā gadījumā – vairāk piedzimušu bērnu, kas nākotnē nodrošinās valsts ekonomisko izaugsmi. Uz šādu ekonomisko racionalitāti norāda viens no intervētajiem ginekologiem reproduktologiem: "Valsts ir ieinteresēta samaksāt, lai dabūtu rezultātu. To vajag saprast, ka tas ir business valstiskā līmenī. Valsts dod tev naudu, lai tu to naudu atražotu valstij."

Līdzīgus uzskatus pauž arī politiķis Imants Parādnieks no partijas "Nacionālā apvienība VL-TB/LNNK", kas ilgstoši strādājis ar demogrāfijas jautājumiem. "[..] tur ir jābūt pietiekamam valsts atbalstam, investīcijām. Teiksim tā: tā ekonomiskā loģika ir tāda, ka katrs piedzimis bērns mūsu ekonomikai pienes apmēram vienu miljonu eiro. [..] Ja cilvēki vēlas šos bērnus, palīdzot nākt šim bērniņam pasaulē no valsts puses, sniedzot šo atbalstu, lai cik mēs ieguldītu, protams, saprāta robežās, tad tas dod valsts izaugsmei, ekonomikai šo labumu."

Veidu, kā ārsts un politiķis runā par valsts un indivīda attiecībām, var skatīt, balstoties uz vienu no trim Māršala Sālinsa nosauktajiem reciprocitātes veidiem – sabalansēto reciprocitāti. Tas ir darījums, kurā tiek dots un ņemts bez liekas kavēšanās. Sabalansētā reciprocitāte var tikt apdraudēta, ja kāda no pusēm noteiktajā laikā un apjomā nedod pretī to, kas tiek sagaidīts (Sahlins 1972, 195). Iepriekšējie ārsta un politiķa izteikumi iezīmē to, ka valsts atbalsts neauglības ārstēšanā tiek skatīts kā vienošanās starp valsti un indivīdu. Šajā apmaiņā valsts sniedz finansiālu atbalstu bērnu radīšanā un pretī sagaida piedzimušus bērnus. Sālinss, izdalot trīs reciprocitātes veidus, sasaistīja tos ar dzīvesvietas un sociālo attālumu (*Ibid.*, 196). Šajā gadījumā apmaiņa starp valsti un indivīdu tiek tverta kā attiecības starp tālākiem radiem vai tuviem kaimiņiem. Citiem vārdiem sakot – tās ir attiecības ar savējiem, kas nav vistuvāko cilvēku loks.

Kā par šo apmaiņu un attiecībām runā pētījuma dalībnieki – cilvēki, kas ir saņēmuši valsts atbalstu? Vai viņi, izmantojot valsts atbalstu neauglības ārstēšanā, tver šo palīdzību kā sabalansēto reciprocitāti un šīs attiecības kā ar attālākiem radiem vai kaimiņiem? Pirmkārt, neauglības ārstēšanas procesā cilvēka

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

iespēja dot pretī to, kas tiek sagaidīts, dažkārt ir sarežģīta un pat neiespējama. Piemēram, sievietei, kurai no valsts līdzekļiem ir bijušas apmaksātas divas neveiksmīgas medicīniskās apaugļošanas procedūras un kura tādējādi vairs nevar pretendēt uz valsts atbalstu, nav iespējams jebkādā veidā noteiktā laikā dot pretī to, kas tiek sagaidīts. Respektīvi, došana atpakaļ nenotiek nevis tāpēc, ka cilvēks to nevēlas, bet tāpēc, ka tas nav iespējams.

Otrkārt, pētījuma dalībnieki, kas ir saņēmuši valsts atbalstu, to neuzskata par darījumu. "2 izstāvētas rindas, 1 pilns cikls, 3 transfēri, 1 grūtniecība" – tā īsumā varētu raksturot Madaras un Emīla pieredzi, saņemot valsts atbalstu neauglības ārstēšanā. Pēc vienas no medicīniskās apaugļošanas reizēm Madara palika stāvoklī, tomēr grūtniecība apstājās. Aprakstot savu pieredzi valsts programā, pāris to kopumā vērtē ļoti atzinīgi: "Mēs esam ļoti pateicīgi, ka vispār ir valsts atbalsts," un atzīst, ka viņi šo atbalstu neuztver kā darījumu, kurā no viņiem tiktu sagaidīts "rezultāts". Par valsts atbalstu pāris runā kā par lielu finansiālu atspaidu, salīdzinot savus izdevumus ar citiem pāriem, kuri visas konsultācijas, izmeklējumus un procedūras apmaksājuši paši: "Tie, kas paši taisīja, tur sanāk pieci līdz astoņi tūkstoši [eiro]. Mums tas pirmajā reizē bija 500 [eiro]."

Tāpat, kā savos izteikumos to darīja ārsts un politiķis, uz ekonomisko loģiku auglības pārvaldīšanā Latvijā norāda arī Mileiko (Mileiko 2018, 138), kura secina, ka valsts budžeta līdzekļu izlietojums pilsoņu reproduktīvās veselības jomā leģitimē valsts tiesības noteikt, kurš un kā var tikt iekļauts valsts rūpju lokā un kurš – izslēgts. Valsts rūpju lokā tiek iekļautas jeb uz atbalstu neauglības ārstēšanā var pretendēt noteikta vecuma sievietes, kurām ir reproduktīvais potenciāls. Medicīniskā apaugļošana no valsts līdzekļiem tiek apmaksāta sievietēm līdz 40 gadu vecumam (ieskaitot).²⁹ Valsts atbalsts nepienākas, ja sievietei ir 41 gads un/vai no valsts līdzekļiem ir bijušas apmaksātas divas nesekmīgas medicīniskās apaugļošanas procedūras jeb "pēc embrija transfēra nav iestājusies klīniski apstiprināta grūtniecība" (Nacionālais veselības dienests 2023). Ja kādā no šīm divām reizēm ir iestājusies klīniski apstiprināta grūtniecība, uz valsts atbalstu var pieteikties atkārtoti.

Ārsti, kas piedalījās pētījumā, atzina, ka nākotnē būtu nepieciešams papildināt valsts noteiktos kritēriju tām sievietēm, kas vēlas saņemt valsts atbalstu neauglības ārstēšanā. Piemēram, viens no ārstiem uzskata, ka papildu kritērijam ir jābūt ķermeņa masas indeksam, jo gan augsts, gan zems ķermeņa masas indekss var ietekmēt grūtniecības iestāšanos. "Īstenībā es viņai nevaru atteikt

²⁹ Jāatzīmē, ka līdz 2022. gadam medicīniskās apaugļošanas pakalpojums bija pieejams sievietēm līdz 37 gadu (ieskaitot) vecumam.

*Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli":
valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas*

uz tāda likuma pamata, bet tā ir vējā izmesta nauda. [...] Tur ir tas nākamais, ka likumiski man būtu jāsaka: "Meitene mīļā, tev tas ķermeņa masas indekss ir pilnīgi garām." Zini, kas ir labākais? Kad tā meitene sakārto savu ķermeņa masas indeksu, viņai iestājas grūtniecība. Te ir tās lietas. Vajag pateikt, ka nevar tā būt, ka mēs tev dosim naudu."

Līdzīgu secinājumus par pašreizējo situāciju un potenciālajam izmaiņām pauž arī cits ginekologs reproduktologs. "Ir limitēti tikai vecuma griesti, bet nav limitēts ķermeņa masas indekss. [...] Ja godīgi, mēs iztērējam. Šīs te jaunās sievietes, kas ir gatavas nākt, nākt un nākt. Valsts process beidzas tad, kad ir embrija transfērs. Šai konkrētajai sievietei mēs iztērējam piecpadsmit tūkstošus. [...] Viņa zina, mēs visu esam pastāstījuši, ka tur nebūs, jo nesanāk, bet viņai ir juridiskas tiesības mums pieprasīt: "Ejam uz priekšu, es taču nodokļus maksāju." Mēs arī par to maksājam, ka to naudu izmetam miskastē."

Abu ārstu izteikumi atklāj vairākus būtiskus aspektus par veidu, kā vajadzētu regulēt valsts atbalstu neauglības ārstēšanā. Pirmkārt, spriežot par nepieciešamību noteikt papildu kritēriju valsts atbalsta saņemšanai, ārsti par sevi runā kā par atbildīgiem valsts resursu pārvaldītājiem un vidutājiem starp valsti un individu. Iesaistoties valsts atbalstītā neauglības ārstēšanas procesā, ārsti tiešā veidā kļūst par valsts natālisma politikas realizētājiem.³⁰ Otrkārt, šie izteikumi norāda uz cilvēkiem – šo klīniku pacientiem – kā tādiem, kuri, pretstatā valstij, nav pietiekami atbildīgi savu ķermeņu pārvaldītāji un ir valsts resursu tērētāji. Politikis Imants Parādnieks norāda uz to, kādam ir jābūt fiziski un morāli pareizam cilvēkam, lai valsts varētu sniegt savu atbalstu: "Ja viņš nav gatavs ieguldīties, lai izpildītu šīs minimālās prasības, piemēram, par ķermeņa masas indeksu, tur taču visiem nav jābūt kā skalū buntei, tad attiecīgi ir jautājums, kāds viņš būs vecāks?! Ja viņš bezatbildīgi izturas pret sevi, tad šādi mēs vairosim bezatbildīgu vecāku loku. Vai mums to vajag? Nē, nevajag. Mums vajag, lai ir atbildīgi cilvēki."

Parādnieka teiktais iezīmē to, ka reprodukcijas procesos ķermeņa tievums vai resnums atspoguļo cilvēka morālās kvalitātes, kas potenciāli norāda uz to, vai šis cilvēks var būt atbildīgs vecāks vai ne. Tāpat politiķis uzskata, ka ne tikai atbilstīgi uzturēts ķermenis, bet arī laulība kā formalizētas divu heteroseksuālu cilvēku attiecības ir morāli pareiza rīcība, lai varētu būt atbildīgs vecāks: "Tas apliecina, ka jūs esat atbildīgi viens otra priekšā un bērna priekšā, lai bērnam

³⁰ Sociālantropoloģe Elīna Kursīte ir pētījusi bezbērnotības idejas un prakses un secinājusi, ka Latvijā pastāv natālisma ideoloģija, kuru uztur ar dažāda veida valsts regulējumiem un pasākumiem ar mērķi veicināt dzimstību valstī (Kursīte 2014).

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bērņi un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

būtu labākā vieta, ģimene, kur viņš izaug par krietnu cilvēku." Neauglības ārstēšanas gadījumā laulībai, viņaprāt, ir vairākas funkcijas. Pirmkārt, tā norāda uz potenciāli atbildīgu rīcību, radot un audzinot bērnus. Otrkārt, laulība ļauj valstij raudzīties uz cilvēkiem kā atbildīgiem partneriem attiecībās ar valsti, un tādējādi viņi var tikt iekļauti valsts rūpju lokā.

Kopumā šajos ārstu un politiķa izteikumos par ķermeņa masas indeksu un laulību kā kritērijiem, kurus potenciāli varētu noteikt valsts programmā, iezīmējas cilvēku loks, kuriem ārsti un politiķis vēlētos sniegt atbalstu bērnu radīšanā. Papildus fiziskajiem kritērijiem ārstu un politiķu izteikumi iezīmē arī morālu dimensiju – atbildību par savu ķermeni un partneri. Pētījuma dalībnieku teiktais atklāj, ka ideāltipiskā situācijā valsti veido cilvēki, kuri apzināti rūpējas par savu ķermeni un dzīvo reģistrētās attiecībās. Viņi ir spējīgi būt atbildīgi ne tikai pret sevi, bet arī pret potenciālajiem pēcnācējiem, tā nodrošinot veiksmīgu valsts pastāvēšanu.

"Olšūnu ziedošana ir brīnišķīga dāvana"³¹: dzimumšūnu donācija un surogācija

Olšūnu ziedošana ir brīnišķīga dāvana tiem pāriem, kuriem nav iespējas kļūt par vecākiem ar savām olšūnām. Ziedojot olšūnas, sievietē, kura sapņo kļūt par mammu, var kļūt laimīga. Dažiem pāriem tas ir vienīgais veids, kā kļūt par vecākiem. Un tieši Tu vari viņiem palīdzēt! ("[My Clinic Riga](#)" mājaslapas sadaļa "[Olšūnu donori](#)")

"Ziedošana", "dāvana", "vēlme palīdzēt" – ar šādiem un līdzīgiem vārdiem medicīnas iestādes Latvijā savās mājaslapās aicina cilvēkus ziedot olšūnas un spermatozoīdus. Arī valsts normatīvajā regulējumā, politiķu un ārstu izteikumos dzimumšūnu donācija Latvijā tiek skatīta kā tāda, kurai ir jābūt balstītai uz altruismu – pašai izlēmtajām rūpēm par citiem un gatavību upurēties citu labā, nedomājot par savu labumu. Surogācija Latvijā nav regulēta, un pēc atsevišķu politiķu un ārstu izteikumiem arī tai būtu jābalstās uz altruismu.

Kā norāda Straterna (Strathern 2012, 128–129), šādas terminoloģijas lietošanu šķietami veicina tieši klīnikas un eksperti, sekmējot labdarības altruismu, kā arī veidojot intīmo altruismu darījumos, kam raksturīgas personiskas attiecības ārpus tirgus ekonomikas. Šajā apakšnodaļā, izmantojot gan Sālinsa nosauktos reciprocitātes veidus, gan Straternas atziņas par labdarības un intīmo altruismu, tika analizēta dzimumšūnu donācija un surogācija Latvijā.

³¹ Citāts no "[My Clinic Riga](#)" mājaslapas sadaļas "[Olšūnu donori](#)".

*Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli":
valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas*

Apakšnodaļas sākumā iekļauto reproduktīvās dāvanas aprakstu iespējams skaidrot, izmantojot Sālinsa vispārējās (ģeneralizētās) reciprocitātes veidu. Tās pamatā ir apmaiņa, kur devējs, dodot, piemēram, dzimumšūnas, tiešā veidā negaida neko atpakaļ (gaidīt pretī ir nepiedienīgi vai arī ir netiešas norādes, ka kaut ko tomēr gaida) un saņēmējs nav spiests kaut ko dot atpakaļ vai arī tas nav iespējams (Sahlins 1972, 192–194). Piemēram, ziedoto dzimumšūnu saņēmējs nevar dot atpakaļ to, ko saņēmis – kvalitatīvas dzimumšūnas, kas pašam ir trūkušas. Šajā gadījumā no dzimumšūnu donoriem tiek sagaidīta tāda rīcība, kas pastāv attiecībās ar tuviem radniekiem. Tik tālu varētu uzskatīt, ka šis gadījums atbilst vispārējās reciprocitātes tipam. Tomēr tas būtu pārāk vienkāršots skatījums, jo dzimumšūnu ziedošanas un saņemšanas procesā novērojamas ekonomiska darījuma iezīmes. Turpmākajā tekstā tiks atklāts, kā izpaužas atlīdzības došana donoriem un kā klīnikas organizē ziedoto dzimumšūnu tālāku izmantošanu.

Seksuālās un reproduktīvās veselības likuma 15. pants nosaka, ka valstī nav atļauts izmantot donora dzimumšūnas vai embrijus komerciālos nolūkos. Šāds aizliegums izriet arī no Latvijai saistošās Konvencijas par cilvēktiesību un cieņas aizsardzību bioloģijā un medicīnā: "Cilvēka ķermenis vai tā daļas nedrīkst būt peļņas avots." Respektīvi, Latvijā nevar ne pirkt, ne pārdot cilvēka dzimumšūnas. Tomēr, kā norāda kādas klīnikas vadītāja, Latvijā donors saņem atlīdzību par "pavadīto laiku, ko viņš ir nācis un palīdzējis citiem. [...] Tā nav nauda, ko viņi saņem par ģenētisko materiālu. Par to nedrīkst maksāt".

Lāsma Meļņika savā maģistra darbā par dzimumšūnu ziedošanas tiesiskajiem aspektiem Latvijā secina, ka valstī nav definēts, kas ir atlīdzība dzimumšūnu donoriem un kāds var būt atlīdzības apmērs (Meļņika 2020). Atlīdzības lielumu nosaka pati medicīnas iestāde. Piemēram, 2020. gadā vienā no klīnikām donors vīrietis atlīdzībā varēja saņemt 500 eiro, bet donore sieviete – 760 eiro.³²

No vienas puses, dzimumšūnu donācija tiek pozicionēta kā vispārējā reciprocitāte, kurā cilvēkam ir nesavtīgi jādod. No otras puses, par to tiek maksāta kompensācija – atlīdzība par patērēto laiku un resursiem. Viens no ārstiem, runājot par dzimumšūnu donoriem, atklāj, ka viņš priecājas, ka vairums šo cilvēku ir arī asinsdonori. Tādējādi viņš norāda, ka motivācijas pamatā ir jābūt nevis finansiālajai atlīdzībai, bet gan nesavtīgai vēlmei palīdzēt. Tāpat jāsecina, ka dāvanu un ziedojumu terminoloģijas izmantošana ir mēģinājums pastāvīgi kalibrēt donoru motivāciju, jo medicīnas iestāžu darbinieki nevar gūt pilnīgu pārliecību par donoru motivāciju.

³² Līdzīgas summas ir pieminētas arī Latvijas medijos – atlīdzību apmērs ir no 500 līdz 900 eiro. Sk. [tv3.lv. 2015. "Olšūnu ziedošana Latvijā – populāra, bet nesakārtota."](https://www.tv3.lv/2015/04/01/olshunu-ziedošana-latvijā-populāra-bet-nesakārtota)

Diana Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

Dzimumšūnu ziedošana kā morāli pareiza prakse iezīmējās arī t. s. olšūnu karos³³. No 2015. līdz 2018. gadam Latvijas sabiedrībā diskusijas izraisīja politiķu mēģinājums regulēt sieviešu iespēju ziedot olšūnas, piedāvājot Seksuālās un reproduktīvās veselības likumā noteikt, ka ziedot olšūnas varētu tikai dzemdējušas sievietes.³⁴ Politiķu un ārstu argumenti par šādu grozījumu nepieciešamību bija vairāki. Pirmkārt, daļa iesaistīto norādīja, ka politiķi cenšas aizsargāt sieviešu iespējas nākotnē. Veselības ministra Gunta Belēviča parakstītajā dokumentā "Par priekšlikumu paaugstināt dzimumšūnu donoru vecumu" kā viens no iemesliem neatļaut ziedot nedzemdējušām sievietēm ir "risks, ka ar olšūnu donēšanu saistīto manipulāciju ietekmē tiek zaudēta spēja apaugļoties" (Belēvičs 2015). Respektīvi, ziedojot olšūnas, nedzemdējusi sieviete nākotnē var nespēt palikt stāvoklī. Otrkārt, tā kā olšūnu donores saņem finansiālo atlīdzību vairāku simtu eiro apmērā, Latvijas Ginekologu un dzemdību speciālistu asociācijas pārstāve ginekoloģe, Rīgas Stradiņa universitātes profesore Dace Rezeberga intervijā Latvijas Radio 1. programmai norādīja, ka nedzemdējušām sievietēm, iespējams, var nebūt morāli pareiza motivācija (Mače 2018). Jāsecina, ka nepareiza motivācija būtu ziedot olšūnas naudas dēļ. Morāli pareizi būtu ziedot savas olšūnas altruistiska mērķa vārdā.

Lai gan 2018. gadā Saeimas deputāti nolēma neveikt izmaiņas likumā, tomēr tika uzsāktas plašākas diskusijas par to, vai un cik lielā mērā politiķi, kuri pēc noklusējuma tiek asociēti ar valsti, var regulēt sievietes ķermeni. Olšūnu karu kontekstā notikušajās diskusijās valsts loma cilvēku reprodukcijas jautājumos izgaismojās kā tāda, kas cenšas aizsargāt sievietes un viņu veselību, bet pašas sievietes uztver kā nespējīgas pieņemt morāli pareizus lēmumus.

Kāpēc par dzimumšūnu donāciju politiķi un ārsti runā kā par dāvanu, kur naudai nav vietas? Straterna, aprakstot situāciju Apvienotajā Karalistē, kur tāpat kā Latvijā ir aizliegti komerciāli darījumi ar cilvēku materiālu un to nevar

³³ Par olšūnu kariem žurnālisti Latvijas medijos nodēvēja plašās diskusijas 2015.–2018. gadā saistībā ar olšūnu ziedošanu.

³⁴ 2016. gada 11. februārī Saeimā trešajā lasījumā sāka izskatīt likumprojektu "Grozījumi Seksuālās un reproduktīvās veselības likumā". Šajā likumprojektā tika iekļauts arī veselības ministra Gunta Belēviča ierosinājums grozīt likuma 17. pantu, kas nosaka: "Par dzimumšūnu donoru var būt vesela persona: vīrietis vecumā no 18 līdz 45 gadiem un sieviete vecumā no 18 līdz 35 gadiem." Veselības ministrs bija ierosinājis noteikt, ka ziedot olšūnas varētu tikai dzemdējušas sievietes līdz 35 gadu vecumam. Likuma grozījuma priekšlikums veicināja plašas diskusijas un pretraskciju – tika izveidota iniciatīva portālā "Manabalss.lv", veidotas publikācijas un protesta akcijas. Rezultātā likuma grozījumi tika apstādināti. Atkal tie tika aktualizēti 2018. gadā.

*Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli":
valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas*

uzskatīt par precī, norāda, ka "nav tā, ka naudai vispār nav nozīmes" (Strathern 2012, 399). Naudai ir nozīme. Cilvēka materiāla izņemšanu un izmantošanu pamatā veic privāti uzņēmumi, kas šo materiālu izplata trešajām pusēm kā precī. Tātad nauda ir iesaistīta.

Cilvēku orgāni (vai kā šīs nodaļas tēmas gadījumā – dzimumšūnas) tiek pārdoti un pirkti kā preces. Tomēr valstis un medicīnas iestādes cenšas pasargāt cilvēka materiāla iegūšanu vai izņemšanas procesu no monetārās apmaiņas. Respektīvi, tiek mēģināts nodrošināt to, ka tiešā veidā donors nevar pārdot un saņēmējs nevar nopirkt. Savā ziņā, kā norāda Straterna, naudai neļauj darīt to, ko tā parasti dara. Paradoksāli ir tas, ka, no vienas puses, vienā no procesa posmiem nauda tiek uzskatīta par nevēlamu, no otras, tā tiek atklāti iesaistīta (Strathern 2012, 399).

Kliniku darbinieki ideju par dāvanu izmanto ne tikai, lai pārliecinātu donētājus par dzimumšūnu ziedošanu kā morāli pareizu rīcību, bet piemēro to arī komunikācijā ar ziedotā materiāla saņēmējiem un citiem jomas profesionāļiem (Strathern 2012, 401). Izmantojot dāvināšanas terminoloģiju, iesaistītās puses cenšas depersonalizēt cilvēka ķermeņa materiālu, kas pēc tam tiek ietverts komerciālos darījumos, kā arī potenciālie donori var iztēloties dzimumšūnu donāciju kā patiesi dāsnu dāvanu (*Ibid.*). Tādējādi it kā tiek skaidri novilkta robeža – "dāvana ir tur, kur nav preces" (*Ibid.*, 402).

Tomēr Straterna aicina būt uzmanīgiem, jo prece – dāvanas pretstats –, iespējams, var tikt "paslēpta" aiz dāvanas. Donācijas gadījumā dāvanai ir preces iezīmes, jo notiek materiāla atsvešināšana (Strathern 2012, 402). Piemēram, dzimumšūnu donācijas gadījumā cilvēks, nododot savas dzimumšūnas klīnikai, formāli atsakās no jebkādas sasaistes ar šo bioloģisko materiālu, kas nākotnē potenciāli var tikt izmantots komerciāliem nolūkiem. Citiem vārdiem sakot, ja kaut ko var atdalīt, atsvešināt no devēja, tā ir prece; ja kaut ko nevar pilnībā atdalīt no devēja, tad tā ir dāvana (Gregory 1982, 41).

Kā norāda Straterna, tieši dāvana kā darījuma forma "attīra" šo cilvēka bioloģisko materiālu (Strathern 2012, 402) un ļauj to vēlāk pārdot kā precī. Respektīvi, donors, dāvinot savas dzimumšūnas, neko negaida pretī un nākotnē viņam nav nekādu tiesību uz tām, bet trešās puses, saņemot šo materiālu, var tālāk ar to rīkoties, piemēram, iekļaut šo šūnu izmantošanu savos pakalpojumos. Kopsavēlot – brīvprātīgi dota dāvana, kad tā ir atdalīta no devēja, tiek atbrīvota potenciālajiem darījumiem nākotnē (*Ibid.*). Tādējādi dzimumšūnas atdalīšanas brīdī kļūst par precī, nevis dāvanu.

Balstoties uz Sālinsa reciprocitātes tipiem, šajā situācijā dzimumšūnu iegūšanu no donora un to nodošanu klīnikai iespējams uzskatīt par negatīvo reciprocitāti. Tā ir ekonomiska apmaiņa, kurā viena puse dod vairāk nekā

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

saņem un otra puse gūst daudz lielāku labumu (Sahlins 1972, 197). Uz šādu nelīdzvērtīgu apmaiņu norāda arī Mileiko savā pētījumā par auglību Latvijā. Viena no pētījuma dalībniecēm uzskata, "ka, ziedojot olšūnas, pasniegusi lielu dāvanu, bet pretī saņemtā nauda nav radījusi sajūtu par līdzvērtīgu apmaiņu" (Mileiko 2018, 128).

Lai gan Mileiko pētījuma dalībniece ziedotās olšūnas definēja kā lielu dāvanu, viņa tomēr vēlējas līdzvērtīgu pretdāvanu. Dzimumšūnu donāciju medicīnas iestādes definē kā brīvu un nesavtīgu dāvanu, un tas rada juceklīgu situāciju, jo dāvanas došana pamatā ietver ideju par pretdāvanu. Bet šajā gadījumā, kad formāli pretdāvanu nav atļauts dot, rodas negatīvā reciprocitāte – donors nesavtīgi dod savas dzimumšūnas, pretī nesaņemot līdzvērtīgu dāvanu. Straterna norāda, ka šajā darījumā gan donoram, gan saņēmējam bieži rodas sajūta, ka kaut kā pietrūkst (Strathern 2012, 398). Viņa uzskata, ka tieši nespēja dot pretdāvanu abām pusēm rada parāda sajūtu (*Ibid.*), ko nevar nekādā veidā atmaksāt.

Izmantojot Sālinsa vispārējo (ģeneralizēto) un negatīvo reciprocitāti kā lēcu, caur kuru paraudzīties uz dzimumšūnu donāciju un to tālāku izmantošanu medicīniskajā apaugļošanā, iespējams ieraudzīt šī procesa ambivalento dabu. No vienas puses, valsts normatīvajos regulējumos un medicīnas iestāžu darbinieku teiktajā dzimumšūnu donācija tiek pozicionēta kā tāda, kam ir jāiekļaujas vispārējā reciprocitātē – devējs dod nesavtīgi, neko negaidot pretī. No otras puses, klīnikas, maksājot donoriem atlīdzību par patērēto laiku un resursiem, kā arī iekļaujot saņemtās dzimumšūnas savos pakalpojumus, iesaistās negatīvajā reciprocitātē, kas ir raksturīga komercijai – tiek veikta saimnieciskā darbība ar mērķi gūt peļņu.

Sasaistot reciprocitāti ar dzīvesvietas un sociālo attālumu, no donoriem tiek sagaidīta rīcība, kas raksturīga attiecībās ar tuviem radniekiem – pašizliedzīga došana citiem, negaidot pretdāvanu. Vienlaikus, iekļaujot dzimumšūnas klīniku pakalpojumu cenrādī, attiecības starp dzimumšūnu devējiem, saņēmējiem un klīniku var raksturot kā starp pilnīgiem svešiniekiem.

Šajā gadījumā valsts regulējums nosaka, kas un kāda veida attiecībās var iesaistīties un kāda ir iesaistīto pušu morāli pareiza rīcība. Donoru galvenā atbildība ir morāli pareiza motivācija, bet valsts regulējums ne tikai leģitimē medicīnas iestādes saņemt šīs "dāvanas", bet tām ir morālas tiesības tās nodot saņēmējiem par noteiktu samaksu. Respektīvi, klīnikas ir pozicionētas kā spējīgas apvienot morāli pareizu rīcību un ekonomiskus darījumus, savukārt no donoriem, kuru motivācija ir neskaidra un grūti pārbaudāma, tiek sagaidīta tikai altruistiska rīcība bez finansiālas ieinteresētības.

Līdzīgi kā dzimumšūnu donācijas gadījumā, pētījuma dalībnieki (ārsti un politiķi) uzskata, ka surogācijai būtu jābalstās uz vispārējo reciprocitāti, kas ir

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

raksturīga gan netālu dzīvojošiem, gan radnieciski tuviem cilvēkiem. Lai gan Latvijā nepastāv normatīvais regulējums, kas skaidri atļautu vai aizliegtu surogāciju, atsevišķi likumi netieši var tikt tulkoti kā tādi, kas aizliedz surogāciju (Prikule 2019, 230). Piemēram, Seksuālās un reproduktīvās veselības likuma 13. panta 3. daļā ir noteikts, ka vienīgais, ko var izmantot no donora, ir dzimumšūnas: "Medicīnisko apaugļošanu veic, izmantojot donora dzimumšūnas vai ģenētisko vecāku dzimumšūnas." Šī paša likuma 15. pants nosaka: "Nav atļauts izmantot dzimumšūnas vai embriju komerciālos nolūkos." Tas teorētiski neizslēdz iespēju cilvēkiem pašiem atrast surogātmāti un noslēgt nekomerciālu vienošanos.

Tomēr, pat ja tiek izmantota surogātmāte, var rasties problēmas ar bērna izcelšanās noteikšanu, jo Civillikuma 146. pants nosaka: "Par bērna māti atzīstama sieviete, kas bērnu dzemdējusi, ko apstiprina ārsta izziņa." Lai gan teorētiski surogācija Latvijā nav pieejama, ārsti norāda, ka interese par to pastāv. LTV7 raidījumā "Ličņoje delo" (no krievu val. – "Personiskā lieta") 2017. gadā reproduktologs Ņikita Šubņikovs norādīja, ka Latvijā dzīvojošie pāri, kas paši nevar radīt pēcnācējus vai nevēlas grūtniecības procesu kā tādu, dodas uz kaimiņvalstīm, kur ir pieejami maksas surogācijas pakalpojumi (ltv.lsm.lv 2017). Ārsts uzskata, ka tie nav tikai atsevišķi gadījumi, bet gan ir simptiem cilvēku, kas izmanto šo iespēju ārpus Latvijas.

Uz surogāciju kā potenciāli atbalstāmu praksi Latvijā norāda vairāki pētījuma dalībnieki. Viena no ārstēm uzskata, ka Latvijas normatīvajos aktos vajadzētu paredzēt surogācijas iespējas, jo ir sievietes, kuras nevar realizēt grūtniecību, jo, piemēram, ir izņemta dzemde, bet saglabātas olnīcas. "No pacienta vidus ir stāsts – ir sieviete, kurai nav ģimenes, bet ir dzemdes kakla vēzis. Mums to izdodas konstatēt laicīgi. Dzemde tiek evakuēta, bet olnīcas tiek saglabātas. Pēc Latvijas likumdošanas bērnu nevar būt. Viņai ir iespēja adoptēt, ko viņa ir arī izdarījusi, bet tas nav viņas sapņa piepildījums. Kāpēc lai viņas māte nevarētu iznēsāt viņas bērnu?"

Līdzīgu uzskatu pauž arī politiķis Imants Parādnieks. Viņaprāt, surogācija būtu atbalstāma tikai atsevišķos gadījumos, piemēram, sieviete palīdz savai mātai, kura pati medicīnisku apsvērumu dēļ nevar realizēt grūtniecību. "Te ir pilnīgi skaidrs, ka tur nav kaut kāda iracionāla vai ekonomiska rakstura pieeja, bet gan ģimeniska, cilvēciska." Politiķis uzskata, ka galvenās būtu juridiskās un psiholoģiskās problēmas, kā arī risks, "ka kāda apzināti paliek stāvoklī un uz to pelna. Tur tā robeža tik smalka ir. Es runāju par tādu godprātīgu attieksmi."

Gan ārstes, gan politiķa teiktajā iezīmējas vairāki būtiski aspekti. Pirmkārt, ārstes teiktais atklāj priekšstatus par to, kam ir lielākas iespējas kļūt par vecāku.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli":
valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

Lai gan šajā piemērā pieminētā dzemdes neesamība tiek uzskatīta par iemeslu tam, ka šī sieviete nevar radīt pēcnācējus, tomēr ārste domā, ka šādas sievietes varētu radīt bērnu, izmantojot savas dzimumšūnas un surogātmāti. Savā ziņā šāda sieviete var tikt pielidzināta vīrietim, kuram bioloģiski nav dzemdes, tomēr bērna radīšanā viņš var piedalīties ar savām dzimumšūnām. Jāsecina, ka nevis orgānu esamība vai neesamība, bet gan pastāvošie heteronormatīvie priekšstati par reprodukciju veido sabiedrības priekšstatus par to, kurš un kādā veidā var kļūt par vecāku.

Otrkārt, abu pētījuma dalībnieku intervijās izskanēja ideja, ka surogācija varētu tikt pieļauta bioloģisko radnieku starpā (māte-meita, māsa-māsa), ja kāda no radniecēm medicīnisku apsvērumu dēļ nevar realizēt grūtniecību. Šāda veida surogāciju ārste un politiķis uzskata par morāli pieņemamu, jo tās pamatā ir altruistiski, nevis ekonomiski apsvērumi. Straterna norāda, ka dažkārt olšūnu ziedošana un surogācija tiek ietverta jau konkrētās un pastāvošās attiecībās (Strathern 1992, 129). Tādējādi, piemēram, tuva radnieka ziedota olšūna var tikt uzskatīta par piederīgu jau pastāvošām attiecībām un šo soli var uzskatīt par mīlestības izpausmi (*Ibid.*).

Respektīvi, pētījuma dalībnieku izteikumi par to, kāda veida surogāciju varētu atļaut Latvijā, ir mēģinājums raudzīties uz tādām attiecībām, kuru pamatā jau ir radniecīga saite. Tāpēc ir cerība, ka šajās attiecībās ir mīlestība, pieķeršanās un intimitāte, kas it kā potenciāli palielinātu "pareizo" un minimizētu "nepareizo" motivāciju surogācijai. Citiem vārdiem sakot, radniecīgas saites tiek uztvertas kā tādas, kurās nav iespējama ekspluatācija, asimetrija un nevienlīdzība. Pastāvošā radniecība starp cilvēkiem it kā garantē, ka reprodiktīvā dāvana – surogācija – būs balstīta uz patiesu, altruistisku vēlmi palīdzēt un izslēgs ekonomisko ieinteresētību.

Madaras un Emīla kā pāra skatījums uz surogāciju nav viennozīmīgs. Emīls ir pret šādu variantu. Madara uzskata, ka tā varētu būt opcija. "Ja godīgi, esmu ļoti atvērta tam. [...] Man rakstīja *Instagram* viena meitene: "Ja tas būtu legāli atļauts, es labprāt iznēsātu jūsu bērnu." Tad, kad viņa to pateica, [...] jutos ļoti aizskarta [...], bet tagad es tā domāju, ka varbūt vajadzētu, lai viņa iznēsā." Pretēji iepriekš pieminētajiem politiķa un ārstes izteikumiem, Madarai nešķiet morāli pieņemami, ka bērnu iznēsātu tuvs radnieks, piemēram, māte. Viņas teiktais iezīmē nevēlēšanos ietvert potenciālo surogāciju jau pastāvošajās radnieciskajās attiecībās. Viņasprāt, šāda veida reprodiktīvajam procesam būtu jābūt ietvertam komerciāla rakstura darījumā starp diviem svešiniekiem.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

Nobeigums

Neauglība, tās diagnosticēšana, ārstēšana un plašāk arī medicīnisko tehnoloģiju izmantošana ir kā lēca, caur kuru var paraudzīties uz to, kā Latvijā tiek domāts par morāli pareizu reprodukcijas procesu – kuram (ne)var diagnosticēt neauglību, kurš (ne)var pretendēt uz medicīnisko apaugļošanu, dzimumšūnu donāciju un kuram ir/nav pieejams valsts atbalsts neauglības ārstēšanā jeb kurš ir iekļauts un kurš ir izslēgts no valsts rūpju loka.

Jāsecina, ka veids, kā Latvijā – gan normatīvajos dokumentos, gan pētījuma dalībnieku teiktajā – tiek definēta neauglība un noteikts valsts atbalsts tās ārstēšanai, kā arī kopumā pieeja medicīniskajai apaugļošanai, norāda uz reproduktīvajā jomā pastāvošo heteronormativitāti. Latvijā sieviete tiek pozicionēta kā reproduktīvo procesu galvenā pārvaldītāja. Tikai sieviete, kam ir diagnosticēta neauglība, var tikt uzņemta rindā uz valsts atbalstu neauglības ārstēšanā. Turpretim vīrieša veselības pārbaudes un ārstēšana var notikt tikai sasaistē ar sievieti, ko tādējādi varētu definēt kā reproduktīvo procesu “vārtsargu”.

Pētījumā intervētās sievietes sevi pozicionē kā aktīvākas sava un partnera ķermeņa pārvaldītājas nekā viņu partneri. Tāpēc jāsecina, ka sieviete simboliski atrodas reproduktīvo procesu centrā, bet vīrietis – perifērijā. Heteronormativitāte, kas ietverta valsts atbalsta programmā, ne vien izslēdz no valsts rūpju loka daļu sabiedrības (heteroseksuālus vīriešus bez partnerēm un homoseksuālus vīriešus), bet arī turpina koncentrēt reproduktīvo atbildību ap sievieti. Turpretim vīrietis valsts uzmanības un rūpju lokā nonāk tikai tad, kad viņš ir kļuvis par tēvu. Par to liecina dažādu veidu valsts izstrādātie normatīvie regulējumi (piemēram, izmaiņas likumā par vecāku pabalsta nenododamo daļu) un nevalstisko organizāciju veidoti pasākumi (īpaša tēviem veltīta diena, atbalsta grupas, pētījumi).

Ikdienā reproduktīvās politikas uzturētāji un realizētāji ir privātās medicīnas iestādes. Klīniku darbinieki par sevi runā kā par atbildīgiem valsts resursu un cilvēku ķermeņa pārvaldītājiem. Iekļaujoties valsts atbalstītajā neauglības ārstēšanas programmā, klīnikas kļūst par vidutājiem starp valsti un sievietēm, ar kurām valsts gan praktiski, gan simboliski noslēdz vienošanos par bērnu radīšanu.

Pētījuma dalībnieku izteikumi par neauglības ārstēšanu, dzimumšūnu donāciju un surogāciju skatīti, balstoties uz sabalansēto reciprocitāti, atklāj priekšstatus par attiecību tuvumu/tālumu un to, kāda ir morāli pieņemama rīcība ar reprodukciju saistītajos procesos. Ārsti un politiķi, runājot par valsts atbalstu neauglības ārstēšanā, sarado indivīdu ar valsti un saredz šīs attiecības kā starp tālākiem radiem vai tuviem kaimiņiem, kur tiek sagaidīta sabalansētā

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

reciprocitāte jeb "dots pret dotu". Šajā gadījumā valsts tiek definēta kā investors, kam ir noteikts daudzums resursu un mērķis – veicināt dzimstību valstī.

Pretēji valsts atbalstam neauglības ārstēšanā, ko ārsti un politiķi raksturo kā ekonomisku darījumu starp valsti un cilvēkiem, dzimumšūnu donācija un potenciālās surogācijas atļaušana Latvijā tiek aprakstīta, izmantojot dāvināšanas un ziedošanas terminoloģiju. Respektīvi, tiek uzsvērtā nepieciešamība pēc vispārējās reciprocitātes – indivīdam nesavtīgi jādāvina savas dzimumšūnas, neko negaidot atpakaļ. Šajās attiecībās tiek sagaidīta tāda rīcība, kas pastāv starp tuviem radniekiem.

Tomēr realitātē dzimumšūnu iegūšanā un tālākajā nodošanā iespiežas ekonomiskā racionalitāte, jo donoriem tiek maksāta atlīdzība un dzimumšūnas klīniku klientiem tiek nodotas par maksu. Tāpēc attiecības starp donoriem, dzimumšūnu saņēmējiem un klīniku var definēt kā negatīvo reciprocitāti jeb attiecības starp pilnīgiem svešiniekiem, kuri iesaistās komerciālā darījumā.

Kopsavelkot – pētījuma dalībnieku teiktajā iezīmējas priekšstati par to, kāda ir morāli pareiza reprodukcija Latvijā un kam piemīt morāli pareiza motivācija. Šie priekšstati atklājas brīdī, kad cilvēki kādu iemeslu dēļ nevar realizēt savu vēlmi pēc bērna. Tieši neizdošanās ļauj ieraudzīt, kāda ir morāli pareizā pieeja bērnu radīšanai. No vienas puses, valsts regulējums dažādos ar reprodukciju saistītos jautājumos liecina par centieniem attālināt naudas tiešu klātbūtni, jo naudas iesaiste bērnu radīšanas procesā ir morāli problemātiska. No otras puses, situācijās, kad no naudas iesaistes nav iespējams izvairīties, politiķi un ārsti uzsver nepieciešamību pēc morāli pareizas motivācijas.

Brīdī, kad valsts iesaistās neauglības ārstēšanā un tiek raksturota kā investors, neviens no pētījuma dalībniekiem neapšaubā valsts motivāciju. Tā tiek tverta kā pašsaprotama un morāli pareiza. Valsts šajā gadījumā apvieno gan ekonomisko racionalitāti, gan morāli pareizo motivāciju. Vajadzība pēc bērniem un naudas iesaiste bērnu radīšanā valsts atbalsta gadījumā netiek skatīta kā bīstama, bet drīzāk kā atbalstāma un morāli pareiza. Turpretim olšūnu donācijas un potenciālās surogācijas gadījumā cilvēku motivācija tiek tverta kā visai neskaidra, ar potenciālu būt morāli nepareizai. Tieši tāpēc ārsti un politiķi aktīvi izmanto dāvināšanas un ziedošanas terminoloģiju, cenšoties attālināt naudas iesaisti un nodrošināt to, ka indivīdu iesaiste valsts pārvaldītajos reprodukcijas procesos ir balstīta morāli pareizā motivācijā.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

Pieminētā literatūra

- Agarwal, Ashok, Aditi Mulgund, Alaa Hamada un Michelle Renee Chyatte. 2015. "A Unique View on Male Infertility around the Globe." *Reproductive Biology and Endocrinology* 13 (1) (decembrī): 37. doi:10.1186/s12958-015-0032-1.
- American Society for Reproductive Medicine. 2013. "Definitions of Infertility and Recurrent Pregnancy Loss: A Committee Opinion." *Fertility and Sterility* 99 (1) (janvārī): 63. doi:10.1016/j.fertnstert.2012.09.023.
- Belēvičs, Guntis. 2015. "Par priekšlikumu paaugstināt dzimumšūnu donoru vecumu." *ManaBalss.lv*. Skatīts 04.01.2024.
- Gammeltoft, Tine M. 2014. *Haunting Images: A Cultural Account of Selective Reproduction in Vietnam*. 1st ed. Berkeley, California: University of California Press.
- Graeber, David. 2001. *Toward An Anthropological Theory of Value*. doi:10.1057/9780312299064.
- Gregory, Chris A. 1982. *Gifts and Commodities*. London: Academic Press.
- Kursīte, Elina. 2014. "Brīvprātīgas bezbērnu sievietes Latvijā." (Maģistra darbs). Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte.
- ltv.lsm.lv. 2017. "Мамы напрокат." *ltv.lsm.lv*. Skatīts 24.01.2023.
- Mače, Zane. 2018. "Deputāti atkal spriedis par olšūnu ziedošanas kārtību." *LSM.lv*. Skatīts 24.01.2023.
- Martin, Emily. 2001. *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction : With a New Introduction*. Boston: Beacon Press.
- Meļņika, Lāsma. 2020. "Dzimumšūnu ziedošanas tiesiskie aspekti un aktuālās problēmas Latvijā." Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte.
- Mileiko, Ilze. 2018. "Auglība tradicionālajā un mūsdienu kultūrā Latvijā." (Promocijas darbs). Rīga: Latvijas Universitāte.
- Nacionālais veselības dienests. 2023. "Medicīniskā apaugļošana." *www.vmnvd.gov.lv*. Skatīts 24.01.2023.
- Ortner, Sherry B. 1974. "Is Female to Male as Nature is to Culture?" No *Woman, Culture, and Society*, sast. Michelle Zimbalist Rosaldo un Louise Lamphere, 67–87. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Prikule, Rita. 2019. "The Comprehension and Historical Origins of Surrogate Maternity." *Individual. Society. State. Proceedings of the International Student and Teacher Scientific and Practical Conference* (19. martā): 227. doi:10.17770/iss2018.4285.
- Putniņa, Aivita, Mežinska, Signe, Ilze Mileiko un Olsena, Solvita. 2012. *Medicīniskās apaugļošanas tehnoloģiju pārvaldība un biodrošība Latvijā Pētījuma ziņojums*. Rīga: Latvijas Universitātes Bioētikas un biodrošības centrs.
- Ross, Fiona C. un Tessa Moll. 2020. "Assisted Reproduction: Politics, Ethics and Anthropological Futures." *Medical Anthropology* 39 (6) (17. augustā): 553–562. doi:10.1080/01459740.2019.1695130.
- Sahlins, Marshall. 1972. "On the Sociology of Primitive Exchange." No *Stone Age economics*, 185–276. New York: Routledge.

Diāna Kiščenko. "Ne visiem tie bēbji un punči nāk tik viegli": valsts, reprodukcija un biomedicīnas tehnoloģijas

- Sedlenieks, Klāvs un Kristīne Rolle. 2016. *Palīdzēt un atbalstīt: Latvijas tēvi ģimenes dzīvē*. Rīga: Nodibinājums "Tēvi".
- Sharlip, Ira D., Jonathan P. Jarow, Arnold M. Belker, Larry I. Lipshultz, Mark Sigman, Anthony J. Thomas, Peter N. Schlegel, Stuart S. Howards, Ajay Nehra, Marian D. Damewood, James W. Overstreet, un Richard Sadovsky. 2002. "Best Practice Policies for Male Infertility." *Fertility and Sterility* 77 (5) (maijā): 873–882. doi:10.1016/S0015-0282(02)03105-9.
- Strathern, Marilyn. 1992. *Reproducing the Future : Essays on Anthropology, Kinship, and the New Reproductive Technologies*. New York: Routledge.
- Strathern, Marilyn. 2012. "Gifts Money Cannot Buy." *Social Anthropology* 20 (4): 397–410. doi:10.1111/j.1469-8676.2012.00224.x.
- World Health Organisation. 2020. "Infertility". Skatīts: 24.01.2023.

9. nodaļa

Valsts un radniecības saikne Latvijas politiskajā pārvaldībā

Andris Šuvajevs

Ievads

Attiecības starp valsti un radniecību antropoloģijā ir tradicionāls diskusiju temats. Jaunā gadsimta sākumā tas, šķiet, atkal ir kļuvis aktuāls, jo izpelnījies politikas veidotāju interesi. Izteikumi par nacionālās valsts norietu (piemēram, Carnoy 2001) mijas ar politiskiem aicinājumiem palielināt radniecības tīklu lomu sabiedrības materiālo vajadzību ilgtermiņa nodrošinājumā. Kopš 20. gadsimta 80. gadiem politiskajā ekonomikā ir vērojama arvien lielāka finanšu sektora dominance, kas faktiski ierobežo valstu spēju nodrošināt tādus sociālos labumus kā izglītība un veselības aprūpe. Tā vietā valsts institūcijas pārņem drīzāk tehnisku funkciju – kontrolēt un uzraudzīt privāto sektoru (Rose 1999). Tāpēc sabiedrības pārvaldībā neizbēgami izvēršas un nostiprinās radniecībā sakņotas sociālā atbalsta sistēmas.

Tomēr šie procesi nebūt nav lineāri. Piemēram, Covid-19 pandēmija no jauna aktualizēja jautājumu par valsts iespējām un pienākumiem attieksmē pret iedzīvotājiem un vienlaikus pakļāva izturības pārbaudei radniecības saišu spēku, jo ģimenes saskārās ar vēl nebijušiem izaicinājumiem. Tāpēc ir paredzams, ka, pandēmijai beidzoties, paplašināsies tā zinātniskās analīzes joma, kas ir veltīta valsts un radniecības attiecību izpētei.

Šī raksta mērķis ir iezīmēt diskusiju par valsts un radniecības saikni Latvijas kontekstā. Raksts sastāv no trim daļām. Vispirms es sniedzu īsu pārskatu par svarīgāko tematisko literatūru, kas lielākoties iekļaujas Rietumu akadēmisko aprindu uzturētajā klasiskajā antropoloģijas tradīcijā. Izsekojot jēdzienu “valsts” un “radniecība” saturiskajai attīstībai – no sākotnējā pretstatījuma vai pat antagonisma līdz savstarpējam papildinājumam un nozīmju pārklājumam –, es argumentēju, ka minētās diskusijas politiskais konteksts ir izšķiroši svarīgs tās izvērsuma izpratnei.

Otrajā sadaļā es ieskicēju Latvijas etnogrāfisko kontekstu, norādot, ka debates par attiecīgās terminoloģijas saturisko papildījumu nemitējas kopš valsts neatkarības atjaunošanas. Politikas pārvaldības kontekstā var novērot zināmu apsēstību ar nukleārās ģimenes formu, kas tiek instrumentalizēta valsts ekonomisko mērķu sasniegšanai. Manuprāt, produktīvs skatījums uz to, kā oficiālais diskurss problematizē valsts un radniecības jēdzienus, ir rodams tiesību un politikas jomās. Šāds skatījums gan nav visaptverošs, tomēr atklāj diskusijas tvērumu plašākā sabiedrībā.

Analizējot jēdziena “ģimene” diskursīvo nozīmi, kā etnogrāfisku datu materiālu es aplūkoju vairākus stratēģiski nozīmīgus valsts politikas plānošanas dokumentus. Šādi vēlos parādīt, ka kopš neatkarības atjaunošanas deviņdesmito gadu sākumā Latvijas “nacionālā kapitālisma” izveide ir saskārusies ar skaudrām pretrunām. Globālā kapitālisma imperatīvi pagājušā gadsimta nogalē spieda pieņemt politiskus lēmumus, kas sekmēja Latvijas tautsaimniecības atvērtību un iekļaušanu pasaules tirgū, vienlaikus to deindustrializējot un veicinot plaša mēroga emigrāciju, kuras gaitā nākamajos trīsdesmit gados valsts zaudēja 600 tūkstošus iedzīvotāju¹.

Šie procesi vēl vairāk saasināja sabiedrībā valdošo satraukumu par latviešu nācijas izmiršanu kā draudu nacionālās valsts pamatu stabilitātei. Tāpēc valsts un sabiedrības apziņā pieauga ģimenes kā reproduktīvās vienības nozīme. Dokumentu analīze liecina, ka valsts politikas veidotāju konsekvētā nespēja novērst minētās pretrunas veicināja izteikti konservatīvu politisko nostāju.

Tomēr nukleārā ģimene neizsmēļ saturisko saikni starp valsti un radniecību. Tāpēc raksta trešajā sadaļā es aplūkoju trīs būtiski svarīgus likumdevēja lēmumus, kas tika pieņemti deviņdesmito gadu sākumā un apliecina radniecības struktūru visnotaļ svarīgo lomu nacionālās valsts uzbūvē. Sabrūkot Padomju Savienībai, Latvijas politiķu svarīgākā izvēle bija atjaunot Satversmes varu, kas bija likumiski noteikta 1922. gadā un apturēta pēc Kārļa Ulmaņa īstenotā valsts apvērsuma 1934. gadā. Šā lēmuma nozīmību apliecina turpmākās politiskās izvēles attiecībā uz Pilsonības likumu, īpašumu denacionalizāciju un privatizāciju.

Antropoloģiskā literatūra skaidri parāda: radniecība ir efektīvs instruments, kas ļauj īstenot īpašuma kontroli, mantošanu un/vai nodošanu citām personām. Līdzīgā kārtā atjaunotās Latvijas Republikas mērķis bija radīt ne vien valstij piederīgus pilsoņus, bet arī īpašniekus (juridiskā un ekonomiskā ziņā). Vēl vairāk – radīt īpašniekus *latviešus*. Centīšos parādīt, ka pēc valstiskās neatkarības

¹ Pēc neatkarības atjaunošanas Latviju pametuši 600 tūkstoši iedzīvotāju: Tēta projekts. *LSM.lv*.

atgūšanas politiskajos procesos radniecībai bija organizatoriska funkcija un ka tā izpaudās vismaz divējādi: politikas veidotājiem apzināti uzsverot nukleāro ģimeni kā sabiedrības pamatvienību un vienlaikus neapzināti formulējot alternatīvas radniecības loģikas, uz kurām pamatojās valsts sociālās struktūras. Konceptuāli es rosinu domāt par valsti un radniecību kā sabiedrības organizācijas principiem, kas ir drīzāk līdzīgi nekā atšķirīgi. Radniecība ir jebkuras valsts pamats, bet tās izpausmes nebūt nav viennozīmīgas.

Teorētiskais pārskats

Pirms raksturot valsts un radniecības sinerģiju, būtu lietderīgi katru no šiem jēdzieniem aplūkot atsevišķi. Radniecība ir ārkārtīgi plašs koncepts, kas antropoloģijā var lepoties ar bagātīgu intelektuālo mantojumu. Faktiski var apgalvot, ka tieši radniecība bija antropoloģijas kā zinātniskas disciplīnas pamatkategorija, kas tika iedibināta 19. gadsimta vidū Lūisa Henrija Morgana (*Lewis Henry Morgan*) darba “Senā sabiedrība” (Morgan 1877) kontekstā. Atspoguļojot savam laikmetam aktuālo evolucionisma paradigmu, kas sabiedrības attīstību traktē kā secīgu virzību no mežonības pie civilizācijas, Morgans izstrādāja nozīmīgu teorētisko satvaru sabiedrības materiālās kultūras pētniecībai, būtiski ietekmējot šās tobrīd pārsvarā empīriskās jomas pārstāvjus, arī Frīdriha Engelsa (*Frederick Engels*) atziņas grāmatā “Par ģimenes, privātīpašuma un valsts izcelšanos” (Engels 2004, pirmoreiz publicēts 1884).

Nākamajā simtgadē ar radniecības izpēti nodarbojās galvenokārt antropologi. Cenšoties atšķetināt sociālo struktūru likumsakarības, viņi zīmēja diagrammas un vizuāli attēloja sabiedrības uzbūvi. Secinot, ka sociālās attiecības dažādās kultūrās ir tikušas iedibinātas neskaitāmos atšķirīgos veidos, radniecība kā analīzes kategorija tika apšaubīta un pat uz laiku atmesta.

Būtisku teorētisko ieguldījumu radniecības koncepta analīzē ir sniedzis amerikāņu kultūrantropologs Deivids Šneiders (*David Schneider*) grāmatā “Radniecības pētniecības kritika” (Schneider 1984). Šneiders norāda, ka antropologi izmanto savu normatīvo izpratni par to, kas ir pareizā radniecības pamatvienība, lai analizētu alternatīvas radniecības sistēmas. Tādējādi rietumnieciskā ģimene top par analītisku enkuru jeb pamatkategoriju dažādu cita veida sociālo attiecību klasifikācijā: šādi kļūst iespējams nošķirt bioloģisko radniecību jeb attiecības starp bērniem, brāļiem un māsām, un vecākiem, no vienas puses, un sociālo jeb fiktīvo radniecību, no otras. Viena radniecība šķiet radnieciskāka nekā otra, lai gan rietumnieciskā nukleārā ģimene nebūt nav universāls sabiedrības modelis.

Antropoloģiskajās debatēs ir mēģināts atteikties no šiem kultūras “aizvirt-ņiem”, aizstājot terminu “radniecība” (*kinship*) ar terminu “tuvniecība” (*relatedness*; Carsten 2004), tomēr joprojām saglabājas intuitīva pārliecība, ka īstā radniecība ir tieši ģimene. Pierādīt, ka radniecības attiecības var veidoties pat starp iepriekš nekādi nesaistītām personām, piemēram, bērnu adopcijas gadījumā (Howell 2007), un ka šādas attiecības ir ne mazāk patiesas un nozīmīgas nekā tās, ko ierasti piedēvē vecākiem un viņu bioloģiskajiem pēctečiem, ir konceptuāls un empīrisks izaicinājums.

Šā jautājuma svarīgumu apliecina Latvijā joprojām nerimstošie strīdi par to, kas ir vai nav pareiza ģimene. Ja radniecību konceptualizē tikai un vienīgi kā bioloģiskas attiecības starp vecākiem un bērniem, būs visai problemātiski gūt skaidru priekšstatu par sabiedrības sociālo uzbūvi, jo reālie kopdzīves un mīlestības veidi ir visnotaļ dažādi.

Radniecības jēdzienam ir jābūt visaptverošam, proti, tādām, kas ietver ģimeni, bet nav obligāti reducējams uz to. Klasisko tradīciju pārstāvošie antropologi, piemēram, Edvards Evans Evanss-Pričards (*Edward Evan Evans-Pritchard*), radniecības attiecības saistīja ar tādām vienībām kā cilts, klans un ciems (Evans-Pritchard 1940). Latvijas likumdošanā un normatīvajos aktos, lai tiesiski regulētu dažādas saimnieciskās dzīves formas, kā arī valsts statistikas vajadzībām bieži lieto terminu “mājsaimniecība”. Juridiskā izpratnē mājsaimniecību var veidot personas, kuras nav obligāti bioloģiski saistītas, bet kuru kopība tomēr var tikt definēta kā ģimene, atsaucoties uz radniecības jēdzienu.

Jāatzīst, ka terminu “radniecība”, “ģimene” u. tml. savstarpēja atbilstība vai neatbilstība nav tikai Latvijas problēma. Ādams Kupers (*Adam Kuper*), komentējot Evansa-Pričarda darbu par nueriem (Evans-Pritchard 1940), norāda, ka segmentārās ciltsrades (*segmentary lineage*) teorija, ar kuras palīdzību Evanss-Pričards izskaidroja nueru sociālās struktūras, neatbilst nueru pašu priekšstatiem par viņu sabiedrisko sistēmu (Kuper 1982). Tas tikai pierāda, ka piemērotu definīciju meklēšana (turklāt piemērotu kam?) ir atvērts un nebeidzams process.

Interesanti atzīmēt, ka līdzīgu problēmu atklāj arī pētījumi, kuros valsts normatīvās izpratnes pamatā ir nacionālās valsts jēdziens. Tādējādi nacionālā valsts kļūst par ikvienas valsts paradigmātisku paraugu, lai gan “nacionālā lietu kārtība” (Malkki 1995) ir salīdzinoši nesena parādība. Vēsturiski ir pastāvējuši valstij līdzīgi politiski veidojumi, kuru leģitimitāti nenosaka kāda nacionālā grupa, un tāpat pastāv nacionālās grupas vai nācijas bez savas valsts. Viens nav priekšnoteikums otram.

Tāpat kā radniecības, arī valsts pētniecība antropoloģijā periodiski te uzviļņo, te atkal noplok. Pēdējās divās desmitgadēs tā ir iemantojusi jaunu elpu saistībā ar sociālajām un politiskajām kustībām, kas visā pasaulē met

izaicinājumu globālo institūciju, piemēram, Pasaules Tirdzniecības organizācijas, Starptautiskā Valūtas fonda, Lielā septītņieka (G7), pieaugošajai varai un ietekmei. Masveida protestu izraisītās vardarbīgās sadursmes ar policiju sekmēja zinātnisko izpēti, kas seko Maksa Vēbera (*Max Weber*) noteiksmei par valsti kā vardarbības monopola turētāju (Graeber 2009).

Antropologi sāka distancēties no izpratnes par valsti kā oficiālo institūciju plejādi, tā vietā pievēršot uzmanību tās iedarbībai (Mitchell 1991) un izpaušmēm reālajā dzīvē, piemēram, birokrātiskajam aparātam (Ferguson un Gupta 2002). Valsts tika konceptualizēta kā naidīgs, hierarhiski lejupvērstis spēks, kura klātbūtne ir jūtama, taču ne vienmēr acīmredzama. Šāda valsts izpratne bija gluži citāda nekā tā, kas tika propagandēta aiz dzelzs priekšvara, kur (nacionālo) valsti uzlūkoja kā brīvības priekšnoteikumu, nevis potenciāli noziedzīgu struktūru.

Tā Stefs Jansens (*Stef Jansen*) raksta par vēlmi pēc valsts (*desire for a state*) jeb vēlmi pēc centralizētas pārvaldes spēka tādās zemēs kā Bosnija. Patiesi, asiņaina etniskā kara apstākļos vēlme monopolizēt vardarbības instrumentus, lai to pārvaldītu un remdinātu (klasiskā Hobsa garā), šķiet visnotaļ loģiska. Taču valsti var uzlūkot arī kā brīvības nesēju apstākļos, kur nācija ir tikusi varmācīgi iekļauta plašākā impēriskā struktūrā. Turklāt “nacionālajā lietu kārtībā” savas valsts iemantošana nācijai ļauj kļūt par starptautisko tiesību subjektu un tādējādi arī līdzvērtīgu dalībnieci globālajos procesos (Jansen 2015).

Jebkurā gadījumā ir svarīgi saprast, kāpēc antropologi vispār runā par radniecību. Radniecība ir veids, kā definēt un organizēt sabiedrību. Klasiskās skolas antropologiem, kas paši bija dzimuši un auguši sabiedrībās ar centralizētu pārvaldi, sastopoties ar cita veida kopienām, kam šāda centralizēta vara izrādījās nevajadzīga, gluži dabiski kārojās uzzināt, kādi nodibinājumi šajās kopienās nodrošina vispārēju kārtību. Tādas sabiedriskās institūcijas kā, piemēram, cilts, klans vai ciems, liecina par radniecību kā sākotnējo struktūrējošo spēku, kas nosaka, kurš līdzinās kuram un kādi līdz ar to ir attiecīgo personu pienākumi.

Tomēr radniecība nebūt nenozīmē kaut ko obligāti pozitīvu. Piemēram, Maikls Hadsons (*Michael Hudson*), raksturojot bronzas laikmeta sabiedrības, atzīmē, kā pastāvošo radniecības struktūru izmantoja kreditori, pretendējot uz parādnieka īpašumu: saimes tēvs adoptēja kreditoru, kurš tādējādi kļuva par viņa dēlu, un mantojums tika izstumts ārpus ģimenes loka, jo par īpašuma likumīgo mantinieku kļuva kreditors (Hudson 2018). Tātad nav pamata uzskatīt, ka sabiedrības bez centrālas varas, kas administrē vardarbību, būtu mazāk ekspluatējošas. Radniecības izpēte liecina, ka apsvērumi par līdzīgu un atšķirīgu un to, kā atšķirīgais tiek sociāli strukturēts, ietekmē jebkuras sabiedrības izveidi.

Tomēr, kā jau minēts, zinātniskajā pētniecībā par valsti un radniecību šie koncepti tiek uztverti kā drīzāk atšķirīgi vai pat pretēji. Iemesli šādai nostājai ir rodami Edvarda Evansa-Pričarda un Meijera Fortesa (*Meyer Fortes*) novatoriskajā politiskās antropoloģijas darbā “Afrikāņu politiskās sistēmas” (Fortes un Evans-Pritchard 1940), kurā autori rosina analītiski nošķirt bezvalstiskās un valstiskās sabiedrības. Viņuprāt, bezvalstiskās sabiedrībās politiskās tiesības tiek noteiktas atbilstoši segmentārās ciltsrades sistēmai. Šādās sabiedrībās sociālās dzīves norises definē nevis teritorija, bet gan iedzīvotāju izcelsme, un tādējādi radniecības nozīme ir skaidri izteikta. Teritorijai ir nozīme vien tiktāl, ciktāl vietējās kopienas sadarbojas ar citām vietējām grupām. Turpretī sabiedrībās, kuru pamatā ir valsts iekārta, politiskās tiesības tiek noteiktas pēc teritoriālā principa, tāpēc piederība noteiktai grupai tiek konceptualizēta ne tik daudz radniecības ceļā, cik ņemot vērā to, vai cilvēks dzīvo konkrētajā zemē.

Evansa-Pričarda un Fortesa iezīmētā atšķirība nebija nekas jauns, jo viņu atziņas iekļāvās senajā diskursā par teritorijas un izcelsmes kā divu atšķirīgu sociāli strukturējošo spēku nozīmi, tomēr šajā reizē to pamatoja abu zinātnieku veiktie pētījumi nueru un talensu kopienās. Tā nostiprināja domāšanas tradīciju, kas faktiski atbilst liberālajam regulējumam par privāto jomu kā tādu, ko raksturo pienākumi māsasaimniecībā un ģimenē, un publisko jomu, kur indivīdi iesaistās jēgpilnā politiskā darbībā. Bezvalstiskās sabiedrībās dominē izcelsmes princips, savukārt rūpes par teritoriju kļūst par valstīm raksturīgu iezīmi. Kā vēlāk redzēsim, šis pretstats izpaužas arī Latvijā.

Radniecības pētniecības attīstību daudzējādā ziņā ir sekmējuši Dženetas Karstenas (*Janet Carsten*) darbi, īpaši viņas grāmata “Pēc radniecības” (Carsten 2004), kurā viņa detalizēti pamato nepieciešamību aizstāt terminu “radniecība” ar terminu “tuvniecība”. Distancējoties no bioloģiskām konotācijām, Karstena tuvniecību definē samērā viennozīmīgi: “Tuvniecību (vai radniecību), raugoties visplašākajā nozīmē, nosaka vienkārši veids, kā cilvēki rada līdzību vai atšķirību starp sevi un citiem” (Carsten 2004, 82).

Tādējādi būt radnieciskam nozīmē radīt līdzību vai kopīgu stāvokli, lai sasniegtu to, ko Māršals Sālinss (*Marshall Sahlins*) definē kā savstarpēju esamību (*mutuality of being*; Sahlins 2013). To var panākt, izsekojot tam, kā cilvēki ieiet cits cita ķermenī un iznāk no tā (Bloch 2013), kā arī neskaitāmos citos veidos, piemēram, kopā ēdot, strādājot, spēlējoties. Vienlaikus Karstena saglabā konceptuālu atšķirību starp valsti un radniecību, pat liekot domāt, ka valsts naidīgi iejaucas mājas lietās. Kāpēc?

Šķiet, ka daļēju atbildi sniedz viņas pašas darbu etnogrāfiskais konteksts un antropoloģiskā pētniecība kopumā. Klasiskās skolas antropologu pētījumi ir pamatā veikti koloniālā vai postkoloniālā vidē, tāpēc valsts gandrīz vienmēr tiek

skatīta kā svešs spēks iepretī vietējām sociālajām grupām, kas organizējušās pēc radniecības principa. Iespējams, pirmskoloniālā perioda kopienās pat pastāvēja valstij līdzīgas struktūras, taču šie potenciāli varmācīgie veidojumi tika uzlūkoti kā pašas kopienas, ne ārēju spēku radīti. Latvijas iedzīvotājiem šādi apsvērumi nebūtu sveši. Frānsisa Paina (*Francis Pine*) raksta, ka “visā sociālisma periodā Austrumeiropā [...] valsts apzināti piesauca un pat apvērta ģimenes, mājsaimniecības, dzimuma un radniecības valodu, savu mērķu vārdā pretendējot uz absolūtu morālo un kolektīvo autoritāti” (Pine 2018, 94).

Šādā kontekstā laikam jau nepārsteidz, ka cilvēki definē valsti kā viņu radnieciskajām saitēm naidīgu spēku. Makss Glukmans (*Max Gluckman*) raksta par dilemmu, ar ko saskārās afrikāņu ciema virsaitis (ne mazāk aktuālu arī pašreizējiem politiskajiem līderiem, kuru valsts ir plašākas politiskas savienības sastāvdaļa), kurš bija vidutājs attiecībās starp koloniālo pārvaldi un ciemu, ar kuru viņu saistīja radniecības saites. Koloniālās varas pārstāvju skatījumā ciems bija administratīva vienība, ko varēja teritoriāli norobežot un šādi pārvaldīt. Taču afrikāņu ciemus veidoja vairāk vai mazāk attāli radnieki – tajos tikpat kā nedzīvoja svešinieki. Ciema vecākais bija starpnieks vietējo un ārējo interešu saskaņošanā (Gluckman, Mitchell un Barnes 1949). Šajā ziņā viņa pozīcija daudz neatšķīrās no tās, kāda ir, teiksim, Latvijas premjerministram, kuram jāapzinās vietējās intereses, bet *jāžonglē* ar Eiropas Savienības imperatīviem. Tādējādi konkrētajā vēsturiskajā situācijā valsts un radniecības pretstatījums patiešām var būt pamatots.

Šādu nostāju pauž arī Deivids Grēbers (*David Graeber*), definējot valsti kā vardarbīgu sociālo struktūru un norādot, ka valstis bieži izmanto radniecības metaforas, lai attaisnotu citādi nepieņemamas un amorālas attiecības. Izteikumi, ka nācija ir kā ģimene vai ka valsts ir kā tēvs (māte), nav tikai tēlaini salīdzinājumi – tie ir reāli politiskie ieroči. Eksploatāciju vai apspiešanu īstenot ir daudz vieglāk, ja to ietērpj valodā, kas izraisa labvēlīgu reakciju. Turklāt iedīgli šāda eksploatācija norisinās tieši tuvinieku vidē: dzimumu hierarhija ģimenes attiecībās kļūst par paraugu patriarhālai sabiedrībai kopumā. Hierarhija radniecības vienībā padara iespējamu hierarhiju nacionālā mērogā (Graeber 2007).

Kā minēts iepriekš un kā tiks izklāstīts turpmāk, jautājums par izcelsmi un teritoriju rada pastāvīgu spriedzi ne tikai radniecības, bet arī valsts pētniecībā. Izcelsme piesauc ciltsrakstus, un ciltsraksti piesauc asinis. Apsēstība ar tīrasinību bija izteikta problēma 19. gadsimta Eiropā, un nav nekāds pārsteigums, ka nacionālisma ideoloģijas uzliesmoja vienlaikus ar rasisma un eģēnikas tēmu aktualizēšanos. Maikls Hercfelds (*Michael Herzfeld*) raksta, ka “Eiropā jau 19. gadsimta sākumā asinis bija kļuvušas par eliksīru, kas vietējās sociālās attiecības pārvērtā nacionālajā kultūrā” (Herzfeld 1992, 23).

Nāciju tapšana notika, “filtrējot” un formulējot “pareizo” izcelsmi un arī teritoriju. Stīvens Grosbijs (*Steven Grosby*) apgalvo, ka zeme tāpat ir uzskatāma par nācijas, tās pašapziņas un radniecības sastāvdaļu. Līdzīgi kā tēvu un māti var saukt par dzīvības devējiem, tā arī zeme ir uzlūkojama kā dzīvības uzturētāja. Tāpēc Grosbijs norāda, ka “nācija ir teritoriālās radniecības sociālā izpausme” (Grosby 2018, 16).

Rietumu juridiskajā diskursā šie apsvērumi ir kodificēti *ius soli* un *ius sanguinis* principos. Izrādās, ka centralizētas varas pastāvēšana vai nepastāvēšana maz ietekmē to, kā cilvēki definē savas attiecības: priekšstati par asinīm un zemi, izcelsmi un teritoriju ir klātesoši teju vienmēr, neatkarīgi no vietas un laika. Šajā ziņā valsts un radniecības koncepti nav nemaz tik antagoniski.

Šī raksta tēma ir radniecības un valsts saiknes artikulācija Latvijā, tāpēc vēl īsa piezīme par tās izvērsumu Austrumeiropā. Kopš reintegrācijas globālajā kapitālisma sistēmā Austrumeiropā valda uzskats, ka sociālistiskās valsts noriets ir palielinājis ģimenes kā sociālā atbalsta telpas nozīmi, tāpēc oficiālais diskurss pretstata valsti, ģimeni un radniecību (sk., piemēram, Bogdanova 2018; Heady un Kohli 2010). Šādam uzskatam, protams, ir loģisks pamatojums, un tas sasaucas ar norisēm citos reģionos, kur valstu politiku ir noteikuši taupības pasākumi. Sabiedrisko pakalpojumu kvalitātes lejupslide, finansējuma samazinājums pašvaldībām un citām vietējām iestādēm gluži dabiski mudina cilvēkus savu materiālo vajadzību nodrošinājumā vairāk paļauties uz ģimenes locekļiem.

Austrumeiropas valstīs minētie procesi norisinās jau kopš deviņdesmito gadu sākuma un, saprotams, izraisa pētnieku interesi. Teorētiski gan tiek saglabāts analītiskais nošķirums starp valsts un radniecības jomām, pieņemot, ka izmaiņas vienā raisa izmaiņas otrā. Izmaiņu vektori var atšķirties (sk. Thelen, Thiemann un Roth 2014), taču, manuprāt, šāda skatījuma intelektuālā jauda ir teju izsmelta. Tāpēc būtu lietderīgi pārskatīt valsts un radniecības jēdzienu intelektuālo vēsturi un to nošķiruma pamatotību mūsdienu politiskās pārvaldības apstākļos.

Turpmākā analīze būs veltīta tam, kā priekšstati par radniecību un ģimeni gūst atspoguļojumu Latvijas valsts politikas plānošanā. Lai kāda būtu akadēmiskā nostāja, praksē ģimene funkcionē kā specifisks valsts pārvaldes instruments un administratīva vienība, ko izmanto sociālajā inženierijā. Pēdējos trīsdesmit gados tieši radniecības jomā asi izpaužas pretrunas starp globālā kapitālisma imperatīviem un vietējām rūpēm par latviešu nācijas nākotni.

Radniecība politikā un politiskajā pārvaldībā

Radniecības attiecības ir instruments sociālās dzīves organizācijā, ko īsteno sabiedriskās institūcijas: mūsdienu valsts pārvaldē šo principu atspoguļo politiskie dokumenti, kas faktiski iemieso kodificētu lēmumu pieņemšanas procesu. Kriss Šors (*Chris Shore*) un Andžela Raita (*Angela Wright*) apgalvo, ka “iestāžu darbinieki un vadītāji, no universitātēm un skolām līdz valsts aģentūrām un lielām korporācijām, pārvaldību arvien vairāk kodificē, publicē un uztver kā vadlīnijas, kas leģitimē un pat motivē viņu rīcību” (Shore un Wright 1997, 4). Šie autori arī norāda, ka sabiedrības politiskā pārvaldība ir kļuvusi par patstāvīgu pētniecības jomu. Tātad, ja vēlamies ieviest valsts atzītas sociālās pārmaiņas, galvenais priekšnosacījums ir politikas plānošanas dokumentu izstrāde. Tam savukārt ir nepieciešamas gan juridiskās zināšanas, gan izpratne par politisko dokumentu birokrātisko apriti, gan arī sociālais kapitāls, lai attiecīgās idejas gūtu publikas atsaucību. Pārvaldības antropoloģisko nozīmību rada tās šķietamā neitralitāte, lai gan būtībā tā ir varas funkcija.

Šors un Raita atzīmē, ka pārvaldību var uzlūkot kā kultūras tekstu vai klasifikācijas rīku, vai, vispārīgāk, kā varas formu, kas nodrošina noteiktu interešu pārstāvniecību uz citu rēķina. Tās zinātnisko un vienlaikus politisko raksturu Latvijā atspoguļo, piemēram, tāds plānošanas dokuments kā “Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.–2017. gadam”, ko valdība pieņēma ar skaidru mērķi formulēt ģimenes politikas attīstības vīziju. Šā dokumenta trešajā nodaļā lasām: “Ģimenes, kuras balstītas laulībā, vidēji ņemot, ir daudz stabilākas, fiziski un emocionāli veselākas, pakļautas mazākam riskam lietot alkoholu, narkotikas, piedzīvot nabadzību un jebkāda veida vardarbības izpausmes nekā ģimenes, kurās pāri nedzīvo laulībā.”

Šis diezgan pretrunīgi vērtējamais un nepārprotami ideoloģiskais apgalvojums ir ticis rakstīts, atsaucoties uz kādu *Heritage Foundation* publiskotu pētījumu, šādi tam piedēvējot zinātnisku raksturu. Taču minētajā politikas dokumentā nav atrodama kontekstuāla zemsvītras piezīme, kas izskaidrotu, piemēram, attiecīgās domnīcas konservatīvo politiku kopumā. Vēl interesantāk, ielūkojoties norādītajā pētniecības darbā, redzams, ka tajā izteiktie spriedumi atšķiras no politikas dokumentā paustā. Pētījuma autori apgalvo, ka laulība ir institūcija, kas vislabāk aizsargā mātes un bērnus no vardarbības ģimenē. Viņu uzmanības centrā ir sievietes – precētas vai neprecētas. Par ģimenēm kā tādām nekas nav sacīts. Varētu iet vēl tālāk un kritiski analizēt ziņojumā izmantotos datus, taču ar šo diskursīvo niansi pietiek, lai ilustrētu, kā morāli apsvērumi politikas dokumentos pārtop “zinātniskās” patiesības.

Turpinājumā aplūkošu vairākus stratēģiskus dokumentus, kas atklāj radniecības attiecību lomu valsts politiskajā pārvaldībā Latvijā: Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģiju līdz 2030. gadam ("Latvija 2030"), jau pieminētās Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.–2017. gadam un, visbeidzot, Latvijas Nacionālo attīstības plānu 2021.–2027. gadam. Jāpiebilst, ka šajos politikas dokumentos radniecības koncepts ir sašaurināts līdz ģimenes jēdzienam. Vispirms īsumā aplūkošu ģimenes noteiksmi Satversmē. Pēc tam veikšu nelielu atkāpi, lai ilustrētu Latvijas nacionālās valsts vēsturisko pieredzējumu, jo šis aspekts ļauj vismaz daļēji izprast neatslābstošo spriedzi diskursā par ģimeni, kas atspoguļojas arī valsts politiskajā pārvaldībā.

Diskusijas par ģimenes jēdziena saturu Latvijā nerimst joprojām. Nevienš likums skaidri nedefinē, kas tieši veido ģimeni. Satversmes 110. pantā norādīts, ka valsts aizsargā laulību (kas šā panta izpratnē ir savienība starp vīrieti un sievieti), kā arī ģimeni, vecāku un bērna tiesības. Tomēr patlaban spēkā esošā valsts pamatlikuma redakcija, kas laulību definē kā savienību starp vīrieti un sievieti, tika pieņemta vien samērā nesen, 2005. gadā. Turklāt Satversmes 110. pantā ietvertais jēdziens "ģimene" nebūt neraksturo vienīgi attiecības, kuru pamatā ir vecāku laulība, lai gan nereti tiek atbalstīta tieši šāda nostāja. Piemēram, Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums ģimeni faktiski pielīdzina mājsaimniecībai, kuras locekļiem ir kopīgs budžets, bet nepievērš uzmanību nedz kopīgā saimniecībā dzīvojošo personu ģimenes stāvoklim (precējušās vai neprecējušās), nedz viņu dzimumam (vienāds vai atšķirīgs).

Satversmes tiesa 2020. gada nogalē pieņēma lēmumu lietā, kas tika ierosināta pēc viendzimuma attiecībās dzīvojošas personas pieteikuma saistībā ar Darba likuma 155. panta pirmo daļu, kas tiesības uz 10 kalendāra dienu ilgu atvaļinājumu pēc bērna piedzimšanas paredz tikai bērna tēvam, bet neparedz šādas tiesības bērna mātes partnerei, kas faktiski esot uzskatāma par vienu no jaundzimušā bērna vecākiem. Konstitucionālā tiesa nolēma, ka norma, kas paredz bērna tēvam tiesības uz atvaļinājumu sakarā ar bērna piedzimšanu, neatbilst Satversmes 110. panta pirmajam teikumam, ciktāl tā neparedz aizsardzību un atbalstu bērna mātes partnerei. Faktiski Satversmes tiesa lēma, ka šādos gadījumos vienlīdz aizsargājamas ir visas ģimenes un ka liegums saņemt paternitātes atvaļinājuma pabalstu bērna mātes partnerei ir bijis netaisnīgs.²

² Jāatzīmē, ka laikā, kad tika rakstīta šī nodaļa, šie jautājumi vēl nebija atrisināti un dažas izmaiņas varēja notikt, jo tiesas lēmums izraisīja politisku pretestību un tika iesniegti jauni konstitūcijas grozījumi. Satversmes tiesa jau 2004. gadā [spriedumā lietā Nr. 2004-02-0106](#) "Par [Civillikuma 155. panta](#) sestās daļas atbilstību [Latvijas Republikas Satversmes 110. panta](#) pirmajam teikumam un Eiropas Konvencijas →

Šie juridiskie strīdi atspoguļo plašāka mēroga problēmu: lai valsts politika būtu efektīva, tai ir jābūt ne vien dinamiskai, bet arī leģitīmai. Citiem vārdiem sakot, lai kāda būtu politiskā vīzija, faktiskā sociālā prakse var būt krietni atšķirīga. Ģimenes valsts politika ir tipisks piemērs: neraugoties uz pastāvīgajiem centieniem izveidot sabiedrību, kuras pamatā būtu nukleārās ģimenes modelis, patlaban Latvijā dominējošā māsaimniecības forma ir vienas personas māsaimniecība³. Tas, vai likums atspoguļo aktuālo sabiedrības struktūru un praksi un vai būtu nepieciešami pasākumi, kas mudinātu īstenot likuma normatīvos centienus, ir jautājums, kas risināms politikas veidotājiem.

Taču kāpēc šāds satraukums par to, kas ir vai nav “pareiza ģimene”?

Lai atbildētu uz šo jautājumu, vispirms der aplūkot, kā publiskajā diskursā tiek konceptualizēta latviešu nācija un Latvijas valsts. Neatkarīgas nacionālas valsts pastāvēšanu ierasts uztvert kā galapunktu gadsimtu ilgā ceļā, kura gaitā izveidojās latviešu nacionālā apziņa un norisinājās cīņas ar svešzemju ienaidniekiem. Par neapšaubāmu autoritāti šās tēmas izpratnē nereti uzskata bijušo Valsts prezidentu Egilu Levitu. Viņš pat ir tapinājis jaunu salikteni “valstsgriba”, lai apzīmētu mistisku spēku, kas, viņaprāt, funkcionē kā reāls vēstures aktors un nenovēršami novedis pie Latvijas Republikas proklamēšanas.

Levita koncepcija par šo vēsturisko procesu ir evolucionāra. Vispirms pastāv etniskā kopiena, kas sevi pilnībā neuzskata par etnisko kopienu. Pēc kāda laika šīs kopienas apziņa attīstās, un tā kļūst par nacionālo kopienu. Pēc tam nacionālā kopiena veidojas kā tauta, šajā procesā iegūstot suverenitāti un pamatu valsts dibināšanai (Levits 2013). Levits atzīst, ka vēsturiski ir jānošķir vecās Eiropas valstis, kurās vispirms izveidojās valstiska struktūra un tikai pēc tam attīstījās nacionālā apziņa, pārvēršot tautu par nāciju. Turpreti jaunajās valstīs, piemēram, Latvijā, notika otrādi. Pēc viņa domām, latviešu nācija ir Latvijas Republikas pamats un bez nācijas nevar būt valsts.

Šo liberālā nacionālisma mītu, kā to dēvē Vladimirs Kolosovs (Kolosov 1999), var kritiski analizēt no dažādiem skatpunktiem. Piemēram, nav skaidrs, kas ir tie spēki, kuri liek attīstīties nacionālajai apziņai. Nav arī skaidrs, kāpēc kopienai, kas sevi uzskata par nacionālu vienību, obligāti jāattīstās valsts virzienā. Kurdu gadījums šajā modeli būtu iespaidīga anomālija, jo kurdu kopiena sevi

↳ par to bērnu tiesisko statusu, kuri nav dzimuši laulībā, [4. pantam](#) bija tieši atzinusi, ka Satversmes 110. pantā ietvertais jēdziens “ģimene” nav saistīts vienīgi ar attiecībām, kas balstītas uz laulībām, bet ietver arī citas *de facto* “ģimenes” saites gadījumos, kad personas dzīvo kopā ārpus laulības.

³ [Oficiālās statistikas portāls](#). (21.08.2023.). [Latvijā saskaitīts 859,8 tūkst. privāto māsaimniecību; pieaug vienas personas māsaimniecību skaits: Preses relīze.](#)

uztver kā nacionālu vienību, tomēr dara visu iespējamo, lai izvairītos no tādu politisko struktūru izveides, kas līdzinātos rietumnieciskai nacionālai valstij. Turklāt šī analīze, ja to tā var nosaukt, liecina par klaju Eiropas politiskās un ekonomiskās vēstures ignorēšanu: šajā procesā nācijas veidošanās ir bijusi izteikti šķiriska (Arrighi 2010)⁴.

Levita apceres ir piemērs tīri spekulatīvai vēstures izpratnei, kas abstrahējas no jebkādiem reālās dzīves apstākļiem, tā vietā paļaujoties uz garīgu spēku, ko autors sauc par valstsgribu un kas maģiski plivina nacionālās vēstures spārnus. Tomēr oficiālajā diskursā šāds ideoloģisks skatījums tiek pasludināts par teju pašsaprotamu nācijas vēsturi. Tas gan atstāj vietu mazākumtautību iekļaušanai Latvijas tautsaimniecībā, taču vien tiktāl, ciktāl tās iekļaujas latviešu nācijas kultūras dzīvē. Tā kā cilvēka kultūras identitāti lielā mērā nosaka viņa audzināšana, tad, pēc Levita domām, teorētiski persona var kļūt par latvieti pat tad, ja tai ir atšķirīga etniskā izcelsme. Praksē gan tas šķiet maz ticams: diez vai cilvēks tiks uzskatīts par pilntiesīgu latvieti, ja viņa dzimtā valoda nav latviešu.

Šos apsvērumus es tik detalizēti izklāstu tāpēc, ka tieši šāda nacionālās vēstures izpratne ir pamats mūsdienās samilzušajai trauksmei par ģimeni.⁵ Padomju okupācijas gados PSRS veicinātā iekšējā migrācija samazināja latviešu īpatsvaru Latvijas iedzīvotāju kopskaitā līdz 52 % (Nissinen 1998), salīdzinot ar 1920. gadu, kad šis īpatsvars bija gandrīz 73 % (Dribins 2013). Turklāt, kā norāda Pēteris Zvidriņš (2013), 20. gadsimta 70. gados latviešu mirstība pirmo reizi pārsniedza dzimstību, tādējādi padarot latviešu izmiršanu par reālu nākotnes iespēju. Arī laulību skaits 70. gados bija samazinājies līdz zemākajam līmenim pasaulē (*Ibid.*). Tieši šādā kontekstā ir jāvērtē deviņdesmitajos gados tapušais Pilsonības likums un, kā vēlāk redzēsim, tā samērā ierobežojošais raksturs.

Kapitālisma imperatīvi vēl vairāk saasināja demogrāfisko situāciju un varoņa bažas par nācijas izdzīvošanu. Pēdējo 30 gadu laikā tieši jaunizveidotā nacionālā kapitālisma pretrunas ir noteikušas ģimenes valsts politikas virzību Latvijā. No vienas puses, privātīpašuma režīma ieviešana un Latvijas iekļaušanās globālajā tirgū bez jebkādiem pašaizsardzības (protekcionisma) mehānismiem

⁴ Džovanni Arridži (*Giovanni Arrighi*) savā grāmatā norāda uz biznesa asociācijām, kuras veidojās agrīnajā modernajā Eiropā un kuras apzīmēja kā nācijas.

⁵ Es atzīstu, ka trauksme par ģimeni nav tikai Latvijas vai postpadomju/post-sociālisma parādība un to var saistīt ar biopolitikas jēdzienu (Fuko), kas raksturo situāciju, kurā sabiedrības reproduktīvā joma tiek arvien vairāk pakļauta valsts institūciju pārvaldībai.

būtiski sekmēja plašu emigrāciju, vietējās tautsaimniecības nekonkurētspēju un haotisku sociālo politiku, kuras rezultātā patlaban ceturtā daļa valsts iedzīvotāju atrodas uz nabadzības riska sliekšņa bez skaidrām izredzēm uzlabot materiālo situāciju pārrēdzamā nākotnē. No otras puses, minēto procesu iespaidā arvien spēcīgāks kļūst imperatīvs uzturēt un vairot uz savas vēsturiskās zemes mītošās latviešu nācijas dzīvotspēju. Kapitālisma spēki veicina migrāciju, turpretī nacionālā apziņa mudina nostiprināties uz vietas un audzēt etnisko latviešu reproduktīvās spējas. Valsts politikas plānošanas pamatdokumentus var traktēt kā centienus pārvarēt šo pretrunu.

Latvija 2030

Šī raksta tapšanas laikā stratēģiski svarīgākais ilgtermiņa politikas dokuments ir Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam jeb “Latvija 2030” (Latvijas Republikas Saeima 2010). Šis plānošanas dokuments tika pieņemts 2010. gadā un kalpo kā ceļakarte valsts attīstībai tuvākajā nākotnē. Nacionālā kapitālisma vīzijā ietvertā pretruna tajā ir atrisināta par labu kapitālismam.

Stratēģijas autoru piedāvātā risinājuma pamatā ir kapitālu pieeja, kā viņi dēvē attieksmi pret valsts resursiem jeb nacionālo bagātību:

“Kapitāla jēdziens stratēģijā tiek lietots plašā izpratnē un ietver elementus, ko tiešā veidā ir grūti izteikt naudā. Mūsu galvenais kapitāls ir cilvēki – viņu spējas, zināšanas un talanti. Mūsu kapitāls ir Latvijas daba, vide un telpa. Arī kultūras mantojums un radošums, spēja sadarboties un kopā izdarīt to, ko nav iespējams paveikt katram atsevišķi, ir mūsu kapitāls un izaugsmes resurss.” (Latvijas Republikas Saeima 2010, 6)

Šādas pieejas pamatā ir pārliecība, ka Latvijas nacionālā kapitālisma pretrunas izzudīs, ja pats “nacionālais” tiks definēts kā kapitāls. Tādējādi dokumentā noteiktā prioritāte ir nacionālās kultūras attīstība, kas, autoru ieskatā, ir visvērtīgākais kapitāls un izriet no rūpēm par latviešu nāciju, kura līdz 2010. gadam pieredzēja vairākus ekonomiskos satricinājumus, kas paātrināja demogrāfisko lejupslīdi. Tomēr joprojām problemātiska ir orientēšanās smalkajā robežšķirtnē starp latviešu nāciju un Latvijas tautu, kurā, ja atceramies, ietilpst arī nacionālās minoritātes.

Kapitālu pieeja prasa, lai arī Latvijas mazākumtautības tiktu uzskatītas par nacionālo resursu jeb kapitāla paveidu, kas var dot peļņu nākotnē. Piemēram, dokumentā norādīts: “Mūsdienīga nacionālā identitāte, kas interpretējama nevis etniskā, bet plašākā – politiskās nācijas – nozīmē, aptver visus Latvijas iedzīvotājus, kuri jūtas piederīgi Latvijas kultūras telpai un atzīst to par savējo” (Latvijas Republikas Saeima 2010, 14). Tiek uzsvērtā vēlme pēc pilsoniskās nācijas jeb nācijas, kas sevi definē, pamatojoties uz politiskām, nevis etniskām saistībām,

tādējādi norādot uz iespējamu distancēšanos no etniskās piederības kā vadošā faktora politikā. Tomēr jau drīz pēc tam lasām, ka “nemateriālais kultūras mantojums, tai skaitā Dziesmu un deju svētku tradīcijas, stiprina latviešu nācijas ilgtspēju globalizētajā pasaulē” (Latvijas Republikas Saeima 2010, 15). Šajā rindkopā uzmanības centrā ir tikai latviešu nācija un nav atvēlēta vieta pārdomām par to, kā citas Latvijā dzīvojošās nācijas varētu stiprināt savu ilgtspēju globālajā pasaulē. Tādējādi pretruna Latvijas nacionālā kapitālisma iekšienē top nedaudz pārvirzīta uz saspīlējumu starp latviešu nāciju un Latvijas tautu.

Aplūkosim, kā šis stratēģiskās plānošanas dokuments traktē ģimenes attiecības valsts kontekstā. Nemiers par depopulāciju (un tātad valsts nākotni) ir ticis apzināts un pienācīgi formulēts: dzimušo skaits joprojām ir zems un emigrācija turpinās, paātrinot sabiedrības novecošanos, kas savukārt rada papildu spiedienu uz valsts finansēm, jo ekonomiski aktīvo iedzīvotāju (nodokļu maksātāju) skaits samazinās, bet apgādājamo personu skaits palielinās. Šīs problēmas risinājums tiek konceptualizēts kā cilvēkkapitāla vērtības saglabāšana, nepieļaujot tā produktivitātes kritumu: “Cilvēku skaitam samazinoties un sabiedrībai novecojot, ir svarīgi nesamazināt cilvēkkapitāla bāzes vērtību un palielināt tā produktivitāti” (Latvijas Republikas Saeima 2010, 10).

Taču netop skaidrs, ko tas nozīmē praksē, lai gan var nojaust, ka valstij būtu jāatvieglo cilvēku piekļuve darba tirgum. Šādā izpratnē ģimene ir vieta, kur dzimst un aug bērni, bet tikai un vienīgi ar mērķi nākotnē piedalīties darba tirgū, kas acīmredzot ir visas cilvēces galīgais mērķis. Tā kā vecāki ir aizņemti darbā, cenšoties palielināt valsts nacionālās identitātes konkurētspēju, viņi spēj atvēlēt mazāk laika bērnu audzināšanai, tāpēc valsts sektora uzdevums ir nodrošināt gan pieeju izglītībai, sākot ar pirmsskolu, gan veco ļaužu aprūpi.

Dokumentā lasāmi pretrunīgi vēstījumi par to, kurš tieši ir galīgais atbildīgais par bērnu izglītību, jo vecāki tiek mudināti neuzskatīt skolu par vienīgo izglītības sniedzēju – zināma atbildība jāuzņemas arī pašiem. Tiek atzīts, ka bērni un ģimene joprojām ir sabiedrības galvenās vērtības, un vienlaikus prognozēts, ka radniecības struktūra valstī mainīsies, jo vecāka gadagājuma cilvēku būs vairāk nekā bērnu. Tomēr ģimenes politikas vīzija nesniedzas tālāk par apsvērumiem saistībā ar darba tirgus veicināšanu, kas, ņemot vērā dokumenta kopējo ievirzi, nav nekāds pārsteigums.

Ģimenes valsts pamatnostādnes 2011.–2017. gadam

Šo 2011. gadā pieņemto vidēja termiņa politikas plānošanas dokumentu jau minēju kā piemēru tam, kā ideoloģiski, vērtībās balstīti apgalvojumi pārtop it kā neitrālās “zinātniskās” patiesības. Dokumentā formulētais ģimenes

valsts politikas virsmērķis ir veicināt ģimeņu nodibināšanu, stabilitāti, labklājību un sekmēt dzimstību, kā arī stiprināt laulības institūciju un tās vērtību sabiedrībā.

Kā redzams, ģimenes jēdziena izpratne ir izteikti konservatīva. Īstas ģimenes ir tikai tās, kurās vecāki ir precējušies, un tikai šādās ģimenēs ir vēlams dzemdēt bērnus. Te Latvijas “nacionālā kapitālisma” svārsts jau atkal pavēršas uz nacionālo pusi, jo ideālā gadījumā šim laulībā balstītajām ģimenēm vajadzētu būt latviskām, nodrošinot nācijas un līdz ar to arī valsts izdzīvošanu. Tiek skaidri atzīts, ka ģimenes izveides mērķis ir bērnu radīšana: “Dibinot ģimeni, lielākā daļa cilvēku vēlas, lai tajā ienāktu arī bērni, jo bērnu radīšana un audzināšana ir viens no ģimenes pamatuzdevumiem” (Latvijas Republikas Ministru Kabinets 2017, 36). To uzskata par vecāku pienākumu pret valsti, kurā viņi dzīvo.

Lai izprastu, kāpēc šāds skatījums ir tik cieši nostiprinājies sabiedrības apziņā, ir jāpiesauc bērnu loma valsts nākotnes nodrošinājumā. Kā liecina parlamentārās diskusijas ģimenes politikas jautājumos ([sk. plašāk 6. nod. šajā krājumā ““It kā ģimene”: radniecība Saeimas deputātu diskusijās”](#)), šī tēma ir viens no fundamentiem, uz kuriem balstījās valsts neatkarības atjaunošana. Pamatnostādnes identificē vairākas galvenās problēmas ģimenes jomā, sākot ar paša jēdziena pārāk neskaidrajām definīcijām politikas dokumentos un beidzot ar prasmju trūkumu jauniešiem pirms ienākšanas darba tirgū.

Uz vienu no šādām problēmām jau atsaucos iepriekš, proti, tā ir “zema dzimstība, kas nenodrošina pat vienkāršu paaudžu nomaiņu, un no tās izrietoša un praktiski neizbēgama iedzīvotāju skaita samazināšanās nākotnē” (Latvijas Republikas Ministru Kabinets 2017, 19). Šis konstatējums izsaka visu ģimenes politikas veidošanas būtību Latvijā. Ģimene ir reprodukcijas (nācijas atražošanas, tautas ataudzes) vieta un nekas vairāk. Turklāt šī atražošana ir atbalstāma tikai tradicionālās nukleārās ģimenes modelī, tādējādi galvenais priekšnoteikums sociālo attiecību iekļaušanai kategorijā “ģimene” ir laulība.

Neregistrētas partnerattiecības nav vēlamas, jo valda uzskats, ka tajās dzimst mazāk bērnu. Tiek gan atzīts, ka pastāv ģimenes, kurās bērnu aprūpē tikai viens vecāks, taču šī problēma tiek formulēta kā pārsvarā ekonomiska, jo, dokumenta autoru ieskatā, šādas mājsaimniecības ir vairāk pakļautas nabadzībai un sociālajai atstumtībai, kas turklāt apgrūtina pieeju darba tirgum. Lieki piebilst, ka viendzimuma partnerattiecībās dzīvojošas personas vai bezbērnu pāri nemaz netiek uzskatīti par ģimeni un tāpēc šajā politikas dokumentā nav minēti vispār.

Dziļā nepatika pret viendzimuma partnerattiecībām, jādomā, sakņojas tajā pašā kolektīvajā trauksmē par varbūtējo latviešu nācijas izmiršanu un tārad arī

valsts leģitimitātes zaudēšanu. Tā kā Latvijas valstij, lai tā pastāvētu, ir nepieciešama latviešu nācija, tad demogrāfiskā krīze tiek uztverta kā eksistenciāls drauds. Viendzimuma partneri paši radīt bērnus nespēj (adopcijas iespējas viņu gadījumā apsvērtas netiek), tāpēc šāda kopdzīve nav akceptējama kā adekvāta ģimene. Konservatīvo ievirzi atklāj arī dokumenta autoru attieksme pret sievietes lomu sabiedrībā. Sievietes ir pirmām kārtām bērnu audzinātājas, kuras tādējādi nodrošina nācijas izdzīvošanu. Piemēram, abortu jautājums vispirms tiek definēts kā demogrāfiska un tikai pēc tam kā veselības problēma: “Lielais abortu skaits, īpaši jaunu sieviešu vidū, būtiski ietekmē demogrāfisko situāciju un var radīt problēmas sieviešu reproduktīvai veselībai, tādējādi ietekmējot demogrāfiskās izmaiņas ilgtermiņā” (Latvijas Republikas Ministru Kabinets 2017, 39).

Pamatnostādnēs pausta zināma nožēla, ka iedzīvotāji neuzskata bērnu radīšanu par savu pienākumu, bet lēmumu neradīt bērnus pamato ar ekonomiskiem apsvērumiem. Šis dokuments tika pieņemts 2011. gadā – laikā, kad nesenā finanšu krīze izpaudās visā pilnībā un bija neiespējami ignorēt pretrunu starp bērnu radīšanas pienākumu un iedzīvotāju reālajām materiālajām iespējām: “[..] esošā ekonomiskā krīze kalpo par pastiprinošu katalizatoru ilgtermiņā nevēlamiem demogrāfijas procesiem, kā arī to, ka sabiedrība bērnu ienākšanu ģimenē vērtē galvenokārt pēc materiāliem aspektiem, nevis pēc vēlmes radīt bērnus” (Latvijas Republikas Ministru Kabinets 2017, 22).

Tādējādi tiek atzīta materiālā atbalsta un ekonomisko stimulu nepieciešamība depopulācijas novēršanā, taču jau atkal šādu pasākumu galvenā mērķauditorija ir cilvēki, kuri atbilst idealizētajam priekšstatam par ģimeni, kas balstīta laulībā. Pretstatā ilgtspējīgas attīstības stratēģijai “Latvija 2030”, par ģimeni kā kapitālu tikpat kā netiek runāts, vien bez sīkāka paskaidrojuma vai izvērsuma atzīmēts, ka nodarbinātība ir galvenais ģimenes integrācijas faktors sabiedrībā (Latvijas Republikas Ministru Kabinets 2017, 47).

Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2021.–2027. gadam

Kā pēdējo šajā sadaļā aplūkošu citu vidēja termiņa politikas plānošanas dokumentu, ko likumdevējs pieņēma samērā nesen, 2020. gadā. Tam veltītā analīze būs īsa, jo tā neatklāj neko būtiski jaunu, vien uzsver jau minēto.

Līdzīgi kā iepriekš, radniecības jomā diskursīvā izvēle ir izdarīta par labu “stiprām ģimenēm” jeb stabilām nukleārām ģimenēm ar vairākiem bērniem, kas ir ekonomiski aktīvas un, cerams, latviskas. Ciešas un savstarpēji atbalstošas attiecības starp vecākiem un bērniem tiek definētas “Latvija 2030” garā, proti, kā “neaizstājams kapitāls” (Pārresoru koordinācijas centrs 2020, 20), bet iedzīvotāju

atražošana (“tautas ataudze”) tiek uzlūkota kā “prioritārs mērķis, kura sasniegšana nodrošinās nācijas pastāvēšanu nākotnē”, jau atkal sapludinot nācijas un tautas jēdzienus. Bērnu radišana lielākoties tiek uzskatīta par sieviešu izvēli, un publiskā sektora uzdevums ir nodrošināt atbilstošus apstākļus un piekļuvi pakalpojumiem, kas stiprinātu ģimenes vērtību sabiedrībā (Pārresoru koordinācijas centrs 2020, 23). Sabiedrības novecošanās tiek atzīta par pastāvīgu problēmu, bet arī definēta kā iespēja izaugsmes attīstībai, kas pieprasa ātrāk mainīt sabiedrības uztveres paradigmu.

Visiem trīs minētajiem dokumentiem raksturīga vienota izpratne par ģimenes un valsts saistību. Valsts institūcijas mobilizē radniecības saites, cenšoties palielināt latviešu nācijas ataudzi, taču mūsdienu nacionālā kapitālisma dinamikas iespaidā šie centieni tiek nepārtraukti kavēti. Rezultātā valsts politikā vēl vairāk nostiprinās konservatīvās vērtības, pat ja sabiedrības attieksme, iespējams, mainās. Nukleārā ģimene tiek pozicionēta gan kā radniecības, gan valsts paradigma. Šķiet, ka problēma var nonākt strupceļā, ja vien nemainīsies priekšstati par Latvijas Republikas leģitimitāti.

Līdz šim tika skatīts, kā radniecības un valsts saikne atspoguļojas valsts politiskajā pārvaldībā, proti, kā oficiālie centieni sekmēt nukleārās ģimenes modeļa attīstību ierobežo citu potenciālo ģimenes formu leģitimitāti. Šie centieni ir cieši saistīti ar formāliem valsts tautsaimniecības mērķiem. Tomēr raksta pēdējā sadaļā centīšos parādīt, ka līdztekus nukleārās ģimenes modelim izvērsas arī citas radniecības loģikas: to apliecina trīs tiesību aktu kopumi, kas stājās spēkā pēc neatkarības atjaunošanas deviņdesmitajos gados. Tiesa, pretēji analizētajiem rīcībpolitikas dokumentiem, šīs radniecības loģikas politikas pārvaldības līmenī nav skaidras un izteiktas. Kopumā secināms, ka abi koncepti – radniecība un valsts – balstās apsvērumos par cilvēku līdzībām un atšķirībām, tāpēc tie nav šķirami nedz konceptuāli, nedz pat empīriski.

Radniecības loma valstiskās neatkarības atjaunošanā

Laika periods, kas aptver Padomju Savienības sabrukumu un Latvijas Republikas atjaunošanu, joprojām ir visai maz pētīts. Publiski pieejamais materiāls galvenokārt sastāv no personīgām atmiņām, kuru autori ir bijuši vairāk vai mazāk aktīvi iesaistīti (vai joprojām iesaistās) politiskajos procesos (piemēram, Gailis 1997). Tostarp vismaz pagaidām nav veikti nozīmīgi antropoloģiski pētījumi par šīm laikposmam raksturīgo problemātiku. Tāpēc turpmākā analīze ir tikai piesardzīgs mēģinājums runāt par radniecības lomu atjaunotās Latvijas

Republikas politikā drīz pēc neatkarības pasludināšanas. Es argumentēju, ka gan Pilsonības likuma pieņemšana, gan privatizācija un denacionalizācija būtībā bija projekti, kas pamatojās uz radniecības loģiku. Lai gan principā šī loģika caurstrāvo katru politisko projektu, kas saistīts ar īpašuma pārņemšanu un sadali, tomēr ir svarīgi atklāt procesa nianšes. Visbeidzot es jautāju, vai pāreja uz pilsonisko nāciju (kā pretstatu etniskajai nācijai) atvieglo minēto spriedzi diskursā par ģimeni vai tikai maskē to.

Vispirms der apsvērt dažus mazāk ierastus veidus, kā pozicionēt radniecības un valsts saistību. Ņemot vērā Dženetas Karstenas radniecības definīciju (proti, ka radniecība jeb tuvniecība ir vienkārši veids, kā radīt līdzību un atšķirību starp cilvēkiem), var secināt, ka neatkarības atgūšanas process paredzēja divu hronoloģiski nošķirtu politisko projektu (1918. gadā dibinātās Latvijas Republikas un 1990. gadā atjaunotās Latvijas Republikas) pārmantotību (radniecību). Šo abu valsts projektu saikne var šķist pašsaprotama, taču tā nebūt nav absolūta. Intuitīvi varētu pieņemt, ka pašreizējie Latvijas iedzīvotāji atrodas dabiskās radniecības attiecībās ar cilvēkiem, kuri šajā teritorijā dzīvoja pirms 80 gadiem, un, patiesi, cilvēka vecvecvecāki joprojām veido daļu no viņa identitātes.

Vienlaikus šī saikne nav izjūtama un pieredzama ikdienā: mūsdienu sociālie un politiskie apstākļi ir gluži citādi nekā agrāk. Tāpēc var pieņemt, ka starp tolaik un tagad dzīvojošajiem cilvēkiem pastāv ne vien līdzība, bet arī liela atšķirība. Te var piesaukt Karstenas uzsvērtο radošuma lomu nemītīgā radniecības saišu nostiprināšanā. Radniecības attiecības nav ne statiskas, nedz akmeņi iekaltas; analītiski tās ir jāuzlūko kā dinamiskas un pastāvīgi jaunveidojamas. Tas pats attiecas uz valstiskumu: rituāli ir tikai redzamākie valsts jaunradišanas paņēmieni, ar kuru palīdzību tiek veidota saikne starp sabiedrības izcelsmes brīdi un tagadni.

Tādējādi neatkarības atjaunošana, pamatojoties uz Satversmes atjaunošanu, ir uzskatāma par apzinātu cilvēku attiecību radīšanas un noteiksmes aktu. Kā vēlāk redzēsim, juridiskajam definējumam, kas nostiprināja nepārtrauktības (jeb turpinātības/pēctecības) principu attiecībās starp abiem hronoloģiski nošķirtajiem politiskajiem projektiem (un attiecīgi tajos iesaistītajiem cilvēkiem), bija būtiska ietekme uz materiālo resursu sadali (lasi – piesavināšanu).

Jāuzsver, ka valsts nepārtrauktības politikai bija alternatīvas. Tālavs Jundzis norāda, ka jaunas parlamentāras republikas izveide, proti, jaunas konstitūcijas rakstīšana, bija skaidri redzama iespēja (Jundzis 2013). Atcerēsimies, ka laikposms no aptuveni 1987. līdz 1991. gadam bija politiski visnotaļ nenoteikts. Pilnīga Latvijas neatkarība varēja nešķist reāla varbūtība, tāpēc tika apspriestas un analizētas vairākas iespējas attiecībās ar Padomju Savienību.

Kad politiskā neatkarība parādījās dienaskārtībā, dažādas politiskās grupas izvirzīja trīs scenārijus. Viens no tiem paredzēja rīkot Latvijas PSR Augstākās Padomes vēlēšanas: ja neatkarību atbalstošais politiskais spēks iegūtu vairākumu, tas ļautu atdalīties no Padomju Savienības. Otrais scenārijs bija Pilsoņu reģistrs. Tā kā suverēnā vara pieder Latvijas tautai, vispirms bija nepieciešams apzināt un reģistrēt visus pilsoņus, kā to paredzēja 1919. gadā pieņemtais Pilsonības likums. Lai gan 1940. gada padomju okupācija atcēla Latvijas tautas suverēno varu, tās teritorija un teorētiski arī pilsonība juridiski turpināja pastāvēt. Trešā iespēja bija cerēt uz Latvijas suverēnā valstiskuma starptautisku atzīšanu. Šis ceļš tika atzīts par vismazāk iespējamo ģeopolitiskās situācijas nedrošības dēļ.

Vēlēšanu pieeja guva pārsvaru, taču juridiskā ziņā tā bija pretrunīga. Atdalīšanās no Padomju Savienības, izmantojot tobrīd pieejamos juridiskos ceļus (miermīlīgas revolūcijas sarīkošanu), netieši nozīmēja, ka padomju tiesiskajam režīmam tiek piešķirta zināma leģitimitāte. Vienlaikus, pieņemot 1990. gada 4. maija Neatkarības deklarāciju, par nelikumīgu tika pasludināta PSRS realizētā okupācija un aneksija, kā arī visa turpmākā politiskā pakļautība. Te veidojās juridisks paradokss: no vienas puses, tika noliegta 1940. gadā notikušās Latvijas Republikas iekļaušanas PSRS sastāvā likumība; no otras puses, lai izstātos no šīs savienības, tika izmantotas PSRS pārstāvniecības institūcijas.

Šā raksta kontekstā ir minami vairāki neatkarības atjaunošanas procesa mazāk formālie aspekti un nateiksmes. Svarīgs faktors bija samērā īsa, vien pussimt gadu ilgais, okupācijas periods: ļaužu atmiņas par politisko neatkarību joprojām bija dzīvas. Būtiski, ka atmiņas par neatkarības gadiem tika uzturētas ģimenēs. Aizvainojumu pret padomju režīmu pastiprināja gloriificētais priekšstats par tā sauktajiem ulmaņlaikiem. Turklāt lielu ieguldījumu neatkarīgas nacionālas valsts idejas uzturēšanā sniedza trimdnieku ģimenes, kuru pārstāvji nemitējās iesniegt lūgumrakstus ārvalstu valdībām, aktīvi pašorganizējās un rīkoja dažādu veidu protestus pret nelikumīgo okupāciju. Tādējādi valsts idejas dzīvotspēju noteica politiski motivēta ģimenes vide. Radniecības saitēm bija svarīga loma valsts neatkarības panākšanā (nevis pretdarbībā pret valsti, uz ko norāda iepriekš minētās antropoloģiskās atziņas).

Atmiņas par Latviju starpkaru periodā bija nozīmīgas arī citu iemeslu dēļ. Dace Dzenovska raksta, ka 20. gadsimta 80. gados daudzi kultūras un sabiedriskie darbinieki kā paraugu uzlūkoja Kārļa Ulmaņa autoritāro politisko režīmu pēdējos gados pirms okupācijas – 1934.–1940. gadā (Dzenovska 2018). Ulmanis savu valdīšanu balstīja uz spēcīgu latviešu nacionālo jūtu kultivēšanu, tostarp slēdzot mazākumtautību skolas. Tautības nozīme vēl vairāk nostiprinājās padomju režīma laikā, kad nācijas tika traktētas kā kultūras vienības. Ideja par valsti un nāciju tapa vienota gan sabiedrības priekšstatos, gan oficiālo

varasiestāžu izpratnē. Tas savukārt ietekmēja vēlāko Pilsonības likumu, kas tika pieņemts astoņdesmito gadu beigās, kad pieauga satraukums par latviešu nācijas izzušanu kā potenciālu draudu atjaunojamās valsts eksistencei.

Tā kā etnisko latviešu īpatsvars iedzīvotāju vidū bija proporcionāli samazinājies, pastāvēja bažas, ka latvieši var zaudēt politisko kontroli pār valsts attīstību, latviešu vēlētāju balsīm sadaloties starp dažādām partijām (Dreifelds 1996). Tāpēc atjaunotās valsts pilsonība tika piešķirta tikai tiem cilvēkiem, kas bija Latvijas Republikas pilsoņi 1940. gadā, kā arī viņu tiešajiem pēcnācējiem, nevis ikvienam, kurš tobrīd dzīvoja Latvijas teritorijā. Šāds princips atbilda arī Satversmes atjaunošanas loģikai, proti, centieniem pēc iespējas plašāk atjaunot tiesisko un politisko situāciju, kāda tā bija pirms padomju okupācijas.

Tātad, nosakot personas piederību vai nepiederību nacionālajai valstij, būtiska loma bija radniecībai. Par galveno politiskās vienības noteiksmi kļuva *izcelsme* (turpretī 1919. gadā pieņemtajā Pilsonības likumā piederība valstij bija noteikta pēc *teritoriālā* principa). Tāpēc secināms, ka pašreizējais pilsoņu kopienas sastāvs iemieso abus principus: gan hronoloģisko, gan telpisko. Šos principus var uzskatīt par politiskām stratēģijām konkrētu mērķu īstenošanai tajā vai citā laika periodā, taču pamatjautājumi paliek nemainīgi: kurš ir vai nav piederīgs valstij; kā noteikt piederību; kā noteikt izcelsmi. Taču, tiklīdz izcelsmes faktors tapa privilēģēts politikā, tā arī kultūru, valodu un kopīgu sociālo atmiņu sāka uztvert kā valstiskās piederības zīmes, kas iemantojamas radniecības ceļā, nevis dzīvojot konkrētā teritorijā. Kultūra kļuva par nācijas un līdz ar to arī valsts definīciju; ikviens, kura dzimtā valoda nebija latviešu, teorētiski joprojām varēja kļūt par latvieti, bet praktiski tas bija visnotaļ sarežģīti.

Pilsonības likums radīja absurdas sekas: cilvēki, kas bija dzimuši Latvijā pēc 1940. gada (kuru vecāki, iespējams, bija pārcēlušies uz Latviju) un pat mazliet zināja latviešu valodu, pilsonību automātiski nesaņēma, turpretī tie, kuru vecāki bija bēguši no kara un tagad dzīvoja, piemēram, Austrālijā, pilsonību varēja saņemt bez grūtībām. Radniecība kļuva ne tikai par vienojošu faktoru, bet arī tādu, kas dziļi sašķēla Latvijas sabiedrību. Lai noteiktu juridisko ceļu pilsonības ieguvei tiem simtiem tūkstošu cilvēku, kuri nekvalificējās automātiskai tās saņemšanai, tika paredzēts pakāpenisks naturalizācijas process. Tomēr tas izrādījās neveiksmīgs. Līdz 1998. gadam tiesības uz naturalizāciju bija aptuveni 148 000 cilvēku, bet tikai 7,4 % no viņiem izteica vēlmi naturalizēties (Dribins 2013). Latviešiem tas šķita nesaprotami – viņuprāt, tas liecināja par etniski motivētu nelojalitāti pret valsti. Tomēr lēmumam nenaturalizēties Nīsinena min vairākus leģitīmus iemeslus: neizpratne par pilsonības nozīmi; sarežģīta procedūra ceļošanai uz Krieviju; pazemojuma izjūta naturalizācijas eksāmenā; jaunu vīriešu gadījumā – automātiska pakļautība karaklausībai; spriedze ģimenē, kur

jaunākajai paaudzei uzrodas vairāk tiesību un iespēju nekā vecākiem, tā izjaucot iedibināto hierarhiju (Nissinen 1998).

Pirmo ievērojamo mēģinājumu pārvarēt etnisko dalījumu un izvirzīt visu tautību Latvijas iedzīvotājiem kopīgu politisko platformu uz līdzīgu ekonomisko interešu bāzes veica 1998. gadā dibinātā Tautas partija. Šie centieni atspoguļojās arī partijas vizuālajā komunikācijā, piemēram, vēlēšanu plakātos attēlojot abstraktu (etniski neitrālu) nukleāro ģimeni – vecākus ar bērniem (Zake 2002). Tā vietā, lai radniecību ar valsti definētu etniski, partija tiecās to noteikt saimnieciski, padarot kapitālismu par valsts pamatu gan faktiski, gan arī ģimeņu iztēlē. Taču, kā redzējām, šis uzdevums nav īstenots pat pēc 20 gadiem.

Radniecības faktors bija svarīgs ne tikai kā valstiskās piederības noteicējs, bet arī kā īpašuma atgūšanas rīks. Antropoloģiskajā diskursā viena no galvenajām radniecības funkcijām ir dažādu veidu īpašumu pārņemšana laulību vai mantošanas ceļā. To 1990. gadā nepārprotami puda tābrīža Ministru prezidents Ivars Godmanis, sakot, ka “mūsu mērķis ir radīt īpašnieku” (citēts pēc Grūtups 1995, 8). Denacionalizācija un privatizācija bija galvenās juridiskās procedūras, ar kuru palīdzību tika radīts privātipašnieku slānis, kura izveidē noteicošā loma tika atvēlēta izcelsmei. Šie procesi bija arī pamats reālas nevienlīdzības (uz radniecības balstītas nevienlīdzības) ieviešanai sabiedrībā, un to atskaņas mēs jūtam joprojām.

Satversmes atjaunošana zināmā mērā *a priori* iekodēja sabiedrībā nevienlīdzību pēc etniskās piederības principa, jo centieni atjaunot 1940. gada tiesisko situāciju neizbēgami nonāca pretrunā ar pastāvošo tiesisko situāciju. Citiem vārdiem sakot, mēģinājumi labot pagātnes netaisnības noveda pie jaunām netaisnībām tagadnē. Šīs jaunās netaisnības izpaudās tieši vertikālās radniecības jomā jeb tajos veidos, kā cilvēks tika vai netika būtiski saistīts ar valsti. Īpašumtiesību nodošana privātajam sektoram nebija etniski neitrāls process.

Ieva Zaķe raksta, ka privatizācija tika uzskatīta par veidu, kā panākt nozīmīgu nacionālo neatkarību, un te uzsverams tieši vārds “nacionālo”. Izcelsme bija svarīga ne tikai tāpēc, lai izveidotu pilsoņu kopienu, kurā pārsvaru gūtu etniskie latvieši. Vienlīdz liela nozīme bija arī tam, lai šie etniskie latvieši tiktu apveltīti ar īpašumu un tādējādi nostādīti materiālās varas pozīcijā. Kad Godmanis runāja par mērķi radīt īpašnieku, viņš ar to domāja *latviešu* īpašnieku (Zake 2002). Tas var šķist pašsaprotami un savā ziņā loģiski. Tomēr es gribētu norādīt, ka, denacionalizāciju un privatizāciju uztverot kā juridiski neitrālus procesus (jeb norises, kurās radniecībai nebija lielas nozīmes), ir teju neiespējami izprast iemeslus patlaban sabiedrībā valdošajai sociālajai nevienlīdzībai.

Denacionalizācija paredzēja konfiscētā īpašuma atdošanu tā likumīgajiem īpašniekiem. Konfiskāciju 1940. gadā veica padomju iestādes, piemērojot

nacionalizācijas aktu. Tādējādi denacionalizācija pilnībā atbilda Satversmes atjaunošanai un vēlāk pieņemtajam likumam par pilsonību. Šī procesa gaitā attiecībās starp bijušajiem īpašniekiem un jaunajiem īpašuma lietotājiem gluži dabiski radās spriedze. Turklāt tika pieliktas visas pūles, lai denacionalizācijas likumi taptu pirms privatizācijas likumiem (Nissinen 1998), tā neizbēgami privileģējot cilvēkus, kas Latvijas teritorijā dzīvoja pirms Otrā pasaules kara – pārsvarā etniskos latviešus.

Rakstot likumus par labu agrākajiem īpašniekiem, īpašumtiesību etniskā dimensija neizbēgami iekrāsojās latviskos toņos. Lai gan denacionalizācijas procesā pilsonības faktors netika ņemts vērā, jo īpašumu varēja atdot personām, kuras pēc tam nevarēja automātiski iegūt Latvijas pilsonību, tomēr faktiski tika privileģēti tieši starpkaru republikas pilsoņu pēcnācēji. Vienlaikus nevarēja arī ignorēt faktu, ka zināma aizsardzība pienākas personām, kuras padomju režīma laikā bija ieguvušas īpašuma lietošanas (īres) tiesības. Šī tēma joprojām ir aktuāla šābrīža debatēs par mājokļu brīvā tirgus izveidi, jo pārmērīga īrnieku aizsardzība šķietami traucē dabiskai tirgus funkcionēšanai. Turklāt denacionalizācija pati par sevi bija saspīlēts process, kas traumatiski iespaidoja tieši attiecības ģimenē.

Birokrātisko šķēršļu pārvarēšana, centieni pierādīt savu izcelsmi un tiesības uz īpašumu, konkurence ar citu dzimtas atzaru pretenzijām – tas viss norisinājās laikā, kad sabiedrībā valdīja vispārēja materiālā nenodrošinātība, tā neizbēgami veicinot ģimenes saišu sairumu. Arī šie procesi apliecina radniecības kā valsts politikas instrumenta nebūt ne pozitīvo lomu: mēģinājumi atjaunot vēsturisko taisnīgumu, nodrošināt saskaņu ar pagātni var izraisīt jaunas nesaskaņas. Citiem vārdiem sakot, vertikālās radniecības dinamika jeb lēmumi par to, kas cilvēkus saista ar plašāku kopumu (sociumu), atspoguļojas horizontālajā radniecībā, ko parasti saprot kā ģimeni.

Denacionalizācija bija neatkarības centienu monētas otra puse – paņēmiens, kā panākt vēsturisko taisnīgumu. Turpretī privatizācija tika vērsta uz nākotni, proti, tas bija veids, kā radīt apstākļus, kas nodrošinātu tirgus ekonomikas funkcionēšanu un īpašumtiesību demokrātijas tapšanu. Teorētiski šis process bija veiksmīgs, un tā mērķi šķietami tika sasniegti: patlaban aptuveni 80 % mājsaimniecību pieder savs mājoklis. Tas ir pārsteidzoši liels skaitlis pasaules mērogā, bet mazāk pārsteidzošs, ja skatām tikai Austrumeiropu. Tomēr daudzu nekustamo īpašumu kvalitāte ir stipri apšaubāma, un, lai gan iedzīvotājiem pieder šādi aktīvi, ekonomiskā nevienlīdzība Latvijā ir viena no augstākajām ES dalībvalstīs. Turklāt kolektīvajā sociālajā atmiņā privatizācija asociējas ar nelikumīgu īpašumu sagrābšanu un konkrētu personu īstenotu negodīgu varas uzurpēšanu.

Privatizācijas noziedzīgo raksturu veicināja tās haotiskais izpildījums. Tā norisinājās trīs viļņos, un katrs no tiem bija atšķirīgs. Sākotnēji privatizācija tika organizēta ar ministriju starpniecību pa dažādām tautsaimniecības nozarēm: process tika apturēts, jo radās bažas, ka uzņēmumu novērtējums atpaliiek no to reālās vērtības un arī valsts valūta joprojām nebija pienācīgi izveidota. Otrajā kārtā katras nozares uzņēmumu privatizāciju reglamentēja atsevišķi likumi, mazie uzņēmumi nonāca pašvaldību pārziņā un atbildība par visa procesa pārraudzību tika uzticēta Ekonomisko reformu ministrijai. Tomēr procesa lēnās gaitas un birokrātisko apgrūtinājumu dēļ tika pieņemts lēmums visu privatizācijas projektu nodot vienas centralizētas institūcijas pārziņā, līdz ar to vezums beidzot iekustējās.

Tomēr šā raksta ietvaros lielāku interesi izraisa jautājums, cik lielā mērā privatizāciju noteica radniecības apsvērumi. Šajā ziņā mūsu labākais ceļvedis ir privatizācijas sertifikātu sistēma. Sertifikātu sadale, kas tika ierosināta jau pirmajā privatizācijas kārtā 1990. gadā, tika paredzēta kā iespēja demokratizēt kapitālismu un nodrošināt katram iedzīvotājam pienācīgu daļu no valsts īpašuma *pīrāga*. Tomēr atkārtotu privatizācijas procesa neveiksmju dēļ sertifikātu tirgus vērtība samazinājās no nominālajiem 29 latiem līdz 50 santīmiem. Daudzi iedzīvotāji saskārās ar materiālām grūtībām, tāpēc pārdeva savus sertifikātus brīvajā tirgū, savukārt citas personas tos iepirka vairumā.

Taču sākotnējā sertifikātu sadale notika pēc etniskā principa. Pārsvārā tika apspriesti sertifikātu piešķiršanas kritēriji, proti, tika vaicāts, vai ir jāņem vērā personas pilsonība un dzīvesvieta un vai uzņēmuma privatizācijā ir jānod priekšroka tā darbiniekiem. Beidzot katrs pilsonis saņēma vienu sertifikātu par katru Latvijas teritorijā nodzīvoto gadu un vēl 15 papildu sertifikātus par to, ka ir Latvijas Republikas pilsonis vai 1940. gadā Latvijas Republikas pilsonību ieguvušas personas pēcnācējs. Nepilsoņi nekvalificējās šo 15 papildu sertifikātu saņemšanai, un viņiem piešķīra sertifikātus tikai par Latvijas teritorijā nodzīvotajiem gadiem. Viņi arī nevarēja iegādāties zemi atšķirībā no pilsoņiem (Nissinen 1998). Turklāt sertifikātus atņēma, ja persona bija strādājusi VDK struktūrās vai ieņēmusi amatu PSRS Komunistiskās partijas aparātā. Tikmēr politiski represētās personas, kas bija izcietušas cietumsodu vai nosūtītas uz darba nometnēm, saņēma papildu sertifikātus atbilstoši ieslodzījumā pavadītajam termiņam.

Šie kritēriji iemiesoja plašāku racionalitāti. Privatizācijas sertifikātu sadale bija diskriminējoša pēc vecuma un pilsonības, kā arī politiskās pārliecības dēļ. Turklāt, ja īpašumu nebija iespējams atdot denacionalizācijas ceļā, persona saņēma papildu sertifikātus. Tādējādi, paturot prātā, ka daudzas ģimenes savus sertifikātus kopīgi izlietoja, lai privatizētu esošo mājokli vai iegādātos citu īpašumu, latviešu ģimenes jaunajā kapitālisma spēlē atradās visai privileģētā

stāvokli (lai gan jāuzsver, ka runāt par privilēģijām vispārēji sliktos ekonomiskajos apstākļos, kurās atradās arī latviešu ģimenes, var būt politiski sensitīvi). Valdošais uzskats, ka atjaunotajai valstij vieni cilvēki ir radniecīgāki nekā citi, izraisīja noteiktas materiālas sekas un lika pamatu etniskai nevienlīdzībai. Valsts tautsaimniecība iemantoja etnisku nokrāsu, jo daudzi krievu valodā runājošie iedzīvotāji sāka strādāt, piemēram, banku sektorā un tranzīta nozarē, savukārt latvieši pārcēlās uz civildienestu, kur nepilsoņi amatus nevarēja ieņemt, kā arī uz pārtikas un alkohola ražošanas nozari (Nissinen 1998).

Šos vēsturiskos faktus der pieminēt ne tikai tāpēc, lai parādītu, kā izpratne par sabiedrības kopīgo būtību nosaka politiskos procesus, bet arī tāpēc, lai rastu augsni turpmākiem pētījumiem. Kā etniskā nevienlīdzība izskatās šobrīd? Kādas metodes izvēlēties šādu nevienlīdzības formu analīzei? Vai pastāv iespēja atkal mainīt pilsonības principu no izcelsmes uz teritoriju, jo krievu valodā runājošo iedzīvotāju īpatsvars valstī patlaban ir samazinājies? Vai atvērtāka horizontālās radniecības (ģimenes) interpretācija paredz potenciāli atvērtāku vertikālās radniecības interpretāciju? Lai gan šie jautājumi ir galvenokārt teorētiski, tie gūst reālas izpausmes valsts politiskajā pārvaldībā, tātad vienā no tām jomām, kas varētu rosināt pārmaiņas sabiedrības priekšstatos par radniecības un valsts saistību.

Nobeigums

Kā šie apsvērumi palīdz izprast diskursu par valsti un radniecību?

Viens no provizoriskiem secinājumiem būtu šāds: radniecības jēdzienu ir lietderīgi paplašināt, lai ar to apzīmētu ne tikai fiziskas attiecības starp cilvēkiem, kas savieno savus ķermeņus un kas nāk no citu cilvēku ķermeņiem (*go in and out of each other's minds and bodies*, Bloch 2013), bet arī attiecības, kuru pamatā ir argumenti par cilvēku līdzību. Kā parādīts pēdējā sadaļā, tas nozīmētu pievērst uzmanību etniskās piederības lomai nacionālā valstī un tam, kā šāda veida līdzība veidojas vai izzūd. Analizējot pamatojumu politiskiem lēmumiem, kas ietekmē valsts iedzīvotāju materiālos apstākļus, atsedzas radniecības apsvērumi. Valsts tiek organizēta, izmantojot īpašu radniecības loģiku, kas var tikt piemērota politisku, materiālu un/vai simbolisku iemeslu dēļ. Jāuzsver – lai līdzība (atšķirība) tiktu noteikta ārpus šaurām nukleārās ģimenes robežām.

Otrais provizoriskais secinājums skar konceptuālās attiecības starp valsti un radniecību. Tā vietā, lai šos konceptus traktētu kā atsevišķus analītiskos instrumentus, der ievērot to pārklāšanos – faktiski to radniecību. Tā kā abos gadījumos runa ir par piederības normām un abi koncepti saturiski norāda uz

izcelsmi kā kopienas organizācijas principu (pretstatā teritorijai), to šķietamā ontoloģiskā atšķirība ir jāpierāda, nevis jāpieņem kā pašsaprotama.

Visbeidzot, valsts politikas dokumenti ir antropoloģiskajai analīzei node-rīgi kultūras teksti, kas var atsegt citkārt grūti aptveramu politisko loģiku. Tie iemieso nepārprotamus centienus veidot sociālo realitāti un gandrīz vienmēr ietver priekšstatus par to, kas ir un/vai nav kādas kopienas loceklis. Rakstā aplūkotie piemēri atklāj Latvijas nacionālā kapitālisma pretrunas, kas samilzušas kopš pagājušā gadsimta deviņdesmitajiem gadiem, kad vietējās tautsaimniecības iekļaušana globālajā ekonomikā paātrināja depopulāciju un pastiprināja trauksmi par latviešu nācijas izmiršanu. Šajos apstākļos par galveno organizējošo sociālo vienību politiskajā pārvaldībā kļuva nukleārā ģimene kā iedomātas stabilitātes sala. Tādējādi valsts politikā izpaudās radniecības apsvērumi. Patiesi, radniecība ir pamats jebkurai sabiedrībai, arī tādai, kas organizējas valstiskā struktūrā.

Pieminētā literatūra

- Arrighi, Giovanni. 2010. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of our Time*. London: Verso Books.
- Bloch, Maurice. 2013. *In and Out of Each Other's Bodies: Theory of Mind, Evolution, Truth, and the Nature of the Social*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Bogdanova, Zlatina. 2018. "Family, Kinship and State in Contemporary Bulgaria. A Study of Social Security after Socialism." *Ethnologia Balkanica* (21): 11–24.
- Carnoy, Martin. 2001. "The Demise of the Nation-State?" *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* (97): 69–81.
- Carsten, Janet. 2004. *After Kinship*. New York: Cambridge University Press.
- Dreifelds, Juris. 1996. *Latvia in Transition*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511628344.
- Dribins, Leo. 2013. "Latvijas valsts minoritāšu politika 20. gadsimta 20.–30. gados un mūsdienās." No *Latvieši un Latvija. Valstiskums Latvijā un Latvijas valsts – izcīnītā un zaudētā. II sējums*, sast. Tālavš Jundzis un Guntis Zemītis, 300–322.
- Dzenovska, Dace. 2018. *School of Europeanness: Tolerance and Other Lessons in Political Liberalism in Latvia*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Engels, Frederick. 2004. *The Origin of the Family, Private Property and the State*. Chippendale NSW: Resistance Books.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. 1940. *The Nuer, a Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Ferguson, James un Akhil Gupta. 2002. "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality." *American Ethnologist* 29 (4): 981–1002.
- Fortes, Meyer un Edward Evan Evans-Pritchard. 1940. *African Political Systems*. London: Oxford University Press.
- Gailis, Māris. 1997. *Varas tehnoloģija*. Rīga: Jumava.

- Gluckman, Max, J. C. Mitchell un J. A. Barnes. 1949. "The Village Headman in British Central Africa." *Africa: Journal of the International African Institute* 19 (2): 89–106. doi:10.2307/1156514
- Graeber, David. 2007. *Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire*. Oakland, Edinburgh: AK Press.
- Graeber, David. 2009. *Direct Action: An Ethnography*. Oakland, Edinburgh: AK Press.
- Grosby, Steven E. 2018. "Time, Kinship, and the Nation." *Genealogy* 2 (17): 1–18. doi:10.3390/genealogy2020017.
- Grūtups, Andris. 1995. *Īpašuma reforma Latvijā*. Rīga: Mans Īpašums.
- Heady, Patrick un Martin Kohli. 2010. *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. Vol III. Perspectives on theory and policy*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Herzfeld, Michael. 1992. *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Howell, Signe. 2007. *The Kinning of Foreigners: Transnational Adoption in a Global Perspective*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Hudson, Michael. 2018. ... *And Forgive Them Their Debts: Lending, Foreclosure and Redemption from Bronze Age Finance to the Jubilee Year*. Dresden: ISLET.
- Jansen, Stef. 2015. "Yearnings in the Meantime. 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex." New York and Oxford: Berghahn Books.
- Jundzis, Tālavš. 2013. "Latvijas neatkarības atgūšana." No *Latvieši un Latvija: Atjaunotā Latvijas valsts. III sējums*, sast. Tālavš Jundzis un Guntis Zemītis. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija.
- Kolossov, Vladimir. 1999. "Ethnic and Political Identities and Territorialities in the Post-Soviet Space." *GeoJournal* 48 (2): 71–81. doi:10.1023/A:1007024829905.
- Kuper, Adam. 1982. "Lineage Theory: A Critical Retrospect." *Annual Review of Anthropology* 11: 71–95.
- Latvijas Republikas Ministru kabinets. 2017. "Ģimenes valsts politikas pamatnostādnes 2011.–2017. gadam." Rīga.
- Latvijas Republikas Saeima. 2010. "Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam."
- Levits, Egils. 2013. "Latviešu nācija, Latvijas tauta, Latvijas valsts." No *Latvieši un Latvija: Atjaunotā Latvijas valsts*, sast. Guntis Zemītis un Tālavš Jundzis, III:11–32. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija.
- Malkki, Liisa. 1995. "Refugees and Exile: From "Refugee Studies" to the National Order of Things." *Annual Review of Anthropology* 24: 495–523.
- Mitchell, Timothy. 1991. "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics." *American Political Science Review* 85 (1): 77–96. doi:10.2307/1962879.
- Morgan, Lewis. 1877. *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to Civilization*. London: Macmillan.
- Nissinen, Marja. 1998. *Latvia's Transition to a Market Economy: Political Determinants of Economic Reform Policy*. Houndmills: Macmillan Press.
- Pārresoru koordinācijas centrs. 2020. *Latvijas Nacionālās attīstības plāns 2021.–2027. gadam*. Rīga: Pārresoru koordinācijas centrs.
- Pine, Frances. 2018. "Inside and Outside the Language of Kinship: Public and Private Conceptions of Sociality." No *Reconnecting State and Kinship*, sast. Tatjana Thelen un Erdmute Alber, 87–107. Philadelphia: Pennsylvania University Press.

- Rose, Nikolas. 1999. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought Powers of Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511488856.
- Sahlins, Marshall. 2013. *What Kinship Is – and Is Not*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Schneider, David Murray. 1984. *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Shore, Cris un Susan Wright. 1997. *Anthropology of Policy: Critical Perspectives on Governance and Power*. New York: Routledge.
- Thelen, Tatjana, Andre Thiemann un Duška Roth. 2014. "State Kinning and Kinning the State in Serbian Elder Care Programs." *Social Analysis* 58 (3): 107–123. doi:10.3167/sa.2014.580308.
- Zake, Ieva. 2002. "The People's Party in Latvia: Neo-Liberalism and the New Politics of Independence." *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 18 (3): 109–131. doi:10.1080/714003613.
- Zvidriņš, Pēteris. 2013. "Latvijas demogrāfiskā attīstība pēc neatkarības atgūšanas." *No Latvija un latvieši*. Rīga: Zinātne.

Summary

Kinship and State Performance in Contemporary Latvia

Klāvs Sedlenieks

At least since the 19th century, Western social theories have recurrently proposed visions that social organisations inevitably evolve from those built around kinship ties to those based on mutual agreement between people. In the context of the state, this would mean that, as administrative principles based on rational bureaucratic process become stronger, the role of kinship shrinks and may disappear completely. European and American (or “Western”) researchers who worked in the context of the evolutionist or, later, the modernisation paradigm, considered the importance of kinship issues in Western societies to have almost passed away and be worth studying only in relation to societies outside the borders of industrialised states. This book joins the range of scholarly literature that claims that kinship is fundamentally important in contemporary Western countries and is most probably here to stay (e.g., Thelen and Alber 2018; McKinnon and Cannell 2013). Furthermore, the authors of the book indicate that the very conceptual distinction between state and kinship and predictions about the imminent end of kinship to be part of the beliefs included in the Western kinship system. The book, on the one hand, engages in a theoretical debate about the nature of kinship and role of it in relation to state and, on the other hand, uses ethnographic research to examine embeddedness of kinship in contemporary Latvian society.¹

Anthropology of state and the concept of performance

The current edition can be classified as part of anthropology of state. Anthropological engagement with the state is comparatively recent although

¹ This research is funded by the Latvian Council of Science, project RELATE.LV (project No lzp-2018/2-0070) and (Re)moving Ties (project No lzp-2021/1-0213).

the state as a form of social organisation has always been in the field of vision of anthropology. On the one hand, anthropological theories, from the inception of the discipline in the 19th century, have been dealing with the question of how the complex societies emerged (and thus – how the states emerged). On the other hand, anthropologists have often been more interested in societies that were described as “stateless”. Only in the last half century, when anthropological gaze turned more to the “state” societies, have anthropology of state become possible. Thus, there has been no shortage of works dedicated to the state in other disciplines.

The book acknowledges difficulties in defining what state is and what it is not and offers a new theoretical conceptualisation of the state that is based on the idea (originally borrowed from Judith Butler’s work on gender (Butler 2006; see also Yurchak 2006; Reeves, Rasanayagam, and Beyer 2014)) that the state has no existence outside the totality of actions (or performance) that particular actors engage in. This broad view allows one to deal with (and dispose of) the difficult division between the “society” and the “state” (Gupta 2006). It also allows to discard the top-down vision of the state whereby only the elites (or sometimes completely obscure half-imagined groups like “deep state”) are responsible for the substance of the state while the only action that the “everyday citizen” can perform is to suffer and (if lucky) evade the grip of the state (the concept is drawn on debates among Scott 2009; 1998; Clastres 1989; Jansen 2014; 2015). Understanding the state as a result of complex all-level performance, allows to see that the actual body of, for instance, the state of Latvia is not only the result of economic, political or ethnic elites and their particular interests, but the result of all the included actors, some of whom might be willing to cooperate in the framework and some who might wish to completely be left alone or indeed would sabotage the work of state institutions.

State as liquid crystal

Combining the interpretations of the state, the introduction of the book offers the metaphor of liquid crystal to describe the state (see also Sedlenieks 2020). Here, state is interpreted as a space where various rather independent centres of power interact (each person also being to some degree such centre). These persons attempt to manipulate clarity and predictability of the environment by applying energy to it. As a result, the environment in which they exist becomes either more structured and transparent or less so. If too much energy is applied, the structure may disappear altogether (it may be liquidated, i.e., made completely liquid). This process of “gridding” (to borrow from Jansen) is

happening at various levels – be it top-down bureaucratic structuring that Weber talked about or horizontal process of making friends and building kin alliances or bottom-up bribing of state officers to manipulate the structure. Moreover, the liquid crystal metaphor allows also to include the illusory element of the state that has loomed over the students of the phenomenon (see Abrams 2006; Navaro-Yashin 2002; Taussig 1997). The liquid crystal allows to interpret the state as a 3D space where different constellations of power centres may produce illusory connections between them and, as a result, distort reality.

Kinship and state

Another concept that the introductory chapter deals with is kinship. In contrast to the state, kinship has been almost always prominently visible in anthropological research. This is partly the reverse side of the reason why state was not in anthropological focus – it was believed that kinship is part of the putative “state of nature” and that anthropologists who are interested in non-European societies will have to deal with “kinship”. Curiously, the idea that kinship (or strong, almost unchangeable relations between people) comes naturally, but also is not rational and belongs more or less to human past and that future is to be expected less and less linked with such ties and more related to ties created through rational process and free choice, emerges in European social theories again and again in very similar narratives (see such cornerstones of Western social thought as Maine 2001 [1861]; Morgan 1871; Engels 2004 [1884]; Tönnies 2001 [1887]; Weber 1992 [1921]; Freud 2004 [1913]; Parsons and Bales 1955; Granovetter 1973; Putnam 1995; Giddens 1992). Western societies in all these accounts are interpreted as on the brink of discarding the “old” kinship principles and inventing something completely rational. However, the complete transition to this new order is always envisaged in some not-so-distant future.

Accordingly, there have been various attempts at fostering social change. One of the most notorious is the Soviet Union, which among other things also attempted at enacting Engels’s vision of a society free from all expressions of class struggle and inequality – family being one of them. However, despite some theoretical advances (Коллонтай 1918) and initial practical success, eventually the Soviet policies also incorporated the family in both their state structures as well as in their understanding of how repressions should be organised (Alexopoulos 2008).

Various intersections between the state and kinship

The traditional way of talking about the state and various elements of kinship is through the assumption that the state and kinship are two different spheres, where the state is in a hierarchically higher position and kinship is subordinate. In this sense, there are several directions of interaction between the state and kinship, all of which this book addresses.

First, the nation-state, which is fundamentally connected with the concepts of kinship, can be discussed. Thus, nations are considered to be groups of people which, although not a family in the strict sense of the word, are nevertheless interconnected and form something like one big family (Anderson 2006; Herzfeld 2005). Thus, although kinship in the narrower sense is supposed to be antagonistic to bureaucratically organised nation-state, the very idea of kinship is embedded in the foundations of the community itself. That is, people are connected to each other by (blood) ties that arise at birth and that people (citizens) have inherited from their ancestors. These same kinship (blood) ties can also be used to think of relationships between nations.

Furthermore, ideas about kinship also influence how people (from citizens and residents to transient tourists) imagine themselves in relation to a particular country or country in principle. If citizenship as a fact is confirmed by the respective citizen's parental status, this citizen's attitude towards the state can also be influenced by how they perceive themselves as part of the relevant society. In this way, people tend to interpret, for example, their political stance or level of patriotism through their relation to actions and attitudes of their ancestors.

Nonetheless, a very significant dimension is the attempts of state institutions (starting with the parliament and ending with "street-level" bureaucrats) to regulate what is happening in the kinship sphere. This area is one of the most important areas of concern for the state (in general, it can be said, also for any society), because it deals with physical continuation of the society.

Recognising the culture-specific and discursive nature of the distinction between state and kinship, it is possible to interpret manifestations of kinship and state not as separate fields, but as different aspects of the same phenomenon.

Thus, state is a part of a dynamic social process. Inevitably, certain dominant beliefs, techniques and principles emerge, but they rarely manage to completely take over the space. Hence, for example, in 2006, amendments were adopted to the Latvian Constitution, which defined state-protected marriage as a union between a man and a woman. However, adoption of such a definition did not stop the actual human relations in which other patterns were observed.

If the state is seen as separated from society, but the relationship between society and the state is interpreted as antagonistic, it could be said that the state is trying to curb “wild kinship”. However, a more adequate interpretation would be that part of the society tries to define principles that seem more acceptable to this part through mechanisms offered by the state. Accordingly, what is going on is not a battle between society and the state, but a battle between different factions of society about which of them will have the opportunity to use generally accepted state mechanisms at a certain time to try to unify the specific area in a way that is acceptable to them. Simultaneously, a dynamic process takes place in society which is relatively independent of this principle regulated and defined bureaucratically by state institutions.

Therefore, interpreting the state through the perspective of performance allows one to look at events in society not as a struggle between two entities (society and the state) but as a single process in which members of society act simultaneously in different fields and roles. For example, in the parliament citizens can try to handle what they really understand by kinship and seek to legislate the principles by which they and others should act. These same citizens visit archive websites in the evenings to understand their connection with history, but they themselves interpret this connection through certain principles of kinship, sometimes selectively choosing which ancestors will be included in their identity narrative and which will be not.

Brief summary of the body chapters

While paying attention to the concepts of state and kinship, the authors of this book explore the multifaceted environment in which the modern Latvian state is performed. The collection consists of an introductory chapter and nine body chapters.

In the introduction, Klāvs Sedlenieks lays down the conceptual framework for the edition whereby kinship is not seen as a structure separate and opposed to the state but rather as an integral part of European culture. In this view, European kinship has two levels – one is associated with the past and childhood and another with present/future and adulthood. Consequently, theories that treat kinship as the organisational principle of the early humanity and state as that of the future should be treated as a produce to European culture and not as natural facts. The book utilises the concept of state performance which treats state as an outcome of multiplicity of various activities performed at all levels of society (e.g., paying taxes just as much as avoiding taxes).

The body chapters included in the book can be divided into three groups.

The first section includes two articles (Chapter 1 and Chapter 2) that provide a general insight into Latvian kinship and its research so far.

Filling the void in the study of Latvian kinship, Chapter 1 (author Klāvs Sedlenieks) provides a summary of kinship. The chapter provides an insight into the basic principles of kinship, i.e. the bilateral succession system used by Latvian and many other European societies, where kinship is equally attributed to father and mother. The main consequence of this system is that the circle of relatives does not have clear boundaries and therefore social ties (frequency of meeting, mutual care) largely determine what is and is not considered relatives. In Latvia, it is customary to classify relatives into “real” or “blood relatives”, “married relatives” or in-laws. Analytically, the so-called “fictive kinship” can also be distinguished. It includes, for example, godparents or cases of adoption. However, such a category does not exist in the Latvian language and in practice. The practical effect of kinship can be seen mainly in restrictions on inheritance and marriage, where beliefs about who is born to whom play an important role. Equally important is the principle known in anthropology as “shared substances”.

Chapter 2 (authors Klāvs Sedlenieks and Agita Lūse) reviews prior studies of kinship in Latvia. It summarises and criticises the works using mainly the historical comparative method which used to be popular among the 19th century evolutionists. The authors describe these studies as intellectually fascinating but generally uncritical speculations. The application of this method and the uncritical adoption of the ideas of earlier authors continue to this day in various fields, starting with folklore studies and ending with jurisprudence. Outside of this tradition (which is represented by such authors as Arveds Schwabe and Kārlis Straubergs, as well as, at least partially, Soviet-era researchers who were based on the Marxist theoretical point of view), there are also studies closer to international anthropological practice, e.g. the ethnographic studies of Stefania Ulyanovska conducted at the beginning of the 20th century observations or the mid-20th century works of Lidija Jefremova. American researchers Andrejs Plakans and Charles Wezerel provide a significant insight into kin relations, the process of their formation, and especially the role of political and economic processes kin formation. Generally, Sedlenieks and Lūse conclude that until now kinship has received undeservedly little attention among researchers.

The following two articles (Chapter 3 and Chapter 4) provide insight into the field of kinship from the perspective of history and jurisprudence. Both speak to some extent of the legal framework for kinship created by the “state”, thereby reinforcing a perspective in which contemporary European kinship may inextricably be linked to the state.

In Chapter 3, historian Vija Stikāne analyses the manifestations of kinship in the territory of modern Latvia until the mid-19th century. The chapter presents a surprisingly diverse and, from a modern perspective, unusual picture in which various expressions of kinship (e.g. what counts as kin for the purposes of inheritance or marriage) are often contradictory, ambiguous and fluid. With the onset of first compilations of laws in the 13th century, administrative institutions have attempted at regulating both the “correct” relationships and determining whose inheritance is legitimate. In medieval urban society and among the aristocracy, a special role is played by marriages concluded with the help of the church (“real marriages”). The kinship relations of the peasant class until the mid-19th century are relatively insignificant and difficult to trace. Aristocrats, on the contrary, display strong interest not only in their own ancestors, but also in the regulation of in-laws, property relations with certain categories of kinship and permissible marriage between different categories. For the Medieval townspeople, especially for the guilds of craftsmen, kinship through the father’s or mother’s line was often a prerequisite for permission to engage in a profession.

In Chapter 4, lawyer Dita Plepa provides a detailed overview of the legal scope of family and kinship, starting with the founding of the Latvian state in 1918. Plepa shows that the early legal situation was complicated by the fragmented civil legal system inherited from earlier times. Consequently, the understanding of family and kinship and its relation to state structures was far from unambiguous. Thus, the democratically minded deputies ranked the family strictly in the private sphere, while in the authoritarian regime of Kārlis Ulmanis, the family arguably becomes the elementary structure of the state. Treating family as a part of state legitimises the interest of state institutions in what happens in this sphere. The Civil Law created in 1938 consolidates the previous legal codes, reduces the role of men in the kinship system (equalising with the role of women) and also introduces some elements of customary law. During the occupation of the USSR, the authorities continued to interpret the family as the elementary structural unit of the state and closely monitor it, including family support structures in the USSR Constitution. After the restoration of independence, the interwar legal system was largely restored, although the Civil Law and Satversme (the Constitution of the Republic of Latvia) were at parts changed, specifically regarding marriage and kinship. Paying attention to the current discussion about the boundaries of marriage and family, Plepa analyses the decisions of the Constitutional Court regarding same-sex couples. These discussions demonstrate the conceptual contradiction in the legal environment of Latvia: whether kinship is a social institution independent

of the state or, as Emil Durkheim once thought, it is created within the framework of the state and effectively inseparable from it.

The final group of articles (Chapters 5–9), all authored by social anthropologists, analyse the importance of kinship in the performance of the state in various spheres of modern Latvia.

In Chapter 5, Agita Lūse focuses on the environment workshop of the state's reproduction, namely schools. Lūse investigates the practice of creating family trees in Latvian schools and points out the ambiguous relationship between the publicly presented "family history" and what it is really like. On the one hand, children study and find out the names of their ancestors with interest; nevertheless, these ancestors are not always the ones that the children themselves want to talk about in public. Lūse's ethnography also allows her to argue that equating schools with the state or its "ideological apparatus" (Althusser 2006) is simplistic, as direct indoctrination into the state's narrative is far from what Lūse observes. Simultaneously, this chapter makes to consider the ambiguous relationship between the school as a part of the state and kinship ties, which are not always mutually complementary.

In Chapter 6, Anna Žabicka and Klāvs Sedlenieks analyse the area in which close ties between the state and kinship are directly manifested, that is, how kinship is reflected in the discussions of deputies during the plenary sessions of the Saeima. The authors reveal how in the debates of the deputies, a struggle can be observed between the moral and normative views of the deputies and the reality of life, in which expressions of kinship do not always obey the imagined ideals or legal frameworks. Thus, in the Saeima, you can observe the dynamic process in which Latvian residents construct their kinship while using the state apparatus as a tool. In the analysis of the discussions of the Saeima, two other thematic lines are also highlighted. First, the MPs occasionally mark their position in relation to the country or the political process, referring to their kinship ties with people who were involved in this process (e.g. an ancestor was an MP in the interwar period or fought in the Independence War). Secondly, the state mythology portrayed in the concepts of kinship is also highlighted in the speeches, when talking about the "fathers of the constitution".

In Chapter 7, Andris Saulitis and Kristīne Rolle analyse manifestations of kinship in economic life, especially regarding the transfer of property to future generations. This article demonstrates that the understanding of kinship plays a decisive role in the economic structure of Latvia, as it determines the change in property concentration over time. As the authors of the article show, the current legal system of the country creates prerequisites for property to be concentrated in the hands of a relatively small part of the population, thus making the idea

of equal opportunities for all citizens less and less possible with each generation. The authors also lay empirical and theoretical foundations for the argument about the necessity of inheritance tax in Latvia.

In Chapter 8, Diana Kiščenko focuses on the operation of reproductive clinics. In this sphere, as the author points out, a paradoxical attitude can be observed, where selfless behaviour based on the ethics of general reciprocity or sharing is expected from citizens, while market relations are strengthened by the state. Dissolving this paradox, Kiščenko argues that it shows a fundamental view of the state and citizens in Latvia, where the state (at least ideally) is perfect, but the citizens are subject to various moral faults. Thus, the task of state institutions and policies is to keep citizens on the right path, in this case – in matters of reproduction.

In Chapter 9, Andris Šuvajevs looks at the relationship between the state and kinship. First, he pays attention to the expressions of family and kinship in various policy papers and concludes that these documents praise families, but not so much as value in itself rather as an environment in which the citizens of the country are reproduced. People also are treated as the highest value, but also mainly for their capacity at generating revenue. Interestingly, at least some of these documents consider marriage sanctioned by state institutions as an essential factor of a productive (and therefore supportable) family. Thus, state documents demonstrate not only the need to strengthen families, but the strength of these families itself is directly derived from the activities of state. Secondly, Andris Šuvajevs shows how the Latvian state fundamentally incorporates thinking based on ideas of kinship in the formation of the state. Namely, the restoration of the independence of Latvia itself was rooted in the idea of kinship, where the current state is directly related to the pre-war state. Moreover, this kinship derives not only from the continuity of the doctrine, but also from the people whose citizenship is passed on to their descendants. Thus, the belonging of citizens to the state stemmed from notions of kinship. What is more, the foundations of property relations in the privatisation process were also directly derived from the idea of the inextricable ties between property and kinship.

The monograph is supplemented by four indexes – the index of mentioned objects, persons, geographical places and ethnic groups.

Scientific editor and co-author
PhD, Associate Professor Klāvs Sedlenieks

Literature

- Abrams, Philip. 2006. "Notes on the Difficulty of Studying the State." No *The Anthropology of State. A Reader*, sast. Aradhana Sharma un Akhil Gupta, 112–130. Oxford: Blackwell Publishing.
- Alexopoulos, Golfo. 2008. "Stalin and the Politics of Kinship: Practices of Collective Punishment, 1920–1940s." *Comparative Studies in Society and History* 50 (1): 91–117. doi:10.1017/S0010417508000066.
- Anderson, Benedict. 2006. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Butler, Judit. 2006. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge.
- Clastres, Pierre. 1989. *Society against the State*. New York: Zone Books.
- Engels, Frederick. 2004. *The Origin of the Family, Private Property and the State*. Chippendale NSW: Resistance Books.
- Freud, Sigmund. 2004. *Totem and Taboo. Some Points of Agreement between the Mental Lives of Savages and Neurotics The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London and New York: Routledge.
- Giddens, Anthony. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Granovetter, Mark. 1973. "The Strength of Weak Ties." *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380.
- Gupta, Akhil. 2006. "Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State". No *The Anthropology of State. A Reader*, sast. Aradhana Sharma un Akhil Gupta, 211–242. Oxford: Blackwell Publishing.
- Herzfeld, Michael. 2005. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. Second ed. London and New York: Routledge.
- Jansen, Stef. 2014. "Hope For/Against the State: Gridding in a Besieged Sarajevo Suburb." *Ethnos*. doi:10.1080/00141844.2012.743469.
- Jansen, Stef. 2015. "Yearnings in the Meantime. 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex." New York and Oxford: Berghahn Books.
- Maine, Henry Sumner. 2001. *Ancient law, its connection with the early history of society and its relation to modern ideas [1861]*. Indianapolis: Liberty fund, Inc.
- Morgan, Lewis Henry. 1871. *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington: Smithsonian institution.
- Navaro-Yashin, Yael. 2002. *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Parsons, Talcott un Robert F. Bales. 1955. *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Putnam, Robert D. 1995. "Bowling Alone: America's Declining Social Capital." *Journal of Democracy* 6: 65–78.
- Reeves, Madeleine, Johan Rasanayagam un Judith Beyer. 2014. *Ethnographies of the state in Central Asia : performing politics*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

- Scott, James C. 2009. *The art of not being governed: an anarchist history of upland Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Sedlenieks, Klāvs. 2020a. "Liquid Crystal and the A1: Densities of State from the Perspective of a Montenegrin Village." *Social Anthropology* 28 (2): 496–511. doi:10.1111/1469-8676.12788.
- Sedlenieks, Klāvs. 2020b. "Phantom Rebellion: Performing the State in a Montenegrin Village and Beyond." *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society* 45 (1): 29–48. doi:10.30676/jfas.v45i1.90978.
- Taussig, Michael T. 1997. *The Magic of the State*. New York: Routledge.
- Thelen, Tatjana un Erdmute Alber. 2018. *Reconnecting State and Kinship*. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Tönnies, Ferdinand. 2001. *Community and Civil Society*, sast. Jose Harris. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max. 1992. *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York: Routledge.
- Yurchak, Alexei. 2006. *Everything Was Forever, Until It Was No More*. Princeton and Oxford: Princeton University Press. doi:10.1515/9781400849109.
- Коллонтай, Александра Михайловна. 1918. *Семья и коммунистическое государство*. Москва, Петербург: Коммунист.

Priekšmetu rādītājs

A, Ā

aborts 209, 294

Administratīvo lietu departaments 173

adopcija 31, 39, 49–51, 147, 152, 156–157,
174, 184, 188, 191–193, 207–208, 282, 294
– līgums 157

adoptētais 44, 47, 50–51, 157

adoptētājs 44, 46–47, 50, 157, 190

agnāti 114, 117, 120, 150–151

agnātisks radniecības princips 67, 74 (sk.
arī – patrilineārs)

aizbildnība 111, 149, 158

aizbildnis 105, 111, 114–116, 125, 128, 152,
161, 189, 208, 217–218

aizdzēribas 91

aizgādība 149, 161

aizliegums laulāties 50, 69

aizlūgumi 117

aizvēsture 101–102, 144–145

akadēmisks 10, 12, 14, 18, 39, 47, 53, 59–60,
64, 80, 87, 89, 93, 97, 179, 279, 286

akmens cirvis 101

algots darbs 223

altruisms 255, 268

alus 91, 126

amatpersona 47, 100, 225

amats 32, 86, 100, 107, 114, 116–117,
120–121, 125–126, 128, 136, 151, 164,
216, 256, 302

amatu brālības 81

anarhija 118

aneksija 297

antropoloģija 9–12, 14–15, 24, 31, 40,
45, 57, 63, 71, 75, 254, 259, 264, 279,
281–282, 284, 295

antropoloģiskā perspektīva 57

apbedījumi 102

– apbedīšanas uzkalniņš 101

apdrošināšana 243, 264

apgādājamās personas 292

arheoloģiskie materiāli 81, 93, 101, 113

arhīvs 30, 37, 84, 92, 96, 122, 124, 127, 138,
141, 144, 183, 221

aristokrātija 32, 60, 89, 99, 102

arkls 101, 132–133, 139

ārlaulība 90, 92, 106, 110, 151, 156, 159,
161, 193, 210–211

armijas parāde 16

artefakts 59, 62

asinis 31, 41, 106, 109, 217, 285–286

asinsradniecība 21, 25, 39, 46, 48–51,
66–69, 102, 109, 114, 123, 137, 152, 161,
174, 176, 184, 191, 200, 208

asinsatriebība 48

asinsgrēks 106 (sk. arī – incests)

asinsradnieki 31, 43, 46, 48, 51, 103, 109,
115, 134, 151, 152, 188, 190, 200, 229

– attālāki (tālāki), 191

– augšupējie 53

– lejupējie 53

– tuvākie / tuvie 68, 92, 102, 108, 191

– vīriešu kopiena (loks), 102, 117

– 2.–3. pakāpes 105

asistētās reprodukcijas tehnoloģijas
253, 258

atbalsta grupas 275

(at)radošanās 209

atraitne 77, 79, 85, 105, 108, 110, 114–116,
119–120, 126, 128–131, 137, 144, 247

atraitnība 44

atraitnis 69, 82, 106, 120, 126, 129, 247

audzināšana 22–23, 83–84, 161, 179, 207,
209, 214–215, 217–219, 225–226, 235,
263, 290, 292–293

audžubērni 87

audžudēls 44

audžumāte 44, 191

- audžumeita 44
audžutēvs 44
auglības klinikas 257
Augstākās tiesas Senāts 173
autonomija 136, 218
autoritārs režīms 32, 148, 155, 157
avoti (izziņas) 46, 60–61, 68, 70, 72, 101, 119, 131, 133, 136, 167, 180, 182–183, 186
– etnogrāfiskie 68
– folkloras 63, 68, 84, 94
– mutvārdu 63, 75, 84–85
– rakstu 84, 94, 100–101, 105, 121, 136
– vēstures 69, 97, 100–101, 116, 121, 129, 136
– tiesību 64–65
- B**
- baba 43, 45
bagātību aprite 230
bagātību transferti 237
bāliņš 68–69
bāreņi 85–87, 115, 135, 235
baznīca 32, 72, 106, 113, 123
– kanoni 75,
– katoļu baznīca 50, 104, 109,
– likumi 104,
– loma laulības noslēgšanā 32, 50, 71, 83, 87, 91–92, 103–104, 107, 109, 149
– loma radniecības veidošanā 32
– pareizticīgo baznīca 104
– revīzijas 133
– rituāli 72, 107
– sodi 109
– vizitāciju protokoli 70, 138
bellatores 99, 114
bēres 41, 91
bērni 24–25, 27, 29, 33, 40–51, 53–54, 58, 69, 72, 74, 77–79, 81–83, 86–87, 92, 99, 103, 105–107, 116, 120, 125–130, 133–137, 149–151, 153, 156–161, 163, 165–169, 174, 176–177, 183, 185–186, 188–196, 200, 204–212, 214–220, 222–227, 234–235, 237–240, 242, 246–247, 250, 254, 256–265, 267–268, 273–274, 276, 281–282, 287–289, 292–295, 299
– leģitimācija 107
– piedzimšana 54, 72, 107, 157, 160, , 212, 263, 288
– radīšana 28, 222, 253, 256, 261–262, 265, 268, 275–276, 293–294
bērnība 56, 182, 197, 237
bērnudārzi 83–84, 219
bezbērnu atraitne / atraitnis 120
bezbērnu pāri 78, 293
bezbērnu vasalis 115–116
bezdarbs 233
bezmantinieku lēnis 115–119
bezradinieku nabagi 136
bibliotēka 70, 90, 142, 145, 182–183, 219, 251
bigāmija 105
bilaterālā radu grupa 42
bilaterālās pēctecības princips 42, 49
bioloģija 62, 179, 181–182, 184–187, 190–191, 195, 269
bioloģiska saikne 25, 151, 176
biomedicīnas tehnoloģijas 253
biopolitika 28, 290
biosociālās saites 227
birokrātiskais aparāts 283
blakussieva 105
bļodu sišana 91
brālēns 41–46, 50, 53, 78, 87, 91, 104, 116, 119, 128, 150, 185, 242
brālis 25, 27, 29, 40–51, 53, 61, 66, 69, 74, 79, 81–82, 85–87, 90–93, 103, 105–106, 109–110, 115–116, 118–120, 125, 128–131, 133–137, 150, 158–159, 175, 185–186, 188–191, 193–194, 213, 220–221, 241–242, 281
brīvais tirgus 15, 85–86, 229, 233, 300–301
brīvie arāji 133
brīvprātīgā radniecība 48
broļukas 27
bronzas laikmets 101, 283
bruņniecība 136
bruņinieki 64, 99–100, 114–115, 117, 120, 141, 144
– bruņinieku apvienības hronika 89
brūtgāns 234
buržuāziskais laiks 76, 78

būve 16, 19, 67, 101, 221–223, 225, 227, 230,
237, 252 (sk. arī – ēka)

C, Ć

celibāts 100, 106, 110

celis (kā radniecības pakāpe), 52, 87, 103, 128

ceturtais Laterānas koncils 103, 107

ciems 67, 74, 78–79, 90, 101, 119, 130–131,
133, 142, 282–283, 285
– ciema vecākais 285

cietumsargs 15

cilts 52, 69–70, 75, 80, 88, 134, 150–152,
224, 282–283
– cilts vecākais 88

ciltskoks 33, 42, 179–188, 190–192, 195,
199–200, 224

cilvēces pirmsākumi 59

cilvēces psihiskā vienotība 61

cilvēces vēsture 64

cilvēka cieņa 169–170

cilvēkresursi 101

cilvēktirdzniecība 60, 71

civilā savienība 174

Civillietu departaments 173

Civillikums 32, 46–47, 49–55, 114, 147,
155–157, 160–161, 163, 174, 178, 213,
242, 247, 263, 273, 288
– 1864. gada Civillikums 114

civilstāvokļa aktu reģistrācijas
grāmata 158

civiltiesiskā sistēma 32

civiltiesiskie principi 52

Covid-19, 255, 279

cunftes 32, 107, 113, 125–126

D

dališana, dališanās (ar mantu, zemi,
īpašumu) 34, 49, 60, 66, 132, 249

darba tikums 84, 162, 214–215

darbspējīgie 135

daudzsievība 105 (sk. arī – poligāmija)

dāvana 54, 110–111, 222, 236–238,
254–255, 268–272, 274

dāvinājuma ligums 238

decentralizācija 118

deduktīva analīze 90

deficīta preces 125, 229–230, 232

dekretālījas 103, 105

dēls 43–44, 66, 77–78, 81, 85–86, 103, 106,
110, 115, 118–119, 121, 123, 125–126,
129–134, 150, 205, 220–221, 283

demogrāfs 59, 210

demokrātiska valsts 148

denacionalizācija 280, 296, 299–302

depopulācija 210, 292, 294, 303

deportācija 183

deputātu diskusijas 33, 55–56, 203–228,
231, 293

derības 65, 68–69, 110–111

dienesta lēnis 115, 117, 120

dieveris 47, 85

dinastija 102, 110

divsievība 105

dižais vedējs 68

dižciltība 114, 124, 188

dižciltīgie 99–100, 105, 108, 110, 114,
118, 128

domēne 115–116

domkungi 106–107

draudzene 44

draugs 41, 44, 48, 72, 91, 194, 221, 230,
236–239, 241

drellis 113

dvēseļu gans 199, 201

dvēseļu revīzija 86, 89, 134, 138

dzelzs laikmets 94, 101–102, 139, 145

dzimšanas fakts 50, 55–56, 220

dzimšanas likumība 151

dzimšanas sertifikāts 203

dzimstība 83, 204, 210–212, 267, 276,
290, 293

dzimta 21, 29, 42, 60, 64, 67–68, 72–75,
80, 88–89, 98–102, 108, 110, 113–114,
116–118, 120–121, 127–128, 134–135,
137, 152, 179–188, 190–200, 229–231,
233–235, 239, 241–242, 245, 248–249,
290, 298, 300
– apziņa 99

- attīstība 98
- emblēmas 185
- īpašumi 184, 229, 231, 233, 235, 239, 241
- leģendas 123
- salidojums 47
- vēsture 33, 123–124, 181, 183, 187, 192, 196, 198, 221
- vecākais 8
- dzimtā māja 85–86, 195, 234–235
- dzimtbūšana 28, 65–66, 85–86, 88–89, 100, 133–135
- dzimtcilvēki 29, 66, 85, 140, 187
 - brīvlaišana 88
- dzimte 17, 44, 264
 - lomas 205
- dzimts īpašums 88
- dzimts satversme 60, 64
- dzimtsarakstu nodaļa 83, 154
- dzimumakts 257
- dzimums 42–44, 170–171, 175, 211, 213, 262, 285
 - dzimumu hierarhija 285
 - dzimumu līdztiesība 154, 157
 - dzimumu tiesību vienlīdzības princips 153
 - pretējais 170, 255, 261
 - sieviešu 151, 262
 - vīriešu 150
- dzimumšūnas 176, 253–255, 257, 259, 268–277
- dzīvesstāsti 27, 180, 187
- dzīvesvieta 85, 101–102, 132, 137, 157, 216, 237, 240, 254–255, 265, 272, 301
- dzīvojamā fonda privatizācija 232
- dzīvokļa neaizskaramība 164
- dzīvokļu privatizācija 232

E, Ē

egalitārs 80, 82
 ego 41–43, 87, 92
 eigēnika 285
 eiocentrisks 55

ēka 67, 101 (sk. arī – būve)
 ekonomikas attīstība 82
 ekonomiskā nevienlīdzība 300
 ekonomiskā struktūra 33
 ekonomiskās aktivitātes 229–230, 248–249
 ekonomiskās attiecības 86
 ekonomiskie transferti 53–54
 ekonomisko mērķu īstenošana 229
 ekskomunikācija 118
 eksogāmija 68–70, 79
 ekspluatācija 23, 274, 285
 elite 16, 18–19, 88–89, 102, 108, 110, 123, 307
 emigrācija 183, 236, 280, 291–292
 emisks 55
 emocionālās attiecības 147, 208
 emocionālās saites 42, 131, 208
 endogāmija 82, 108, 126
 etniskā izcelsme 200, 290
 etniskā kopiena 289
 etniskā piederība 107, 114, 292, 299, 302
 etniskais karš 283
 etniskums 102, 145
 etnogrāfiskās ekspedīcijas 76, 83
 etnogrāfs 9–10, 15, 31, 33, 39, 57, 59, 62–64, 68, 76–77, 79–81, 83–84, 90, 92, 94–98, 101, 141, 145, 231, 234–235, 248, 280, 284
 etnoloģija 59, 62, 68
 etnoss 102
 evolucionisma teorijas 11, 59–60, 81

- sociālais evolucionisms 62–63
- trīspakāpju vēstures iedalījums 65

- evolucionisti 22, 61, 64–65, 76, 80

F

faktiskā kopdzīve 147, 159, 169, 172–173, 176
familia 74, 113, 131 (sk. arī – ģimene)
 fašisti 28
 feodālisma laikmets 81
 filiācija 73–74
 filozofs 9, 13, 17, 19, 22, 65, 144, 179
 finansiāls atbalsts 168, 216, 236, 238, 265
 firsts 123

fogts 116, 120–121

folklorā 31, 61–65, 68–69, 72–73, 75, 81,
89–90, 93–94, 97–98, 110, 112, 129, 138

– avoti 63, 68, 84, 94

folkloristika 59, 96

folklorists 62, 68, 73

G, Ģ

gājēji 60, 87, 135

galms 100, 117

galvas daļa 115

galvojums 241, 248

gans 74, 87, 105, 180, 198, 245

garīdznieki 103, 106, 109, 116, 154

ģeds 43, 45

ģenealoģija 37, 89, 96, 114, 120–121, 123–124,
126–128, 143, 179, 183–184, 186, 220

ģenealoģiska informācija 62, 88, 192

ģenealoģiska izpēte 89, 179, 201

ģenealoģiskā līnija 123

ģenealoģiskais darbs 193, 199

ģenealoģiskās izziņas prakses 29, 61, 75,
179–181, 197–200, 213, 230, 248–249

ģenealoģiskas zināšanas 179, 199

ģenealoģiski tuvie radi 68 (sk. arī – īste-
nieki)

ģenerālgubernators 70, 108–109, 111

ģēni 31, 41

ģeogrāfiska imobilitāte 78

ģerbonis 116, 121, 184

ģilde 111, 113, 125–126, 128

ģimene (definīcija) 29, 54, 168–169,
174, 208

ģimene 10–11, 22–26, 29–30, 32, 34, 39,
46, 48, 50, 53–57, 59–61, 66–67, 77–88,
90–94, 99–101, 103, 105–106, 108–111,
113, 115, 119, 121, 124–136, 147–149,
151, 153–176, 180–181, 183–190,
192–196, 199–201, 204–205, 207–223,
225–227, 230–237, 245–246, 249, 258,
263–264, 268, 273, 279–290, 292–297,
299–300, 302–303

– ārpusģimene 203, 207–208

– audžuģimene 81, 191, 218

– daudz bērnu 160, 217, 226

– faktiskā 169

– jaunā ģimene 53

– kā konstitucionāla vērtība 176

– kā sabiedrības pamats 162–163

– kā valsts pamats 155, 157–158

– kā valsts pamatvērtība 204, 211

– kā vērtība 213

– lielģimene 60, 66–68, 130–131

– mazā ģimene 81, 128

– neģimene 10

– neformāli pastāvoša 29

– nelabvēlīga 226

– nukleāra 60, 66, 86–87, 90, 280–281,
289, 293, 294–295, 299, 302

– paplašināta 66

– patriarhāla 153

– pilsētnieku 34, 79, 81–83, 126, 128,
135, 173–174, 176, 179, 183, 186,
194–195, 211–212, 218–221, 227, 236,
257–258, 293, 299

– plašākā nozīmē 151

– sīkģimene 66, 75

– sociāli nelabvēlīga 207

– strādnieku 82

– šaurākā nozīmē 151

– tradicionāla 23, 210, 212, 225–226

– trūcīga 217

– viena vecāka 217, 226

ģimenes attiecības 82, 84, 92, 100, 148,
159–162, 169, 171–174, 175–176,
285, 292

– attiecību modeļi 169, 174, 176

ģimenes budžets 79, 84

Ģimenes diena 194

ģimenes dzīve 78, 81, 83–84, 105, 130,
154–155, 162, 164–166, 173, 217–218

ģimenes galva 79, 81, 113, 126, 131, 166

ģimenes hronika 199

ģimenes labklājība 84, 155, 157

ģimenes lielums (sk. arī – ģimenes locekļu
skaits), 83

ģimenes loceklis 23, 79, 82, 84–85, 91,
113, 115, 121, 129, 133, 157, 159, 166,
171–172, 176, 184, 186–187, 193, 196,
216, 221, 223, 234, 236, 286

- skaits (sk. arī – ģimenes lielums) 79
- ģimenes plānošana 210
- ģimenes privātautonomija 155
- ģimenes saites *de facto* 167
- ģimenes socioloģija 10
- ģimenes stāvoklis 288
- ģimenes strīdi 92, 135
- ģimenes svinības 77, 79
- ģimenes tiesības 147–178
- ģimnāzija 186–188, 193, 195
- ginta 134
- globālā finanšu krīze 232–233
- globālais kapitālisms 280, 286
- godības 69, 97
- gredzenu mīšana baznīcā 91
- grēksūdze 180
- grupa 33, 44, 118, 258, 284–285
 - cilvēku 22, 27, 52
 - etniska 102
 - iedzīvotāju 18, 78, 136
 - konfesionāla 92
 - korporatīva 54, 113, 121
 - nacionāla 282
 - personu 179
 - radnieku (radu) 40–42, 49, 54–55
 - sabiedrības 174
 - sētu grupa (ciems) 101
 - šķiru 92
 - sociāla 99, 126, 136
 - uzvārda 42, 52
- grupas subjektivitāte 198
- grupu darbība 16, 20
- grupu dzīve 197
- grupu laulība 73, 154
- grūtniece 209, 222
- grūtniecība 209, 253, 255–261, 264, 266–267, 273–274

H

- hercogs 119, 123
- herolds 114, 121
- heteronormativitāte 212–213, 226, 260–261, 263–264, 274–275

- heteroseksuāls pāris 54, 172–173, 257, 261–262
- heteroseksuāls vīrietis 262, 275
- hierarhija 18, 53, 285, 299
- hierarhiskas attiecības 232
- Historia Lettica* 71
- homo cognatio* 249
- homo oeconomicus* 248–249
- homoseksuālas attiecības 29, 48
- homoseksuāla persona 255
- homoseksuāla sievietē 262
- homoseksuāls pāris 54, 258
- homoseksuāls vīrietis 262, 275
- horizontālie attiecību modeļi 147, 163, 165
- hronika 89, 101, 105–106, 199

I, Ī

- ideāltipi 64–65, 67, 73, 75, 268
- identitāte 27, 30, 37, 88, 96, 100, 102, 107, 121, 143, 165, 178–181, 191, 197–200, 290–292, 296
- ideoloģija 18–19, 22, 84, 158, 256, 267, 285
- ideoloģiskais rāmis 76
- iebūvieši 85–87
- iedzimtība 22, 41, 184, 196, 200
 - iedzimtas slimības 195
- Iedzīvotāju reprodutīvās veselības likums 209
- iegātnības līgums 77
- iegātnis 77, 79, 82–83, 85, 92, 130 (sk. arī – *prymaks*)
 - kāzas 61
 - līgums 82, 92
- ielas līmeņa birokrāti 28
- iepriekšējais partneris 55
- ierakstīšanas prakses 198–199
- ierēdņi 15, 56
- ietaļa 74
- iezemieši 107
- ilgošanās pēc valsts 19, 128
- ilgttermiņa attiecības 54
- incests 49–50, 87, 103–104, 213 (sk. arī – asinsgrēks)
 - aizliegums 48–49

- indivīds 13, 22–23, 27, 29, 40–41, 47–48, 52–54, 113, 135, 137, 163, 170, 180–181, 197–199, 209, 212–214, 216–217, 226–227, 229, 238, 241–242, 248–249, 254, 265, 267, 275–276, 284
 - individuālisms 24, 248
 - Indriķa hronika 105, 139
 - industriāli attīstītas valstis (sabiedrības) 9, 10
 - inkorporācija 243
 - institūcija 13, 15–17, 22–23, 33, 40, 48, 56, 59, 79, 83–84, 93, 99–100, 114, 137, 153, 168, 180, 204, 215, 217–218, 220, 232, 248–249, 254, 283, 287, 293, 295, 297, 301
 - centralizēta 301
 - finanšu 248, 249
 - ģimenes 22, 23, 59, 79, 168, 215, 218
 - globāla 283
 - krustvecāku 48
 - laulības 287, 293
 - likumdošanas 153
 - pārvaldes / pārvaldības 13, 32, 89, 99, 137, 138, 138
 - privātpašuma 232
 - PSRS pārstāvniecības 297
 - publiska 84, 217
 - radniecības 33, 59, 93
 - sabiedriska 283
 - sociāla 33, 59, 93, 168,
 - sodīšanas 16
 - valsts 10–11, 15, 29–30, 32–33, 34, 50, 55–56, 61, 83, 100, 172, 204, 210, 212, 217, 220, 226, 254, 279, 283, 290, 295
 - varas 99
 - internātskola 83
 - internets 183, 219, 258
 - intervija 77, 181–182, 184–185, 188–189, 195, 197, 231, 253, 255–256, 260, 262–265, 270, 274
 - īpašums 27–29, 33, 70, 81–83, 88–89, 92, 108, 117–119, 125–126, 129–130, 159–160, 203, 229–233, 235, 237–248, 280, 283, 296, 299–302
 - denacionalizācija 280
 - dzimts (dzimtas), 88, 184, 229, 231, 233, 235, 239, 241
 - īpašumtiesības 27, 126, 230–233, 242, 246, 299–301
 - īpašumu koncentrācija 33, 117
 - īpašumu konfiskācija 299
 - kustamais 115, 137
 - kopīpašums 51, 82, 137
 - mantotais 245–246
 - nacionalizētais 231
 - nekustamais 28–29, 53, 66, 82, 85, 88, 106, 115, 117, 125, 129, 136–137, 152, 232–233, 237–238, 241–242, 245, 247–248, 300
 - privātpašums 123, 133–134, 231–233, 281, 290
 - reģistrēšana 203
 - valsts 301
 - zemes 117–119
 - istenieki (jeb ģeonealģiski tuvie radi) 68, 75
 - istie radi 31, 47–49, 190, 192, 282
 - izdevas 69
 - izglītības iestādes 180, 199
 - izglītības standarts 181, 212–213, 217
 - izjukušas attiecības 195
 - izslēgšanas un iekļaušanas kritēriji 226
 - izvadišana 69 (sk. arī – bēres)
 - izvairīšanās (no varas, valsts struktūrām) 19, 230
 - izvēles brīvība 48, 216
- J**
- Jaunā Derība 123
 - jezuīti 71, 121
 - Jozuas grāmata 105
 - Jungingena žēlastība (privilēģija) 116
 - juridiskā prakse 29, 51, 61, 75, 192, 199, 213, 230, 248–249
 - juridiskā profesija 51
 - jurisdikcija, garīgā un laicīgā 100

- jurisprudence 31, 311
 juristi 63–64, 73, 103–104, 240
- K, Ķ**
- kaimiņi 61, 91, 190, 218, 232, 265, 275
 – kaimiņattiecības 100
 kaklarota 113
 kalps 60, 67, 74–75, 85–88, 92, 113,
 133–134, 136, 144, 182
 kanoniskās tiesības 106
 kanoniskie principi 105
 kapitāla akumulācija, pašakumulē-
 šanās 230–231
 kapitālisma laikmets 81, 95, 98, 141
 kapitālistiskā sabiedrība 76, 230
 kapitālistiskais saimniekošanas veids 81
 kara draudze 68
 kara nodeva 132
 karagūstekņi 67
 karaklausība 298
 karaspēks 102
 karavadonis 80
 karš 80, 118, 132, 190, 211, 223, 298, 300
 – etniskais 283
 – krusta 75, 99, 101, 103
 – Livonijas 106, 123
 – 1. pasaules 123, 183, 220
 – 2. pasaules 64, 190, 193, 300
 kārta (sabiedrības) 66–67, 99–100, 106,
 108–111, 113–116, 118–119, 124–125,
 129, 149 (sk. arī – šķira)
 – attiecības ar citām kārtām 124
 – garīdznieku (garīdzniecības)
 kārta 106, 137
 – garīgā (kristiešu) kārta 100
 – laulības kārta 71
 – sava (paša) kārta 137
 – sociālā kārta (grupa), 99–100
 – tiesības uz kārtu 151
 – uzņemšana kārtā 151
 – vasaļu kārta 108–109, 114, 115, 116, 118
 – zemnieku kārta 32, 100, 119
 kārtu atšķirības 66
 kārtu pārstāvji 149
 kārtu pastāvēšana 66
 kārtu sabiedrība 136
 kārtu sistēma 100
 kārtu tiesības 100, 113
 katoļi 50, 71, 100, 104, 109, 144, 154
 kāzas 59, 61, 65, 68–69, 79, 91–92, 94,
 110–111, 115, 125, 136, 142
 – kāzu vainags 111–112
 ķeizars 123
 klans 19, 67, 282–283
 klasifikatorā radniecības sistēma 91
 klausas 108, 132–133, 135, 140
 klosteris 111
 kognāti 67, 114–115, 120, 151
 kolektīvās prakses 198–199
 kolhoznieka sētas galva 79
 kolhozs 77–79, 81, 95
 koloniālā pārvalde 285
 koloniālisms 14, 71
 komunisms 23, 83–84, 95, 98 (sk. arī –
 pamata komunisms)
 komunistiskā morāle 159
 komunistiskā partija 49, 84, 302
 konfesija 78
 konkubīne 105
 konkursi (skolēnu radošo darbu), 181,
 185–187, 199
 konsangvinēji 150
 konstitūcija 160–161, 224, 288, 297
 konstitucionālā aksioma 170
 konstruējošās prakses 198–199
 kopdzīve 29, 54, 61, 64, 79, 113, 119, 131,
 147,
 – faktiskā 160, 169, 172, 173, 176
 – ģimenes 157
 – likumīga 175
 – neoficiāla 44, 53
 – paaudžu 234
 – precēto brāļu 137
 – radnieku 137
 – zemnieku 131
 kopīpašums 51, 82

- koplietotas substances 31, 41, 47
 koproka 116–119, 137
 – izlēņojums 117–119
 – vasaļi 116–117, 137
 korporatīvas grupas 113, 121
 Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs 237
 Krakovas Zinātņu akadēmija 90
 kreditori 239, 241, 283
 Krievijas Padomju Federatīvā Sociālistiskā Republika 158
 kriminālprocess 237, 249
 kristianizācija 75, 105, 130
 kristības 48, 72, 91, 92, 108, 136
 kristiešu pasaule 103
 kristīgās vērtības 214
 krusta karotāji 99
 krustbērns 31, 48–49, 92
 krustkuzēns, sk. – kuzēns
 krustmāte 43, 72, 77, 92
 krusttēvs 43, 48, 72, 77, 91–92
 krustvecāki 31, 39, 48–50, 58, 61, 77, 79, 90, 92, 107
 kukuļdošana 237
 kukuļņemšana 237
 kuļšana 74
 kultūra 13–14, 22, 24–26, 39, 57, 62, 64, 73, 93, 95, 97–98, 102, 136, 142, 179, 181, 198, 200, 224, 264, 277, 281–282, 285, 287, 290–291, 298, 303
 – eiroamerikāniskā 59
 – Rietumu 9
 kulturoloģija 181, 186
 kultūrsociālā iesakņotība 230
 kultūras atavismi 62–63
 kultūras dažādība 61–62
 kultūras identitāte 290
 kultūras kapitāls 188
 kultūras paraugs 63
 kultūras prakses 230
 kultūrtelpa 291
 kultūrvēsturiskais mantojums 187
 kūma 48, 72, 77
 – kūmību attiecības 48
 kuršu padošanās līgums 128
 kustamais īpašums 115
 kuzēns 44–45
 – krustkuzēns 44–45
 – paralēlais kuzēns 44–45
 kvantitatīvie dati 79, 206, 257
- L, Ļ**
- laba izcelsme 114
 landtāgs 123–124
 Laterānas koncils, ceturtais 103, 107
 Latvijas Banka 231, 244, 250
 Latvijas Folkloras krātuves apgāds 69
 Latvijas kultūras telpa 291
 Latvijas likumkopa 29, 47, 53
 Latvijas neatkarības atjaunošana 64, 160, 296
 Latvijas pilsonis 153, 216
 Latvijas PSR Augstākā Padome 27, 159, 297
 Latvijas radniecības principi 56
 Latvijas Republika 27, 147–148, 153–154, 158, 161–164, 170, 172–173, 177–178, 214, 216, 223, 256, 261, 280, 288–289, 291–298, 301, 304
 Latvijas Republikas Tautas padome 148
 Latvijas tauta 12, 291–292, 297, 304
 Latvijas teritorija 29, 32, 60, 64, 69–70, 76, 80–81, 92, 101–102, 109, 129, 131, 136, 145, 151, 155, 158, 223, 298, 300–301
 Latvijas Universitāte 64, 90, 94–95, 97–98, 141, 144, 178, 184, 237, 277
 – Matemātikas un informātikas institūts 205
 Latvijas valsts 12, 16, 30, 32, 34, 148–149, 153, 158, 177–178, 209–210, 212, 215, 249, 286, 289, 294, 303–304
 Latvijas vēsture 100–101, 109–110, 139–142, 144–145, 182–184, 186, 201–202, 220
 Latvijas Zvērīnātu notāru padome 231, 237

- latviskā dzīvesziņa 214
- lauki 67, 81–83, 90, 95, 111, 114, 118–119, 129–137, 144, 223, 231, 246, 250–251
- lauku darbi 223
 - lauku ģimenes 83
 - lauku iedzīvotāji 81, 83, 95, 100–101, 105, 107, 109, 128–129, 131, 133, 136, 229
 - lauku pagasts 114
 - lauku sabiedrība 111, 118–119, 129–132, 135, 137
- lauksaimniecība 101, 136
- zemes 132
- lauksargu nodokļu saraksts 130
- laulātie 46–47, 51, 53, 78, 97, 126, 149, 151–152, 154–155, 157–158, 160–161, 175–176, 191, 203, 210, 240–242
- kā viena miesa 109
 - laulāts pāris 74
 - mantiskās attiecības 157
- laulības (definīcija) 54, 166, 208
- laulības 21–22, 29–32, 34, 44–46, 48–51, 53–55, 60, 64–66, 68–73, 77–78, 80–83, 85, 87, 90–93, 97, 103–111, 115, 126, 130, 144, 147, 149, 151–161, 165–169, 172–176, 189, 191, 193, 204, 207–214, 216, 225–226, 240–243, 261–263, 267–268, 287–290, 293–294, 299
- aizliegums 108
 - kā darījums 65
 - laulāšanās vecums 82–83
 - laulību procesa tradīcijas 54
 - līgums 78, 82, 173, 240, 249
 - pirmslaulību dāvanas 54
 - tuvu laulību leģitīmācija 108
- Laulības un ģimenes kodekss 159–160
- leimaņi 118
- lēnis 115–116, 118, 137
- aloda 123
 - bezmantinieku 116
 - dienesta 115, 117, 120 (sk. arī vīra)
 - izlējums 117–119
 - vīra (jeb dienesta) 115
 - žēlastības 137
- lēņu dalīšana 115
- lēņu dokumenti 115, 118, 121, 124
- lēņu grāmatas 121
- lēņu kungi 137
- lēņu mantošana 115–117, 120
- lēņu muižas 137
- lēņu vīri 99–100, 115, 118–119
- lēņu zemes 121
- līdumu zemkopība 101
- līdzdalīgais novērojums 76, 255
- līdzenie kapi 101
- liecinieki 107, 116, 181
- Lielais septītnieks (G7), 283
- lielmestrs 117
- līgava 53, 65, 68, 70–71, 91–93, 108, 110–111, 113, 155
- pirkšana 53, 60, 71, 110
 - zagšana 70
- līgavainis 65, 71, 91–92, 111, 113, 155
- likumdevējs 124, 147, 151–152, 154–155, 166, 169, 171–176, 224, 280, 295
- likumīga dzimšana 107, 157
- likumīga kopdzīve 175
- likumīgi bērni 151
- likumkopa 29, 47, 53, 147–178, 220
- likums 16–18, 21, 28–29, 42, 46–55, 67, 70, 72, 79, 83, 88, 104, 108–110, 133–136, 147–149, 151, 153–163, 166–167, 170, 172–176, 208–210, 214–215, 217, 238, 260–262, 264, 267, 275, 280, 288–290, 296–298, 300–301
- Administratīvā procesa likums 172–173
 - Baltijas guberņu Vietējo likumu kopojums 149
 - Civillikums 32, 46–47, 49–55, 114, 147, 155–157, 160–161, 163, 174, 178, 213, 242, 247, 263, 273, 288
 - Civilprocesa likums 172
 - Iedzīvotāju reprodūktīvās veselības likums 209
 - Izglītības likums 210, 214, 217
 - Krievijas Impērijas likumu kopojums 149
 - Krievijas likumi 148–149
 - Kriminālprocesa likums 147, 172

- Pasu likums 135
- provinces likumi 110
- rakstīti likumi 100
- Seksuālās un reprodūktīvās veselības likums 260–261, 269–270, 273
- linearitāte 109
- lingvistiskās atšķirības 81
- Livonijas bīskapijas 117, 120
- Livonijas iedzīvotāji 66, 100, 105
- Livonijas pilsētas 105, 107, 111, 125–126, 144
- Livonijas sabrukums 103, 106, 117
- Livonijas valstiņas 118
- Līvzeme 89, 96
- M**
- mācītājs 70, 72, 87, 108–109
- maiņas vērtība 232
- maize 91, 223
- mājas marka (kā piederības zīme), 128
- mājsaimniecība 23, 28, 46–47, 54–55, 57, 67, 75, 78–79, 83, 85–87, 113, 131, 135, 168, 174, 188–189, 222, 229–239, 241–242, 244–248, 282, 284–285, 288–289, 293, 300
 - neformālās prakses 229–230
 - struktūra 46
- mājvārds 131, 135
- maksātnešpēja 231, 238–241, 249
- mākslīgā apaugļošana 260
- Mākslīgā intelekta laboratorija 205
- mākslīgās reprodūktīvās tehnoloģijas 253, 258–259, 261
- malēja 74
- mamma 43, 45–46, 58, 186, 188–192, 196, 206, 222, 234, 258, 268
- Manceļa vārdnīca 134
- mantāgs 114, 117
- mantas nobēdzināšana 231, 249
- mantas šķirtība 240
- mantinieks 72, 115, 117–118, 120, 129, 242, 245–247
 - līgumiskais 246
 - neatraidāmais 53, 58
- sieviešu kārtas 152
- statusa 115, 134
- testamentārais 246
- vīriešu kārtas 69, 115, 152
 - 1.–4. šķiras 245–246
- mantiskais stāvoklis 85
- mantiskās attiecības 32, 34, 77, 80, 82, 84, 149, 157, 161, 171, 173
- mantiskās saites 51
- mantiskās tiesības 50, 158
- mantiskie jautājumi 78, 156, 162, 175
- mantojums 29, 33, 51, 53, 61, 68, 78–80, 82, 85, 90, 92, 100, 106–107, 111, 115–116, 118, 120, 125–126, 128–130, 136–137, 152, 156, 160, 187, 203, 207, 231, 233, 239, 242–247, 249, 281, 283, 292
 - dalīšana 116
 - līgums 53, 79, 82, 242
 - sadale 79, 231
 - tiesības 29, 67, 97, 120, 156, 160, 203, 207, 233
 - strīdi mantojuma dēļ 90
 - tēvu tēvu mantojums 118
- mantošana 31–32, 49, 51, 53, 58, 63, 66, 83, 85, 89, 100, 103, 110–111, 114–117, 119–120, 125–126, 128–130, 136–137, 144, 152, 159, 174, 224, 229, 231, 242–243, 245–247, 249, 280, 299
 - patrilineāra 117, 137
 - privilēģēta 116–118
 - uzvārda 224
- mantošanas kārtība 114–115, 117, 119–120, 128–129, 137, 152, 242
- mantošanas tiesības 51, 63, 110, 114, 125–126, 128, 130, 136–137, 152, 174
- manuskripti 76, 124
- marksisms 13, 76
- mārša (brāļa sieva), 47
- māsa 25, 29, 40–41, 43–51, 53, 61, 69, 74, 79, 82, 85–87, 90–93, 103–104, 106, 109, 111, 115, 119–121, 123, 125, 128–130, 133, 135, 150, 158–159, 175, 186, 189–190, 194, 206, 213, 221, 241–242, 273–274, 281

- māšica 41, 43–46, 50, 53, 74, 78, 87, 91,
104, 150, 185, 191, 242
- maskulīnais diskurss 205, 223, 226
- māte 24–25, 31–32, 40–47, 50–53, 67,
73–74, 78–80, 85, 87–88, 91–92, 96–97,
111, 113, 115, 121, 125, 128–129,
133–135, 137, 150–151, 156, 158–159,
161, 168, 176–177, 186–187, 189–192,
205, 211, 221–222, 225, 241, 263–264,
273–274, 285–288
- Mātes diena 194
- materiālās intereses 78
- mātišķība 262
- matriarhāts 73
- matrikula 114, 123–124
- matrilīnija 128
- matrimoniāli sakari 107, 116, 137
- mazākumtautība 188, 290–291, 297
- mazbērns 43, 47, 51, 53, 79, 103, 134, 159,
166, 195, 223, 234–235, 242
- mazdēls 28, 43, 134, 221
- mazmeita 43
- mazo rantjē sabiedrība 243, 247
- medības 100
- medicīniskā apaugļošana 253, 255–263,
266, 272, 275
- meita 43–45, 52, 73–74, 111, 115–116,
118–123, 125–26, 129–130, 133–134,
136–137, 150, 155, 206, 219, 235,
238, 258
- meitas vīrs 135 (sk. arī – znots)
- meitene 91, 126, 187, 188, 189, 190, 196,
219, 274
- menopauze 264
- menstruācijas 264
- metodiskais materiāls 182–183, 197,
199–200
- mežoņu ciltis 74
- miesīgi sakari 156
- migrācija 107, 125, 137, 216, 290–291
- militārais dienests 117, 137
- mīlotā / mīlotais 44, 259
- minoritāte 291, 303
- miršanas sertifikāts 203
- mirušie 41, 67, 75, 81, 85, 115, 135, 152, 224
- mnemoniskie paņēmieni 28, 87
- moder* 125
- monarhs 116
- monētpiekariņi 113
- morāle 34, 155, 163, 169, 198, 204,
208–209, 212–215, 217, 226, 254, 261,
263, 267, 270–272, 274–276, 287
- muita 100
- muiža 85–86, 89, 108, 111, 116–117, 121,
124, 131–134, 137, 140, 142, 144, 188
- muižnieki 81, 85–87, 108–109, 111, 137, 187
- mutvārdu avoti 63, 75, 84–85
- mutvārdu tradīcija 85, 121
- muzejs 138, 183, 187, 200
- mūžības vārti 69
- N, Ņ**
- nabagi, bezradnieku 136
- nabagmājas 136
- nācija 26, 62, 179, 198, 280, 282–283,
285–286, 289–296, 297, 303–304
- Nāciju Līga 71
- nācijvalsts 18, 26
- nacionālā apziņa 289
- nacionālā kopiena 289
- nacionālais kapitālisms 280, 290–293,
295, 303
- Nacionālais veselības dienests 255, 257,
260–261, 266, 277
- nacionālās minoritātes 291
- nacionālisms 61, 285, 289
- namamāte 101
- namatēvs 101
- namnieki 107, 126
- namsaimnieki 230
- natālisma politika 267
- naturalizācija 298
- nauda 53–54, 66, 79, 82, 91, 110–111,
115, 125–126, 132, 192, 218, 223, 234,
236–240, 244–245, 247, 254–255, 265,
267, 269–272, 276, 291
– kalšana 100
– naudai jāpaliek ģimenē 230, 249

nāve 28, 51, 53, 70, 76, 85, 109–110, 115,
121, 151, 156, 192, 242, 248, 263
nāvēssods 51, 109, 111
neatkarības atjaunošana, Latvijas 27, 32,
34, 160, 177–178, 181, 183, 223, 280,
293, 295–297
neatraidāmais mantinieks 53, 58
neauglība 253–267, 275–276
nebioloģiskie vecāki 190
nedalāmības princips 125
neformāla radniecības terminoloģija 45
neformāla saziņa 45
neformālās ekonomiskās un māsaimniecību
prakses 229–230, 249
neformālas kopdzīves formas 234
neformāli pastāvoša ģimene 29
neformāls darbs 234
neformāls valsts atbalsts 226
neģimene 10
neiejaukšanās personas privātajā dzīvē 162
nekustamais īpašums 28–29, 53, 66, 82,
85, 88, 106, 115, 117, 129, 136–137,
152, 232–233, 237–238, 241–242,
245–248, 301
nelatvieši 88
nelikumīgi dzimis 107
nemateriālais kultūras mantojums 292
neoficiāla kopdzīve 53–54
nepilnīga radniecība 150
nepilsoņi 205, 212, 215–216, 221,
301–302
nepotisms 137
nesavtīgums 49
nespējīgie (sabiedrības locekļi) / nespēj-
nieki 86–87, 135, 235
nevienlīdzība 53, 231, 243–244, 247, 249,
262, 274, 299–302
nevienlīdzīgas sabiedrības 230
niftele 151
nodarbinātības iespējas 234
nodevas 83, 100, 131–132, 238,
245–247, 250

nodoklis 16, 33, 53, 123, 132, 203, 231,
233, 238, 244–250, 252, 256,
267, 292
nomirējs 152
normatīvie akti 147, 151, 153, 157, 160,
209, 220, 273, 282
– normatīvo aktu bāze 148
notārs 161, 238, 247
nozariēši (tālākie radi), 68, 75

O

okupācija (Latvijas), 32, 158, 160, 215, 223,
290, 297–298
“olšūnu kari”, 270
omamma 43, 45
ome 43, 45, 190–191, 196
omīte 43, 45
onkulis 42–43, 45–46, 134, 193
opaps 43, 45
opis (opītis), 43, 45
ordeņa mestrs 108
ordeņa valsts 118
ordenbrāļi 106–107
otrā pusīte 44
ovulācija 257, 259

P

paaudze 27–28, 33, 42–43, 45, 48, 51–52,
61–62, 66, 78, 81, 85–87, 92–93, 95,
103–104, 109, 111–115, 118–119, 121,
126, 133–134, 137, 163, 179, 182–183,
188, 191, 214, 224, 229–230, 234–235,
237, 244, 246–247, 293, 299
– paaudžu attiecības 73, 113, 180
– paaudžu kopdzīve 234
– paaudžu maiņa 51
pabalsts 160, 168, 211–212, 264, 275, 288
pacients 172, 261, 267, 273
pādes didīšana 72
padomju laiks (periods), 31, 77, 83, 86,
93, 183

- Padomju Savienība 19, 22–23, 280,
295–297 (sk. arī – Padomju
Sociālistisko Republiku Savienība,
PSRS)
- Padomju Sociālistisko Republiku Savie-
nība 158 (sk. arī – Padomju Savienība)
- pagasts 86, 90–92, 98, 112, 114, 130–131,
134–136, 138, 142, 144
– pagasta tiesa 135
– pagasttiesu dokumenti 77, 98
- pagātnes palieka 82
- pakļaušanās 204, 264
- paliatīvā aprūpe 234
- pamata komunisms 49 (sk. arī –
komunisms)
- pamāte 44, 69, 106, 135, 184, 191–192
- pamatiedzīvotāji 42
- pamatskola 181, 184–186, 192–194,
201–202
- pamattiesības 167
- pameita 44
- panāksnieki 68, 110–111
- pansionāts 84, 234
- paome 190
- paps 43, 45
- parādnieki 283
- paralēlais kuzēns, sk. – kuzēns
- paredzama vide 18
- pareizticīgie 100, 103–104, 106, 109
- pārejas rituāli 90
- parlaments 14, 25, 28, 30, 155, 164, 170,
225, 256, 293, 297
– parlamenta loceklis 14, 164
– parlamentārās diskusijas 293
- partnerattiecības 46, 171, 173, 189, 191,
193, 208, 210, 293–294
- partnere 46–47, 54–55, 77, 148, 169,
171–172, 175, 188, 241, 255, 262–263,
268, 275, 288, 294
- partnerība 175
- partnerības pakotne 175
- partneris 24, 44, 46–48, 54, 92, 191, 262,
268, 275
- pārvaldes / pārvaldības, institūcijas 13, 32,
89, 99, 137–138
- pārvaldība 11, 13, 19, 157, 161, 197–200,
259, 277, 279–305
- Pasaules Tirdzniecības organizācija 283
- pastorālās darbības 198
- pašidentitāte 200–201
- pastāvīga kopdzīve 54, 235
- pastāvīga saikne 54
- pātari 72
- patēriņš 231, 233, 250
- paternitāte 92, 158, 176, 262, 288
– paternitātes pieņēmums 156, 263
- patēvs 135, 184, 191
- patriarhāla sabiedrība 285
- patricieši 126
- patricināts 126
- patrilinērais radniecības princips 42, 67,
85, 151, 224 (sk. arī – agnātiskais)
- patrimoniāla nekustamā īpašuma
sistēma 233
- patriotisms 27, 207, 213–214, 216, 309
- patronāža 232
- pavards 132
- pēclaulību rezidence 79, 83
– matrilokāla 83, 130
– neolokāla 83
– patrilokāla 79, 83, 130
– uksurilokāla 85
– virilokāla 85, 115, 137
- pēcnācēji, tiešie 115, 132, 298
- pedagogs 181, 185, 196, 199–200, 210,
213, 217
- pensija 84, 243, 247
- pensionārs 49
- performēšana 9–38, 306–307, 310, 313, 316
(sk. arī – īstenošana)
– performatīvās darbības 17
- persona 157–158, 162, 165, 168, 170, 172,
175, 197
– ar invaliditāti 168
– attiecības ar valsti 162, 184
– autonomija 170–171
– brīvā izvēle 170
– dati 195
– dzimums 171
– fiziska persona 175, 240–241

- homoseksuāla persona 255
- identitāte 102, 107, 165
- konstitucionālie pienākumi 164
- loma valstī 162
- pamattiesības 171
- piederība valstij 298
- pilsonība 301
- politiski represēta 302
- privātā dzīve 162, 166, 170
- sociālās problēmas 164
- tiesības 164, 171, 173
- uzticības persona 181, 196, 201
- personīgās saites 47, 68, 92, 100, 108, 113, 116, 131, 136, 169, 279, 296, 300
- personīgās tiesības un intereses 158, 249
- personiskās brīvības telpa 162
- personu horizontālās attiecības 162–163, 165, 176
- personu savstarpējās attiecības 172, 176
- personu savstarpējie konflikti 162
- pieaugušie 29, 54, 56, 189, 192–193, 195, 217, 234
- pieaugušu cilvēku dzīve 56
- piemājas saimniecība 78, 83
- pienākums palīdzēt 238
- pilngadība 77, 234–235
- pilnīga radniecība 150
- pilsēta 32, 70, 81–83, 100, 106–107, 109, 111, 125–128, 136–138, 181, 187, 210
- pilsētu kopienas 113
- pilsētu statūti 100, 125
- pilsonība 27, 34, 203, 205, 213, 215–216, 226, 297–302
- pilsonis 14, 21–22, 154, 166, 179–180, 198, 200, 216, 226, 292, 301
 - pilsoņu piederība valstij 34, 216, 298
- pilsoniskā nācija 291, 296
- pirmskoloniālais periods 285
- pogosts 91–92
- poliandrija 73, 154
- policists 15–17
- poligāmija 55, 73, 154 (sk. arī – daudz-sievība)
 - sinhrona 55
- Polijas-Lietuvas Seims 117
- politika 9, 13, 21, 255, 257–258, 280, 287, 293, 295, 297–298, 300, 303–304
 - plānošanas dokumenti 255, 257–258, 280, 287, 292–295
 - politikas zinātnieks (sk. – politologs)
 - sistēma 13
 - socioloģija 13
 - valsts politika 295, 297, 300, 303–304
- politiķis 15–16, 55, 213, 217, 222–223, 254–256, 265–268, 270, 272–276, 280
- politiskā iekārta 19, 28, 49, 230
- politiskā retorika 204
- politiskās intereses 47, 56, 102, 160, 162, 207, 237, 285, 287, 299
- politiskie režimi 187, 298
- politologs 9, 13, 21
- populācija 40, 102, 198
- postsociālisma valstis 229–230
- pozitīvi regulējošas darbības 210, 213–214
- prāts 14, 19, 61, 64, 89, 135, 162, 219, 302
- precības 46, 60, 68–70, 102–104, 107–108, 110–111, 117, 119–120, 123, 125–126, 129–130, 136, 140
 - paražas 105, 110, 119
- premjerministrs 205, 285
- priekšrocības 108, 162, 224
- priekšteči 28, 66, 179–181, 184, 187–188, 190–191, 197–199, 201, 222
- priesteris 71
- privātā dzīve 78, 164–166, 170, 173, 193–194, 197, 199, 223, 284
 - aizsardzība 166
 - neaizskaramība 165, 169
 - neiejaukšanās 163
- privātā sfēra (joma), 32
- privātautonomija 155, 171, 173
- privātipašnieki 136, 230, 299
- privātipašums 35, 76, 95, 123, 133–134, 231–233, 281, 290
- privatizācija 34, 230, 232, 235, 280, 296, 299–302
 - privatizācijas sertifikāts 301
- privātpersona 238, 244
- privāttiesības 64, 96, 111, 141, 155, 157
- privātums 195, 204

privilēģijas 100, 114, 116–118, 123, 126,
136–137, 215, 232, 302
propaganda 16, 283
protestanti 100, 108, 110
protestētājs 17
prymaks 92 (sk. arī – iegātnis)
psiholoģiskās saites 42
PSRS 22, 27, 32, 63, 76, 158, 216, 290, 297,
302 (sk. arī – Padomju Savienība,
Padomju Sociālistisko Republiku
Savienība)
pūrs 53–54, 61, 71, 83, 91–92, 110–111, 115,
125, 129–130, 135, 155
pusbrālis 46–47, 50, 159, 175, 184,
189–191, 213, 242
pušelnieks 85, 132
pusinieks 132
pusmāsa 43, 46–47, 50, 159, 175, 184,
190–191, 213, 242

R

radi (sk. arī – asinsradinieki)
– augšupējie 53, 115
– īstie 46
– lejupējie 53, 115
– mirušie 53
– radda gabali 134
– radu grupa 200
– radu kopa 42
– radu loks 25, 31, 41, 49, 90, 92, 110,
120, 179, 200, 229–230, 233, 238–239,
241–242, 246, 249
– tālie 41, 134 (sk. arī – nozarieši)
– turīgie 235
– tuvie 134 (sk. arī – īstenieki)
– vārpstiņas puses 114
– vīriešu asinsradinieki 117
radniecība 147, 156 (sk. arī –
asinsradniecība)
– brīvprātīga 48
– fiktīva 31, 46–50, 281
– garīga 108–109
– horizontāla 300
– īsta 47–48
– izvēles 48

– lineāra 111
– matrilineāra 73
– mežonīga 30 (sk. arī – spurainā)
– patrilineāra 42
– pilnīga 150
– sānu 150
– sāņus 115
– spuraina 204, 207, 220 (sk. arī –
mežonīgā)
– teritoriāla 286
– unilineāra 42
– vertikāla 299–300, 302
radniecības attiecības 21, 50, 56
radniecības attīstības pakāpes 21, 62
radniecības darbs 222–223
radniecības institūcijas 93
radniecības līnija 19, 25, 32–33, 45, 50–52,
67, 87–88, 101, 104, 114–115, 117,
119–120, 123, 126, 128, 137, 149–150,
156, 175, 184, 209, 213
– sieviešu līnija 114–115, 137
– vīriešu līnija 25, 67, 114, 117, 119, 137
– tēva vai mātes līnija 32, 45, 87–88
radniecības pakāpe 45, 52–53, 103–104,
108, 110, 114, 116, 120, 128, 137, 150,
152, 156, 159–160, 182, 191, 245–246
– noteikšanas tabele 156
– pirmā pakāpe 52
– rēķināšana 150
– 2.–3. pakāpe 105
radniecības pozīcija 42, 45
radniecības principi, Latvijas 56
radniecības saikne 9–10, 21–23, 28, 33,
41, 46–47, 50, 56, 85, 100, 102, 116,
119–120, 123, 128, 131, 133, 149, 151,
166, 188, 201, 245, 279–305
radniecības sistēma 32, 46, 89, 105, 114,
165, 281
– agnātiska 74
– latviešu 47, 89
– bilaterāla 44, 48
– klasifikatora 91
– patrilineāra 74–75
– sieviešu nozīme tajā 32
– vīriešu nozīme tajā 32

- radniecības struktūras 11, 28, 33, 220, 280, 283, 292
- radniecības terminoloģija 40, 42, 44–45, 57
- radniecības tuvums 41, 150, 156
- radnieciskas struktūras 11, 61, 99, 138
- raduraksti 179–181, 184–189, 191–193, 196–197, 199–201
- pētnieki 41
- rakstītie vēstures avoti 60, 94, 101, 105, 121
- raksturu nesaderība 83
- rasisms 14, 285
- rāte 107, 128, 137
- rātskungi 119, 125–126, 128, 144
- reciprocitāte 34, 49, 229, 231–239, 242, 248–249, 254, 265, 268–269, 271–272, 275–276
- regālija 100
- relikvija 113, 124, 186, 192
- reproduktīvā dāvana 269
- reproduktīvā medicīna 176
- reproduktīvā veselība 209, 222, 257–258, 260–261, 266, 269–270, 273, 294
- reproduktīvās klīnikas 34
- reproduktīvās spējas 291
- reproduktīvās tehnoloģijas 11
- reproduktīvās vēlmes 262
- restitūcija 230–232
- revīzija 74, 86, 89, 131–134, 138–139, 155
- Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija 90
- rīcībpolitika 14, 34, 56, 84, 295
- Rietumu sabiedrība 9, 56, 62, 243, 262
- Rietumu zinātnieki 56
- Rīgas arhibīskapija 114, 116–118, 120–121, 129, 144
- Rīgas arhibīskaps 107, 116–117, 120–121, 127
- Rīgas bīskapija (sk. Rīgas arhibīskapija)
- Rīgas pils tiesa 100
- Rīgas tiesības 125
- Rīgas Stradiņa universitāte 57, 205, 234–235, 250, 255, 262, 270, 277
- rīta velte 115, 130
- rituāls 15–16, 59, 71–72, 77, 90–91, 107, 113, 115, 220, 296
- romantisma laikmets 61
- Romas kūrija 121
- rotas 113, 115, 125
- rudiments 81
- S, Š**
- sabiedrība 21, 40
- bilaterāla 40
- līguma jeb kontrakta 21
- statusa 21
- unilineāra 40
- sabiedrības atražošanās 204
- sabiedrības attīstība 21–22, 24, 61–62, 80–81
- attīstības pakāpes / posmi 61–62, 80–81
- sabiedrības pārvalde 56
- sabiedrības slāņi 18–19, 54, 60, 204
- virsslānis 118
- sadzīves romāns 68
- Saeima 33, 55–56, 154, 164, 172, 174–175, 203–207, 211, 213–214, 216–217, 220–222, 225, 227, 231, 244, 264, 270, 291–293, 313
- debašu korpusa 204–206
- deputāti 55–56, 204, 221, 231, 270, 293
- plenārsēdes 33, 203–204, 227
- saima 23, 60, 64, 67, 74–75, 85–87, 92, 101, 113, 132–134, 283
- saimes vadītājs 134
- saimniecība 60, 78–79, 81–82, 85–87, 106, 119, 131–133, 136, 144–145, 153, 172, 175, 223, 288
- saimnieks 60, 66–67, 74, 77, 81, 85–87, 92, 101, 113, 130–136
- saimnieku sapulces 114
- sakņu meklēšana 27
- Sakšu spogulis 114–115
- sakta 111, 113, 115
- salīdzinošā metode 63, 65
- sānu linija, radniecības 115, 132, 150, 157
- (sa)radošanās 209, 227

- Satversme 12, 29–30, 32, 147–178, 205,
213–214, 220, 223–225, 261, 280,
288–289, 296, 298–300, 312
- Satversmes tēvi 33
- Satversmes tiesas prakse 148, 165,
167–168, 170–171, 176,
- satversmīga kopdzīve 175
- savstarpēja esamība 284
- segmentārā ciltsrade 282, 284
- sekss 28, 257, 259
- seksuālā audzināšana 214
- seksuālās attiecības 54
- Seksuālās un reproduktīvās veselības
likums 260–261, 269–270, 273
- sekularizācija 107, 157
- senāta ukazs 135
- senči 25–28, 30, 32–33, 45, 52, 60, 67,
86–88, 100, 103, 107, 114, 119–121,
123–124, 127, 136, 187, 202, 222, 224
– kopa 42
– piemiņa 99
– sieviešu senču līnija 115
- senie laiki 60, 62, 67, 69–70, 73, 77, 81
- seniorāts 66
- senjors 137
- senprūši 69–70
- seriālā monogāmija 55
- sēta 60, 66–67, 78–79, 86–87, 90, 119,
131–137 (sk. arī – viensēta)
– dzimtzemnieka 86
– kā ēku komplekss 101
– kolektīvās saimniecības, kolhoz-
nieka 78–79
– latvju 66
– savrupa 101
– tēva 67, 132
– zemnieku 60, 85, 131, 133,
- sieva 42, 44, 46–48, 50, 54, 69–71,
77–80, 82–83, 85–86, 105–106,
109–110, 121, 123, 125–126, 129–130,
133–135, 151–153, 155, 157, 159, 224,
239–240, 262
– blakussieva 105
– brāļa 47
– dēla 44, 133
– lēņu 115
– saimnieka 134
– vasaļa 115
- sievas bērns 46
- sievas lūkošana 69
- sievasmāte 44, 47, 79
- sievastēvs 47, 77, 120, 130
- sieviešu kārtas mantinieki 152
- sieviešu loma valsts veidošanā 222–223
- sieviešu tiesa 115
- simbols 13, 15, 70, 86, 188, 191–192, 221,
224, 229, 246–247, 255, 275, 303
- šķira 13, 22–23, 78, 82–83, 92, 183, 221,
242, 245–246 (sk. arī – kārta)
- šķiršanās 46
- skola 19, 33, 60, 65, 76, 84, 180–187,
191–192, 194, 196–198, 200, 213–214,
217–219, 237, 283–284, 287, 292, 298
- šlaka 134
- slānis (sabiedrības), 18, 60, 118, 232, 245, 299
– virsslānis 102, 110, 118, 129
- slimnīca 234
- sociālā arheoloģija 102
- sociālā atmiņa 298, 300
- sociālā kārtība 224
- sociālā kritika 16
- sociālā nevienlīdzība 299
- sociālā realitāte 42, 147, 154, 166, 168–172,
176, 303
- sociālā situācija 46
- sociālais dienests 234
- sociālais evolucionisms 62–63
- sociālais kapitāls 22–23, 188, 287
- sociālais tuvums 41
- sociālās organizācijas formas un
pakāpes 65 (sk. arī – sabiedrības at-
tīstība)
- sociālās saiknes 31, 147, 156, 166, 207, 220
- sociālās saites 42, 208
- sociālās zinības 181, 183, 185, 199, 207
- sociālekonomiskās attiecības 61
- sociālisms 15, 24, 49, 63, 76, 78, 81–84,
94–95, 98, 285
- sociologs 9, 11–12, 21, 59, 65, 180
- sods 16, 104, 109, 135, 226
– piemērošana 100

spekulācijas, teorētiskas 31, 54, 60, 63–64, 67, 80–81
 spēļarkls 102
 šrāga 126
 stārstija 90
 starpkaru periods 33, 157, 160–161, 298, 300
 starppaaudžu transferti 242, 246
 Starptautiskais Valūtas fonds 232, 283
 statistika 131, 210, 231, 257–258, 282, 289
 statūti 100, 129, 136, 142
 – pilsētu 100, 125
 stereotipi 171
 stratificēta sabiedrība 11
 supervcāks 24
 surogācija 176, 254–255, 268, 272–276
 švāģeris 44, 47
 svaiņa brālis 159
 svaiņa māsa 159
 svaine 44, 46–47, 50, 77, 103, 108–109
 svaini 31, 46, 82, 87–88, 109, 111, 116, 121, 128, 188, 191, 229
 svainība 21, 25, 32, 39, 41, 46–48, 50–51, 69, 72, 89, 92, 102–103, 105–106, 108–110, 115, 137, 147, 151–152, 184, 191, 193
 svainis 47, 159
 svāts 91–92
 svešie ļaudis 16, 84, 90–91, 292, 297
 svētki 90–91, 94, 194, 222, 264, 292
 svinības 41, 91–92, 110, 125

T

taisnīguma nodrošināšana 162
 talka 79
 tālirtotāji 128
 tante 43, 45–46, 185, 189, 193
 tauta 18, 27, 61, 65, 70, 73, 75, 95, 97–98, 101, 110, 128, 134, 144–145, 154, 179, 188, 198, 202, 209, 211–212, 214, 222–223, 289, 295
 – ataudze 293–294
 – skaitīšana 131, 134

Tautas padome 149, 153
 tautasdziesma 47, 60, 63, 65, 67–75, 80, 90, 93–94, 96–97
 tautība 78–79, 82, 149, 299
 tautieši 68
 teologs 75
 teritoriālā piederība 114
 testaments 53, 79, 83, 106, 117, 143, 242, 245–247
 tētis 43, 45–46, 188–191, 206
 Tēva diena 264
 tēva vārds 189
 tēvišķība 262
 tēvocis 42, 45, 118, 120, 125, 130
 tēvzeme 26
 tiesas sēde 90, 194, 203–207, 214, 217, 222, 225
 tiesības 21, 29, 32, 50–51, 53, 58, 63–68, 71, 74–75, 82, 84, 86–87, 89, 97–100, 103–106, 110, 113–118, 120, 123–126, 128–130, 133, 136–137, 139, 141–142, 144, 147–178, 196, 207, 210, 215–218, 220–221, 226, 232–233, 245, 247, 259, 262, 264, 266–267, 271–272, 280, 283–284, 288, 295, 299–300
 – cilvēktiesības 166–167, 173–174, 216, 269
 – civiltiesības 149, 152–153, 155, 157, 177
 – kanoniskās 106
 – konstitucionālās 148
 – kopējās zemes 129
 – kuršu 118, 129
 – laicīgās 129
 – latgaļu 129
 – lībiešu 118, 129
 – lībiešu-igauņu 129
 – padomju 158–160
 – pamattiesības 167
 – pandektu 151, 153
 – recepētas romiešu 151
 – Rēveles (Tallinas) 125
 – uz privātās dzīves neaizskaramību 165, 169
 – uz tēva kārtu 151
 – uz zemi 100
 – vācu / ģermāņu 100

- “vecās” 119
- zemgaļu 129
- tiesībsargs 172, 218
- tiesībspēja 151
- tiesiska attiecība 87, 147–148, 153, 156–157, 169, 173
- Tiesu administrācija 231, 242, 246
- tiesu dokumenti 69
- tiesu materiāli 83
- tikumība 217
- “tikumības grozījumi” 208, 210
- tīrasinība 285
- tirgotāji 107, 125–127
- tirgus 13–14, 34, 144, 229–230, 232, 249, 254, 265, 268, 280, 290, 292–293, 300
- tirgus vērtība 232–233, 301
- Tora 105
- totalitārs režīms 148
- tradīcija 10, 12, 14, 31, 42, 44, 48–51, 54, 59–61, 63, 68–69, 71, 75, 77, 86, 88–89, 97, 102, 110–111, 120, 130, 132, 136, 140, 155, 178, 183, 186, 194, 224, 279, 282, 284, 292
- tradīcijas nesēji 66
- tranzitoloģija 15
- Tridentas koncils 71
- trīspakāpju vēstures iedalījums 65
- tūristi 27
- tuvinieki 31, 42, 49, 57, 70, 72, 91, 105, 135, 162–163, 167, 172, 180–183, 187, 189, 192–194, 199–201, 235, 285
- tuvniecība 21, 23, 55–57, 59, 180, 197, 200, 213, 215, 222, 226, 282, 284, 296

U, Ū

- uniforma 15
- unilineāra pēctecība 19, 40, 44, 52
- unilineāra radniecības sistēma 40
- unilineāra sabiedrība 40, 75
- unilineāra sabiedrības attīstība 80
- unilineāra sistēma 45
- unilineārais evolucionisms 61, 63, 93
- unilineārais princips 42
- unilineārās evolūcijas teorija 63

- unuce 43
- unuks 43
- uterīni (brāļi un māsas) 150
- uzkuris 130
- uzturnauda 92
- uzvārdi 25, 28, 37, 42, 52, 88, 96, 134–135, 143, 151, 157, 182, 192, 195, 224, 253
 - uzvārda mantošana 224
 - uzvārdu došana 28, 88–89, 134, 145
 - uzvārdu sistēma 42

V

- vācbaltu dzimtas 124
- vācu ķeizars 116, 123
- Vācu ordenis 70, 99, 110, 116–119, 128, 132, 141
- vācvalodīgā vide 137
- vācvalodīgās Livonijas pilsētas 105
- vācvalodīgie iedzīvotāji 109
- vainaga izpirkums 110
- vakareine 91–92
- vakareīns 91–92
- vaku grāmatas 131–132
- valdnieks 74, 99–100, 106, 119–121, 123
- Valmieras landtāgs 108
- valoda 31, 65, 73–74, 88–90, 103, 105–106, 114, 131, 145, 149, 162, 186, 219, 285, 290
 - dzimtā 298
 - kā Latvijas sabiedrības pamats 162
 - kā valstiskas piederības zīme 298
- valstiska organizācija 64
- valsts 9–20, 22–30, 32–34, 47, 49–52, 55–56, 61, 64, 66, 68, 75–77, 79, 83–84, 88–89, 100, 102, 107, 109–110, 113–115, 118, 120–121, 123–124, 131, 133, 135–138, 147–149, 152–155, 157–172, 175–176, 179–184, 187, 189, 193–194, 198–199, 203–206, 208–218, 220–223, 225–227, 229–235, 238, 240, 243–247, 249, 253–258, 260–261, 263–272, 275–276, 279–303
 - aģentūra 260, 287
 - attīstības dokumenti 34
 - caurkritusi (neveiksmīga) 14, 18

- centralizēta 100
- ideja par valsti 13, 15–16, 221
- kā radu kopums 220
- kā šķidrā kristāls 18–20
- “kabatas” 229
- koncepts 13
- nācijvalsts 18, 26
- neveiksmīga (caurkritusi), 14, 18
- pilsoņu piederība valstij 34
- postsociālisma valstis 229–230
- sieviešu loma valsts veidošanā 222–223
- teokrātiska 120
- tiesību leģitimēšana 266
- tiesiska 148, 152, 154, 161–162, 170–172, 177
- valsts iestādes 28–29, 44, 55–56, 71, 78, 124, 160, 219, 257, 269, 272, 287
- valsts institūcija 10–11, 15, 29–30, 32–34, 50, 55, 61, 172, 210, 212, 217, 226, 279, 290
- valsts īstenošana 17, 20, 26, 30, 33–34 (sk. arī – performēšana)
- valsts leģitimitāte 294
- valsts mitoloģija 33
- valsts pārstāvis 15, 17, 216, 220
- valsts pārvalde 100, 136, 276, 286–287
- valsts un privātuma nošķirums 204
- valsts un radniecības attiecības 34
- valsts vara 267
- valstsgriba 289–290
- valstu pirmsākumi 12
- viduslaiku valsts 113, 124
- Valsts izglītības satura centrs 182–183, 187, 200, 202
- vara 12–13, 17–19, 28–29, 32, 44, 56, 60, 70–71, 75, 78, 82–84, 86–87, 99–100, 102, 109–110, 113–114, 118, 120, 123–124, 126, 132–133, 136–138, 144, 148, 151–152, 154–155, 157–158, 161, 180–181, 183, 189, 197–200, 208–209, 221, 230, 280, 283, 285–287, 297, 300–301
 - centralizēta 138, 283, 286
 - diskursa 198
 - garīgā un laicīgā 113
 - koloniālā 285
 - likuma 148
 - likumīgā 109
 - okupācijas 15, 158
 - padomju 221
 - pastorālā 180–181, 183, 197–199
 - suverēnā 12, 297
 - tēva vara 157
 - tiesības uz varu 99
 - valsts vara 12, 114, 133, 208
 - vara ģimenē 78
 - varas centri 99
 - varas dalīšana 138
 - varas iestādes 32, 44, 56, 71, 78
 - varas institūcijas 99
 - varas koncentrācija 102
 - varas leģitimācija 123
 - varas monopols 118
 - varas pārstāvji 60
 - varas struktūras 13, 18–20, 180
 - varas tehnoloģija 180
 - varas uzurpēšana 300
 - vecāku vara 151, 157, 161
 - vīra vara 152, 154, 157
 - vīrieša vara 82
- vārda došanas svētki 79
- vardarbība ģimenē 217, 287
- vasaļi 99–100, 108–109, 111, 114–119, 121, 123, 130, 137
- Vecā Derība 105, 123
- vecaistēvs 28, 45–47, 61, 72, 87–88, 150, 159, 188, 192–193, 206, 220, 223
- vecākā paaudze 234
- vecākais dēls 85, 137
- vecāki 25, 27, 29, 40–41, 43, 46–50, 53–54, 66, 70–71, 74–75, 77–79, 83, 85, 87, 90–92, 105, 126, 130, 134–135, 149–151, 157–159, 161, 163, 165–166, 168, 176, 184–185, 187–190, 192–195, 197, 199–200, 203, 207, 210–212, 215–219, 223, 226, 234–235, 237–239, 241, 245, 247, 253, 259–260, 263–264, 267–268, 273–275, 281–282, 288, 292–293, 295, 298–299
 - vecāku vienlīdzība 157

vecākie ģimenes locekļi 79
 vecākie vīrieši 79, 134
 vecāko personu autoritāte 66
 vecāmāte 42–43, 46–47, 61, 185, 189, 206
 veci ļaudis 86, 91
 vecīši 74
 vecītis 45
 vecmāmiņa 43, 190–191, 197, 206
 vecmamma 43, 190, 192
 vecsaimniecība 132
 vecticībnieki 109, 131, 187
 vecum(a)grupa 185, 244
 vecvecāki 28, 45, 51–54, 78–79, 91–92, 116, 135, 166, 185, 188–190, 193, 196, 199, 207, 235
 vedēji 68, 110
 vedējmāte 91
 vedējtēvs 91
 vedekla 47, 74
 vēdera tiesa 81
 verdzene 70–71, 105
 vernakulārais uzskats 54
 vēsturiskā interpretācija 163
 vēsturiskais materiālisms 64
 vēsturiski salīdzinošā metode 31, 40, 59, 61, 63, 148
 vēsturnieki 28, 59, 63–65, 67–68, 75, 84, 96, 123, 130, 138, 145
 viduslaiki 29, 75, 77, 80, 99–100, 103, 106–110, 113–114, 119–120, 123–124, 130, 136, 140, 144
 viduslaiku kārtas 99, 114
 vidusskola 179, 181–182, 193, 234
 vidusslānis 232, 245, 248
 viena miesa 109

vienas personas mājsaimniecība 289
 viendzimta 74
 viendzimuma laulība 262
 viendzimuma pāri 32, 169, 172–174, 176, 207, 219
 viendzimuma (partner)attiecības 288, 293
 viendzimuma partnerība 208
 vieninieki 79
 viensēta 74, 85–88, 90
 Vikipēdija 205
 vīramāte 44, 47, 79
 vīratēvs 47
 vīriešu cilts 52, 80, 150
 vīriešu līnija 67, 114, 117, 119, 137
 vīrs 42–48, 50, 54, 68, 71, 74, 77–80, 83–85, 91, 107, 109, 113, 115, 119–121, 123, 125–126, 128–130, 132, 135–137, 151–157, 159, 161, 189–191, 221, 234, 259, 262–264
 virsslānis (sabiedrības) 102, 110, 118, 129

Z, Ž

zadruga 37, 86
 zemes tiesa 100
 zemeskungs 99–100, 102, 107, 114–117, 119–120, 137
 zemnieki 28–29, 32, 60, 79, 83, 85–92, 95, 97, 100, 109, 114–115, 119, 129–134, 136, 138, 140–142, 144–145, 152, 242
 zemnieku sabiedrība 60, 131, 137
 zēns 223
 znots 47, 66, 106, 115, 130, 134 (sk. arī – meitas vīrs)
 žurnālists 17, 270

Personu rādītājs

A, Ā

Ābramss, Filips 12–13, 62
Adamovičs, Ludvigs 63, 72, 75, 94
Alberts, bīskaps 120, 123–124, 140
Andersons, Benedikts 26, 35, 183, 201, 309, 315

B

Barbara (Baba), Kaupo sieva 121, 123
Bahofens, Johans 21, 73
Balgalvis, Pēteris 134
Batlere, Džudita 17
Belēvičs, Guntis 270, 277
Berge, Margarete fon der 106
Bergs, Arveds 164, 224
Bičolis, Jānis 63
Birons, Anatolijs 80, 94–96, 98
Bites Jānis 92, 135
Borhs, Pēteris 121
Breisigs, Kurts 65
Broka, Baiba 237, 252
Bruņinieks, Mārtiņš 63, 114
Bukshevdens, Alberts 120
Burdjē, Pjērs 242–243, 250
Bušans, Georgs 73
Butenu ģimene 119
Butlers, Dītrihs 17, 35, 108, 307, 315

C, Č

Čakša, Anda 255
Čakste, Jānis 224
Čepāne, Ilma 171
Cielēns, Fēlikss 224

D

Darvins, Čārlzs 62
Dēķens, Kārlis 154

Deridā, Žaks 17
Dirkems, Emils 18, 65
Džastins, Vorings 198
Dzenis, Agris 60, 63, 67–68, 75, 95, 108, 113, 140
Dzenovska, Dace 297, 304

E, Ē

Einhorns, Pauls 70–71, 75
Engelss, Frīdrihs 22, 35, 65, 76, 80, 93, 95, 203, 228, 281, 304, 308, 315
Evanss-Pričards, Edvards Evans 282, 284

F

Fabricsijs, Dionisijs 119
Fekinhūzens, Hildebrands 125
Firksi 108
Fitinghofs, Jirgens 117
Fortess, Meijers 13, 35, 37, 284, 304
Freizers, Džeimss 65
Fuko, Mišels 13, 28, 179–180, 183, 197–198, 201, 290

G, Ģ

Gammeltofta, Tīne 259, 277
Glukmans, Makss 285
Godmanis, Ivars 299
Gotfrids, mestrs 118
Grahams, Mārtins 198
Grēbers, Deivids 12, 24, 49, 66, 71, 254, 285
Gregors IX 103
Grosbijs, Stīvens 286
Gupta, Akhils 15–17, 19, 34–37, 224, 227, 283, 304, 307, 315

H

Hadsons, Maikls 283
Hercfelds, Maikls 26, 285

Hildebrands, Mihaels 127
Holcmanis, Vilis 153

I, Ī

Idoveni, brāļi 118
Īerings, Rūdolf, fon 11
Ikšķili (dzimta) 108, 117, 121
Ikšķils, Volmārs 121
Inocents III 71
Inocents IV 106

J

Jansens, Stefs 19, 36, 283, 304, 307–308, 315
Janševskis, Jēkabs 72
Jansons, Juris 172
Jarinovska, Jana 258
Jefremova, Lidija 31, 77–84, 94–95, 102,
131–133, 141
Jundzis, Tālavš 296, 303–304

K, Ķ

Kalniņš, Valts 237
Kambala, Kaspars 27–28
Kambala, Staņislavs 27
Kardiniers, Ābrams 62, 96
Kārkliņš, Kārlis 63
Karstena, Dženeta 55, 284, 296
Kaupo 121, 123
Ķencis, Toms 61, 65, 96
Keningi 119
Kinga, Diāna 223–224
Klaustiņš, Roberts 63, 96–97
Kolosovs, Vladimirs 289
Konrāds, mestrs 118
Konts, Ogists 65
Koškils, Hanss 106
Kovaļevskis, Maksims 65
Krastiņa, Anna 80, 94–96, 98
Krideners, Georgs 116
Krūkliņš, Indriķis 134
Kukaine, Anna 134
Kuldīgas virspilskungs 119
Kupers, Ādams 282, 304

L, Ļ

Lambeks, Maikls 28, 30, 36, 203, 228
Lauva, Olga 53, 58
Lazdiņš Jānis 60, 63, 68, 75, 96,
111, 114–115, 129, 141,
148, 177
Leikina, Inna 27–28
Leinasare, Ingrida 76, 80, 94–96, 98
Lembergi 237, 250
Lembergs, Aivars 237
Leonardo, Mikaēla, di 222
Levits, Egils 163, 177, 289–290, 304
Linde, Gerts 116
Linde, Jaspers 116, 141
Līvenu dzimta 121
Livo, Gerardus 121
Livo, Johannes 121
Lubenaus, Reinholds 119
Luijs XIV 12

M

Magdalēna, Kaupo meita 121, 123
Maneginti 118
Margarēta, Engelbrehta Vites meita 125
Mārtina, Emilija 198, 264
Martinsons, Mārcis 237
Meins, Henrijs Samners 21, 67
Meļņika, Lāsma 269, 277
Menders, Fricis 224
Mērdoks, Džordžs Pīters 40, 44
Mičels, Timotijs 13
Mileiko, Ilze 259, 261, 266, 272, 277
Morgans, Luiss Henrijs 21–22, 25,
35, 37–40, 42, 58, 65, 76, 80,
93, 95, 97, 281, 305,
308, 315
Moss, Marsels 254

N, Ņ

Navaro-Jašina, Jaela 17, 20
Neinēns, Indriķis 130
Neinēns, Pēcis 130
Nīštēde, Francis 119

O

Olsena, Solvita 262, 277
 Ortnera, Šerija Beta 264, 277
 Osipova, Sanita 125, 142, 147–150,
 152–155, 158–159, 161, 177
 Ozola, Linda 255–256
 Ozols, Arturs 63

P

Paina, Frānsisa 285
 Parādnieks, Imants 55, 58, 256, 265, 267,
 273
 Peniķi 113
 Piketi, Tomass 243, 245, 247, 251
 Pitkejanis 118–119
 Plakans, Andrejs 28, 31, 37–38, 60, 67–68,
 84–90, 92–93, 96, 98, 100, 136, 143,
 164, 178, 311
 Pleskavas kņazs 120–121
 Porieto, Lilita 258
 Potāžs, Alēns 243
 Prebls, Edvards 62
 Purgalis, Jānis 154, 164

R

Raita, Andžela 287
 Rāvis, Guntis 237, 251
 Rāvis, Rihards 237, 251
 Redklifs-Brauns, Alfreds 13, 19
 Renners, Johans 119
 Rezeberga, Dace 270
 Rjurikoviči 123
 Robinsa, Džesika 27
 Ropi 120
 Rotbaha, Kristīne 60, 63, 66, 68, 75, 97, 182
 Rozeni 106, 108, 117, 120, 124
 Rozens, Reinolds 106
 Rūsiņš 99

S, Š

Sālinss, Māršals 49, 62, 254, 265, 268–269,
 271–272, 284
 Šarfenbergs, Henings 107

Senkans, Emīls 253, 256
 Skujenieks, Mārgers 224
 Šmits, Pēteris 60, 63, 65, 70, 73–75, 93,
 97–98
 Šnē, Andris 102, 144–145
 Šneiders, Deivids 39, 281
 Šors, Kriss 287
 Spandegs, Kaspars 108
 Spensers, Herberts 63
 Šrāders, Oto 73
 Stikāne, Vija 32, 67, 88, 108, 115–117, 121,
 125, 131, 312
 Storma, Barbara 120
 Stouna, Linda 223–224
 Straterna, Merilina 254–255, 262, 268,
 270–272, 274
 Straubergs, Kārlis 31, 60, 63, 68–72, 75,
 93–94, 97–98, 106, 108, 144, 311
 Strods, Heinrihs 63, 70, 72, 76, 80,
 94–98, 144
 Sūna, Jānis 63
 Švābe, Arveds 31, 59–60, 63–72, 75, 80–81,
 85–86, 93, 96–98, 117, 119–120, 133,
 139, 145, 178
 Švarchofs, Fromolds 117

T

Tailors, Edvards B. 61–63
 Terentjeva, Ludmila 10, 83
 Tirziņš, Jānis 92, 98
 Tīzenhauzeni 108, 117–118, 120
 Tīzenhauzens, Heinrihs 123
 Tontegodi 113
 Tontegote 119
 Trasuns, Francis 154

U, Ū

Uļanovska, Stefānija 31, 61, 90–94, 98
 Ulmanis, Kārlis 16, 32, 155, 280, 297, 312
 Ulmans, Karls Kristians 109
 Ungerni 117, 121–123, 138
 Ungerns, Georgs 123
 Uskenēns, Andrejs 130

V

- Vēbers, Jānis 159–161
Vēbers, Makss 11–12, 14, 21–22, 65, 95,
159–161, 178, 283
Vengrovs, Deivids 12, 24
Verdeni 108
Verderija, Katrīna 224, 232
Vestermarks, Edvards 73
Vetseke 123
Veule, Karls 73
Vezerels, Čārlzs 28, 31, 37, 60, 68, 84–89,
92, 96, 143
Vīlandes prāvests 119
Vladimirs, Pleskavas kņazs 120
Volframa, Sibila 262

Z, Ž

- Zaķe, Ieva 299
Zariņa, Trīna 135
Zass, fon, barons 119
Zavarina, Antoņina 82–84, 98

Ģeogrāfisko vietu rādītājs

A, Ā

Aizkraukles muiža 130
Alsunga 111
Amūra 74
Anglija 235, 247
ASV 11, 13, 31, 84, 243–244, 264
Augškurzeme 89
Austrumlatvija 129–130, 137, 144

B

Baltija 28–29, 37, 62, 71, 96, 102, 110, 125,
130, 141, 143, 149–153, 155–156
Bārta 111
Bērzaune 123, 132
Beverīnas pils 99
Bizantija 103–104, 123
Bosnija 283

D

Dānija 104, 233, 244
Daugava 101, 118, 140, 144
Doles pils 106

E, Ē

Eiropa 9–11, 21, 24–25, 31–32, 39, 42, 46,
53, 55–56, 59–60, 66, 71, 88, 94, 99,
105, 151–152, 160–161, 167, 174, 187,
200, 211, 231–232, 236–237, 243, 253,
256–257, 285, 288–290
– Austrumeiropa 10–11, 15, 62, 178,
229–231, 244, 285–286, 301
– kristīgā Eiropa 71
– pirmsmodernā Eiropa 88
– Rietumeiropa 11, 62, 230, 243–245
Ēvele 74

F

Francija 12, 109, 239, 243

G, Ģ

Gdaņska 125

H

Hanza 99, 107, 125–126

I, Ī

Idavas pils 118
Igaunija 68, 101–103, 120, 122, 132, 134,
138, 211
Ikšķile 119
Indija 15
Īrija 233, 247

J

Jaunpērnavas 106
Jugla 131

K, Ķ

Kalsnava 123
Karēlija 187
Ķīna 73
Koknese 116, 118, 123
Ķoniņu brīvciebs 119
Krievija 12, 27, 37, 96, 104, 114, 121,
135, 143, 149, 152–153, 174,
183, 298
Kurzeme 60, 70, 77, 88–89, 108, 113,
119, 123, 130–131, 134, 136, 138,
140, 144–145, 149, 152, 181–182,
187–188, 195

L, Ļ

Latgale 43, 45, 61, 77, 79, 81, 89–90, 95,
97–98, 109, 131, 149, 181–182, 186–187,
192, 235, 255
Lībeka 125–126, 128
Liepāja 190, 211
Lietuva 102, 106, 123, 140
Livonija 29, 51, 56, 64, 66–67, 71, 74, 88–89,
99–100, 103, 105–109, 111, 113–118,
120–121, 123–126, 130–131, 136–138
Līvzeme 89, 96

M

Mālpils 118
Maskava 65

N, Ņ

Nīca 111

P

Pārdaugavas hercogiste 117
Petrograda 187
Pierīga 234, 250
Pliķu brīvciebs 113
Priekuļi 135, 138
Prūsija 69, 104, 106, 109, 118, 125

R

Rauna 74
Rēzekne 90, 98, 187
Rietumlatvija 137, 140
Rīga 28, 35–36, 57, 69–70, 72, 94–98,
106–107, 116, 119–120, 124–126, 131,
138–145, 149–154, 160, 164, 177–178,
181–182, 184–185, 187, 192, 201–202,
227–228, 234, 239–241, 250–251,
255–256, 277–278, 304–305
Rīmuiža 134
Rozbeķes pils 116
Rucava 111
Rūjiena 134
Rumānija 232

S, Š

Salaspils Laukskola 113
Salaspils pilsnovads 118
Sāremā-Lēnemā 115–116
Sibīrija 28, 74, 183
Silgūda 118
Siguldas pilsnovads 118, 139
Smiltene 74
Somija 102
Sotekles pils 99
Sotravas pagasts 130
Stambula 17

T

Tadžikistāna 187
Taksimas laukums 17
Tālie Austrumi 74
Tartu 109, 116, 125, 132, 144–145
Terneja 134
Toruņa 120
Tvera 187

U, Ū

Ungārija 233
Ungurgpils 123
Uzvaras parks 28

V

Vācija 12, 188
Vecpērnavā 126
Ventspils 211, 234, 237
Vidzeme 51, 70, 72, 77, 79, 81, 86, 88–89,
95, 98, 108–109, 111, 114, 123, 131–135,
138–140, 142, 144–145, 149, 187, 234
Viļāni 90–92, 98, 187
Vīne 116
Vjetnama 259

Z, Ž

Zemgale 70, 181, 186–188, 192–193, 195, 238
Ziemeļamerika 14, 25, 42, 80
Ziemeļigaunija 116, 118, 131
Zviedrija 69, 109

Etnisko grupu rādītājs

balti 27, 69, 75, 110 (sk. arī – rietumbalti)
Baltijas somi 110
ebreji 57, 105, 131, 187
eskimosi 42, 44 (sk. arī – inuīti)
goldi 74
igauņi 99, 105, 129, 133
indieši 69
indoeiropieši 74
inuīti 42, 44 (sk. arī – eskimosi)
ķīnieši 74
ķoniņi 67, 95, 108, 113, 119–120, 136, 140, 145
krievi 10, 13, 57, 69, 74, 83, 123, 186–187, 213, 216, 273, 302
kurši 67, 75, 108, 115, 118–119, 129–130, 136–137
lietuvieši 27, 130
lībieši, Gaujas 101
līvi 75, 96, 121
nelatvieši 88
nevācieši 88
nueri 282, 284
poļi 27, 90, 105, 187
prūši 106, 110, 118
rietumbalti 70 (sk. arī – balti)
romieši 29, 69, 103–104, 150–151, 156–157, 176
sakalieši 99
sāremieši 105, 128, 130
senebreji 69
senkrievi 102, 130
skandināvi 69, 102, 110
slāvi 103, 110
spartieši 69
sudavi 70
talensi 284
tatāri 69
turki 126
vācbaltieši 89, 95, 188
vācvalodīgie iedzīvotāji 109
vikingi 68
zemgaļi 137
zviedri 51, 71, 74, 109, 111, 131, 140, 187

Šī grāmata sniedz izcilu piemēru tam,
kā antropologi spēj ne tikai bagātināt savu jomu,
bet arī iedvesmot citu nozaru zinātniekus – juristus,
ekonomistus, vēsturniekus. Tā demonstrē,
kā robežu krustošana raisa radošo enerģiju.

Vieda Skultāne

9

789934

618444